A kötet megjelenését a Soros Alapítvány támogatta

Borítóterv Zátonyi Tibor

ÚJ MANDÁTUM KÖNVKIADÓ

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Mesterházi Gábor
Tördelés Iván István

Készült a Főnix Kft nyomdaüzemében
Felelős vezető Soskóné Müller Judith

ISBN 963 9158 57 7

MEZEI GÉZA

NÉMETORSZÁG és a hidegháború

A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945-1961

ÚJ MANDÁTUM
Budapest, 1999

à Sophie qui n'aime pas l'Histoire

Tartalom

Bevezetés 9

I. A szövetséges hatalmak Németország-tervei és megállapodásai (1943–45) 15
- az Európai Tanácskozó Testület (1943. október) 16
- Németország katonai megszállásának alapelvei 18
- a német kérdés Teheránban (1943. november) 21
- a Foreign Office és Németország jövője 22
- az amerikai Morgenthau-terv (1944. szeptember) 24
- a német kérdés Jaltában (1945. február) 26
- a szövetséges hatalmak közötti együttműködés Jalta és Potsdam között (1945. március-június) 28
- a „nagy hármas" és Franciaország 32
- a szovjet Németország-politika ellentmondásai 37

II. A potsdami konferencia és Németország négyhatalmi igazgatásának kezdetei (1945. július-december) 40
- jóvátétel, zónahatárok 40
- a potsdami alku 43
- a brit-amerikai viszony 47
- a francia obstrukciós politika 49
- a brit-szovjet viszony 52
- az atombomba és Sztálin 53

III. A Szovjetunió Németország-politikája és a szovjet zóna kezdődő átalakítása (1945–46): 55
- a szovjet katonai közigazgatás és a pártok megalakulása (1945. június) 57
- agrárreform és államosítások (1945. szeptember – 1946. március) 58
- a megszálló hatalmak és a német atomtudósok 60
- Berija és a kelet-német hadiipar sorsa 62
- a szovjetek és a német urán 65
- pártegyesítés a szovjet zónában (1946. április) 67

IV. Fordulat a britek Németország politikájában: „potsdami elvek" helyett „nyugati stratégia" *71*
· francia-brit ellentétek a Ruhr-vidék jövőjét illetően 71
· erősödő brit bizalmatlanság a Szovjetunióval szemben 73
· négyhatalmi igazgatás helyett „nyugati stratégia" (1946. április) 75

V. A párizsi külügyminiszteri konferencia (1946 április-július) és Bizónia létrehozása *78*
· Byrnes külügyminiszter javaslata Németország semlegesítésére (1945. december) 78
· Kennan „hosszú távirata" és az amerikai feltartóztatási politika kezdetei (1946. február) 80
· a Byrnes-terv kudarca a párizsi külügyminiszteri konferencián (1946. május) 82
· ellentétek a szövetségesek között a jóvátétel és Németország gazdasági újjáépítésének kérdésében 83
· a brit és amerikai zóna egyesítése (1946. július-december) 86

VI. Németország kettészakadása felé – 1947: a kritikus év *90*
· a Bevin-terv (1947. február) 90
· Truman elnök doktrínája (1947. április) 93
· francia ellenállás a német újjáépítési tervekkel szemben 95
· a moszkvai külügyminiszteri konferencia kudarca (1947. március) 98
· a Marshall-terv és motivációi (1947. június) 100
· a szovjet válasz (1947. július) 103
· Németország növekvő megosztottsága 108
· a londoni külügyminiszteri konferencia kudarca (1947. november) 110

VII. Pártpolitikai elképzelések Németország jövőjéről (1945–1949) *113*
· a „harmadik erő" koncepciója 113
· a semleges és hídépítő Németország elképzelése 114
· a „nyugati integráció" és Konrad Adenauer 114
· Kurt Schumacher mágnes elmélete 115
· Tauroggen és Rappallo öröksége: a szovjet-német együttműködés kilátásai 116

VIII. A kettős államalapítás *119*
· Bevin külügyminiszter „nyugati unió" terve (1948. január) 119

· kommunista hatalomátvétel Prágában (1948. február) 121
· a brüsszeli szerződés és a londoni ajánlások (1948. március) 123
· a berlini blokád (1948. június – 1949 május) 127
· a Robertson-terv (1948. augusztus) 130
· Kennan „A programja" (1948. augusztus – 1949 április) 131
· a berlini blokád következményei 134
· államalapítás a szovjet zónában (1949. október) 137

IX. A nyugati szövetségesek és a Szövetségi Köztársaság: ellenőrzés integráció révén? *143*
· a Vandenberg-módosítás és a NATO megalakulása (1949. április) 143
· a Washingtoni egyezmények és Nyugat-Németország jövője (1949. április) 146
· a Ruhr-statútum és Petersberg (1949. november) 149
· az NSC 68 és az amerikai külpolitika célkitűzései (1949. április) 151
· a francia Németország-politika kudarca és a Schuman-terv (1950. május) 156
· az európai integráció kezdetei és a Szövetségi Köztársaság 158

X. A nyugati szövetségesek és a német újrafelfegyverzés (1950–52) *160*
· a koreai háború hatása (1950. július-szeptember) 160
· a Pleven-terv (1950. október) 162
· a brit politika elképzelései a német egységről 166
· a nyugat-német pozíció dilemmái 170

XI. A „jegyzékek csatája" és a „Deutschlandvertrag" (1952. március-május) *175*
· új szovjet javaslatok Németország semlegesítésére (1952. március) 175
· az amerikai válasz 176
· brit megfontolások 177
· a nyugati szövetségesek válaszjegyzéke 177
· amerikai tárgyalási javaslat 179
· brit-francia elutasítás 181
· a Németország-szerződés (1952. május) 182

XII. A Szovjetunió és a német „népi demokrácia" körvonalai (1949–52) *186*
· az Egységpárt sztálinista átalakítása és a koncepciós perek 187
· az NDK és a német kérdés: 1950–52 191

XIII. Az 1953. júniusi berlini felkelés és következményei *193*
· a „szocializmus felépítésének" ulbrichti programja (1952. június) 193
· szovjet külpolitika Sztálin halála után 195
· az „új szakasz" politikája Kelet-Németországban (1953. május-június) 195
· a berlini felkelés (1953. június) 199
· 1953 júniusának következményei 201
· az 1953-as olvadás és a nyugati hatalmak 203

XIV. A berlini négyhatalmi konferenciától a „két német állam elméletéig" ***207***
· a berlini külügyminiszteri konferencia kudarca (1954. február) 207
· az Európai Védelmi Közösség tervének bukása (1954. augusztus) 209
· a Szövetségi Köztársaság csatlakozása a NATO-hoz (1954. november) 212
· az 1955-ös genfi csúcstalálkozó és a Szövetségi Köztársaság szovjet diplomáciai elismerése (1954. július-szeptember) 216

XV. A „német kérdés": 1956–1961 ***221***
· a hruscsovi desztalinizálás és következményei (1956. február-november) 221
· a sztálintalanítás kudarca az NDK-ban (1957. március-június) 224
· Adenauer kancellár és a nyugati hatalmak 225
· a „szputnyik sokk" és „atompatt" (1957. október) 226
· a berlini válság és a fal megszületése (1958. november – 1961 augusztus) 227
· 1961. augusztus 13. következményei 239

XVI. Végkövetkeztetés helyett: Németország felosztása és a hidegháború ***242***

XVII. Jegyzetek 253
· bibliográfia 270
· névmutató 278
· The Division of Germany and the Cold War (Abstract) 287
· Die Teilung Deutschlands und der Kalte Krieg (Einige Thesen) 296

Bevezetés

„Ha közelről szemléljük azon férfiakat, akik tébolyult időkben a világot igazgatják, jobban csodálkozunk hitványságukon, mint amennyire egyáltalán meglep bennünket létezésük. Megdöbbentő, milyen kevés tehetség szükségeltetik ahhoz, hogy valaki birodalmak sorsa felett döntsön..."

(Chateaubriand)

Felemelő vagy félelmetes, nagyszerű vagy veszedelmes – negyvenöt évvel a második világháború után helyreállt a német egység, mégpedig olyan formában és olyan ütemben, ahogyan azt a nagyhatalmak egyike sem tervezte, ahogyan arra a külpolitikai döntéshozók közül senki sem számított. A kilencvenes évtizedben a világ (váratlanul ám mégsem egészen meglepő módon) ismét felfedezni látszott a paradoxonokban oly gazdag „német kérdést". Aligha kétséges például, hogy az Európai Unió megvalósításának Maastrichtban megfogalmazott programját jelentősen befolyásolták a német újraegyesítés érzelmi és politikai hatásai. Az újraegyesített Németországtól való lappangó félelmek fontos új érvekkel támasztották alá a (már korábban megfogalmazott), föderatív törekvéseket. Sőt megkockáztathatjuk, hogy napjainkban az Unió bővítési tárgyalásain ugyanúgy, mint az EU intézményi reformjával kapcsolatos diplomáciai csatározásokban is minduntalan felbukkannak a nyugati partnerek időközben külpolitikai paradigmává merevedett történeti percepciói a „német kérdéssel" kapcsolatban. Ezért talán nem haszontalan megvizsgálnunk ezek születésének körülményeit.

A „német probléma" a huszadik század második felében kétségtelenül abból eredt, hogy a hitleri harmadik birodalom összeomlása, a „Götterdämmerung" után Németország mint állami és nemzeti egység példa nélküli változások színterévé vált. Az 1918-as háborúvesztéssel ellentétben, amikor csak a vesztes Németország egy része jutott idegen megszállás alá, a harmadik birodalom bukása után megszűnt a német

szuverenitás. A legyőzött Németország a győztes hatalmak közvetlen irányítása alá került.

A nagyhatalmak közötti együttműködés döntő kérdése a tengelyhatalmak (mindenekelőtt a náci Németország és Japán) térdre kényszerítése után arra vonatkozott: milyen intézményekkel, milyen mechanizmusokkal biztosítsák majd a háború utáni hatalmi egyensúlyt. Másképpen fogalmazva, milyen módszerekkel lehet biztosítani azt, hogy a háború alatti katonai szolidaritás a szövetséges hatalmak között a háború utáni időszakban is fennmaradjon és tartós politikai együttműködésbe torkolljon.

Az európai békerend szempontjából e kérdés úgy módosult: milyen jellegű legyen a formálódó szovjet biztonsági övezet Kelet-Közép-Európában, illetve mi lesz a legyőzött és alávetett Németország politikai jövője. Ezen monográfia egyik hangsúlyos törekvése, hogy bemutassa azokat (az eddig talán kissé elhanyagolt) kölcsönhatásokat, amelyek felfedezhetők a német probléma alakulása és a kelet-közép-európai rendezés között.

A huszadik századi „harmincéves háború" (1914-45), a pusztító „európai polgárháború" következtében felbomlott a kényes hatalmi egyensúlyon alapuló, három évszázados klasszikus európai államrend. Igaz, ez az államrend már az első világháborút követő időszakban megrendült. Az 1917-es bolsevik forradalom, majd 1919 után Oroszországnak Európából történő kivonulása, Németország rákövetkező vereségével együtt példátlan következménnyel járt: Németország és Oroszország között, az Osztrák-Magyar Monarchia romjain tucatnál is több független nemzetállam jött létre, és ez új elemet jelentett az európai államrendszerben. A harmincas években, a náci Németország és Szovjet-Oroszország újbóli felemelkedésével ezen államok függetlensége felmorzsolódott. A második világháború végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak Kelet-Közép-Európa függetlensége, de az egész európai államrendszer sem létezik többé: a valódi hatalmi központok Washingtonba és Moszkvába kerültek.

Az új nemzetközi rend meghatározó hatalmai közül az Egyesült Államok – a két világháború közötti elszigetelődési politika szellemében – alig vett részt a Népszövetség kollektív biztonsági rendszerében, míg Szovjet-Oroszország jóformán kizáratott onnan. A formálódó új bipoláris rend két hatalmi központja, az Egyesült Államok és a Szovjetunió, nemigen rendelkezett közös politikai hagyományokkal, közös politikai nyelvezettel, s szoros gazdasági kapcsolatok sem alakultak ki közöttük. A kölcsönös bizalmatlanságon kívül nemigen volt közös vonásuk. Másrészt mindkét állam meglehetős küldetéstudattal tekintett a határain túlra, s mindegyikük átfogó politikai és társadalomszervezési modellt kínált az európai polgárháborúban meghasonlott államoknak.

A megvetéssel párosult tartózkodás és a kommunista ideológiával szembeni fenntartások az 1917-es bolsevik forradalom óta léteztek az amerikai politikában. A két világháború között azonban Szovjet-Oroszország nemigen gyakorolt meghatározó hatást az európai (vagy ázsiai) hatalmi egyensúlyi rendszerre. Az ideológiai szembenállás csak akkor keltette a „halálos veszedelem" érzetét az amerikai döntéshozók szemében, amikor a Vörös Hadsereg egységei a náci Németországra mért vereség után „Európa szívéig" nyomultak előre. A hidegháború akkor született meg az amerikai politikában, amikor az ideológiai vetélkedés a szovjet geopolitikai hatalomtól való félelemmel párosult.

A nyugati hatalmak és Washington döntéshozói 1945 után nem elsősorban kitervelt szovjet katonai agressziótól tartottak. Ehelyett sokkal inkább azt kísérelték meg elkerülni, hogy a sztálini szovjet politika esetleg „hasznot húzzon" a háború utáni hatalmi vákuumból Németországban és az általános társadalmi-politikai felfordulástól Európában. Fennállt ugyanis a veszély, ha Moszkva sikerrel aknázza ki ezen lehetőségeket, akkor a tengelyhatalmakhoz, s kivált a nemzetiszocialista Németországhoz hasonló domináns szerepre tehet szert Európában.

E tekintetben az 1930-as évek külpolitikai tanulságai „hosszú árnyékot vetettek" és eleven erőként befolyásolták az amerikai „keleti part" liberális internacionalista döntéshozóit 1945 után. Ezen tanulságok nemcsak azt jelentették, hogy az „appeasement" (megbékéltetés) politikája csődöt mondott a harmincas években, vagy azt, hogy a nemzetközi szabad kereskedelem lényegbevágóan fontos az amerikai prosperitás szempontjából. Sokkal inkább az fogalmazódott meg, hogy a nemzetközi hatalmi egyensúly fenntartása, a totalitárius politikai rendszerek feltartóztatása és „kordában tartása" kritikus jelentőségű a liberális politikai berendezkedés és a demokratikus kapitalizmus túlélése szempontjából.

Az amerikai döntéshozók nemcsak a belpolitikában törekedtek „hidegháborús konszenzus" kialakítására, de az „imperiális köztársaság" (Raymond Aron) fokozatosan a nemzetközi rendszerben is páratlan vezető szerepre tett szert. Nyugat-Európa újjáépítése, a legyőzött Németország majd Japán gazdasági-politikai erejének integrálása egyetlen célt szolgált: a szovjet hatalom és a kommunista befolyás terjedésének feltartóztatását. Az, hogy ezen erőfeszítések mennyire összetettek voltak, sehol sem mutatkozott meg világosabban, mint a legyőzött és megszállt Németország esetében.

Ezért aligha meglepő, hogy Németország 1945 utáni története mindenekelőtt a német megosztottság történetévé vált. A megszállt és zónákra osztott Németország a szövetséges hatalmak háború utáni együttműködésének legnagyobb próbatételévé, majd a győztesek vetélkedésének legfontosabb tétjévé, konfrontációjuk legfőbb forrásává, a hidegháború legfontosabb „csataterévé" vált. A győztes koalíció felbomlása után a németországi demarkációs vonalak határokká merevedtek, s az Európát kettéosztó frontvonalak az (egykori) német államtest közepén húzódtak. Sőt paradox módon, a második világháború utáni „hosszú béke", az új nemzetközi rend két hegemónja közötti hatalmi egyensúly, más tényezők mellett, éppen a német megosztottság fenntartásán nyugodott.

Az 1946-ban megkezdett és 1949-ben intézményesült megosztással két különböző politikai rendszer, két társadalom, két gazdasági forma jött létre – mégpedig olyasformán, hogy közülük mindegyik inkább hasonlított a szövetségesek megfelelő intézményeire, mint a megosztott Németország másik felére. Ráadásul mindegyikük

olyan kényszerek és szolidaritások közé ágyazódott, hogy egészen a legutóbbi időkig kérdéses volt: össze lehet-e majd valaha illeszteni a kettéhasadt országot.

Az 1945 utáni időszakban a német kérdés az „Európa-építés" meghatározó dimenzióját is jelentette. Aligha kétséges, hogy a Marshall-terv elsősorban azért született, mert a győztes hatalmak 1947 márciusában a moszkvai konferencián képtelenek voltak megállapodni Németország jövőjéről – és ezáltal „Európa szívében" továbbra is olyan gazdasági-politikai vákuum tátongott, amely hatékony amerikai segítség híján meghiúsított volna az európai gazdasági újjáépítésre irányuló minden kísérletet. S vajon nem a kommunisták prágai hatalomátvétele (1948 februárjában) és Berlin nyugati szektorainak szovjet blokádja (1948 júniusától) bizonyult-e azon ösztönző erőnek, amely döntő mértékben mozgósította a szovjet ellenőrzéstől megmenekült európai nemzeteket, hogy „mind szorosabb unióra" törekedjenek? Hasonlóképpen, az ötveneses évek elejének legambíciózusabb európai integrációs terve, az Európai Védelmi Közösség aligha lett volna elképzelhető a koreai háború kitörése nélkül, amely félelemmel töltötte el a nyugat-európai döntéshozókat, hogy az észak-koreai kommunista támadás Dél-Korea ellen hasonló agresszió bevezetőjét jelenheti a megosztott Európában, és különösen Németországban.

Ráadásul a puszta kormányközi együttműködés keretein túlmutató nyugat-európai integrációs törekvések támogatása a „meghívott birodalom" (Lundestad), azaz az amerikai döntéshozók szemében a legmegfelelőbb eszköznek tűnt a szovjet hatalom és a kommunista befolyás terjedésének feltartóztatására Európában. Annál is inkább, hiszen a három nyugati zónából megszülető Szövetségi Köztársaság egyértelmű és maradéktalan bevonását a nyugati integrációs folyamatokba a „szovjet fenyegetés" feltartóztatása mellett a nyugati hatalmak részéről az agresszív Németország ellenőrzésének óhaja is motiválta. Másszóval, a három nyugati szövetséges hatalom, s különösen Washington az ún. „kettős feltartóztatás" politikáját folytatta Európában, amely egyszerre irányult annak megakadályozására, hogy a Szovjetunió vagy Németország a kontinens domináns hatalmává váljon. Sőt megkockáztathatjuk, hogy ezen feltartóztatási politikának volt egy harmadik eleme is: mégpedig Konrad Adenauer kancellár azon törekvése, hogy „a németeket visszavonhatatlanul az európai államok közösségéhez kapcsolja, azért, hogy megvédje a német nemzetet saját történelmének démonaitól".

Ezen munka megkísérli, hogy a háború utáni német történelem legfontosabb időszakát és fordulópontjait mindenekelőtt a szövetséges hatalmak Németország-politikájának perspektívájából vizsgálja. A kettős államalapítás, majd az azt követő „hosszú évtized" (1949-61) német politikatörténetét nem elsősorban a megosztott Németország belső fejlődésének elemzésével kívánom bemutatni. Ehelyett inkább a megosztottságból fakadó ellentmondások, illetve a (német) egység helyreállítására irányuló (szövetséges és nemzeti) tervek, stratégiák és kezdeményezések számbavételére törekedtem, és vizsgálatom középpontjába a német megosztottság és az európai hidegháború összefüggéseit állítottam. E folyamatban az 1961. év fontos vízválasztónak tekinthető, és nemcsak azért, mert ekkor az utolsó méterig befejeződött Németország kettészakítása. A berlini fal felhúzása, majd az azt követő nemzetközi méretű válság mindkét német állam számára (igaz, másképpen) az „igazság óráját", az erőviszonyok tanulságos leckéjét jelentette, s mindkét oldalon fontos következményekkel járt. Ezért számomra e korszakhatár kijelölése éppoly jogosnak, mint – tekintettel a német kérdés szerteágazó összefüggéseire – elengedhetetlennek tűnt.

Messzire vezetne annak vizsgálata, mivel magyarázható a magyar nyelvű történeti feldolgozásokban a német kérdés, a háború utáni európai történelem e meghatározó elemének méltatlanul elhanyagolt helyzete. Mindenesetre ezen monográfia a német probléma 1945-61 közötti feldolgozásával nem pusztán bizonyos aktuális igényeknek óhajt eleget tenni, hanem hiánypótlónak is tetszik. A diplomáciai iratok közzététele, s általában az elsődleges források megszólaltatása nézetem szerint hozzájárulhat a döntéshozatali folyamatok hitelesebb rekonstrukciójához, a döntéshozók „hátsó gondolatainak" jobb megismeréséhez.

I.

A szövetséges hatalmak Németország-tervei és megállapodásai (1943–1945)

Sztálingrádnál 1942. november közepén megkezdődött Paulus tábornok hatodik német hadseregének bekerítése, s 1943. január 31-én véget ért a sztálingrádi csata, a második világháború döntő európai fordulata.[1] Egyúttal nyilvánvalóvá vált az is, hogy katonai szempontból a Szovjetunió Európa meghatározó szárazföldi hatalmává lett. E katonai fordulat után az ún. német kérdés nemcsak a sztálini szovjet vezetés, de az angolszász hatalmak számára is mind nagyobb jelentőségre tett szert. A Hitler elleni koalíció számára szükségképpen intenzívebben vetődött fel a kérdés: hogyan lehetne katonai téren a Harmadik Birodalmat a lehető leggyorsabban térdre kényszeríteni, illetve milyen sorsot érdemel majd a legyőzött Németország. A katonai együttműködés kérdései mellett így mindinkább előtérbe kerültek a Németország jövőjével kapcsolatos politika szempontjai.

E tekintetben az 1943. januári *casablancai megbeszélések* eredményeként az angolszász szövetségesek két fontos elvet hirdettek meg: a „Germany first" tézisnek megfelelően Japánnal szemben előbb Németország katonai térdre kényszerítése mellett kötelezték el magukat, másrészt ekkor született a *feltétel nélküli megadás* messze ható következményeket hordozó elve. A „totális háborúnak" a legyőzött Németország feltétel nélküli alávetésével kellett végződnie.

Az első közös hivatalos szövetséges elképzelést 1943 októberében, a moszkvai külügyminiszteri konferencián fogalmazták meg: Cordell Hull, Antony Eden és Vjacseszlav Molotov megállapodtak, hogy londoni székhellyel Európai Tanácskozó Testületet hoznak létre „a három kormány legszorosabb együttműködésének biztosítása céljából olyan európai kérdések megvizsgálására, amelyek a háború elkövetkező időszakában feltűnnek."[2] E bizottság a szövetséges hatalmak háború utáni Németország-politikájának döntő – és egyetlen – műhelyévé vált.

Az Európai Tanácskozó Testület (1943. október)

A britek az Európai Tanácskozó Testület (ETT) keretében olyan intézményesített diplomáciai mechanizmus létrehozására törekedtek, amely lehetővé tette (volna) a három szövetséges hatalomnak, hogy *közösen* irányítsák nemcsak a legyőzött Németország, hanem az *összes* „ellenséges állam" politikai ügyeit a katonai győzelem után. E testületnek a brit diplomácia reményei szerint *mindegyik* fegyverszüneti rendszer *közös és háromoldalú* irányítását kellett volna biztosítania: Olaszországban éppúgy, mint Finnországban, Romániában vagy Magyarországon. (Bulgáriában csak később, mivel az 1944. szeptember 5-ig nem állt hadban a Szovjetunióval.)

Az Európai Tanácskozó Testület intézménye azonban a széleskörű szövetséges együttműködés tekintetében kudarcot vallott. E kudarcban feltétlenül szerepet játszottak az amerikai politika fenntartásai a szövetségesek Londonban létrehozott intézményével szemben: a State Department hivatalnokainak idegenkedése mindenfajta „titkos diplomácia" iránt; illetve azon szándékuk, hogy majd csak a háború befejeztével, egy általános és nagyszabású békekonferencián rendezzék az európai kontinens jövőjét; Roosevelt elnök félelme, hogy szuverén tárgyalási pozícióját bármiféle bürokratikus apparátus csak korlátozza a Sztálinnal folytatott (személyes) tárgyalásokon; de mindenekelőtt az, hogy a Roosevelt-adminisztrációnak nem volt világos és egyértelmű elképzelése a békerend legfontosabb kérdésében, Németország jövőjét illetően. Ráadásul Roosevelt elnök egyetértett vezérkari főnökével, George C. Marshall tábornokkal, hogy a háború utáni rendezés politikai szempontjait a katonai győzelem szükségletének rendeljék alá.

Mégis, az Európai Tanácskozó Testület kudarca legközvetlenebbül az úgynevezett olasz precedenshez kapcsolódott: a közös és háromoldalú szövetséges igazgatás kudarca először Itáliában mutatkozott meg nyilvánvalóan. Mint ismeretes, Németország szövetségesei közül Olaszország volt az első, mely 1943 nyarán fegyverszünetre kényszerült, s Európában legelőször Itáliát szállták meg a Hitler ellenes koalíció hadseregei.

Így az olasz példa két szempontból is mintaértékűnek bizonyult: egyrészt a fegyverszüneti feltételek megfogalmazását illetően, másrészt pedig a megszállt területek igazgatásának terén. Ami a fegyverszüneti feltételeket illeti, az olasz fegyverszünetnek különösen az a cikke bizonyult később példaértékűnek, amely egy Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) felállítását rendelte el.

A szövetséges hatalmak úgy határoztak, hogy nem kényszerítenek közvetlen katonai közigazgatást a felszabadított olasz területekre, hanem fenntartanak egy olasz kormányt, s ezt a politikai autoritást a SzEB segítségével ellenőrzik majd. A későbbi fegyverszüneti okmányok átvették az olasz fegyverszünet e rendelkezését, és a szovjet diplomácia azután ezen példa alapján fogalmazta meg a román, a bolgár és a magyar fegyverszünet vonatkozó cikkeit.

A másik fontos tanulság a szövetségesek jövőbeni együttműködése szempontjából a SzEB összetételéből fakadt, illetve abból a módszerből, ahogyan az angolszász hatalmak Olaszországban e bizottság tevékenységét irányították. Ami az összetételt illeti, olyan Szövetséges Ellenőrző Bizottság létrehozásáról volt szó, amely az angolszász hatalmakon kívül mindenekelőtt a szovjeteket, de esetleg más szövetségeseket (franciákat, görögöket, jugoszlávokat) is magában foglalt volna.

Legalábbis a britek így képzelték el a bizottságot. Ezzel szemben az amerikaiak szerint olyan SzEB-re volt szükség, amely közvetlenül a földközi-tengeri legfőbb katonai parancsnokság (Eisenhower tábornok) fennhatósága alatt működött. E két nézet összeütközéséből végül olyan kompromisszum született, amely előirányozta ugyan a szovjet képviselők csatlakozását a bizottsághoz – ahogyan azt a britek óhajtották –, ám e részvétel szimbolikus maradt. Másszóval a (kezdetben egyetlen) szovjet képviselő az olasz Szövetséges Bizottságban csak „tiszteletbeli" vagy szimbolikus értelemben volt jelen, de semmiféle szerepet sem játszhatott a szövetségesek Olaszország-politikájának kialakításában.

A szovjet képviselők úgy érezhették, hogy gyakorlatilag kizárták őket az olasz SzEB működéséből. Ez tehát az olasz példa másik összetevője: a kelet-európai német csatlós államokkal kötött fegyverszünetek után a szovjet diplomácia pontosan ugyanezt a módszert alkalmazta. Ezen Szövetséges Ellenőrző Bizottságokhoz az angolszász képviselők szimbolikusan csatlakozhattak ugyan, ám az illető országokban (Románia, Bulgária és Magyarország) lényegében kizárták őket a politikai döntéshozatalból. E kettős értelemben játszott tehát szerepet az olasz precedens Kelet-Közép-Európa háború utáni sorsának alakulásában.[3]

Igaz, például Roosevelt elnök szemében az olasz precedens ellenpárját a cseh modell jelentette. Ezen modellt az elnök a lehetséges maximumnak tekintette, amelyre Kelet- Közép Európában a szovjet politika ismeretében számítani lehetett. Az 1943 decemberében megkötött szovjet-cseh szerződés olyan Csehszlovákiát irányzott elő, amelynek külpolitikáját a Szovjetunió diktálta, belpolitikai berendezkedését tekintve azonban független és többpárti demokrácia maradt.

Ezért az amerikai elnök ösztönözte Eduárd Benešt és a csehszlovák emigráns kormányt, hogy minél jobb kapcsolatokat építsen ki Moszkvával. Ezzel szemben a lengyel emigráns kormány és Moszkva viszonya már a katyni tömegsírok és az utána bekövetkezett szakítás (1943. április) előtt is feszült volt és bizalmatlansággal terhes. Mind Roosevelt elnök mind Sztálin reménykedett egy „lengyel Beneš" feltűnésében, jóllehet nemigen bíztak abban, hogy reményük valóra válik.

A brit politika elképzelései szerint az Európai Tanácskozó Testület (ETT) független szakértői grémiumként működött volna, s a megvitatott problémákról ajánlásokban tájékoztatta volna az egyes kormányokat. Ám a szovjet és amerikai kormány ragaszkodott ahhoz, hogy „minél rövidebb pórázon" tartsa képviselőit. Aligha véletlen, hogy mindegyikük londoni követét delegálta a bizottságba; John. G. Winant és Fedor Guszev helyzete már ezért sem hasonlított Sir William Strang, a brit képviselő pozíciójához. Így aztán „egy nevetésre képtelen, mogorva szovjet apparatcsik, egy kétségek között hányódó, önbizalom nélküli amerikai diplomata és a Foreign Office kiemelkedő hivatalnoka látott hozzá az Európai Tanácskozó Testületben, hogy megtervezze Németország jövőjét."[4]

Érdemes megvizsgálnunk, hogyan tekintett az amerikai politika erre a testületre; annál is inkább, hiszen a szövetségeseknek nyújtott támogatás (hitel, hadifelszerelések) eredményeként az amerikai tárgyalási pozíció a különféle szövetséges grémiumokban jelentős súllyal esett latba. 1944 januárja és májusa között George Kennan, a londoni amerikai követ John Winant politikai tanácsadójaként került kapcsolatba az Európai Tanácskozó Testülettel. Ez volt az első alkalom, hogy az ekkor moszkvai követtanácsos Kennan közvetlenül vett részt a szövetségesek közötti magas szintű politikai tervezés munkájában – s elrémisztette az, amit tapasztalt.

Ez talán azzal is magyarázható, hogy az Európai Tanácskozó Testület kompetenciáit „az amerikai ízlés alapján túlságosan széleskörűre szabták... különösen Roosevelt elnök szerint, aki elutasított mindent, ami megkötötte volna cselekvési szabadságát a háború utáni Európa újjáalakításában – mivel tudta, hogy e feladat belpolitikailag legalább olyan nehéz lesz majd, mint a külügyek terén..."[5]

Figyelembe véve az elnök erőteljes fenntartásait (amelyeket vélhetőleg a külügyminiszter is osztott), Cordell Hull ragaszkodott ahhoz, hogy – ellentétben a britek szándékaival – a testület hatáskörét lehetőleg csak a kapitulációs feltételek és a megszállási övezetek meghatározására korlátozzák. Ehhez Kennan némi keserűséggel főzte hozzá: „a bizottságnak még ez a korlátozott cselekvőképessége is a hadügyminisztérium olyan fokú ellenállásba ütközött, hogy az már szinte az engedetlenség határát súrolta."[6]

Németország katonai megszállásának alapelvei

Ezért nemigen volt meglepő, hogy az Európai Tanácskozó Testületen belül a brit küldöttség ragadta magához a kezdeményezést, s 1944. január 15-én memorandumot terjesztett elő „Németország katonai megszállásának alapelveiről." Ezt az emlékiratot a brit külügyminisztériumban 1943 őszétől intenzív viták előzték meg, mindenekelőtt a háború utáni tervező bizottság (Post Hostilities Planning Sub-Commitee) keretében. Amikor 1943. szeptember 24-én a bizottság ülésén a térképeken először tűntek fel a tervezett zónahatárok, a bizottság vezetője megjegyezte: „e térkép lehet, hogy különlegesen fontosnak bizonyul majd Európa eljövendő történetében."[7] Gladwyn Jebbnek igaza lett: amit megalkotói pusztán átmeneti katonai demarkációs vonalnak szántak, később olyan határrá merevedett, amely Németországot két államra, Európát pedig két hatalmi tömbre hasította szét.

A megszállási övezetek kijelölése során a brit tervezők Németország 1937-es határaiból indultak ki, de Kelet-Poroszországot, Danzigot (Gdańskot), Felső-Szilézia és Pomeránia egyes részeit már ez idő tájt is Lengyelországhoz sorolták. Egyébként a zónahatárok a korábbi tartományi határokat követték, s a tervezők legfőbb szempontja szerint mindhárom zónának *hasonló lélekszámúnak* kellett lennie – ami oda vezetett, hogy a kijelölt szovjet megszállási övezet majdnem akkora lett, mint a két angolszász zóna együttvéve.

Az 1944 januárjában megfogalmazott brit emlékirat azonban *nem kizárólagos* megszállási övezeteket javasolt, hanem azt tartotta célszerűnek, hogy az egyes zónákban a meghatározó hatalom mellett a másik két szövetséges is képviseltetve legyen. A „vegyes megszállási övezetek" elve így azt jelentette volna, hogy az amerikai és brit egységek Mecklenburgban, Brandenburgban vagy Thüringiában is állomásoztak volna, míg – hasonlóképpen – a Vörös Hadseregnek Észak- és Dél-Németországban is lettek volna laktanyái. Másrészt itt tűnt fel először Nagy-Berlin közös szövetséges megszállásának és igazgatásának – mint a szövetségesek közötti egyetértés zálogának – terve. A brit emlékirat részletesen ismertette e „vegyes zónák" kialakításának módját, a mellékelt térképeken pontosan kijelölve a javasolt zónahatárokat.[8]

Az ETT amerikai képviselője, Winant, az elkövetkező hetekben ismételten sürgette a State Department hivatalnokait: foglaljanak állást a brit javaslattal és Németország zónákra osztásával kapcsolatban. De Washingtonból csak halogató válasz érkezett. Február 2-án Clement Dunn, a State Department európai ügyekkel foglalkozó osztályának igazgatója intette nyugalomra a türelmetlen amerikai nagykövetet: „Mint ismeretes, magatartásunk még *nyitott* Németország felosztásának kérdésében, még semmiféle végleges döntés nem született e tekintetben."[9] Dunn szerint az „érvek súlya" ugyan Németország felosztása ellen szólt, de az amerikai kormány addig nem akart állást foglalni ez ügyben, míg nem ismerte meg az Európai Tanácskozó Testületben lezajlott viták eredményét(!). Ebben az áldatlan helyzetben a State Department tehát Winant beszámolóira számított, míg ő Londonban türelmetlenül várta a minisztérium instrukcióit: „Hetek teltek el – emlékezett Kennan –, és hiába vártunk utasításokat a State Departmenttől, ismételt kérésünk megválaszolatlan maradt. Brit kollégáink egyre türelmetlenebbek lettek, nekünk pedig csak a zavarunk nőtt."[10]

Míg az amerikaiak nehézkes külügyminisztériumuk utasítását várták, 1944. február 18-án a szovjet képviselő részletes memorandumban ismertette kormánya álláspontját Németország megszállásáról és ellenőrzéséről. A szovjet javaslat elfogadta a britek által előterjesztett zónahatárokat s Berlin közös igazgatását, ám a „vegyes zónák" helyett *kizárólagos megszállási övezetek* létrehozását támogatta, az „egyszerűbb gyakorlati megvalósítást" szem előtt tartván.[11] Mégis, talán megkockáztathatjuk, hogy e „kizárólagosságot" szovjet részről politikai elképzelések is motiválták. Akárhogy is, ha a szövetségesek az eredeti brit javaslat szerint szállják meg Németországot, aligha kerülhetett volna sor annak kettészakítására.

Ellentétben a részletes szovjet és brit javaslatokkal, a State Department még 1944. március elején is megelégedett azzal, hogy – instrukció gyanánt – az Egyesített Főparancsnokság (Chiefs of Staff) 1943 decemberéből származó elképzeléseit juttassa el Londonba, amelyben a katonák az amerikai és brit övezeteket határolták el Közép-Európában. De ez a figyelemre méltó „egymondatos direktíva" (Kennan) semmiféle állásfoglalást nem tartalmazott a Berlin-problémáról vagy a szövetséges megszállás mikéntjéről.[12] Végül, Hull külügyminiszter 1944. május elején tájékoztatta Winantot: „elfogadhatja a zónahatárokat abban a formában, ahogyan azt a szovjet és brit képviselők előterjesztették".[13] Hull azonban továbbra is makacsul érvelt az ellen,

hogy az amerikaiak Németország déli részén kapjanak megszállási övezetet, és ragaszkodott ahhoz, hogy a megszállt Nyugat-Németország északi fele kerüljön majd amerikai megszállás alá.

Az amerikai tervezők tehát lemondtak arról, hogy szovjet és brit kollégáikhoz hasonlóan részletes tervekkel álljanak elő a németországi megszállási-igazgatási rendszerről; ez idő tájt egyetlen törekvésük a két angolszász zóna cseréjére irányult az északi tengeri kikötők, s ezáltal a zóna könnyebb elérhetősége miatt. (Végül csak a második quebec-i konferencián, 1944 szeptemberében fogadták el a dél-német megszállási övezetet, miután Roosevelt és Churchill megállapodott, hogy a brit zónában a brémai kikötő körül amerikai enklávét hoznak majd létre.)

Így nagyjából maradt az eredeti brit terv, amely a háború előtti Német Birodalom területének 54%-át a nyugati szövetségeseknek, 46%-át pedig a Szovjetuniónak adta. A nyugati zónák Németország lakosságának és iparának jóval nagyobb részét foglalták magukba. Ez nem volt teljesen ésszerűtlen (tekintettel arra, hogy a határvonalakban nagyjából akkor egyeztek meg, amikor a brit-amerikai hadsereg még be sem tette a lábát Nyugat-Európába); nem volt teljesen történelmietlen (a demarkációs vonalak sok esetben egybeestek bizonyos németországi tartományi határokkal); de nem volt nagyon előrelátó sem. A zónahatárok kijelölésének célja a britek részéről mindenekelőtt az volt, hogy elejét vegyék a későbbi problémáknak, és biztosítsanak valami jogi alapot a britek és amerikaiak németországi jelenlétére, arra az akkoriban nem valószínűtlen esetre, ha a Vörös Hadsereg lehengerelné Németországot, s a háború végén valahol a Rajna mentén találkozna nyugati szövetségeseivel. Ám Sztálin, aki ebben a lehetőségben kevésbé bízott, készségesen beleegyezett a németországi megszállási övezetek kijelölésébe.

1944. szeptember 12-én a három szövetséges hatalom képviselői a Londoni Jegyzőkönyv keretében rögzítették Németország eljövendő megszállási övezeteinek határait. A szövetséges hatalmak az 1944. szeptemberi Londoni Jegyzőkönyvet 1945. július 26-án olyan értelemben változtatták meg, hogy Franciaország saját megszállási övezetet és Berlinben önálló szektort kapott, mégpedig kizárólag az angolszász hatalmaknak kijelölt zónák terhére. A jegyzőkönyvben találhatjuk ezenkívül a híressé vált Berlin-formulát is, amely szerint az egyes megszállási övezeteken túl Nagy-Berlin területe a szövetséges hatalmak közös megszállása alá kerül majd. E meghatározásban gyökerezik Berlin négyhatalmi státusa. A három szövetséges hatalom a Londoni Jegyzőkönyvet 1944. november 12-én a Németország feletti szövetséges ellenőrzés intézményeiről szóló Londoni Megállapodással egészítette ki (ezen megállapodáshoz Franciaország 1945. május 1-jén csatlakozhatott). A szövetségesek megállapodtak, hogy a megszállt Németországban a megszállási övezetek katonai főparancsnokai részvételével *Szövetséges Ellenőrző Tanácsot* hoznak majd létre, amely legfelsőbb kormányzó hatalomként jár el a „Németország egészét" érintő kérdésekben.

A későbbi Berlin-probléma szempontjából különös jelentőségre tett szert a Berlint a nyugati zónákkal összekötő útvonalak kérdése. Figyelemre méltó, hogy az 1944-es londoni megállapodásokból a tárgyaló felek egyszerűen „kifelejtették" ezt a

kérdéskört. Erről a tapasztalt amerikai diplomata, Robert Murphy, aki 1944 nyarán Eisenhower tábornok politikai tanácsadójaként járt Londonban, így írt visszaemlékezéseiben: „... amikor a térképen pontosabban szemügyre vettem a kijelölt zónahatárokat, kiderült, hogy Berlin több, mint 160 km-rel a szovjet megszállási övezet határa mögé került, s (a megállapodás) semmilyen összekötő útvonalat nem jelölt ki az angolszász hatalmak számára."[14] Washingtonban aztán Murphy azt a választ kapta, hogy „az elnök személyesen hangsúlyozta (Winantnak): a legfontosabbnak az oroszok bizalmának megnyerését tartja. Nyilvánvalóan ez határozta meg Winant tárgyalási stratégiáját is."[15] Paradox módon, Roosevelt elnök inkább szem előtt tartotta a brit megszállási övezetet érintő amerikai tranzitjogokat, mint a Berlint a nyugati zónákkal összekötő útvonalak biztosítását. A berlini szektorok és a nyugati zónák közötti összekötő útvonalakról és légifolyosókról a szövetséges hatalmak végül 1945 őszén állapodtak meg.[16]

A német kérdés Teheránban (1943. november)

Az Európai Tanácskozó Testület üléseinek és a külügyminisztériumi tervező stábok rutinjával összevetve a „nagy hármas" – Roosevelt, Churchill, Sztálin – konferenciáját Teheránban (1943. november 28.–december 1.) inkább bizonyos zűrzavar jellemezte.[17] Abban azonban mindegyik résztvevő egyetértett, hogy Németország soha többé nem fenyegetheti a békét, és végérvényesen véget kell vetni a német militarizmusnak. Vajon Németország önálló államokra történő *feldarabolása* lenne a megfelelő garancia arra, hogy a külvilágot fenyegető német agresszió soha többé meg ne ismétlődhessen? Az e kérdésre adott válasz és a különböző *felosztási tervek* a háború folyamán hosszú ideig motiválták a szövetségesek Németország jövőjére vonatkozó elképzeléseit.[18]

Igaz, a „nagy hármas" Teheránban egyetértett abban, hogy Németországot katonai legyőzése után fel kell majd osztani, azonban e felosztás kiterjedését és formáját illetően nem alakultak ki világos és egységes elképzelések. Így például Roosevelt elnök német felosztási tervei messze túlmutattak Kelet-Poroszország leválasztásán és az osztrák függetlenség helyreállításán. Teheránban *öt önálló államból* álló német államalakulatot javasolt (Poroszország, Hannover és Észak-Németország, Szászország, Hessen-Darmstadt és a Majnától délre eső területek: Bajorország, Baden és Württemberg formájában). Ezenkívül a roosevelti javaslat értelmében a Kieli-csatorna és Hamburg környéke, valamint a Ruhr-vidék és a Saar-vidék nemzetközi ellenőrzés alá esett volna.

Ezzel szemben a konferencián Churchill úgy érvelt, hogy Szászországot, Bajorországot és Würtemberget csatolják el Németországtól, s Ausztriával és Magyarországgal együtt egy *Dunai Szövetséget* hozzanak létre. Sztálin nem terjesztett elő konkrét felosztási tervet, ám állásfoglalásaiból kiderült, hogy szintén Németország feldarabolásának pártján áll. A konferencián mindenesetre az is világossá vált, hogy Len-

gyelország jövőbeni nyugati határának problémája elválaszthatatlanul kapcsolódik a Németország-problémához,[19] hiszen a Curzon-vonal, mint lengyel keleti határ elismerése után a szövetségesek elfogadták azt az elvet, hogy a lengyel államot majd német területekből kell kárpótolniuk elvesztett keleti területeiért. Miközben a szövetségesek megvitatták az Odera-folyótól délre húzódó német-lengyel határt, nemigen tisztázták, hogy a keleti vagy nyugati Neisse-folyót tekintik a határvonalnak, holott a Neisse két ága között mintegy 200 kilométeres területsáv húzódott. Ennek tisztázása annál is nehezebb feladatnak bizonyult, mivel a tárgyaló felek nem használtak térképet a megbeszélések alatt.

Charles Bohlen összefoglalója a szovjet háborús célokról a teheráni konferencia idején elegáns összegzése volt azon elképzeléseknek, amelyeket vélhetőleg Roosevelt elnök maga is osztott a háború utáni Európa sorsát illetően: „Németországot fel kell osztani és ezen felosztásnak tartósan fenn kell maradnia; meg kell akadályozni, hogy Kelet-, Délkelet- és Közép-Európa államai föderációkba vagy ehhez hasonló államalakulatokba tömörüljenek. Franciaországot meg kell fosztani gyarmatbirodalmától és határon túli stratégiai támaszpontjaitól; Lengyelországot és Olaszországot korábbi földrajzi kiterjedtségükben kell helyreállítani, az azonban kétséges, hogy bármelyikük jelentős fegyveres erővel rendelkezhet majd. Következésképpen a Szovjetunió lesz az egyetlen fontos politikai és katonai erő az európai kontinensen, s Európa többi része tartós katonai és politikai ellehetetlenülésre lesz ítélve."[20]

A Foreign Office és Németország jövője

A szövetségesek tehát Teheránban egyetértésre jutottak abban, hogy Németország önálló államokra osztását „egyértelmű tendenciának"[21] tekintik, ám e tekintetben semmiféle konkrét megállapodás nem született. Ez egyebek mellett talán azzal is magyarázható, hogy sem a brit Foreign Office, sem pedig az amerikai State Department nem támogatta egyértelműen a felosztási terveket. A brit diplomaták egyenesen elutasították a Németország erőszakos feldarabolására vonatkozó elképzeléseket, mert azokat nemigen tekintették a német probléma tartós megoldásának. A brit külügyi hivatalnokok ehelyett a tudatos decentralizálást, egy *föderalista szerkezetű* Németország létrehozását szorgalmazták. „Tisztában kell lennünk azzal – írta 1944 júliusában Frank Roberts, a Central Department (ide tartoztak a Németországgal összefüggő kérdések a Foreign Office keretén belül) vezetője –, hogy egy ekkora ország feldarabolása, amely faji, gazdasági, földrajzi és bizonyos megszorításokkal történeti egységet képez, olyan lépés lenne, amely teljesen ellentétes irányú a történelem fejlődési irányával." Ehhez járult Roberts szerint az a veszély, hogy e felosztás végül egy keleti és nyugati befolyású övezet kialakulásához vezetne Németországban, s ekképpen szétzúzná az „európai problémák közös megoldásának reményeit."[22]

Egészen másképp értékelték e felosztási politikát a brit vezérkari főnökség tagjai, akik már viszonylag korán (1944-től) a Szovjetunióban látták a háború utáni legfőbb ellenfelet, s úgy tekintették, hogy (egész) Németország háború utáni esetleges együttműködése a Szovjetunióval „addig soha nem látott mértékű fenyegetést" jelenthetne Nagy-Britannia számára. Ezért a katonák Németország felosztását javasolták – a kijelölt zónahatárok mentén három külön államra –, szükség esetén „a (katonai) erő könyörtelen alkalmazásával", hogy ezáltal megakadályozzák „Németország újra felfegyverzését és újabb agresszióját", illetve, hogy ekképpen „biztosítékra tegyenek szert egy esetlegesen ellenséges Szovjetunióval szemben."[23]

A Foreign Office hivatalnokai azonban teljesen elképedtek a „német hegyek és völgyek között kanyargó merev nemzetközi határok" gondolatától. Közülük az egyik legbefolyásosabb, Sir Orme Sargent (a háború befejeztével Permanent Under-Secretary, a minisztérium adminisztratív vezetője) a vezérkari főnökség elképzeléseit 1944 szeptemberében „a legveszedelmesebb eretnekségnek" tartotta, amelynek „egyszer s mindenkorra szemétkosárban a helye". Eden külügyminiszter is úgy vélte, hogy úgy kell kerülni e koncepciót, „mint a pestist", s kérte, „fejezzék be a meggondolatlan fecsegést Oroszországgal kapcsolatban."[24]

Világosan kifejeződésre jutott ebben a Foreign Office azon (1941–42-től kialakult) meggyőződése, hogy *a szovjet–brit együttműködés fenntartása* elsőrangú fontosságú a háború utáni, működő békerendszer kialakítása szempontjából. A Foreign Office minden háború utáni terve ezen előfeltételezésből indult ki.

Aligha meglepő hát, hogy Eden külügyminiszter 1944. augusztus 9-i, a háborús kabinet számára készített titkos memoranduma a szovjetek Európa-politikáját elemezvén a német kérdésben az alábbi következtetésre jutott: „... az Oroszországban elkövetett német kegyetlenkedések és pusztítások tapasztalatai a szovjet kormányt valószínűleg arra ösztönzik, hogy a legnagyobb hangsúlyt helyezze a szövetségesekkel való együttműködésre azért, hogy rendkívül szigorú és hatékony intézkedésekkel *közösen* akadályozzák meg azt, hogy Németország valaha is veszélyt jelentsen Oroszország számára... ezért (a Szovjetunió) meglehetős bizalmatlansággal tekint minden olyan (angolszász) kísérletre, amely Németországot enyhe bánásmódban akarja részesíteni, illetve az olyan érvekre, hogy a virágzó Németországtól függ egész Európa, s különösen Nagy-Britannia jóléte. (...) Találkozhatunk olyan vélekedésekkel is, hogy – épp ellenkezőleg – a szovjet kormány kommunista Németország megteremtésén munkálkodik... komoly érvek szólnak azonban e feltevés ellen... ez azt jelentené, hogy Oroszország elég erősnek érzi magát az egységes Németország ellenőrzésére... ezenkívül a szovjet kormány nem annyira tájékozatlan, hogy ne tudná: egy kommunista Németország is majdnem bizonyosan nacionalista maradna, s hamarosan ismét bosszúról és hegemóniáról álmodna... Sztálin inkább reálpolitikus, mint ideológus... (...) Biztosak lehetünk, hogy Oroszország csak akkor törekszik majd együttműködésre a németekkel, ha úgy látja: a többi világhatalom ellene akarja Németországot »bástyának« felépíteni."

Eden szerint a megoldást e dilemmákra „a szovjet kormánnyal történő lehetőleg szoros együttműködés" jelentette; továbbá az, hogy a brit politika Németország iránt

„*a barátságnak vagy a megértésnek még a látszatát* is kerülje." E memorandumban is feltűnik az összefüggés Kelet-Közép-Európa és Németország politikai jövője között, amely kölcsönhatás majd az európai hidegháború meghatározó összefüggésévé lett. Eden nézete szerint Nagy-Britanniának a kelet-európai államokhoz fűződő kapcsolataiban is „különösen vigyáznia kell arra, hogy *semmiféle alapot* ne szolgáltasson a (bizalmatlan) szovjet kormány azon feltevésére, amely szerint (a nyugati hatalmak) szovjetellenes tömb létrehozására törekszenek; hiszen a szovjet kormány joggal feltételezhetné, hogy egy ilyen tömb előbb vagy utóbb nem lehetne meg Németország nélkül."[25]

Az amerikai Morgenthau-terv (1944. szeptember)

Ha az 1944-es amerikai Németország-terveket tekintjük, akkor először is az ún. *Morgenthau-tervre* illik utalnunk, amelyre, igaz, valódi jelentőségénél gyakrabban szoktak hivatkozni. Mint már említettük, a Roosevelt-adminisztrációnak *nem volt* világos és egyértelmű elképzelése a békerend legfontosabb kérdésében: a német kérdésben.[26] Pontosabban szólva: az amerikai Németország-politikát a különböző minisztériumok egymással vetélkedő, alternatív koncepciói alakították. A State Department Németország jövőjét elemző tervei 1943 júliusában és szeptemberében határozottan elvetették a német felosztás gondolatát,[27] ami természetesen nem zárta ki a németek háború utáni szigorú megbüntetését. Henry Morgenthau pénzügyminiszter, Roosevelt elnök bizalmasa azonban sokkal radikálisabb megoldásokat javasolt a „német probléma" megoldására.

Morgenthau 1944 szeptemberében tervezetben foglalta össze a „karthágói békére" vonatkozó elképzeléseit, amelyek a „tervezett káosz" szorgalmazásával, a német nép „átnevelésével", a német ipar megsemmisítésével Németországot végső soron agrárállammá szándékoztak degradálni. A Morgenthau-terv szigora csak az európai zsidóság elleni német „Endlösung" hátteréből érthető meg igazán: Morgenthau, az amerikai zsidóság egyik vezető képviselője, részleteiben is tájékozott volt a Holocaust méreteiről; Roosevelt előtt ismételten megbélyegezte a külügyminisztérium „közömbös, érzéketlen, sőt talán ellenséges beállítottságát" a zsidókérdésben, s a tervét ért kritikákra, hogy a német ipar szétrombolása mérhetetlen nyomorhoz és szenvedéshez vezetne Németországban, ekképpen válaszolt: „Nem érdekel a (német) lakosság sorsa... nem mi akartuk ezt a háborút, nem mi küldtük gázkamrákba emberek millióit... a németek nem akarták, hogy másképp legyen."[28]

A kortársak évtizedeken át vitatták Roosevelt Morgenthau programjával kapcsolatos álláspontját, amely a „hogyan akadályozzuk meg Németországot a harmadik világháború kirobbantásában" elnevezést viselte. Cordell Hull külügyminiszter, Stimson és mások szerint, Roosevelt elnök előbb könnyelműen támogatta a tervet, majd gyorsan feladta. Ezzel szemben Morgenthau és Eleanor Roosevelt hangsúlyozta, hogy az elnök haláláig kitartott a koncepció mellett.

1944 szeptemberében az elnök külügyminiszterének, Cordell Hullnak kifejtette, hogy „senki sem akarja Németországot teljességgel agrárnemzetté alakítani. És azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Ruhr- és a Saar-vidéken kívül a németeknek még számos területen nyílik majd lehetőségük jelentős exporttevékenység kifejtésére." Hasonlóképpen, az elnök egyetértett azzal a pénzügyminisztériumi feljegyzéssel is, amely szerint „tévedés azt képzelnünk, hogy Európának szüksége van egy erős ipari Németországra." Ezen amerikai törekvés leginkább Clemenceau francia elnök első világháború utáni német politikájára emlékeztetett. Clemenceau szerint szét kellett rombolni a szénen, acélon és modern közlekedési hálózaton alapuló német gazdaság alapjait, hogy Európában biztonságot teremtsenek.[29]

Roosevelt elnök először támogatta Morgenthau szigorát, mert szintén meg volt győződve arról, hogy „minden német a nemzetiszocializmus hívének" tekinthető, s az egész német nemzetet meg kell büntetni „a civilizáció elleni gyalázatos összeesküvésért." Kétséges azonban, hogy Roosevelt tisztában lett volna a terv összes következményével. Akárhogy is, az elnök amilyen gyorsan elfogadta, olyan gyorsan *ejtette* is pénzügyminisztere elképzeléseit – amikor az amerikai közvélemény 1944 őszén, a választások előtti időszakban erőteljesen bírálni kezdte a Morgenthau-tervet.

Az 1944-es québeci konferencián Churchill először mereven elutasította a Morgenthau-javaslatokat, mert nem akarta, hogy ezáltal „Nagy-Britanniát egy hullához láncolják." 1944. szeptember 15-én mégis közös megállapodást írt alá Roosevelt elnökkel, amelyben támogatta – a War Cabinet tudta nélkül – az amerikai elképzeléseket. Ha hihetünk Morgenthaunak, Churchill álláspontját döntően azon érv változtatta meg, hogy „a terv megvalósítása kikapcsolná a veszedelmes német konkurenciát a vas- és szénpiacokon."[30] A Morgenthau-terv azonban ellentmondott a brit kabinet távlati elképzeléseinek, ezért a kormány egy nappal korábban, szeptember 14-én Churchillhez intézett táviratában elvetette: „az olyan politika, amely a káoszt serkenti, könnyen megvalósítható, ám aligha elégséges... mi nem akarunk »enyhe« békét Németország ellen, de a németeknek a nekik szánt szenvedéssel olyan intézkedéseinkért kellene fizetniük, melyeket jól ellenőrizni tudunk, s azok hasznosak az Egyesült Nemzetek számára..."[31]

Végül a brit Németország-tervek szempontjából a Morgenthau-terv puszta epizód maradt, minden felismerhető következmény nélkül. Az amerikai politika tekintetében jelentősége inkább abban állt, hogy hónapokra megbénította a konstruktívabb amerikai Németország-terveket. Fellelhetjük a terv egyes elemeit a sokat idézett *JCS 1067* elnevezésű utasításban is, amelyet a vezérkari főnökség a Németországban állomásozó amerikai haderők főparancsnokához intézett. E nagy jelentőségű, 1944 szeptemberében fogalmazódott direktívát, amely mintaértékűen tükrözi a megszállt Németországgal kapcsolatos amerikai álláspontot, Truman elnök 1945. május 10-én hagyta jóvá. Ezen utasítás szerint a szövetséges hatalmak Németországot „nem felszabadítják, hanem mint *legyőzött, ellenséges államot szállják meg*... világossá kell tenni, hogy Németország gátlástalan hadvezetése, a nácik fanatikus ellen-

állása elkerülhetetlen szenvedéseket ró a németekre, akik nem kerülhetik el a felelősségrevonást azért, amit önként vállaltak..." A direktíva meghatározta azt is, hogy az amerikai megszálló hatóságoknak a (német) közigazgatás megszervezése során „igazságosnak, de szilárdnak és megkörnyékezhetetlennek kell lenniük." Ezért *szigorúan megtiltották* mindenféle „fraternizálást" a lakossággal éppúgy, mint az (egykori) német hivatalnoki kar képviselőivel. Ez az utasítás a vártnál szigorúbb gazdasági korlátozásokat is tartalmazott, azon elvből kiindulva, hogy „az alapvető életfeltételek színvonala Németországban semmiképp sem lehet magasabb, mint a (szövetséges) szomszédos államokban".[32]

A német kérdés Jaltában (1945. február)

Addig tehát, míg a *JCS 1067* megközelítésmódja inkább a Morgenthau által inspirált „karthágói béke" elveit tükrözte, úgy tűnt, hogy a jaltai konferencia közvetlen előkészítésének idején a State Department képviselői kerekedtek felül. A konferenciát előkészítő dokumentumok azt tekintették az amerikai Németország-politika legfontosabb célkitűzésének, hogy „megreformált, békés és gazdaságilag nem agresszív Németországot" hozzanak létre, s „vonják be a (tervezett) liberális világkereskedelmi rendszerbe."[33] Azért, hogy elkerüljék a német jóvátétel közvetett amerikai finanszírozását – ahogyan arra az első világháború után sor került –, a konferenciát előkészítő dokumentumok a német jóvátételi szállításokat csak áruszállítások és szolgáltatások formájában szorgalmazták, nem pedig pénzügyi transzfer keretében. Ezenkívül a német jóvátételi kötelezettségeket időben is korlátozni kívánták: tíz, de még inkább öt évre. Anélkül, hogy maradéktalanul magáévá tette volna a külügyminisztérium ezen ajánlatait, Roosevelt elnök végül új külügyminiszterével, Stettiniussal utazott Jaltába Morgenthau helyett.

1945 februárjában a jaltai konferencia döntő kérdése a nyugati szövetségesek szempontjából arra vonatkozott: mennyire óhajtotta Sztálin az együttműködési politika fenntartását. Igaz, meglehetősen szűk határok között, ám a szovjet diktátor világossá tette partnerei előtt, hogy a szövetséges együttműködési politika folytatásában érdekelt és ezért a „tárgyalásokon kompromisszumokra is hajlandó volt, bármilyen szűkre szabott engedmények is voltak azok."[34]

Jaltában Churchill, Roosevelt és Sztálin jóváhagyták az Európai Tanácskozó Testület keretében született megállapodásokat Németország *megszállási övezetekre osztásáról*, s a Szövetséges Ellenőrző Tanács létrehozásáról. E konferencián született döntés arról is, hogy a francia ideiglenes kormányt szintén felkérik a németországi megszállási-igazgatási rendszerben való részvételre.

A Németország által fizetendő *jóvátétel* kérdésében először úgy tűnt, hogy sikerül megegyezésre jutni, amikor a szovjet delegáció elfogadta a tízéves időtartam elvét, illetve azt, hogy a jóvátételi igények kielégítése a termeléstől történjék. Churchill azonban attól tartott, hogy a Szovjetunió ezáltal túlságosan megerősödne Németország rovására, így túlzottnak tartotta a Sztálin által megjelölt 20 milliárd dollárt, amelynek a Szovjetunió a felére tartott volna igényt. Roosevelt is megrémült a jóvátételi összeg végső rögzítésének gondolatától – nem akart az amerikai közvélemény előtt gyanúba keveredni, hogy a német jóvátételi fizetéseket ismét (mint az első világháború után) az amerikai adófizetők finanszírozzák majd. Végül Roosevelt elnök kész volt a 20 milliárd dollárt „későbbi tárgyalások alapjául" elismerni, a brit delegáció azonban még erre sem volt hajlandó, úgyhogy Sztálin a jóvátétel kérdésében nem kapott megfelelő biztosítékokat.[35] A jóvátételi kérdés elnapolása valószínűleg elkeserítette Sztálint, hiszen a szovjet katonai pozíció sohasem volt olyan domináns Európában, mint a jaltai konferencia idején. Ugyanakkor a szovjet diktátor számára az is nyilvánvaló lehetett, hogy a jóvátételi szállítások szempontjából legfontosabb német terület, a Ruhr-vidék, a tervezett brit megszállási övezet részévé válik. Tehát további tárgyalásokra lesz szükség a nyugati hatalmakkal.

A Németország-politika szempontjából másik döntő jelentőségű kérdésben, *Németország keleti határának* kérdésében sem sikerült Jaltában megállapodásra jutni. Az angolszász szövetségesek elvi tekintetben egyetértettek ugyan Lengyelország nyugati irányú területi megnövekedésével, de nem fogadták el Sztálin javaslatát az Odera–Neisse határvonalra vonatkozóan. Churchill azzal érvelt, hogy a lengyel határ ilyen mérvű nyugatra tolódása olyan hatalmas német kitelepítést tenne szükségessé, hogy annak következményeit a szövetségeseknek még egyszer alaposan át kellene gondolniuk.

Churchill azt javasolta, hogy a nyugati helyett a keleti Neisse legyen a határfolyó, amely Felső-Sziléziát így is lengyel fennhatóság alá juttatta volna, de az Oderától délre több mint 3 millió német maradhatott volna Németország területén. Churchill kétségbe vonta, hogy a „lengyel liba" meg tud majd emészteni ekkora mennyiségű „német táplálékot". Ám Roosevelt és Churchill nehéz helyzetben volt, mivel nemcsak a Sztálin által kreált lublini ideiglenes kormány, de a londoni emigráns lengyelek is egyértelműen a nyugati Neisse határt támogatták. A konferencia zárónyilatkozata végül csak azt rögzítette, hogy Lengyelországnak „északon és nyugaton... lényeges területi kompenzációt" kell kapnia, de a határvonal végső kijelölése a békekonferenciára vár majd.

Németország *felosztásának* kérdésében Roosevelt támogatta a szovjet indítványt, hogy e tekintetben elvi megállapodás jöjjön létre. A brit küldöttségnek sikerült azonban elérnie, hogy a konferencián a német fegyverletételi okmányba olyan megfogalmazás kerüljön, amely a felosztás lehetőségét egyszerű decentralizációvá enyhítette. A konferencián létrehoztak ezenkívül egy bizottságot a Németország felosztásával kapcsolatos kérdések tanulmányázására, Antony Eden, John W. Winant és Fedor T. Guszev részvételével. (E bizottság tehát gyakorlatilag az Európai Tanácskozó Testülettel volt azonos – igaz, kizárva onnan a franciák képviselőjét, Massiglit.)

Mégha a szövetséges hatalmak Jaltában támogatták is Németország felosztásának elvét, nyitva hagyták e szándék gyakorlati megvalósításának lehetőségeit. E „vonakodó" magatartást támasztja alá, hogy külön bizottságot jelöltek ki, holott az Európai

Tanácskozó Testület valószínűleg gyorsan kidolgozhatott volna konkrét terveket Németország felosztásáról. Az így létrehozott „Dismemberment Committee" 1945. március 7-én Londonban kezdte meg munkáját. Március 25-én Guszev azonban közölte az angolszász hatalmak képviselőivel, hogy a Németország felosztásáról Jaltában született megállapodást a Szovjetunió *„nem kötelező tervként* fogja fel, hanem olyan lehetőségként értékeli, amellyel nyomást lehet gyakorolni Németországra, ha más eszközök kudarcot vallanak."[36] Az angolszász szövetségesek csodálkozva, ám megkönnyebbüléssel nyugtázták a szovjet nyilatkozatot: Eden külügyminiszter „rendkívülinek" tekintette a szovjet álláspont „hirtelen megváltozását". „Az oroszok figyelemreméltó emberek" – fogalmazott a nyilatkozat hallatán.[37] Ezután a brit diplomácia is gyorsan ejtette a mind problematikusabbnak ítélt felosztási terveket.

1945. május 7-én a nyugati szövetségesek reimsi főhadiszállásán megtörtént a Wehrmacht kapitulációja. Azért, hogy kifejezésre jusson a Szovjetunió döntő szerepe a náci Németország katonai legyőzésében, Sztálin utasítására ezen aktust május 8-án Berlin–Karlshorstban, a szovjet főhadiszálláson is megismételték. A fegyverletételről szóló okmány semmilyen utalással *nem említi* Németország felosztásának tervét, sőt Sztálin május 9-i nevezetes beszédében is kijelentette: „a Szovjetunió a győzelmet ünnepli, de nem törekszik arra, hogy feldarabolja vagy megsemmisítse Németországot."

A szövetséges hatalmak együttműködése Jalta és Potsdam között (1945. március-június)

Németország feltétel nélküli kapitulációjával az európai frontokon véget ért a második világháború; a győztes hatalmaknak ezután a béke problémáival kellett megküzdeniük. Annál is inkább, mert a *háromhatalmi együttműködést* a győztes nagyhatalmak *nemcsak* a háború idejére, hanem az európai békerend megteremtésére, a békeszerződések kidolgozására is elengedhetetlennek tartották. A mai napig szívósan továbbélő „Jalta-mítosszal" ellentétben, az 1945. február 11-én elfogadott „Nyilatkozat a felszabadított Európáról" *nem* a kontinens érdekszférákra történő felosztását, hanem a három hatalom politikájának egybehangolását és közös eljárását irányozta elő „a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatalom", majd szabad választások útján „a nép akaratának megfelelő kormány" alakítása érdekében. Ráadásul a fegyverszüneti feltételek közös kidolgozásával, az olaszországi, majd romániai, bulgáriai, finnországi és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok felállításával a három szövetséges nagyhatalom tehát egy közös európai politika kialakítására tett kísérletet.

Kelet-Közép-Európa vonatkozásában mindkét angolszász nagyhatalom elismerte, hogy katonai-stratégiai szempontból a Szovjetunióé legyen a vezető szerep a térségben, sőt egyetértettek abban is, hogy e vezető szerep a háború után is fennmaradjon. Ugyanakkor lehetőségeik szerint törekedtek arra, hogy ne következzen be a szovjet

biztonsági övezetbe tartozó államok politikai „gleichschaltolása", uniformizálása, a szovjet rendszer erőszakos átültetésének formájában.

Így például a britek 1944 októberében, a moszkvai megbeszéléseken világosan elismerték a szovjet katonai vezető szerepet, de ez szerintük nem jelentette a szovjet típusú rendszerek bevezetésének elismerését. Az úgynevezett „százalékos megállapodás" Churchill és Sztálin között mindenekelőtt a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban való részvétel megoszlását mutató, ideiglenes, katonai jellegű egyezség volt. S emellett a bizalmatlan szovjetek megnyugtatását szolgálta, hogy stratégiai szempontból az angolszász szövetségesek nem szándékoznak versenyre kelni a szovjet befolyással Kelet-Közép-Európában.

Mégis, 1945 tavaszán, a Jalta és Potsdam közötti időszakban a szövetségesek egymás iránti *növekvő bizalmatlansága* árnyékolta be a háromhatalmi együttműködést, és nehezítette meg „közös eljárásukat" Európa politikai jövőjének alakításában. E tekintetben mindenekelőtt a *szovjet érdekérvényesítés Kelet-Európában alkalmazott módszerei* jelentettek kihívást ezen együttműködési politikára. Vélhetőleg egyetérthetünk a neves amerikai diplomata, Charles Bohlen következtetésével, aki szerint „a nyugati hatalmaknak nem állt szándékukban kétségbe vonni a Szovjetunió nagyhatalmi előjogait e térségben. Vagyis azt a jogot, hogy a Szovjetunió túlsúlyos stratégiai érdekekkel bír a vele szomszédos országokban." Bohlen szerint az ezzel a joggal való szovjet visszaélés volt az, ami Kelet-Közép-Európában a legtöbb problémát okozta.[38]

1945. március 27-én Sir Archibald Clark Kerr, a moszkvai brit követ memorandumban foglalta össze a szovjet politika Jalta utáni időleges mérlegét: „bizton feltételezhetjük – írta –, hogy a háború jelen szakaszában különösen nagy a kísértés a szovjet kormány számára, hogy erőltesse terveit Kelet és Délkelet-Európában... a háború előtti társadalmi rendszerek teljes felbomlása és a megszálló Vörös Hadsereg kivételes lehetőséget biztosít (a szovjeteknek), hogy akaratuk szerint alakítsák ezen országok belső fejlődését." A brit követ azonban hozzátette: „ezen orosz politika, bármennyire visszataszítónak is tűnhet szemünkben, bármennyire is próbára teszi türelmünket és hitünket a nagyhatalmak közötti együttműködés és konzultációk egész rendszerében, nos, e politika, úgy tűnik, olyan *korlátozott célokat* követ, amelyek közül egyik sem fenyeget közvetlenül életbevágó brit érdekeket." Clark Kerr fontosnak tekintette azt is, hogy együttműködésen, ugyanúgy, mint a demokrácián, a szovjetek mást értenek, mint a Nyugat: „az együttműködés az oroszok szemében hozzájárulást jelent (a nyugati hatalmak részéről) a világ valamiféle érdekszférákra osztására, s hallgatólagos megállapodást, hogy a felek egyike sem gátolja vagy bírálja a másik ténykedését annak saját befolyási övezetén belül."[39]

Még nyíltabban foglalt állást egy 1945. március 13-i emlékeztetőben Sir Orme Sargent, aki azt javasolta, hogy a Foreign Office vessen véget a jaltai elveket szorgalmazó „dicstelen politikai irányvonalnak" (a délkelet-európai országok esetében), mert nézete szerint a Foreign Office nem kockáztathatta az alapvető fontosságúnak ítélt brit-szovjet együttműködés távlatait „egy olyan ügy kedvéért, amely ha nem is egé-

szen akadémikus jellegű vagy merő ábrándkergetés, mindenesetre *nem létfontosságú* az európai brit érdekek szempontjából."[40]

Egészen más véleményen volt Frank Roberts, aki 1945 januárjában nagyköveti rangban érkezett a moszkvai brit követségre. Roberts a korábbi brit politika sürgős átértékelését szorgalmazta. Nézete szerint a háború utáni Szovjetunió „távlatilag legalább olyan veszedelmes hatalom (Nagy-Britannia számára), mint az 1939 előtti Németország". Az a feltevés pedig, hogy „Oroszország megelégszik azzal, amit eddig elért – írta Roberts –, vágyálom (wishful thinking) marad mindaddig, míg a Kreml politikáját a Politbüro könyörtelen, ravasz és megbízhatatlan személyiségei irányítják."[41]

A szovjet érdekek érvényesítésének Kelet-Európában alkalmazott módszerei 1945 tavaszától kezdődően a Szovjetunióval szembeni *amerikai beállítottságot* is módosították. A szovjet civilizációval való közvetlen érintkezés során nyilvánvalóvá vált annak mélységes különbözősége, s a diplomaták és a katonák közül sokan hajlottak arra, hogy ezt – az ún. Riga-iskola kiábrándult értelmezéséhez hasonlóan – a nem európai hagyományok Szovjetunióban uralkodó túlsúlyával magyarázzák.

Az 1920-as évek közepétől az Egyesült Államok rigai képviselete a néhány évvel korábban függetlenné vált balti államban, Lettországban a Szovjet-Oroszországgal foglalkozó amerikai diplomaták képzésének legfontosabb központjává vált. A Rigában képzett fiatal diplomaták, mint például George Kennan vagy Charles Bohlen, az elragadtatás és megvetés különös keverékével tekintettek Szovjet-Oroszországra, és ezen nézeteiket feletteseik is osztották. Álláspontjuk szerint a szovjet külpolitika a bolsevik elvek és a hagyományos orosz nemzeti karakter sajátos ötvözetét képviselte. A Rigában kialakult percepciók a szovjet magatartást illetően tartósan befolyásolták az amerikai State Department és a kormányzat szovjet politikáját.

Így például Harriman moszkvai követ 1945 áprilisában arról írt, hogy „küszöbön áll a barbárok Európa elleni inváziója", és „Hitler legnagyobb bűne az volt, hogy kitárta Európa kapuit Ázsia előtt..."[42] Ezen érzelmi benyomások, de még inkább a *„befejezett tények" szovjet politikája* (Lengyelországtól Romániáig) erősítették az amerikai közvéleményben azon politikusok pozícióját, akik már korábban is élesen bírálták Roosevelt elnök „békülékeny" szovjet politikáját.

Az amerikai politikára mintaértékűen jellemző az az *éles attitűdváltás,* az a nyilvánvaló fordulat, amely 1945 tavaszán az Egyesült Államok Kelet-Európa politikájában bekövetkezett – s ez természetesen nem maradt hatás nélkül a szövetséges hatalmak németországi együttműködésére sem. Evidencia, hogy az amerikai politikát a kelet-európai térséggel szemben (talán Lengyelországot kivéve) kifejezett és világos *érdektelenség* jellemezte. A Spellman kardinálissal folytatott, híressé vált beszélgetéseken Roosevelt elnök elismerte például annak valószínűségét hogy „Ausztria, Magyarország és Horvátország szovjet protektorátus (gyámhatalom) alá kerül", ám egyúttal kifejezte reményét, hogy tíz-húsz év európai befolyás után „az oroszok talán kevésbé lesznek majd barbárok..."[43] Kezdetben még az sem volt bizonyos, hogy az amerikaiak hajlandók lesznek képviselőket küldeni a kelet-európai Szövetséges Ellenőrző Bizottságokba. A War Department hosszú ideig halogatta, hogy világosan állást foglaljon e kérdésben.

A jaltai konferencia után azonban az amerikai politika Kelet-Európa országaiban is megkísérelte alkalmazni a „Nyilatkozat a felszabadított Európáról" elveit. A három nagyhatalom közötti konzultációk szorgalmazásával, majd közvetlen amerikai beavatkozás formájában Washington kísérletet tett arra, hogy az *önrendelkezési elv* hangsúlyozásával túllépjen a fegyverszüneti megállapodások rendelkezésein.

Jellemző, hogy 1945 tavaszán a mind vállalkozóbb amerikai politika a Kelet-Európában követendő taktika tekintetében még a brit elképzelésekkel is összetűzésbe került. Igaz, hosszútávon mindkettő ugyanarra törekedett, amit jobb híján „nyitott szférának" nevezhetünk. Másszóval egyik angolszász hatalom sem vonta kétségbe azt a szovjet igényt, hogy katonai–biztonsági szempontból, a háború eredményeként Kelet-Közép-Európa a *szovjet biztonsági övezetbe* tartozzon.

A brit és amerikai politika egyet nem értésének legnyilvánvalóbb pontját a *békeszerződések* kérdése jelentette. 1945 tavaszán, miután a britek észrevették, hogy (politikájuk szempontjából) Kelet-Európában „a dolgok rosszul állnak", arra a következtetésre jutottak, hogy a hatalmon lévő koalíciós kormányok jellegüket tekintve *vitathatók* ugyan, ám mégis *kielégítőbbek esetleges jövőbeni utódaiknál* – amelyek akkor kerülnek hatalomra, ha a fegyverszüneti–megszállási rendszer túlságosan elhúzódik ezen országokban. Ezért a Foreign Office azt javasolta Washingtonnak, hogy a *lehető leggyorsabban* kössenek békeszerződéseket a volt ellenséges államokkal, elismerve kormányaikat (a Groza-kormányt Romániában, a Georgiev-kormányt Bulgáriában és Miklós Béla kormányát Magyarországon). A brit politika a békeszerződésektől a megszállási–ellenőrzési rendszer végét, s mindenekelőtt a *szovjet megszálló csapatok távozását* remélte.

Az amerikai diplomácia azonban egyáltalán nem volt hajlandó elismerni a hatalmon lévő kelet-európai kormányokat; azon megfontolásból, hogy a diplomáciai elismerés növelné ezen nem reprezentatív vagy (báb)kormányok presztízsét. Ezért az amerikai politika előbb e kormányok *átszervezését* javasolta (illetve *szabad választásokat* a jaltai nyilatkozat szellemében), s békeszerződést csak az új kormányokkal kívánt kötni. Ezzel szemben a britek a gyors békeszerződésektől a szovjet csapatok távozását remélték, és tartottak attól, hogy az amerikai el nem ismerési politika zsákutcába torkollik (ez végül be is következett), a fegyverszüneti rendszerek időbeli elhúzódása a *politikai feltételek rosszabbodását* eredményezi a megszállt országokban, s a nyugatbarát erők fizikai vagy politikai megsemmisítéséhez vezet. *A posteriori* megállapítható, hogy a választott amerikai politika nem túlságosan vitte előre a dolgokat, nem volt túlságosan eredményes Kelet-Közép-Európában. Az angolszász szövetségesek közötti vitában azonban kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a britek maradnak alul, mivel tárgyalási pozíciójuk a háború végére igencsak meggyengült a hatalmas amerikai szövetségessel szemben.[44]

1945. június 5-én a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányainak közös nyilatkozatával érvénybe léptek a Németország meg-

szállásával és igazgatásával kapcsolatos londoni megállapodások. Az „ügyvezető német birodalmi kormány" (Dönitz) 1945. május 22-én történt letartóztatása után ugyanis nem létezett olyan német kormány, amely igényt tarthatott volna a szuverén jogok gyakorlására. Így a június 5-i nyilatkozat megállapíthatta: „Németországban nincs olyan központi kormány vagy hatóság, amely felelősséget vállalhatna a rend fenntartásáért, az ország igazgatásáért és a győztes hatalmak követeléseinek végrehajtásáért." Ezért a legfelsőbb hatalom Németországban a Berlinben létrehozott Szövetséges Ellenőrző Tanács (SzET) kezébe került, amely a megszálló katonai erők főparancsnokaiból tevődött össze, s határozatait egyhangúlag kellett hoznia. A Tanács nehézkes felépítése és az egyes katonai kormányzók vétójoga oda vezetett, hogy a megszálló hatalmak mindegyike gyakorlatilag önálló és kizárólagos hatalmi jogkörrel bírt az igazgatása alá tartozó övezetben. Érdekes, hogy a szövetséges hatalmak berlini nyilatkozata nem tisztázta az Odera-Neisse határ kérdését. Jóllehet a nyilatkozat Németországot 1937. december 31-i határai szerint határozza meg, nem említi azt, hogy Königsberg, Poroszország, Pomeránia vagy Szilézia melyik megszálló hatalom fennhatósága alá kerül. Másszóval, a szövetségesek hallgatással tértek napirendre azon tény fölött, hogy az említett tartományok időközben szovjet vagy lengyel közigazgatás alá kerültek.

A „nagy hármas" és Franciaország

A brit Foreign Office háború utáni tervei De Gaulle tábornokot tekintették az egyetlen lehetséges francia vezetőnek és természetes érdekszövetséget feltételeztek Nagy-Britannia és Franciaország között. Azonban a De Gaulle vezette Szabad Franciaország Mozgalom még 1941 augusztusában is csak mintegy harmincezer főt számlált, és az óriási francia gyarmatbirodalom döntő többsége Észak- és Nyugat-Afrikát és Indokínát is beleértve, Pétain marsall Vichy rendszeréhez maradt lojális. A háború utáni rendezésre vonatkozó tervekről a „szabad" franciák a többi, Londonban székelő emigráns kormányhoz hasonlóan Antony Eden tolmácsolásában szereztek tudomást.

Igaz, De Gaulle tábornok ekkoriban megközelítőleg hasonló energiával küzdött Vichy, a náci Németország és a szövetségesek ellen, és terveiben a kontinentális vezető szerep visszaszerzését tűzte ki célul, hogy Franciaország majd közvetítő funkciót tölthessen be az angolszász hatalmak és a Szovjetunió között. Amikor a Foreign Office munkatársai – De Gaulle tábornok elméretezett küldetéstudatára utalva – megjegyezték a miniszterelnöknek, hogy a szabad Franciaország képviselője valójában modern Jeanne d'Arcnak képzeli magát, Churchill ironikusan megjegyezte: „ez rendben van, ellenben kár, hogy nincsenek püspökeim, akik máglyára küldhetnék."

A háború alatt Roosevelt elnök végig erős fenntartásokkal tekintett De Gaulle-ra és vonakodott elismerni Franciaország alkotmányos vezetőjének bárkit, mielőtt a felszabadított Franciaország területén szabad választásokat tartanának. Roosevelt ezen kívül gyakran említette, hogy szükséges lenne felszámolni a francia uralmat gyarmatbirodalmának egyes területein, így például Indokínában, hiszen meggyőződése szerint „a francia gyarmati uralomnál bármilyen politikai berendezkedés csak jobb lehet".

Roosevelt 1944 februárjában, Churchillhez intézett levelében pedig így fogalmazott: „Egyáltalán nem vagyok hajlandó Franciaországot, esetleg Olaszországot, sőt még a Balkánt is (amerikai) ellenőrzés alá vonni. Hiszen Franciaország az önök gyereke (sic!), de még sok gondoskodásra lesz szükség, amíg egyedül járni tud majd."[45]

Mégha De Gaulle hajlandó is volt együttműködni a kommunistákkal a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság (CFLN) keretében, a kommunista pártnak egy idegen hatalomhoz (a Szovjetunióhoz) való lojalitása hosszútávon komoly problémát okozott a francia politikának. Talán a földrajzi távolság miatt is De Gaulle Moszkvához fűződő kapcsolatai korántsem voltak olyan intenzívek, mint a nyugati hatalmakra való rázutaltsága, ám mindkét fél – igaz jó adag kölcsönös bizalmatlanság közepette, de megfelelő munkakapcsolatot alakított ki egymással.

1944 őszén Párizs felszabadítása és a francia hivatalnoki kar valamint a parlamenti képviselők Algírból való visszatérése után, s különösen az ideiglenes kormány iránt megnyilvánuló világos támogatás birtokában, De Gaulle tábornok nekilátott, hogy megvalósítsa legfontosabb külpolitikai céljait: mindenekelőtt kormányának elismertetését a szövetségesek által, illetve azt a törekvését, hogy Franciaország szerepet kapjon a legyőzött Németország politikai jövőjének alakításában.

A Foreign Office nagy tapasztalatú diplomatája, Duff Cooper 1944. szeptember 12-én érkezett Párizsba, világosan kinyilvánítva ezzel London szándékát, hogy hajlik De Gaulle kormányának elismerésére. Bár 1944 szeptemberében Roosevelt továbbra sem volt hajlandó De Gaulle kormányának hivatalos elismerésére, szeptember 21-én Washington fontos lépésre szánta el magát Jefferson Caffery követi kinevezésével. A nagy tapasztalatú amerikai diplomata korábban Berlinben, Tokióban és majd három évtizeddel korábban, 1918-ban Párizsban képviselte az amerikai kormányt, kikapcsolódásként Arisztotelészt olvasott és a State Department egyik legjobb emlékirat-készítőjének tekintették.

Végül a szövetséges hatalmak 1944 októberében ismerték el a francia ideiglenes kormányt, amelyet De Gaulle tábornok szarkasztikusan a következőképpen nyugtázott: „a kormányzat örül, hogy végre saját nevén nevezik". A diplomáciai elismerés birtokában Párizs legfontosabb törekvése ezután arra irányult, hogy Franciaország teljes jogú képviselőként vehessen részt a szövetségesek Németországra vonatkozó terveinek kidolgozásában.

Ez először is az Európai Tanácskozó Testületben való teljes jogú francia részvételt jelentette. Igaz, az Európai Tanácskozó Testület amerikai képviselője, John Winant még 1944 szeptemberében is úgy találta, hogy Franciaország részvétele feleslegesen bonyolítaná a testület tevékenységét, s bizonyos volt abban, hogy a szovjetek elleneznék ezt a gondolatot.

Ezzel szemben Vlagyimir Dekazonov szovjet külügyminiszter-helyettes biztosította az ideiglenes kormány moszkvai képviselőjét, hogy Moszkva kedvezően ítéli

meg Franciaország részvételét az ETT munkájában. A De Gaulle iránt megnyilvánuló újsütetű szovjet lelkesedéssel szembesülvén, a nyugati hatalmaknak nem maradt más választásuk, mint hogy hozzájáruljanak ahhoz, hogy Franciaország csatlakozzon az Európai Tanácskozó Testülethez.

Ezen alkudozás is megmutatta De Gaulle tábornoknak: ügyes politikával remélheti, hogy esetleg kijátszhatja egymás ellen a szövetséges hatalmakat. Bár az új Franciaország valóságos hatalma ez idő tájt meglehetősen csekélynek mutatkozott, Franciaország potenciális jövőbeni jelentősége is elegendőnek bizonyult arra, hogy a szövetséges hatalmaktól fontos engedményeket csikarjon ki.

Így például nyilvánvalóan ezt a jövőbeni jelentőséget erősítették meg a szövetséges hatalmak Dumbarton Oaks-ban, amikor lefektették az új kollektív biztonsági rendszer, az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapjait. A megbeszélések során, mindenekelőtt a brit támogatásnak köszönhetően, Franciaország is állandó tagságot kapott a jövendő nemzetközi szervezet, az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

Miután a francia képviselő, René Massigli,1944. október végén bekapcsolódhatott a londoni Európai Tanácskozó Testület munkájába, De Gaulle azon szándékát is világosan kinyilvánította, hogy Franciaország részt kíván venni a német területek katonai megszállásában is. A Foreign Office már 1944 augusztusában hajlott arra, hogy támogassa ezt a francia igényt, s hajlandónak mutatkozott, hogy a francia megszállási övezetet esetleg a brit zónából hasítsák ki. De ekkor még a három szövetséges hatalom sem tisztázta a németországi megszállási övezetek pontos határait.

Ami a Németországgal szemben ekkortájt körvonalazódó francia külpolitikát illeti, érdemes felidézni egy Massigli által jegyzett, 1944. augusztusi emlékirat gondolatmenetét. Ez a feljegyzés átfogó diplomáciai, katonai, gazdasági és politikai intézkedéseket fogalmazott meg a német veszély kiküszöbölésére és arra vonatkozóan, hogyan lehetne a német erőforrásokat a francia újjáépítés szolgálatába állítani.

Ezen emlékirat a Szovjetunióhoz fűződő katonai szövetség egyértelmű szükségességét említi az európai kontinens védelme szempontjából, és – hasonlóképpen – a katonai szövetséget Nagy-Britanniával a francia gyarmatbirodalom védelme szempontjából. Annál is inkább, mivel a francia politika úgy értékelte, hogy 1919-hez hasonlóan nemigen lehet az amerikai politika tartós európai szerepvállalására számítani a háború befejezte után. Ezért Párizsban elsőrangú érdeknek tekintették a szoros francia-brit-szovjet szövetség megteremtését, amelyet a britek Commonwealth-hez fűződő kapcsolatai, a franciák szoros együttműködése a Benelux államokkal, valamint a Szovjetuniónak a kelet-európai szláv államokra támaszkodó hatalma erősített volna. Ez a koncepció ezenkívül előirányozta Németország tartós katonai megszállását, teljes lefegyverzését, a német ipari termelés és a Ruhr-vidék nemzetközi ellenőrzését, a német központi kormányzat megszüntetését és az Oderán túli területek Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz történő csatolását. De Gaulle tábornok 1944 végén Németország megbüntetésére vonatkozó célkitűzései Clemenceau 25 évvel korábban és sokkal erősebb diplomáciai pozícióból megfogalmazott törekvéseinél is jóval szigorúbbnak tűntek.[46]

A britekhez és az amerikaiakhoz hasonlóan Sztálin sem volt hajlandó Franciaországot teljesen egyenlő félként kezelni. Azonban De Gaulle bízott abban, hogy a Moszkvához fűződő jó kapcsolatok segítségével sikerül majd mérsékelni a kommunista befolyást a háború utáni Franciaországban és sikerül feléleszteni az 1894-es francia-orosz szövetséget, amely főként Németország ellen irányult. Az 1944 decemberében megkötött szovjet-francia szerződés keretében úgy tűnt, sikerült megvetni a Szovjetunióval való szoros együttműködés alapjait Németország kérdésében, és De Gaulle tábornok moszkvai látogatása ezenkívül látványosan fejezte ki Franciaország visszatérését a diplomáciai színtérre. Azonban a tábornok ambiciózus külpolitikai céljai nemigen álltak arányban a kimerült és demoralizált nemzet több, mint korlátozott erőforrásaival.

Ráadásul a németek sikeres karácsonyi ellentámadása az Ardennekben komoly katonai válságot okozott Franciaországnak, és egy ideig a Vogézek mögé való francia visszavonulás és Elzász ismételt kiürítése is elkerülhetetlennek tűnt. Mégis, amikor De Gaulle újabb katonai támogatásért fordult az Egyesült Államokhoz, Roosevelt elnöktől, csak elég langyos választ kapott. Az amerikai követ, Caffery pedig panaszkodott Bidault külügyminiszternek, hogy „elege van abból, hogy olyan francia díszszemlékre járjon, ahol amerikai páncélosok amerikai üzemanyaggal vonulnak fel".

1945 márciusában az amerikaiak ismét elutasították a fokozott fegyverszállításra vonatkozó francia igényeket, és Franciaország továbbra is csak másodlagos katonai szerepet játszott a nyugati fronton. Amitől a tábornok tartott, bekövetkezett: a nyugati fronton játszott alárendelt francia katonai szerep nem járult hozzá a francia külpolitikai pozíciók erősítéséhez. Az 1944-45-ös hadjárat nem halványította el az 1940-es katasztrófa emlékét.

Az egykor volt nagyhatalmat, Franciaországot mások szabadították fel, és ez paradox módon gyakran ellenérzést váltott ki a felszabadítók iránt. A megfigyelők ezt gyakran az arrogancia és a hálátlanság különös megnyilvánulásaként érzékelték. Jellemző, hogy például Leclerc tábornok híres tankhadosztályának 1945. június 18-i felvonulását a párizsi brit követ, Duff Cooper a következőképpen kommentálta: „az ember nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy ezek a repülőgépek és járművek, sőt a felszerelés döntő része is amerikai és brit raktárakból származott. Ennek ellenére egyetlen szövetséges lobogót sem lehetett látni. Mint ahogyan a hála szemernyi jelét sem tapasztaltuk. Ellenkezőleg, az volt a benyomásom, hogy Franciaország túlságosan zajosan ünnepel, holott nemigen volt alapja sok mindenre büszkének lennie."[47]

Párizs 1945 januárjának közepén szerzett tudomást a „nagy hármas" jaltai találkozójának előkészületeiről, és bejelentette igényét a nagyhatalmi konferencián való részvételre. Mégha nyilvánvaló is, hogy a konferencián való francia részvétel közvetlen elutasítása Roosevelt elnöktől származott, és nem hivatalos formában mind a britek, mind a szovjetek René Massigli értésére adták, hogy támogatták volna a francia részvételt, titkon talán a konferencia mindhárom résztvevője osztotta Churchill meg-

fogalmazását, aki szerint, „nehezen lehetett volna kellemetlenebbet elképzelni, mint ezen fenyegető és ellenséges személy (De Gaulle) jelenlétét Jaltában".

Annak ellenére, hogy De Gaulle tábornokot nem hívták meg Jaltába, a konferencia jelentős eredménnyel zárult Párizs számára. Bár Roosevelt elnök és Sztálin állítólag egymással versengve becsmérelték Franciaországot a február negyedikei ülésen, a diplomáciai beszámolók szerint a britek „tigrisként küzdöttek a francia érdekekért", és Harry Hopkins, Harriman és mások segítségével sikerült meggyőzniük Roosevelt elnököt, hogy részt biztosítson Franciaországnak Németország ellenőrzésében és megszállásában. Roosevelt elnök bejelentése, hogy legkésőbb két éven belül kivonják az amerikai csapatokat Európából, szintén Churchill azon érvelését erősítette, hogy Franciaország hozzájárulása elengedhetetlen Németország katonai ellenőrzése szempontjából. Ezzel az állásponttal végül Sztálin is egyetértett, annál is inkább, hiszen a francia megszállási övezetet kizárólag a brit és amerikai zóna rovására jelölték ki.

Az új moszkvai francia követ, George Catroux tábornok 1945. február 27-én adta át megbízólevelét Mihail Kalinyin szovjet elnöknek. Francia Indokína egykori kormányzóját már 1944 októberében kijelölték a moszkvai követi posztra, az orosz ügyekben való járatlansága miatt azonban felkészítése hosszabb ideig tartott. Másrészt Catroux titkon reménykedett abban, hogy esetleg mégis visszatérhet gyarmati szolgálatra. A francia követ első találkozója Sztálinnal 1945. március végén az 1944. decemberi De Gaulle-látogatás rideg légkörét idézte. A szovjet diktátor a Kreml egy kies termében fogadta az újdonsült francia követet és a diplomáciai udvariassági formulák mellőzésével egykedvűen hallgatta Catroux beszámolóját, miközben geometriai figurákat firkált egy papírlapra.

Sztálin világossá tette Catroux számára, hogy a Szovjetunió nem garantálhatja a francia részvételt az elkövetkező nagyhatalmi találkozókon, és hogy Franciaország a Jóvátételi Bizottsághoz is csak akkor csatlakozhat, ha ez a testület Lengyelországot és Jugoszláviát is magában foglalja.

A francia zónaigényekkel kapcsolatban fogalmazódott meg az a három alapelv, amely a következő időszakban meghatározta a francia terveket Németországgal kapcsolatban: (i) a Saar-vidék leválasztása és vámunió formájában a francia gazdasághoz való csatolása; (ii) a Rajna nyugati partjának francia katonai megszállása, és (iii) a Ruhr-vidék katonai megszállása és ipari termelésének nemzetközi ellenőrzése. Az ambiciózus francia tervek ez idő tájt a német lakosság Franciaországba való telepítésétől sem zárkóztak el, és egyszer De Gaulle tábornok az idegenlégió díszszemléjén félig tréfásan megjegyezte: „ott menetel a jövendő német ifjúsága".

A francia megszállási övezet kijelölése végül nem bizonyult egyszerű feladatnak és 1945 tavaszán több hónapot vett igénybe. Párizs remélte, hogy a brit zónából az egész Rajna bal partot sikerül majd megszerezni Köln városával együtt. Az amerikai zóna dél-nyugati részén pedig Baden és Hessen tartomány megszerzésére számítottak. Ez a terület kívül esett a Ruhr- Rajna- és a Saar-vidék térségén, és a francia tervezők nem szándékoztak leválasztani ezen tartományokat a német államtestről, azonban bíztak abban, hogy erősíthetik a „szeparatista" tendenciákat ezeken a területeken is – ezáltal gyengítve az esetleg később megszerveződő központi hatalmat Németországban.

London és Washington azonban nemigen hajlott a túlzott francia igények kielégítésére. A britek mindenképpen ragaszkodtak Kölnhöz, és Nagy-Britannia a Ruhr-vidék egyedüli megszállója lett. Washington pedig csupán Baden és Württemberg tartományok déli részét kínálta a franciáknak. Ez nem jelentett túlságosan jó kiindulópontot a németországi szeparatizmus erősítésére. E tartományok közigazgatási központjai továbbra is az amerikai megszállási övezetben maradtak. 1945. június 5-én formálisan is megszűnt a német szuverenitás, Németország a négy megszálló hatalom fennhatósága alá került. Végül 1945. június 20-án De Gaulle tábornok vonakodva bár, de utasította Bidault külügyminisztert, hogy fogadja el, amit a britek és az amerikaiak felajánlottak a francia megszálló hatalom számára. Igaz, a Saar-vidék végül francia ellenőrzés alá került, azonban a francia megszállási övezet összességében nem bővelkedett erőforrásokban, és nem képviselt biztos alapot a nagyra törő francia tervek megvalósítására.[48]

A szovjet Németország-politika ellentmondásai

Németország különleges helyet foglalt el a Szovjetunió háború utáni politikai stratégiájában. Itt találkoztak vagy inkább ütköztek össze a Kelet- illetve Nyugat-Európával kapcsolatos szovjet politika célkitűzései. A harmadik birodalomnak majdhogynem sikerült megsemmisítenie a szovjet államot. Ezért Moszkva mindenekelőtt arra törekedett, hogy – mélyreható társadalmi és politikai változások előmozdításával – megakadályozza azt, hogy Németország valaha is fenyegethesse a Szovjetunió biztonságát. Másrészt a szovjet politika igyekezett meggátolni azt, hogy a német gazdasági potenciál kizárólag az „amerikai kapitalizmus" hatalmi övezetébe kerüljön. Ezért a német problémára a nyugati hatalmakkal együttműködve kísérelt meg megoldást találni. Ezen dilemmákból fakadt, hogy a szovjet vezetés Németországgal kapcsolatos politikáját a II. világháború alatt, de után is *fundamentális polivalencia* (többértelműség) jellemezte.

E többértelműség annak lehetőségét sem zárta ki, hogy a Szovjetunió esetleg feladja a „feltétel nélküli megadás" elvét. Az ismételt informális diplomáciai tapogatózások a német kormány felé a sztálingrádi győzelem és a kurszki áttörés közötti időszakban (1943. február–július) természetesen taktikai célt is szolgáltak: nevezetesen a második front megnyitásának meggyorsítását. Hasonlóképpen a „Szabad Németország Nemzeti Bizottság" létrehozása 1943. júliusában – hadifogoly német tisztek bevonásával, illetve a Német Kommunista Párt (NKP) moszkvai emigráns vezetőinek részvételével – elsődlegesen arra szolgált, hogy a keleti fronton bomlassza a német egységek harci morálját. Mégis, mindkét szovjet kezdeményezést mindenekelőtt az a félelem motiválta, hogy a nyugati hatalmak esetleg megállapodnak a náci Németországgal, s ezt Moszkvának minden eszközzel meg kell gátolnia.

Mint arra utaltunk, a háború alatt Sztálin a szövetséges hatalmak képviselői előtt többször említette Németország esetleges felosztásának lehetőségét, támogatta a – főként amerikai – felosztási terveket, s a jaltai konferencián külön bizottságot is létrehoztak a felosztás elvének konkretizálására.

1945 márciusában azután látványos irányváltás következett be a Szovjetunió Németország-politikájában. Ez idő tájt a szovjet vezetés, úgy tűnik, jelentősebbnek ítélte Németország „amerikanizálódásának" veszélyét, s következésképpen arra törekedett, hogy az *egész* Németország jövőjét érintő kérdésekbe beleszólási és ellenőrzési jogot nyerjen. A „német veszély" motívuma ezzel szemben veszített jelentőségéből, különösen azután, hogy a Vörös Hadsereg 1945 elején átlépte az Oderát, s ezáltal *de facto* biztosítva látszott a szovjet elképzeléseknek megfelelő német keleti határ létrejötte. Annál is inkább, mivel 1945. március 4-én a korábbi német területeken az Odera–Neisse vonaláig négy lengyel közigazgatási egységet (megyét) hoztak létre a „lengyel állam fennhatósága alatt", az 1945. április 21-én megkötött szovjet–lengyel barátsági szerződés pedig nemzetközi jogi szempontból kívánta szentesíteni a bekövetkezett területi változásokat, kész tények elé állítva az angolszász szövetségeseket.

A megszálló hatalmak 1945. június 5-i nyilatkozata után június 9-én alakult meg a szovjet zónában a „Németországban működő szovjet katonai közigazgatás" (SMAD – Sowjetische Militäradministration in Deutschland), amelynek élére Zsukov marsallt, a Németországban állomásozó szovjet haderők főparancsnokát nevezték ki. (1946 áprilisában helyettese, Vaszilij Szokolovszkij hadseregtábornok vette át e tisztet.) A szovjet zóna politikai életének alakulásáért a legfőbb felelősséget pedig Tyulpanov ezredesnek, a SMAD politikai tisztjének kellett viselnie.[49] A szovjet Politikai Bizottság tagjai közül Georgij Malenkov és Anasztáz Mikojan főként gazdasági téren gyakoroltak befolyást a Szovjetunió háború utáni Németország-politikájára. Malenkov 1943 őszétől irányította a „Felszabadított területek újjáépítésének bizottságát", s ezért különösen érdekelt volt abban, hogy a Szovjetunió megszállási övezetében fellelhető ipari berendezések minél hamarabb s minél nagyobb mértékben a szovjet újjáépítést szolgálják. Mikojan ezzel szemben a leszerelések korlátozásáért szállt síkra, illetve olyan szovjet részvénytársaságok létrehozását szorgalmazta, amelyek a termelésből biztosítják majd a jóvátételi szállításokat.

A németországi szovjet katonai közigazgatás a belügyi népbiztos, Lavrentij Berija személyes felügyelete alá tartozott Moszkvában, és 1944 után Malenkov, Berija és Nyikolaj Voznyeszenszkij ellenőrizte a külföldi szovjet tulajdon igazgatására létrehozott testületet. Mivel Berija és Malenkov a szovjet újjáépítésért és az új fegyverkezési programokért is felelős volt, a megszállt területek maximális gazdasági kiaknázására törekedtek, különösen ami a német munkaerőt és a német ipari berendezések Szovjetunióba való szállítását illeti. A megszállt Németországból Berija titkos laboratóriumok tucatjait szállíttatta a Szovjetunióba. A belügyi népbiztosság (NKVD) 1946-ban hatalmas bányatelepet hozott létre az Érchegység német oldalán, ahol uránt és tóriumot bányásztak. Az NKVD tábornoka Ivan Szerov, Berija kérésére német rakétaspecialistákat telepített a szovjetunióbeli titkos kutatóintézetekbe. Az ipari üzemek leszerelése és a német szakemberek Szovjetunióba való telepítése során, úgy tűnik, Berija nemigen törődött Németország esetleges „szocialista" jövőjével és még kevésbé Moszkva kelet-német bábjaival. A Malenkov és Berija által ellenőrzött akciók keretében Kelet-Németországban 1945-46-ban mintegy 3500 gyártelepet szereltek le, és ez 2 millió ipari munkahely elvesztését jelentette a szovjet övezetben.

1945 februárjában Jaltában a szovjet külügyi népbiztoshelyettes, Majszkij olyan jóvátételi tervet javasolt a szövetségeseknek, amely a német nehézipar 80%-os csökkentését irányozta elő. A Malenkov és Berija által ellenőrzött „jóvátételi brigádok" (ezek létszáma a szovjet megszállási övezetben hetvenezer főt számlált!) nagy erővel láttak hozzá az ipari berendezések és gyártelepek leszereléséhez, meglehetős sietséggel és minden különösebb tervszerűség híján. Ez is bizonyítja, hogy Moszkva ez idő tájt Németország „gazdasági lefegyverzését" tekintette elsődleges feladatának és talán nemigen bízott a nyugati szövetség tartós fennmaradásában. „Raboljatok, amennyit tudtok", adta ki a szovjet megszállás első időszakának legfontosabb alapelvét Sztálin 1945 márciusában.[50] Ugyanakkor ez a megszállási politika emberek millióinak sorsát befolyásolta és jóvátehetetlen károkat okozott a sztálini Szovjetunió imázsának a németek megnyeréséért folytatott propaganda-küzdelemben.[51]

Egy nappal a SMAD létrejötte után, 1945. június 10-én, Zsukov marsall kibocsátotta 2. számú parancsát, amely engedélyezte „antifasiszta–demokratikus pártok, szabad szakszervezetek és más szervezetek" alapítását és működését. Nyilvánvaló, hogy a politikai élet ilyen ütemű normalizálásával a Szovjetunió befolyásolni kívánta az új pártok létrejöttét a többi megszállási övezetben is; mégpedig azelőtt, hogy a nyugati hatalmak elfoglalták volna szektoraikat Berlinben, illetve megkezdődött volna a potsdami konferencia. 1945. június 11-én első pártként Németország Kommunista Pártja (KPD) jelentette be hivatalos megalakulását, Walter Ulbricht és Wilhelm Pieck vezetésével. Megkezdődött a politikai küzdelem Németország jövőjéért.

II.

A potsdami konferencia és Németország négyhatalmi igazgatásának kezdetei (1945. július-december)

A jaltai konferenciát követő hónapokban a szövetségesek közös Németország-politikára vonatkozó reményeit nemcsak a szovjet érdekérvényesítés Kelet-Közép-Európában alkalmazott módszerei ingatták meg. A legyőzött Németország tekintetében a harmadik birodalom katonai térdre kényszerítése után a legtöbb problémát a *jóvátétel* kérdése okozta. Az e területen megmutatkozó különbségek (is) csak nyilvánvalóbbá tették, hogy a szövetségeseknek – a katonai győzelem kivívása után – nem volt közös koncepciójuk Németország politikai jövőjét illetően.

Jóvátétel, zónahatárok

Ami a brit jóvátételi politikát illeti, a brit pénzügyminiszter már 1945. március 7-i memorandumában kifejezte *kétségeit,* hogy sikerül egyetértésre jutnia Moszkvával a jóvátétel kérdésében, s javasolta: a három nyugati zónát viszonylag kíméletesen és rövid ideig tartó jóvátételi kötelezettségek után vonják be Nyugat-Európa gazdasági rendszerébe, míg a szovjet zónát engedjék át a Szovjetuniónak „szabad politikai és gazdasági rendelkezésre". Eden külügyminiszter azonban azonnal megkérdőjelezte ezen elképzelést: „azt hiszem, ehelyett inkább óriási erőfeszítéseket kell tennünk, hogy a szövetségesekkel egyetértésre jussunk a Németországgal történő bánásmód tekintetében, mielőtt visszavonulunk az elkülönült érdekszférák politikájának pozíciójába."[1]

Ugyanakkor a kormányzat csak egyetérteni tudott Anderson azon következtetésével, hogy „el kell utasítani azon jóvátételi politikát, amely bármiféle pénzügyi terhet jelentene Nagy-Britannia számára". Mindenáron el kellett ugyanis kerülni azt a helyzetet, hogy „Nagy-Britannia nemcsak Németország vereségéért, de annak újjáépítéséért is fizessen." Azért, hogy elkerüljék tehát az első világháború utáni jóvátételi problémákat, s azok gazdasági következményeit, Anderson a következő alapelveket

fogalmazta meg a brit jóvátételi politika számára: (i) a német jóvátétel végösszegének kíméletes, mértéktartó rögzítése; (ii) a német jóvátételi kötelezettségek időbeli korlátozása (legfeljebb 10 évre); (iii) az ún. „first charge" elv, amely szerint a német ipari termelést csak a belföldi kereslet kielégítése és az importfinanszírozáshoz szükséges mennyiség után lehet jóvátételi célokra felhasználni; (iv) a német gyáripari berendezések leszerelésének korlátozása.[2]

A brit kormányzat az 1945. március 22-i kormányülésen teljes mértékben elfogadta Anderson pénzügyminiszter javaslatait. Miközben úgy tűnt, hogy az amerikaiak szimpatizálnak ezen elképzelésekkel, kiderült, hogy Moszkva nemigen hajlandó engedni a jaltai konferencián képviselt szigorú szovjet jóvátételi politikából.

Ezért aztán aligha meglepő, hogy röviddel a négy szövetséges 1945. június 5-i nyilatkozata után, amely hivatalosan elrendelte Németország négyhatalmi igazgatását, s a német szuverenitást a Berlinben székelő Szövetséges Ellenőrző Tanács képviselőire (Montgomery, Eisenhower, Zsukov, Lattre de Tassigny) ruházta – a szövetségesek egyetértése a jóvátétel ügyében hamarosan csorbát szenvedett.

A jaltai konferencián előirányzott *jóvátételi bizottság* 1945. június 19-én Moszkvában kezdte meg működését, s hamar kiderült, hogy a Szovjetunió jottányit sem enged jóvátételi követeléseiből. A szovjet delegáció Jaltára hivatkozott, s arra, hogy ott Roosevelt elnök elismerte „tárgyalási alapnak" a 20 milliárd dolláros követelést, ez – a szovjet érvelés szerint – a szovjet javaslat „lényegébeni" elismerését jelentette. A britek elutasították az ilyenfajta érvelésmódot, s utaltak arra, hogy Churchill a jaltai konferencián világosan elutasította a 20 milliárd dolláros szovjet „tárgyalási alapot". A végtelenbe nyúló üléseken végül sikerült a német jóvátétel elosztásának arányairól megállapítaniuk: a Szovjetuniónak 56%-ot ítéltek, míg a két angolszász szövetséges 22–22%-ot kapott, s a három nagyhatalom kötelezettséget vállalt, hogy a részének tíz százalékából más államokat is kielégítenek (a Szovjetuniónak így például Lengyelország igényeit, a briteknek a francia jóvátételi követeléseket kellett kielégítenie).

Az összes többi kérdésben (a német jóvátétel nagysága, formái, időtartama) azonban csak az ellentétek növekedtek. Főként a brit álláspont központi eleme, az ún. „first charge" elv keltette fel a szovjet képviselők gyanúját, hogy a nyugati hatalmak túlságos kíméletességgel óhajtanak bánni Németországgal, mert már egy „szovjetellenes egységfront" létrehozásán munkálkodnak. Ezzel szemben – a britek szerint – Németország és következésképpen Európa gazdasági rombadöntése a szovjet expanzió politikáját készítette elő. Vélhetőleg mindkét fél hibásan mérte fel a másik szándékait, ám jóvátételi követelésük következményeit nyilvánvalóan helyesen ítélték meg – s ezért az álláspontok nemigen közeledtek egymáshoz.[3]

Természetesen nem segítette elő a megegyezést a szövetségesek között az sem, hogy a Szovjetunió már 1945 júniusában–júliusában nagy erővel hozzálátott a szovjet zónában az ipari berendezések leszereléséhez, elszállításához. Hasonlóképp problémákat okozott az a szovjet döntés is, hogy – a szövetségesek bármiféle konzultációja nélkül – a lengyel ideiglenes kormány rendelkezésére bocsátották az Oderán és Neissén túli német területeket. Ekképpen Felső-Szilézia eltűnt a jóvátétel szempontjából figyelem-

be vehető területek közül, s jelentős német mezőgazdasági területek Lengyelországhoz csatolása pedig fokozta az élelmezési problémákat a nyugati zónákban.

Az a 46%, ami a háború előtti Németországból a szovjet megszállási zóna lett, magában foglalta Kelet-Poroszország egy szeletét is, és vele Königsberg (Kalinyingrád) városát, amelyet a Szovjetunió közvetlenül saját államterületéhez csatolt. Az (ideiglenes) új lengyel határ kijelölése után a tulajdonképpeni szovjet zóna az egykori Poroszország és Közép-Németország egyes részeire terjedt ki az Oderáig és a Neisséig.

A britek és a szovjetek növekvő keserűséggel konstatálták, mennyire érzéketlen a másik oldal (saját) érveik iránt; 1945. július közepén úgy szakadtak meg a jóvátételi bizottság tárgyalásai, hogy még közös nyilatkozatot sem tudtak megfogalmazni. Ezért nem maradt más hátra, mint hogy a jóvátétel problémáját is felvegyék a szövetségesek újabb konferenciájának napirendjére.

A potsdami konferencia előtt azonban még egy problémát tisztázni kellett: ugyanis 1945 tavaszán az angolszász szövetségesek messze átlépték az Európai Tanácskozó Testület által kijelölt zónahatárokat, főként Thüringia és Szászország irányában. (Patton tábornok egységei Csehszlovákia területére is előrenyomultak.) A német fegyverletétel után a Szovjetunió úgy tekintette, hogy a Kontrollrat csak akkor kezdheti meg működését, ha a britek és amerikaiak visszavonulnak az eredetileg kijelölt zónahatárokra. Churchill ezzel szemben azt vallotta, hogy az angolszász szövetségeseknek tartaniuk kellene a Közép-Németországban kialakult katonai vonalakat; ezzel kényszerítve a szovjeteket kelet-európai magatartásuk módosítására.

Az új amerikai elnök, Truman azonban nem támogatta Churchill effajta „zálogszerzési" politikáját. 1945 májusának végén Halifax, a washingtoni brit követ azt jelentette Washingtonból a Foreign Office hivatalnokainak: „az amerikaiak eltökélték, hogy a szovjet kormány bármilyen magatartása esetén is tartják magukat a németekkel kapcsolatos megállapodásokhoz és szovjet kérésre érvényesítik is azokat." Az amerikai kormány nem volt felkészülve arra, hogy a Szovjetunió elleni manőverekre használja azt a taktikai előnyt, amelyet számukra a szovjet zóna egyes részeinek elfoglalása jelent: „felelős washingtoni tisztségviselők az amerikai haderők által elfoglalt pozíciót nem úgy tekintették, mint ellentételt az oroszokkal folytatott tárgyalásokon, hanem inkább úgy, mint a velük való összeütközés lehetséges okát."[4]

Truman elnök június elején utasítást adott a amerikai egységeknek, hogy vonuljanak ki Szászországból és Thüringiából. A visszavonulás kezdetét június 21-ében jelölte meg. Érdekes, hogy ezen időpont módosítását azután maga Sztálin kérte, aki nem számolt ilyen gyors döntéssel, és ehelyett július 1-jét jelölte meg a területcsere legkorábbi időpontjának. A meglepő halogatás okát Vojtech Mastny szerint abban kell keresnünk, hogy ezen idő alatt került sor Berlinben a későbbi nyugati szektorok ipari berendezéseinek szinte teljes leszerelésére.[5] Végül a szövetségesek közötti „területcsere" 1945. július elseje és ötödike között történt meg. A Vörös Hadsereg elfoglalhatta Thüringia és Sachsen-Anhalt tartományokat, illetve Mecklenburg egy részét. Ezzel egy időben a nyugati hatalmak birtokba vették a Nagy-Berlin területén részükre kijelölt szektorokat.

Averell Harriman 1945. július 13-án érkezett Berlinbe, hogy csatlakozzon a potsdami konferencián résztvevő amerikai delegációhoz. 1945 nyarának Németországa lehangoló képet nyújtott a moszkvai amerikai követ számára: „amint láttam, hogy az oroszok minden kezük ügyébe kerülő gyárat leszereltek, megértettem, hogy elképzeléseik túlságosan szigorúak voltak arról, milyen berendezések „feleslegesek" Németországnak... amíg a jóvátételi bizottság Moszkvában különféle százalékokról alkudozott, az oroszok a keleti zónában mindent kisajátítottak, ami valamilyen értékkel bírt... arra a következtetésre jutottam, hogy nem akadályozhatjuk meg ugyan az oroszokat abban, hogy tetszésük szerint bánjanak megszállási övezetükkel, ám semmit sem kellene nekik adnunk a nyugati zónákból. Máskülönben az amerikai adófizetőknek kell megfizetniük a németek élelmezésének számláját."[6]

A brit és amerikai jóvátételi politika elvei sok tekintetben hasonlítottak; a különbség csak abban mutatkozott, hogy az új amerikai külügyminiszter, J. F. Byrnes vezetésével az amerikai delegáció sokkal *elszántabban* kereste a kompromisszumot a szovjetekkel, mint a brit diplomácia. Az amerikai politikusok Potsdamban ugyanis igyekeztek mihamarabb tisztázni a háborúból fakadó függő problémákat, hogy ezáltal a lehető leggyorsabban véget vethessenek az Egyesült Államok katonai és gazdasági kötelezettségeinek Európában.

A potsdami alku

Sztálin különvonata július 17-én érkezett Berlinbe. A szovjetek legfőbb törekvéseit a 10 milliárdos jóvátétel, a Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzése jelentették, valamint az Odera és Neisse folyók mentén kijelölt új német–szovjet határ elismertetése. Ezenkívül a Szovjetunió igényt tartott a német hadi- és kereskedelmi flotta felére, katonai bázist óhajtott a Dardanellák térségében, befolyást Szíriában és Libanonban, sőt gyámsági fennhatóságot az egykori olasz gyarmat, Tripolitánia (Líbia) fölött. A szovjet igények közül az egyik legfenyegetőbbnek a törökországi tengerszorosokra vonatkozó követelés tűnt, amelyet Sztálin a Balkánon fenyegető csapatmozdulatokkal és a török kormány elleni éles propagandakampánnyal támasztott alá. A szovjet diktátor a cári expanzív külpolitika örökösének tekintette magát, s úgy érezte, jogos igényeket fogalmaz meg, hiszen az első világháború idején az antant-hatalmak titkos szerződései elismerték az orosz (cári) kormány igényét a tengerszorosokra. Másrészt Sztálin a nagyhatalmak közötti egyenlőségre és előjogokra hivatkozott: Nagy-Britannia ellenőrzi a Szuezi-csatornát, az Egyesült Államok a Panama-csatornát, így a Szovjetunió joggal tarthat igényt a Dardanellák ellenőrzésére. Ez a példa is jól mutatja, hogy főként a XIX. századi klasszikus hatalmi politika kategóriáiban gondolkodott.

A potsdami konferencián (1945. július 16.–augusztus 2.) hozták létre a *Külügyminiszterek Tanácsát:* a győztes hatalmak Németország jövőjével kapcsolatos eljövendő vitáinak diplomáciai keretét. A Külügyminiszterek Tanácsát bízták meg, hogy dolgozza ki a békeszerződéseket a Harmadik Birodalom egykori szövetségese-

ivel, majd pedig magával Németországgal. Sztálin, Churchill és Truman július 18-án elfogadta a Tanács összetételét módosító indítványt, amely Kínát az európai békerendezésből, Franciaországot pedig a német kivételével az összes többi béketárgyalásból kirekesztette. Sztálin egyfajta „nagyhatalmi direktóriumnak" tekintette a Külügyminiszterek Tanácsát, amely majd szentesíti a szovjet politika háborús szerzeményeit.

Potsdamban nem esett többé szó Németország esetleges szétdarabolásáról, részállamokra osztásáról. A Külügyminiszterek Tanácsára vonatkozó rendelkezésekből is kitűnik, hogy a szövetséges hatalmak ez idő tájt a német egység fennmaradásával számoltak: „a Külügyminiszterek Tanácsának feladata lesz a békeszerződés előkészítése Németország számára, hogy e dokumentumot azután az erre a célra megfelelő német kormány elfogadhassa."[7]

A szövetséges hatalmak Potsdamban megállapodtak arról is, hogy Németországot gazdasági egységként kezelik, s a Szövetséges Ellenőrző Tanács (SZET) fennhatósága alatt központi közigazgatási egységeket (Deutsche Zentralverwaltungen) teremtenek a pénzügyek, a közlekedés–szállítás, a külkereskedelem és az ipar irányítására, amelyből reményeik szerint idővel egy össznémet kormány születhetett volna. E megállapodás megvalósításának legnagyobb akadályát, mint hamarosan kiderült, Franciaország jelentette, aki bár nem vett részt a potsdami megbeszéléseken, Németországban teljes jogú megszálló hatalomként működött. A francia fél először a potsdami konferencia után, majd a SZET 1945. október elseji ülésén vétójogával megakadályozta a zónahatárokon túlmutató központi közigazgatási szervek létrehozását. A német központi közigazgatás megteremtésével szembeni francia ellenállás megnehezítette a SZET működését, s 1945 őszén növelte a bizalmatlanságot a szövetségesek között.

Potsdamban az ún. „volt ellenséges országok", Németország egykori szövetségeseinek sorsát illetően is hamar nyilvánvalóvá váltak a résztvevők közötti ellentétek. Truman elnök már az első ülésen szóvá tette, hogy Kelet-Európában, különösen Romániában és Bulgáriában nem hajtják végre a „Nyilatkozat a felszabadított Európáról" elveit. Ezért az amerikai delegáció a román és bolgár kormány azonnali átszervezését, háromoldalú konzultációt, s a választások nemzetközi ellenőrzését indítványozta, ezen kormányok diplomáciai elismerése helyett. Sztálin azonban ugyanolyan elbánást követelt Románia és Bulgária (valamint Magyarország) számára is, mint Olaszország tekintetében: ha Olaszországot könnyítésekben részesítik, enyhüljön a fegyverszüneti–ellenőrzési rendszer ezen országokban is, mivel „lelkiismeretesen teljesítik vállalt kötelezettségeiket", ráadásul „mesterséges megkülönböztetésüket" Sztálin a „Szovjetunió lejáratásának" tekintette.[8]

A békeszerződések előkészítése a volt ellenséges országokkal, illetve diplomáciai elismerésük kérdése több alkalommal is azzal fenyegetett, hogy zátonyra fut a konferencia. Hasonló ellentéteket eredményezett a lengyel Odera–Neisse határ kérdése. Igaz, az angolszász hatalmak már Jaltában elismerték, hogy Lengyelországnak „lényegi területi nyereségekre" kell szert tennie Németország rovására, ám London és

Washington úgy tekintette, hogy a jelzett határ „túlságosan nyugatra húzódik". Az is igaz azonban, hogy a zárójegyzőkönyv megfogalmazása, mely szerint „Lengyelország nyugati határát véglegesen majd a békekonferenciának kell rögzítenie", gyakorlatilag „alibifunkciót" töltött be, s a nyugati hatalmak hallgatólagos beleegyezését fejezte ki.

A szövetséges hatalmak együttműködését még inkább próbára tette a jóvátétel kérdése. A jóvátételi viták Potsdamban gyakorlatilag szovjet–amerikai alkudozásokká alakultak, részben a brit választások miatt, részben Byrnes külügyminiszter kompromisszum-kereső törekvései következtében, aki mindent megtett azért, hogy gyors megoldást találjanak e problémára. Ráadásul, a britek tudták, hogy az amerikai diplomácia már nem törekszik Németország „agrárosítására", a Morgenthau-terv elvei ekkorra már érvényüket vesztették. A szovjet delegáció szintén késznek mutatkozott a kompromisszumra, de nem engedett azon igényből, hogy a jóvátételi szállításokat közvetlenül a termelésből elégítsék ki. (Ez azonban ütközött a „first charge" elvvel.) Ezen kívül Molotov javasolta, hogy a jóvátétel tekintetében a Ruhr-vidéket különítsék el, s vonják négyhatalmi ellenőrzés alá – ezt az ötletet azonban a britek azonnal elvetették. A jóvátételi alkudozások, s talán az egész konferencia egyik kiemelkedő epizódját jelentette, amikor Byrnes július 29-én a Ruhr-vidék ipari berendezéseinek 25%-át kínálta a Szovjetuniónak, ha a keleti (gratzi) Neisse lesz Lengyelország nyugati határa. Sztálinnak azonban állítólag nem sikerült meggyőznie a Potsdamban jelenlévő lengyel képviselőket, hogy lemondjanak a korábban rögzített nyugati (lausitzi) Neisse határvonalról.

Július 30-án, amikor úgy tűnt, hogy majd két hét eredménytelen tárgyalás után a konferencia zsákutcába jutott, Byrnes külügyminiszter egyetlen nagy „csomagterv" keretében kísérelt meg megoldást találni az összes megoldatlan problémára: Lengyelország nyugati határának kérdésében éppúgy, mint a jóvátétel, a békeszerződések, s a volt ellenséges országok diplomáciai elismerésének ügyében. E kompromisszumos javaslat a jóvátételi probléma zónák közötti megoldását eredményezte, s mindegyik megszálló hatalom szabad kezet kapott (saját zónáján belül) a jóvátételi követelések érvényesítésére. Ezenkívül a Szovjetunió és Lengyelország a nyugati zónák ipari termékeinek, illetve berendezéseinek 15%-át kapta megfelelő élelmiszer- és nyersanyagszállítások fejében, illetve további 10%-ot ellenszolgáltatás nélkül. Ez a jóvátételi terv jórészt válaszul született azon szovjet politikára, amely megszállási övezetében a lehető legtágabban értelmezte a „hadizsákmány" fogalmát. Az amerikai hivatalnokok a jóvátétel kérdésének zónák közötti kezelését az egyoldalú szovjet lépések „sajnálatos, ám egyértelmű következményének" tekintették. Byrnes külügyminiszter javaslata gyakorlatilag feladta a német gazdaság egységének elvét, és mereven szembeállította a szovjet zónát a három nyugati megszállási övezettel. Ahogyan Sir David Waley, a potsdami jóvátételi tárgyalások brit résztvevője fogalmazott: „az amerikai terv azon a feltevésen alapult, hogy lehetetlen lesz Németországot közösen, és gazdasági egészként igazgatni, azaz egységes export-import programot kidolgozni, egyetlen központi bankot létrehozni, és helyreállítani a normális árucserét a megszállt ország egyes régiói között".[9]

Nyilvánvaló, hogy e döntés hosszú távon a *zónahatárok megszilárdításának* irányába hatott, hiszen ekképpen Németországot egy nyugati és keleti jóvátételi területté osztották. E döntés erősen megkérdőjelezte azután a potsdami jegyzőkönyv 14. cikkének tartalmát, amely szerint „a megszállás időtartama alatt (a szövetségesek) Németországot gazdasági egységként kezelik". E két törekvés – gazdasági megosztottság, politikai egység – összeegyeztethetetlensége már az akkori (konferencia-) résztvevők számára világos lehetett: „elképzelhetetlen – fogalmazott a Foreign Office egyik belső elemzése –, hogy a gazdasági szempontból nem egységesnek tekintett Németországot sokáig politikai egységként lehetne kezelni." A Foreign Office német részlegének vezetője, John Troutbeck is csak nehezen tudta elképzelni, hogy (a jóvátételi rendezés) ne hasítsa teljesen ketté Németországot, „bármennyire törekszünk is majd arra, hogy ezt megakadályozzuk".[10]

Bár Byrnes a britekkel történt előzetes egyeztetés nélkül terjesztette elő javaslatait, Bevin – mégha vonakodva is – végül támogatta a megállapodást. Vélhetőleg bízott a (tervezett) központi közigazgatási egységek (DZV) létrejöttében, illetve abban, hogy a nyugati zónák ellátását sikerül majd a szovjet zóna élelmiszer- és nyersanyagszállításával megoldani, azaz a németek „túlélését" német (és nem szövetséges) forrásokból biztosítani. Talán aligha véletlen, hogy Sztálin fenntartások nélkül támogatta Byrnes javaslatait a jóvátétel kérdésében, sőt hasonló megoldást ajánlott a külföldi német tulajdon felosztására is. Sztálin egy kelet-nyugati választóvonalat javasolt „a Baltikumtól az Adriáig", s az e választóvonaltól Keletre fellelhető külföldi német vagyonra (aranykészletek, vállalati részvények, államkötvények) Moszkva tartott igényt, míg a demarkációs vonal nyugati felén található német vagyon a nyugati szövetségeseket illette meg. Ezt a szovjet javaslatot mindkét nyugati tárgyalópartner ellenvetés nélkül elfogadta.[11] Truman elnök egyetértett Byrnes általános megközelítésével, mivel úgy ítélte meg, hogy „a náci agresszió megnyitotta a zsilipeket Kelet felé... Hitlernek köszönhetően most hosszú időre szláv Európával kell együtt élnünk, de nem hiszem, hogy ez olyan rossz dolog volna".[12] Mindenesetre Moszkvában úgy tekintettek a potsdami konferencia eredményeire, hogy ott a nyugati hatalmak tudomásul vették Kelet-Európa és a Balkán elvesztését.[13]

Az 1945. augusztus 2-i potsdami jegyzőkönyv összefoglalta a Németországgal kapcsolatos (szövetséges) bánásmód legfontosabb gazdasági és politikai elveit is. Vagyis a megszállási–ellenőrzési rendszernek biztosítania kellett Németország leszerelését, demilitarizálását, decentralizálását és demokratizálását. Az, hogy ezen „potsdami elveken" az egyes szövetségesek esetleg homlokegyenest ellenkező tartalmat értenek, senki sem mondta ki nyíltabban George Kennan-nál, aki világosan megfogalmazta azt, amit a külügyminiszterek és államfők inkább megkerültek, vagy óvatosan elhallgattak: „a gondolat, hogy Németországot az oroszokkal közösen kormányozzuk majd – őrültség. Mint ahogyan őrültség lenne azt hinnünk, hogy az oroszok és mi egy szép napon udvariasan visszavonulhatunk, s a nyomunkban keletkező (hatalmi) vákuumból egy egészséges, stabil és békés Németország születhet. Nincs más választásunk, mint hogy Németország azon részét, amelyért felelősek vagyunk, (a britekkel együtt) elvezessük a függetlenség olyan formájához, amely eléggé megnyugtató és biztos lesz ahhoz, hogy a Kelet ne veszélyeztethesse. Ez óriási feladat az amerikaiaknak. De ezt nem kerülhetjük meg; s inkább ezen kellene elmélkednünk, ahelyett, hogy kivitelezhetetlen terveket gyártunk egy közös katonai kormányzás számára. Elismerem, hogy ez Németország feldarabolását jelenti. Ez a felosztás az Odera–Neisse határ miatt azonban már tény. Ám még mindig jobb egy felosztott Németország, amely közül legalább a nyugati rész hullámtörője lehet a totalitarizmus erőinek, egy olyan egységes Németországnál, mely ezen erőket egész az Északi-tengerig engedi terjedni."[14]

A brit-amerikai viszony

A háromhatalmi konferenciát követő hónapokban nagyon keveset sikerült megvalósítani a potsdami jegyzőkönyvben rögzített elvekből. Ráadásul a Külügyminiszterek Tanácsának (CFM) első, londoni ülése (1945. szeptember 11. – október 2.) látványos kudarccal végződött, s az ülést zárónyilatkozat nélkül, bizonytalan időre napolták el. A Tanács legfontosabb feladatának a potsdami jegyzőkönyv a békeszerződések előkészítését jelölte meg a volt ellenséges államokkal, míg a német probléma megvitatását későbbre halasztották. A londoni CFM ülés kudarcát mindenekelőtt Románia és Bulgária kormányainak elismerése körüli huzavona eredményezte. A Byrnes vezette amerikai delegáció kinyilvánította, hogy nem írja alá a békeszerződést a román és bolgár kormánnyal mindaddig, amíg át nem alakítják azokat. Ezzel szemben Molotov azzal vádolta a nyugati szövetségeseket, hogy „beavatkoznak ezen országok belügyeibe", s „szovjetellenes kormányok" létrehozására törekszenek.

A konferencián résztvevő francia diplomata, René Massigli szemléletesen írta le az ülések légkörét brit kollégájának, Harold Nicholsonnak: „Képzelje el a legnehezebben kezelhető és leggyanakvóbb személyiségeket, akiket valaha is ismert... majd szorozza meg az egyik jelzőt kettővel, a másikat pedig hárommal, s akkor talán lesz valami fogalma a konferencia légköréről."[15]

A konferencián a francia külügyminiszter, Bidault helyzete is összeütközéshez vezetett. A legelső ülésen Molotov beleegyezett Bevin javaslatába, hogy Franciaország részt vegyen a békeszerződések előkészítésében, ám később Sztálin utasítására visszakozott. Ezt azonban sem Bevin, sem Byrnes nem fogadhatta el, s ez végül a CFM ülés elnapolását eredményezte. E kudarc Bevin külügyminisztert meglehetősen szkeptikussá tette az egész potsdami békefolyamat kimenetelét illetően. Ugyanakkor a londoni CFM ülés azt is nyilvánvalóvá tette, hogy Nagy-Britannia nemzetközi státusza, nagyhatalmi pozíciója eminensen függ az Egyesült Államokhoz és Franciaországhoz fűződő kapcsolataitól.

Londonban a brit és amerikai delegáció közösen lépett fel a „francia kérdésben", ám a két angolszász szövetséges közötti kapcsolatok a háború utáni hónapokban aligha voltak szívélyesnek mondhatók. Ez szinte állandó nyugtalanságot jelentett a

brit politika képviselőinek, hiszen meggyőződésük szerint a brit–amerikai kapcsolatok kulcsfontosságúak voltak a háború utáni hatalmi egyensúly szempontjából. Másrészt 1945 őszére az is fájdalmasan világossá vált, hogy Nagy-Britannia alkupozíciója jelentős mértékben romlott az angolszász szövetségesek közötti kapcsolatokban.[16]

A háború hat éve alatt a győztes Nagy-Britannia gazdaságilag teljesen „kivérzett": termelési apparátusa a háborús erőfeszítések következtében jelentősen elhasználódott. Megbomlott a gyarmatokkal fenntartott egyensúly is, piacait az amerikai vetélytárs jórészt elfoglalta, kereskedelme a háború végére az 1938-as szintnek egyharmadára csökkent, miközben a behozatal a hadiszükségletek miatt folyamatosan emelkedett. A szigetország külföldi adósságai a háború végére 3,3 milliárd font sterlingre nőttek, és a világ korábbi hitelezője nemcsak az Egyesült Államokkal, hanem saját gyarmataival szemben is eladósodott. A brit gazdaság privilegizált helyzetét a háború előtt a hosszú időn át kiépített protekcionizmus (a preferenciális vámrendszer és a sterlingövezet) védelmezte. Mindezeket egycsapásra eltörölte az 1942-es brit–amerikai kölcsönbérleti egyezmény, majd az 1944. júliusi Bretton–Woods-i konferencia, amely egyértelműen az óriási erőfölényben lévő amerikai gazdaság igényei szerint rögzítette a multilaterális kereskedelem valutáris és pénzügyi szabályait. Súlyos gazdasági helyzete következtében Nagy-Britannia 1945 decemberében mintegy 5 milliárd dollár amerikai–kanadai hitel fejében addigi kereskedelempolitikai elveinek teljes feladására kényszerült. A Commonwealth-vámrendszer leépítését, a sterling-blokk megszüntetését London nem véletlenül tekintette „gazdasági Münchennek", ám hosszas alkudozások után végül fejet hajtott a kemény feltételek előtt.[17]

Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy London egyedül már nem volt többé képes betölteni a „külső kiegyenlítő szerepet (balancer)" Európában; az európai hatalmi egyensúly mérlegét csak az Egyesült Államok bevonásával lehetett egyensúlyba hozni. A brit diplomácia ezért arra törekedett, hogy a „tapasztalatlan" új globális hatalom, az Egyesült Államok, sokkal tekintélyesebb gazdasági, katonai és politikai erejét brit célok szolgálatába állítsa. A briteknek az amerikaiakhoz fűződő kapcsolatát ugyanakkor bizonyos politikai fölényérzés is átitatta. Eden így írt 1942-ben: „Állandóan tanácskoznunk kell az amerikai kormánnyal, de célunk az kell legyen, hogy csatlakoztassuk őket saját nézőpontunkhoz. Az amerikaiak semmit nem ismernek Európából és a világ jövőjére nézve szerencsétlen dolog lenne, ha a rosszul tájékozott amerikai hatóságok döntenének az európai kontinens jövőjéről." Hasonlóképpen fogalmazott egy 1944 márciusából származó diplomáciai irat: „Ha ügyesen alakítjuk politikánkat, az Egyesült Államokat, ezt a nagy lomha bárkát segíthetünk a megfelelő kikötőbe irányítani. Ha nem, valószínűleg továbbra is az óceánon bolyong majd, ekképpen veszélyt jelentve a hajózás számára."[18]

Az amerikai kormányzati gépezet túlságosan kusza, megosztott, ingadozó és bizonytalan volt a brit diplomaták szemében. Így például a State és War Department közötti vetélkedés óriási feszültségeket okozott az angolszász szövetségesek közös Németország-politikájának kialakításában. Ahogyan Lord Halifax, a washingtoni brit követ fogalmazott: „az amerikai politikát az erőszak és következetlenség tizennyolcadik századi atmoszférájában alakítják, amely fölött maguk az amerikaiak is sajnálkoznak, ám nagyon meglepődnek, ha ezt mi a szívünkre vesszük."[19]

A brit diplomatáknak nemigen tetszett a Truman-adminisztráció Kelet-Európa-politikája sem, amely a londoni konferencián zsákutcába torkollott. A brit politika, mint arra utaltunk, inkább a békeszerződések gyors megkötését szorgalmazta, s igyekezett kerülni a konfliktusokat a térségben a szovjetekkel. E politikától a britek a szovjet megszálló csapatok mihamarabbi távozását, középtávon pedig a szovjet befolyás csökkenését remélték – az egyébként szovjet biztonsági övezetnek elismert kelet-közép-európai régióban. Ahogyan az 1945. szeptember 25-i brit kormányülésről készült feljegyzés fogalmazott: „őfelsége kormánya felvilágosíthatná az Egyesült Államok kormányát, hogy lehetetlen az együttműködés közöttük, ha folyvást előzetes konzultáció nélkül kezdeményeznek politikai döntéseket egy olyan övezetben, amely brit érdekeket is érint." A brit külügyminiszter különösen sérelmezte, amikor Byrnes (Bevin megkérdezése nélkül) 1945 novemberében Molotovnak újabb háromhatalmi találkozót javasolt, ezúttal Moszkvában. Bevint majd két hétig kellett győzködnie kollégáinak, hogy elfogadja a moszkvai meghívást, mert e sértés ellenére, egy kétoldalú szovjet–amerikai találkozó még kevésbé szolgálta volna a brit érdekeket. Mindenesetre az incidens ismét megmutatta a Foreign Office képviselőinek, hogy „az amerikaiaknak, s különösen Byrnes-nek, még sokat kell tanulniuk", s hogy milyen nagy szükségük van a „tapasztalt brit irányításra" a külügyek terén.[20]

Ha a britek úgy tekintettek az amerikai szövetségesre, mint amelyik megbízhatatlan ugyan, ám életbevágóan fontos Nagy-Britannia számára, ez talán még inkább érvényesnek tűnt Franciaország tekintetében. A Munkáspárt hatalomra kerülése után, 1945 júliusában Bevin külügyminiszter csatlakozott a Vezérkari Főnökség és a Foreign Office háború alatt hangoztatott álláspontjához, hogy a francia szövetség elsőrangú fontosságú Nagy-Britannia számára; mégha „az oroszok és – kisebb mértékben – az amerikaiak nem is hajlandók Franciaországot nagyhatalomként kezelni."[21]

A francia obstrukciós politika

De Gaulle tábornok mindent elkövetett, hogy elfogadtassa a szövetségesekkel Németországgal kapcsolatos téziseit. Szerinte a német kérdés történelmi méretei és Franciaország számára különösen katasztrofális volta miatt a franciáknak joguk és egyúttal kötelességük is biztonságukhoz garanciákat szerezni. Ennek érdekében Párizs arra törekedett, hogy elválassza a Rajna-vidéket a leendő német államtól (vagy államoktól), a Saar-vidéket közvetlenül Franciaországhoz csatolja, a Ruhr-vidéket pedig nemzetközi fennhatóság alá vonja, és végsősoron megakadályozza a központi hatalom kialakulását Németországban. Ezen törekvések a francia kormányok álláspontjának alapját képezték De Gaulle 1946. januári lemondása után is.

A francia külpolitikában De Gaulle lemondása után a folyamatosságot a tábornok ellenállásbeli híve, a kereszténydemokrata Georges Bidault külügyminiszter kép-

viselte, aki kisebb megszakítással 1948 júliusáig volt a Quai d'Orsay vezetője. A nacionalista, németellenes Bidault a németekkel szembeni biztonság mindhárom elemét (politikailag: a német egység helyreállításának akadályozása; gazdaságilag: a Ruhr-vidék ellenőrzése és a Saar-vidék de facto Franciaországhoz csatolása; végül katonai téren a Rajna mint természetes határ követelése) végsőkig igyekezett védelmezni, s hevesen ellenzett minden olyan javaslatot, amely a megszállási zónák fölött bármilyen központi igazgatás létrehozására törekedett. Bidault helytelenítette a Németország egész területére kiterjedő pártok működését is..[22]

A legyőzött Németországgal szemben maximális biztonságra és garanciákra törekvő francia politika legelőször a *Szövetséges Ellenőrző Tanács munkájának megbénításában* fejeződött ki. Amikor 1945. augusztus 10-én a Kontrollrat megkezdte munkáját, a résztvevők zavartan és megdöbbenéssel látták, hogy a francia vétó miatt még azt a emlékiratot is képtelenek voltak megfogalmazni, amely a potsdami jegyzőkönyv alapján Tanács hatáskörét rögzítette volna. Az elkövetkezendő hetekben és hónapokban Eisenhower és Clay, Montgomery és Robertson, Zsukov és Szokolovszkij megtapasztalhatták: mindig határozatképtelenek, ha érvényesíteni kívánják Németország egységként való kezelésének elvét, s megkísérelnek bármilyen, a zónák fölötti német testületet létrehozni. Az össznémet szakszervezetek létrehozása éppúgy nem sikerült, mint egy (egységes) német statisztikai hivatalé. A *Szövetséges Ellenőrző Tanács* kudarcot vallott azon legfontosabb feladatában is, hogy a potsdami jegyzőkönyv 14. cikke értelmében központi közigazgatási egységeket teremtsen. E törekvések ugyanis ismételten a francia képviselő, Koenig tábornok rendíthetetlen vétóját váltották ki, aki – nem minden komikum nélkül – arra hivatkozott, hogy „Franciaország nem tart kötelezőnek magára nézve olyan döntéseket, amelyeket távollétében hoztak."[23]

1945. szeptember 13-án Bidault külügyminiszter a londoni külügyminiszteri konferencia elé terjesztette a francia kormány memorandumát, amely szerint „a szövetségesek elhamarkodottan cselekedtek... hiba lenne Németország politikai felbomlásának természetes folyamatát mesterséges intézkedésekkel (!) gátolni." Ezért Franciaország elutasította össznémet intézmények megalakítását, különösképpen központi közigazgatási szervek létrehozását Berlinben, amelyet „a Birodalom első újjáélesztési kísérletének értékeltek."[24] Bidault Londonban megfogalmazott jelszavával: „miért kellene Mainzot másképpen kezelnünk, mint Breslaut?", 1945 őszén a francia politika energikus kísérletet tett a Rajna-vidék és Westfália Németországtól történő leválasztására, beleértve természetesen a Ruhr-vidéket is. A francia érdeklődés homlokterébe került ezenkívül a Saar-vidék, amelyet kezdettől fogva megkísérelték a francia gazdasági és pénzügyi rendszerbe ágyazni, hogy e terület politikai státusát azután később tisztázzák majd. A francia hatóságok a megszállás kezdete után rögvest elkülönítették zónájukat a többi megszállási övezettől, hozzáláttak annak csak a szovjet zónához mérhető kifosztásához. Olyan mértékben szorgalmazták a föderalizmust, hogy például Baden tartomány kormányfője „államelnöknek" nevezhette

magát; s a megszálló hatalmak közül Franciaország engedélyezte legkésőbb a politikai pártok újjáalakulását is.

A francia politika valójában a Jalta előtti felosztási tervek „felelevenítésére" akarta rábírni szövetségeseit. 1945. november 3-án De Gaulle sajnálkozását fejezte ki a párizsi amerikai követnek, Caffery-nek, a Szövetséges Ellenőrző Tanácsban folytatott francia obstrukciós politika miatt, ám hozzátette: a francia célok megvalósítása a Rajna-vidéken vagy a Ruhr tekintetében „élet és halál kérdése" Franciaország számára, ettől függ, hogy „továbbra is fennmaradhat független nemzetként". Ráadásul – tette hozzá De Gaulle – „ Amerika túlságosan messze van, és az amerikai katonák nem maradnak soká Európában... a britekből pedig hiányzik az elszántság, s kimerültek is. Nemigen számíthatunk rájuk egy esetleges orosz-német szövetség megakadályozásában. "[25]

Úgy tűnik, Párizsnak szüksége is volt a mentegetőzésre Washington előtt, mivel a Szövetséges Ellenőrző Tanács (SzET) francia megbénításával szembeni amerikai kritika 1945 őszén hétről hétre erősödött. Így például az amerikai katonai kormányzó Clay tábornok november elsején a nyilvánosság előtt bélyegezte meg Franciaországot, s vonta felelősségre azért, hogy addig nem sikerült egységes német közigazgatást teremteni. Clay megkísérelte meggyőzni washingtoni feletteseit: az Egyesült Államok politikai és gazdasági nyomással kényszerítse a franciákat a potsdami megállapodások betartására. A Szövetséges Ellenőrző Tanács amerikai képviselőjének kezdeményezései nem maradtak eredmény nélkül. November végén Truman elnök avatkozott a vitába, és kijelentette: feltétlenül szükséges a *vétójog megszüntetése* a Kontrollraton belül, ugyanis megengedhetetlen, hogy egyetlen megszálló hatalom megakadályozza a másik három (hatalom) által helyesnek és szükségesnek ítélt döntések keresztülvitelét. Byrnes külügyminiszter 1945. december 6-án felhatalmazta párizsi követét, közölje Bidault-val: „ha Franciaország nem tér végre észhez, az Egyesült Államok kénytelen lesz (a britekkel és a szovjetekkel) lépéseket tenni Németország *háromoldalú* szövetséges igazgatásának bevezetésére."[26]

Amikor Caffery végrehajtotta Byrnes instrukcióit, Bidault csak megismételte a De Gaulle által már többször hangoztatott érvet, tudniillik, hogy „központi közigazgatási egységek létrehozása Németországban elkerülhetetlenül egy szovjetektől függő német központi kormányt eredményez majd." Ugyanakkor mindketten sejthették: a háromoldalú szövetséges igazgatás amerikai fenyegetése többé-kevésbé üres fenyegetőzés volt azután, hogy két héttel korábban a szovjet képviselő, Szokolovszkij marsall, Clay háromoldalú indítványára a Kontrollratban kijelentette: „nem áll módjában a (háromoldalú) megállapodást elfogadni, mivel a potsdami nyilatkozat mind a négy megszállási övezet közös közigazgatását irányozza elő."[27] Hasonlóképpen, 1945. december 22-én a brit képviselő, Sir Brian Robertson, miután az előző hetek folyamán már ismételten kitért Clay tábornok ajánlata elől, végérvényesen leszögezte: „nincs felhatalmazása arra, hogy Németország háromoldalú igazgatásáról megállapodjon a szövetségesekkel."[28]

A brit-szovjet viszony

E tekintetben felvetődik a kérdés: vajon mi indította a brit és a szovjet kormányt arra, hogy vonakodott támogatni a francia obstrukciót elítélő amerikai politikát. Nem mintha a francia politika nem kapott volna elegendő kritikát 1945 őszén Londonból és Moszkvából. Azonban úgy tűnik, mindkét kormánynak külön-külön és együttesen is jó oka volt arra, hogy elkerülje Franciaország túlságosan nyilvánvaló megalázását és a központi német közigazgatás meghiúsítása miatti megleckéztetését. Különösen igaz volt ez a brit diplomácia esetében, amely – mint arra utaltunk – ez idő tájt jelentős erőfeszítéseket tett a francia kontinentális szövetséges „felépítése" érdekében, s – másrészt – a (britek szemében) túlságosan impulzív amerikai politikával legalább olyan jelentős nézeteltérései voltak. Annak, hogy a britek tartózkodással fogadták Clay tábornok háromoldalú együttműködési tervét, ezenkívül más, konkrétabb oka is volt: a brit diplomáciára ugyanis mind nagyobb hatást gyakorolt azon francia érv, hogy a központi német intézmények elkerülhetetlenül a szovjetek eszközévé válnak.

A brit beállítottság érezhetően megkeményedett a szovjet politikával szemben a londoni Külügyminiszteri Konferencia (CFM) utáni időszakban. Ebben vélhetőleg szerepet játszott a Bevin és Molotov közötti személyes ellentét is. Bevin – állítólag szándékosan – folyvást rosszul ejtette ki Molotov nevét, s meglehetősen rossz hangot ütött meg, amikor arról panaszkodott, hogy „az egész európai probléma olyan feltételek felé halad, mint amelyeket Hitler idején ismertünk meg..." Ezt a tapintatlan Hitler-párhuzamot a konferencia folyamán Bevin többször elismételte, a legmélyebben megsértve ezzel Molotovot. Figyelemre méltó módon, Bevin Sztálin helyett inkább Molotovot tartotta felelősnek a „nagy szovjet terror" sokmilliónyi áldozatáért. Személyes ellenszenve a Szovjetunió elleni bizalmatlanságból is táplálkozott, amely még szakszervezeti vezető korszakában alakult ki benne, illetve a szociáldemokrata ösztönös bizalmatlanságából eredt a kommunistával szemben.

Természetesen a brit–szovjet kapcsolatok nemcsak a két külügyminiszter személye miatt romlottak meg. Ez idő tájt szaporodtak a szovjet diplomácia hajthatatlanságának jelei (Kelet-Európában, Iránban, és Törökországgal szemben a Dardanellák ügyében), s a brit politikának nehezére esett világosan meghatározni a különbséget a jogos szovjet biztonsági igények és az agresszív expanzionizmus között.[29] Bár a szovjet magatartás természetével kapcsolatos vitákban csak 1946 tavaszától fogalmazódnak meg többé-kevésbé végleges brit válaszok és politikák, amelyek egyúttal németországi lehetőségeik átértékelését is eredményezik majd.

Ami a franciákkal szembeni szovjet diplomáciát illeti, Molotov főként a francia igények tapintatos kezelésével tűnt ki – mivel a Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzését szorgalmazó (eredetileg szintén francia) javaslattól vélhetőleg legalább annyi befolyást remélt, mint a központi közigazgatási intézményektől. Ráadásul a londoni és moszkvai Külügyminisztériumi Konferencia (CFM) közötti időszak közvetlen francia–szovjet tárgyalásain Molotov sohasem ellenezte nyíltan a Németországra vonatkozó francia területi igényeket – csak mindig időt kért alaposabb tanulmányozásukra. Egyébként a Ruhr-vidék nemzetközi (négyhatalmi) ellenőrzése az elkövetkező két évben a külügyminisztériumi konferenciákon mindinkább a szovjet erőfeszítések tengelyébe került, s e tekintetben hosszú ideig a franciák bizonyultak Moszkva legkövetkezetesebb partnerének. Ezenkívül a szovjeteknek volt még egy további indokuk, hogy – eltekintve a szónoki bírálatoktól – meglehetősen passzívan tűrjék a Kontrollratot megbénító francia obstrukciót, s kitérjenek Clay javaslatai elől. Ez a francia magatartás ugyanis önkéntelenül segítette a szovjet katonai közigazgatás (SMAD) törekvését, hogy zavartalanul megkezdhesse a szovjet megszállási övezet társadalmi–politikai arculatának átalakítását.

Az atombomba és Sztálin

Aligha kétséges, hogy a négyhatalmilag igazgatott Németország politikai jövője meghatározóan függött attól a módtól, ahogyan a szövetséges hatalmak kezelték a szovjet jóvátételi igényeket. A jóvátétellel kapcsolatos alku a szövetséges hatalmak között és Németország közös igazgatása elválaszthatatlanul kapcsolódott egymáshoz. Németország szovjet megszállásának politikai és katonai céljait ugyanis erősen motiválta Sztálinnak és vezérkarának azon óhaja, hogy a háborúban elszenvedett óriási szovjet veszteségekért valamiképpen elégtételt szerezzenek. Ezen törekvés eredményeként Kelet-Németország anyagi javait a legkülönfélébb formában sajátították ki a szovjet megszállás első éveiben.

Másrészt Németország megszállása a nyugati (szövetséges) hatalmakkal szembeni, átfogó szovjet küzdelemnek is részévé vált, amely az amerikai katonai-technológiai fölény felszámolására irányult. Különösen 1945 augusztusa után, a Japánt ért amerikai atomtámadást követően. Hirosima után először is bizonytalanná vált Sztálin ázsiai terveinek jövője. A szovjet diktátor ugyanis Japán ellen olyan villámháborúra számított, amely azután biztosítja a Szovjetunió biztonsági övezetét Külső-Mongóliában, Mandzsúriában, Észak-Koreában és talán még Japán északi részén is. Ezen távol-keleti biztonsági zóna legfőbb garanciája a Vörös Hadsereg ereje lett volna.

A két tengeri hatalom, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nemigen léphetett fel eséllyel az egyedüli szárazföldi hatalommal, a Szovjetunióval szemben. 1944 januárjában a londoni szovjet követ, Majszkij ezt a második világháború egyik legfontosabb következményének tekintette: „két óceán választja el a Szovjetuniót és a Egyesült Államokat. Ez viszonylag sérthetetlenné teszi országunkat az esetleges amerikai légitámadásokkal szemben".

Mégis, 1945 augusztusában a Hirosima ellen intézett amerikai atomtámadás nyilvánvalóan demonstrálta Sztálin szemében, hogy az Egyesült Államok a nem túl távoli jövőben közvetlenül fenyegetheti a Szovjetunió területét, és az atomfegyverekkel felszerelt amerikai légierő az európai és közel-keleti bázisokról végzetes csapásokat mérhet a Szovjetunió életfontosságú központjaira. Nemigen volt szükség nagy

képzelőerő annak megértéséhez, hogy a katonai technológia fejlődése mennyire sebezhetővé teszi Sztálin hatalmas birodalmát a meglepetésszerű légitámadásokkal szemben.

Ezért az atombomba „abszolút fegyvere" a sztálini álláspont alapvető átértékelését eredményezte. Így például annak valószínűsége, hogy a háború befejeztével az amerikai diplomácia visszatér az elszigetelődési politika elveihez (ennek döntő jelentősége volt a Kreml számításaiban), nos, ezen remények Hirosima után jórészt értelmüket vesztették. A szovjet határok mentén húzódó biztonsági övezet megteremtése új és sürgető szükségességgel vetődött fel.

Sztálin döntő átértékelése azonban mindenekelőtt a szovjet atombomba projekt jövőjére vonatkozott, amely 1943 májusa óta Molotov közömbös gyámkodása alatt tengődött (Molotov ez idő tájt nemigen volt tisztában az atomenergia óriási katonai jelentőségével). Sztálin 1945 augusztusában elrendelte, hogy a szovjet állam rendelkezésre álló erőforrásait mozgósítsák az amerikai atommonopólium megtörésére és Lavrentyij Beriját, az NKVD-GULAG elnyomó apparátus vezetőjét különleges hatalommal ruházta fel e cél megvalósítása, a szovjet atombomba megépítése érdekében. 1946. január 25-én Sztálin Igor Kurcsatovot, a szovjet atomprojekt tudományos vezetőjét a Kremlbe invitálta. Berija és Molotov jelenlétében Sztálin kifejtette a fizikusnak, hogy „az atombomba megépítését széles fronton, orosz méretekben és gyorsan kell elvégezni", és e tekintetben minden segítséget megígért. Sztálin ezen döntése, a masszív fegyverkezési program beindítása Hirosima után, óriási változásokat eredményezett mind a kül- mind a belpolitika terén. Ma már tudjuk, hogy ez páratlan horderejű döntéseket hozott a legmagasabb állami és politikai szinteken, amelyek azután drasztikusan módosították a sztálini rendőrállam és a tudományos elit viszonyát. Hasonlóképpen, ez a sztálini döntés néhány éven belül minőségi ugrást eredményezett a szovjet gazdaság technológiai színvonalában és végsősoron a modern szovjet katona-ipari komplexum kialakulásához vezetett. Valójában a szovjet diktátor egy új „felülről irányított forradalmat" indított el: a paraszti Oroszország hamujából, a háború pusztította ország romjain Sztálin hozzálátott az atomfegyvereken alapuló szovjet nagyhatalmi státusz megteremtéséhez.[30]

III.

A Szovjetunió Németország-politikája és a szovjet zóna kezdődő átalakítása (1945–1946)

Németország katonai térdre kényszerítése után a Szovjetunió nemcsak Európa legerősebb szárazföldi hatalmává vált, de a második világháború legfőbb területi nyertese is lett. Míg korábban Moszkva közvetlen hatalmi súlya csak a Kárpátokig terjedt, addig a háború utolsó heteiben ez a vonal már az Alpoknál, az Elbánál és a Dunánál húzódott. Ehhez hasonló, az európai politikát lényegileg befolyásolni tudó nagyhatalmi pozíciót Oroszország csak a bécsi kongresszus és a krími háború közötti időszakban (1815–1853) ért el.

A nagyhatalmi érdekszféra megállapodások iránt erős vonzalmat mutató sztálini vezetés számára a háború tapasztalatai azt sugallták, hogy a szovjet biztonság elengedhetetlen feltétele a Kelet-Közép-Európa fölötti hegemónia. E célok részben már testet öltöttek az 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop megállapodás titkos jegyzőkönyvében, a kelet-közép-európai német–szovjet „kondomínium" törekvésében. Másrészt a háború után szovjet politika legfőbb céljává vált, hogy a szovjet biztonsági övezetet kiterjessze és stabilizálja Kelet-Közép-Európában; még annak árán is, hogy ez esetleg lehetetlenné teszi az – egyébként kívánatosnak ítélt – angolszász–szovjet együttműködés folytatását.

Igaz, a szovjet kormány az általa felszabadított és katonailag ellenőrzött területeken különbözőképpen értelmezte biztonsági érdekeinek elsőbbségét. Sztálin Lengyelországban, illetve Romániában és Bulgáriában a kormányok kialakításába, a kommunisták belpolitikai túlsúlyba juttatásának kérdésében nem tűrt semmiféle brit-amerikai beleszólást. Ezen országokban – ha sort is kerítettek választásokra (1946 őszén, 1947 tavaszán) – a belpolitikai küzdelmet választási csalásokkal, rendőrségi adminisztratív kényszerrel, az ellenzéki pártoknak a politikai életből való kiszorításával (majd fizikai megsemmisítésével), a szovjet katonai jelenlét felhasználásával a helyi kommunista politikusok kezdettől fogva a maguk javára döntötték el.

Az említett két szovjet stratégiai fő irány közötti terület volt az, ahol az úgynevezett „nyitott szféra" elvek sokkal inkább értelmezhetőek. A szovjet hatalom számára stratégiailag-geopolitikailag kevésbé fontos országokban (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Finnország) Moszkva sokkal inkább hajlandónak mutatkozott kompromisszumokra. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy 1945 őszén, 1946 tavaszán ezen országokban szabad választásokra kerülhetett sor. Ennek eredményeképpen a kommunista pártok – kivéve Csehszlovákiát – kisebbségbe szorultak. Sztálin e területeken 1946-47 fordulójáig nem a kommunista túlsúlyt tartotta fontosnak, hanem azt, hogy ezen államokban a többségi pártok „baráti" politikát folytassanak a Szovjetunióval szemben.

A moszkvai külügyminiszteri konferencián, 1945 decemberében Magyarországról tárgyalva a szovjet diktátor kijelentette Byrnes külügyminiszternek, hogy „ a Szovjetunió itt azt tehetett volna, amit akart". A választásokon mégsem a kommunista párt győzedelmeskedett. Ez a megállapítás az egész nyitott szféra térségre érvényesnek bizonyult. A sztálini felfogás szerint a háromhatalmi szövetség fenntartása érdekében, a demokratikus többpártrendszerek és szabad választások elfogadásával a Szovjetunió „önmérsékletet" tanúsított. Hiszen megtehette volna, hogy Kelet-Közép Európa országainak felszabadításával, megszállásával egyidejűleg minden átmenet nélkül, mindenütt azonnal szovjet típusú rendszert vezet be.

Ugyanakkor a „befejezett tények" egyoldalú szovjet politikája (Lengyelország, Bulgária, Románia) már 1944–45-ben fokozódó kihívást jelentett a szövetségesek közötti együttműködés szempontjából. Ide sorolható például a lublini és a londoni lengyel kormány közötti viszony tisztázása, majd a lengyel ideiglenes kormány (Lublin) egyoldalú szovjet elismerése és az Odera–Neisse határtól keletre fekvő német területek (szovjet) átruházása (a lengyel kormánynak) még a békekonferencia, s egyáltalán a potsdami konferencia előtt. De ide sorolhatjuk a (szovjetek által provokált) román belpolitikai válságot 1945 februárjában, illetve azt a nyers cinizmust, ahogyan Visinszkij Mihály királynál Radescu eltávolítását és a Groza-kormány kinevezését szorgalmazta. Talán még nagyobb fokú erőszakosság jellemezte a Szovjetunió fellépését Bulgáriában, ahol 1944. szeptember 9-e után azonnal bolsevik léptékkel mérhető átalakulás kezdődött, s a Georgijev-kormány kezdettől fogva a kommunista párt hatalmi dominanciáján alapuló ún. „szűk koalíció" alapján állt.

Így a „Nyilatkozat a felszabadított Európáról" elveinek érvényesítése (demokratikusan választott, pluralista kormányok) és a szovjet politikai törekvések közötti ellentmondás ezen országokban hamar nyilvánvalóvá vált, s 1945 folyamán ismételt szovjet–amerikai diplomáciai összecsapásokhoz vezetett. Hasonlóképpen, az egyetértés a legyőzött Németország átszervezésének 1945-ben Potsdamban rögzített elképzeléseiről csak meglehetősen rövid ideig tartott. Hamar kiderült, hogy ezen elveket a szövetségesek homlokegyenest ellenkező módon értelmezték. Különösen azután, hogy a Szovjetunió megszállási övezetében – német pártpolitikusok segítségével, de saját elképzelései szerint – nagy lendülettel fogott az „antifasiszta–demokratikus forradalom" kibontakoztatásához.[1] Ennek legfőbb alapelvét Sztálin bizalmi

embere, Walter Ulbricht 1945 májusában, a Moszkvából hazainduló német kommunisták előtt így foglalta össze: „demokratikusnak kell látszania, de mindent a kezünkben kell tartanunk".

A szovjet katonai közigazgatás és a pártok megalakulása (1945. június)

A száműzetésből visszatért német kommunista párt (KPD) 1945. június 11-i alapító nyilatkozatában megfogalmazott népfrontos taktika egyébiránt teljes mértékben megfelelt azon programnak, amelyet a Moszkvából hazatérő többi kelet-közép-európai emigráns kommunista csoport kapott útravalóul. A KPD alapító nyilatkozata felszólított ugyan a „Hitler-rezsim maradványainak likvidálására", a német kommunisták azonban korántsem bolsevik értelmű átalakulást értettek ezalatt, hanem „az 1848-as német polgári demokratikus forradalom beteljesítését". Nyilatkozatában a KPD nemcsak kinyilvánította, hogy „hiba lenne a szovjetrendszert Németországra erőltetni", de ezenkívül síkra szállt egy „parlamentáris–demokratikus köztársaság" megteremtéséért és a „magántulajdonon alapuló vállalkozói magánkezdeményezés és szabad kereskedelem mindenféle korlátozástól mentes kibontakozásáért" – bizonyos konsternációt és ideológiai zűrzavart váltva ki ezzel a párttagság soraiban.

1945. június 15-én jelentette be újjáalakulását az SPD, Németország Szociáldemokrata Pártja. A június 17-i pártkonferencián Günther Dahrendorf, Max Fechner és Erich Gniffke személyében megválasztották a párt vezetőségét, Otto Grotewohl lett az SPD elnöke, amely sokkal marxistább volt, mint az 1933 előtti párt, sőt „az államban demokráciát, a gazdaságban és a társadalomban szocializmust" követelő programja a kommunistákénál „baloldalibbnak" volt tekinthető.

A munkáspártok megalakulásán kívül a szovjet katonai közigazgatás (SMAD) két polgári párt létrejöttét is engedélyezte: a Kereszténydemokrata Unió (CDU) 1945. június 26-án berlini kiáltványával lépett a nyilvánosság elé. Az egykori Centrum Párt politikusai és a Német Demokrata Párt korábbi tagjai mellett az ún. szakszervezeti szárny Jacob Kaiser és Ernst Lemner vezetésével képviselte a párton belül a társadalmi reform programját. A másik polgári párt, a Liberális Demokrata Párt (LDP) alapítói hasonlóképpen zömmel az egykori Német Demokrata Párt tagjaiból kerültek ki (Koch, Külz), s a párt egyebek között a magántulajdon, a „szabad gazdálkodás", a politikai szabadságjogok maradéktalan biztosításáért szállt síkra. A négy politikai párt képviselői viszonylag hamar, 1945. június 14-én megalakították az „antifasiszta–demokratikus pártok blokkját" (Antifa-blokk), a tervezett népfrontpolitika keretét, amely a SMAD és a KPD/SED kezében a pártrendszer manipulálásának meghatározó eszközévé vált. A pártokon kívül számos tömegszervezet is alakult, amelyekben a kommunisták befolyása hamar meghatározónak bizonyult. Fokozatosan e „tömegszervezetek" is az „Antifa-blokk" tagjaivá, s ezáltal a pártstruktúra integráns részévé váltak.

Agrárreform és államosítások (1945. szeptember – 1946. március)

A szovjetövezet kinduló gazdasági pozíciója meglehetősen kedvezőtlen képet mutatott. Németország e része adta ugyan a harmadik birodalom ipari termelésének egynegyedét, iparszerkezetét azonban számottevő aránytalanságok (nehézipar, nyersanyagok hiánya) jellemezték. A súlyos háborús károkat tetézték a tetemes jóvátételi kötelezettségek: jóvátétel címén a szovjet megszálló hatóságok 1945 és 1946 folyamán jóvátétel címén a szovjet zóna ipari kapacitásának mintegy egyharmadát (3500 gyártelepet) szerelték le és szállították a Szovjetunióba. Ezenkívül több mint kettőszáz üzemet, közöttük olyan tekintélyeseket, mint a „Leuna und Buna Werke" vagy a Neptun Hajógyár szovjet részvénytársasággá alakítottak.

Aligha meglepő hát, hogy a gazdasági életnek legelőször is a lakosság puszta túlélését kellett biztosítania. A háború befejezését követő első hónapokat az emberek számára ezenkívül a „személyes biztonságérzet teljes hiánya" tette különösen nyomasztóvá. Legalábbis ez az, amit Isaac Deutscher a szovjet zónában 1945 októberében tett riportkörútja során megállapíthatott: „... az utca emberét most nem igazán a nagypolitika kérdései foglalkoztatják, sokkal inkább a személyes biztonság mindennapos problémája saját maga, de még inkább felesége vagy leánya számára... a bosszú orgiája nem korlátozódott orosz katonák egyéni cselekedeteire. Bizonyos ponton túl a gyárak leszerelése, a vasutak felszedése, a parasztgazdaságok kirablása azzal fenyegetett, hogy az Elbától keletre eső terület gazdasági sivataggá alakul... Igaz azután, hogy a bosszúállás destruktív özönének rohama elmúlni látszik, az orosz katonai igazgatás most azon fáradozik, hogy rendbehozza azt, ami Kelet-Németországból megmaradt."[2]

1945 júliusában, még a potsdami konferencia idején, a szovjet övezetben a SMAD 17. számú parancsa lehetővé tette központi közigazgatási egységek (DZV) megalakulását. Ezen intézmények, ahol a kulcspozíciókat egyértelműen a német kommunisták szerezték meg, önállóan semmilyen törvényt vagy rendeletet nem bocsáthattak ki, ilyen értelemben pusztán a SMAD segédszervezetének voltak tekinthetők. Az 1945. október elseji francia vétó megakadályozta ugyan az össznémet közigazgatási egységek létrehozását, de a DZV szervezete a szovjet övezetben továbbra is fennmaradt. A SMAD politikai tisztje, Anatolij Szoboljev az amerikai Robert Murphynek 1945 szeptemberében ezt „adminisztratív szükségszerűségnek" nevezte, mert – mint mondotta – „az össznémet kormány megalakulásáig még évek telhetnek el."[3]

Még tartott a potsdami konferencia, amikor a SMAD megkezdte a szovjet zóna gazdasági átalakítását: 1945. július 23-án kártalanítás nélkül kisajátították a bankokat és takarékpénztárakat. Igaz, e lépést nem annyira politikai természetű cél, mint inkább az infláció elleni küzdelem, a monetáris stabilizáció törekvése diktálta. Az 1945-ös év legnagyobb belpolitikai összecsapása azonban a *földreform* körül bontakozott ki, amely – kártalanítás nélkül – a 100 holdnál nagyobb földbirtokok felosztását irányozta elő. A „Junkerland in Bauerhand" jelszóval kibontakozó földreform elsődleges törekvését az Elbától keletre meghatározó jelentőségű nagybirtokrendszer felszámolása jelentette.

A SMAD tisztjei által sugallt politikai kampány „parasztok, napszámosok, menekültek földreformot szorgalmazó követeléseivel" indult, amelyeket a KPD központi lapja, a Deutsche Volkszeitung 1945. szeptember 1-jén megjelent szalagcíme „sürgető parancsnak" tekintett. Szászországban szeptember 3-án dekrétum jelent meg a földreform végrehajtásáról, s szeptember 8-án a KPD központi bizottsága az egész zónára kiterjedő átfogó földreformra szólított fel. Ennek politikai és gazdasági szükségességét egyébiránt a többi párt sem kérdőjelezte meg, hiszen a hatezer legnagyobb birtokos másfélszer annyi földterületet mondhatott magáénak, mint a háromszázezer kis- és középparaszt. A CDU vezetőségének kivételével, akik a kártalanítás nélküli kisajátítást kifogásolták, mindegyik párt támogatta e reformot, amelyet ugyan radikális, ám nem kommunista intézkedésnek értékeltek.

Az „iparreformmal" kapcsolatban a pártok közötti vitát kiiktatta, pontosabban előre eldöntötte a SMAD 124. és 126. számú parancsa 1945. október 30–31-én; ezek elrendelték „a birodalom, a porosz állam, a Wehrmacht és az NSDAP egész tulajdonának", valamint azok „vezető tagjai és befolyásos hívei" tulajdonának, illetve olyan személyek tulajdonának a lefoglalását, „akik a szovjet katonai közigazgatás különleges listáin szerepelnek". A tulajdonviszonyok végső tisztázásáig a szovjet hatóságok vették át a lefoglalt üzemek irányítását, amelyekből körülbelül kétszáz, jórészt nehézipari üzemet később „szovjet részvénytársaságokká" alakították, ezek a zóna ipari potenciáljának mintegy egynegyedét képviselték. E részvénytársaságokat a SMAD 167. számú parancsa hívta életre, amely „németországi vállalatoknak a Szovjetunió tulajdonába kerülését" rendelte el szovjet jóvátételi igények alapján.

A többi lefoglalt üzemet a SMAD 1946 márciusában az új német közigazgatási szervek rendelkezésére bocsátotta; megkezdődhetett ezen üzemek államosításának előkészítése. Egyidejűleg hangsúlyeltolódás következett be a KPD gazdaságpolitikájában is: a párt 1946 januárjában megtartott gazdasági konferenciáján ugyan leszögezték, hogy „a német gazdaság újjáépítésének a megváltozott kapitalista feltételek talaján" kell végbemennie, ezt azonban „egy új demokratikus rend keretében értelmesen irányítani szükséges". Más szóval, a párt az ipari üzemek államosítása felé „vett irányt".

Az államosítások kiindulópontját az ún. szász népszavazás jelentette. Szászországban, ahol a SMAD 124. sz. parancsa által lefoglalt 48 ezer üzem közül 7 ezer volt található, a szász KPD már 1946 februárjában népszavazást javasolt, amelynek a náci- és háborús bűnösök kisajátított tulajdonának államosításáról kellett döntenie. Az LDP és a CDU kezdeti heves ellenállása ellenére 1946 áprilisában az „Antifablokk" végül népszavazást támogató határozatot hozott, s intenzív előkészítés után 1946. június 30-án a szászországi szavazók 78%-a mondott igent a „náci- és háborús bűnösök tulajdonának kártalanítás nélküli államosítására". Ezután a többi tartomány is hasonló államosítási törvényeket bocsátott ki, s az első államosítási hullám folyamán a zóna ipari kapacitásának így mintegy negyven százaléka került állami tulajdonba.[4]

A megszálló hatalmak és a német atomtudósok

A németországi megszállási politika érdekes fejezetét jelenti a szövetséges hatalmak és a német tudósok közötti viszony, illetve a fejlett német katonai technológia sorsa. A megszálló hatalmak közül mindegyik meglehetősen kétértelmű politikát alakított ki a német atomtudósokkal szemben. Igaz, a szövetségesek elvben megállapodtak, hogy a fejlett német technológiát csak a lerombolt ország újjáépítésére használják, ám megtiltanak minden katonai jellegű kutatást. Ezen elv bekerült az 1945. júliusi potsdami megállapodásba is, amelyben a szövetségesek kinyilvánították szándékukat, hogy a német tudomány összes vívmányát megosztják egymással. Sőt az amerikaiak még a hivatalos amerikai megszállási irányelveket megfogalmazó JCS 1067-es utasításba is belefoglalták a katonai jellegű német kutatások tilalmát.

Azonban a hivatalos szövetséges nyilatkozatoknak kevés közük volt a német tudósok valódi sorsához. E tekintetben az, ami a Werner von Braun és Walter Dornberger ballisztikus rakétakutatókkal történt, egyáltalán nem számított elszigetelt jelenségnek. A Peenemünde kutatócsoport (ez a team tervezte az utolsó náci „csodafegyvert", a V-2 rakétát) a háború utolsó napjaiban kifejezetten azzal a szándékkal menekült el Kelet-Németországból Bajorországba, hogy elkerülje az előrenyomuló Vörös Hadsereggel való találkozást és ehelyett az amerikaiakkal állapodjon meg.

Hasonlóképpen, az amerikai hatóságok a német atomtudósok sorsát sem akarták a véletlenre bízni. Leslie Groves tábornok, az amerikai atombomba-projekt legfőbb irányítója semmiképpen sem akarta például, hogy Werner Heisenberg Nobel-díjas fizikus az oroszok kezébe kerüljön: „Heisenberg a világ egyik legjobb fizikusának számított és a német összeomlás idején személye tíz német hadosztálynál is többet ért. Ha esetleg az oroszok kezébe került volna, értéke felbecsülhetetlen lett volna számukra." Ezért a War Department megbízta Borisz Pasch ezredest, a titkosszolgálat tisztjét, hogy derítse fel a vezető német atomtudósok tartózkodási helyét és vegye védőőrizetbe őket. A titokban végrehajtott „Alsos-misszió" célpontjai közé tartozott: Otto Hahn, az urániumhasadás felfedezője (1944-ben kémiai Nobel-díjat kapott), és további Nobel-díjasok, mint Max von Lauer, Karl Friedrich von Weizsäcker, Werner Heisenberg, Walther Gerlach és mások. Pasch ezredesnek sikerült lefoglalnia a laboratóriumi felszereléseket és tervrajzokat, és ezenkívül jelentős mennyiségű tisztított uránt is, ami arra utalt, hogy a németek nem sokkal maradtak el az amerikai „Manhattan-project" mögött. Az Alsos-missziónak sikerült felderítenie az összes német kutatóhelyet, ahol uránnal kapcsolatos kutatás folytattak, s a kihallgatások után az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatási eredmények és a kutatások meghatározó személyiségei a misszió kezébe kerültek. Az, hogy mindegyik vezető német atomtudós amerikai kézre került, jórészt a szerencsének is volt köszönhető. A Vilmos Császár Társaság fizikai kutatóintézetét ugyanis 1943 és 1944 folyamán Berlinből a Feketeerdő keleti szélén található Hechingenbe telepítették, s ez a terület azután a francia zóna részévé vált. Ezután a tíz vezető német atomtudóst az angliai Farm Hall-ba internálták, ahonnan csak 1945 karácsonyán térhettek vissza Németországba.[5]

Így a szovjeteknek csak a Vilmos Császár Társaság néhány Berlinben maradt intézetét sikerült lefoglalniuk, ezeket a laboratóriumokat azonnal összecsomagolták és a Szovjetunióba szállították. Így került a szovjetek kezébe a Társaság elektrokémiai kutatóintézete is. Az intézet igazgatója és a Társaság ideiglenes ügyvivője, Peter Adolf Thiessen mindenki szerint „lelkes nácinak számított". Azonban miután biztosítékokat kapott Zavenyagin tábornoktól, hogy folytathatja kísérleteit, Thiessen és egy tucatnyi munkatársa úgy döntött, hogy követi a laboratóriumot a Szovjetunióba. Thiessen is segített olyan tekintélyes tudósok megnyerésében, mint például a Nobel-díjas Gustav Hertz, a Siemens laboratórium tudományos vezetője, aki 1925-ben kapott Nobel-díjat az atomok ionizációjára vonatkozó kutatásaiért.

Zavenyagin tábornok sok tekintetben a szovjet Leslie Grovesnek tekinthető, mégha „politikai szocializációja" jelentős eltéréseket is mutatott amerikai kollégájától. „Nagyon intelligens és nagyon sztálinista" – írta róla Szaharov visszaemlékezéseiben. Zavenyagin a harmincas években részt vett a magnyitogorszki „acélváros" felépítésében, majd 1937-től az Északi-sarkkörön túl, Norilszkban szervezte a vasérc bányászatát, ahol a munka legnagyobb részét politikai foglyok végezték. 1941 után pedig helyettes belügyi népbiztosként Berija „jobbkeze" volt a kiterjedt Gulág-birodalom irányításában. Zavenyagin Németországban kiváló szervezőnek bizonyult és „nagy megértést" mutatott az atomtudósok különféle igényei iránt.

Zavenyagin azt javasolta von Ardennenek, hogy a Szovjetunióban folytassa az elektron-mikroszkóppal kapcsolatos kutatásait. Két nappal később a német tudós és családja már úton volt Moszkva felé. Ahogyan von Ardenne a memoárjaiban írja, „viszonylag könnyű szívvel hagytuk a gyerekeket és mindent Lichterfeldben, hiszen csupán arról volt szó, hogy két hétre a Szovjetunióba utazunk a szerződés megkötésére. Ez a két hét végül 10 évet jelentett". Ardenne tudomása nélkül családját, bútorait, és a kutatóintézet laboratóriumát a Fekete-tenger mellé, Szuhumiba szállították, ahol az új intézet vezetőjeként Hertzhez hasonlóan az izotóp-elválasztás speciális problémáit tanulmányozhatta.

Azon többszáz német tudós közül, akiket Zavenyagin a szovjet megszállás első hat hetében a Szovjetunióba invitált, igazából csak nagyon kevesen tiltakoztak sorsuk ellen. Sokukat nyilván az anyagi lehetőségek vonzották, hiszen Németország romokban hevert, másokat – például von Ardennet, vagy Hertzet – mindenekelőtt az a körülmény, hogy folytathatják tudományos munkájukat és kutatóintézeteik vezetését, mégpedig olyan feltételek között, amelyek nemigen voltak adottak a háború utáni Németországban.[6]

Végül az első sikeres szovjet atomrobbantás 1949. augusztus 23-án sokkal inkább Klaus Fuchs kémtevékenységének, mint a német kutatók kutatási eredményeinek volt köszönhető. Egészében a közvetlen német hozzájárulás a szovjet atombomba programhoz csak korlátozottnak tekinthető.[7] Sokkal fontosabb volt azonban a német szakemberek közvetett hozzájárulása, mint például Nikolaus Riehl munkássága az urántisztítás terén. Másrészt, a német kutatóknak a náci háborús laboratóriumokban szerzett tapasztalata a modern kémiai, optikai és elektromos energiai ipar-

ágak területén áttételesen fontos hozzájárulást jelentett a szovjet atombomba-program sikeréhez. Ebben természetesen szerepet játszott, hogy ez a német tapasztalat a szovjet tudósok elméleti felkészültségével, a szovjet felderítés sikereivel, és az óriási ország mozgósítható erőforrásaival párosult.

Berija és a kelet-német hadiipar sorsa

Mint arra utaltunk, a szövetségesek közötti „területcserére" végül 1945. július elején került sor. A Vörös Hadsereg elfoglalhatta Thüringia és Sachsen-Anhalt tartományokat, illetve Mecklenburg egy részét. Ezzel egy időben a nyugati hatalmak birtokba vették a Nagy-Berlin területén részükre kijelölt szektorokat.

Figyelemre méltó, hogy a katonai jellegű technológia „áttelepítése" terén az amerikai megszálló hatóságok a szovjetekéhez hasonló kiürítési politikát folytattak Közép-Németországban. Ezen térség ipartelepei és laboratóriumai egyébként is a nemzetiszocialista Reich katonai-ipari komplexumának központi összetevőjét jelentették. Az amerikai hadsereg egyedül Nordhausenből több mint ezer technikust és több mint száz V-2 rakéta alkatrészeit telepítette nyugatra. A jénai Zeiss Művekből az amerikaiak magukkal vitték a gyár találmány-archívumát, speciális lencséit, valamint a Zeiss Műveknél dolgozó technikusokat családtagjaikkal együtt. Ez idő tájt a távozó amerikai hadsereg több mint ötezer német tudóst és technikust telepített át a nyugati zónákba.

Mégis, amikor 1945 júliusában a Vörös Hadsereg bevonult Szászországba és Thüringiába, a szovjeteket meglepte, hogy a háborús üzemek jó része érintetlen maradt. Így például a BMW repülőgépmotorokat gyártó egysége ugyanúgy megmenekült a háborús pusztításoktól, mint a Junkers cég repülőgépgyártó üzeme Dessauban. Ezen gyárak leszerelése helyett a szovjetek Közép-Németországban más stratégiát választottak. Az hamar kiderült, hogy a vezető szakembereket és a rakétakísérletekre vonatkozó dokumentációt az amerikaiak magukkal vitték, azonban néhány helyszínen maradt mérnök és technikus segítségével a szovjet repülőipari minisztérium specialistái türelmesen hozzáláttak a hadiüzemek termelési kapacitásainak helyreállításához.

A németek részéről különösen értékesnek bizonyult Helmut Gröttrup részvétele a rakéta-programban, akit a szovjetek felkértek a program irányítására. Gröttrup korábban a peenemündei laboratóriumban dolgozott, szorosan együttműködött a von Braun-féle csoporttal, és jól ismerte a német program egyes összetevőit. Miután ügyes szervezőnek bizonyult a bleicherodei központi üzem újjáépítésében, elfogadta a szovjetek ajánlatát, és 1946 tavaszán a zóna rakétafejlesztési programjának vezetője lett. 1945-46 fordulóján Gröttruppal együtt több, mint ötezer szakember dolgozott a rakétafejlesztési projekten. Számuk 1946 nyarára több, mint hétezerre emelkedett. Egy amerikai jelentés szerint a német alkalmazottak ugyanazt a fizetést kapták, mint a nemzetiszocialista rezsim idején, és emellett bőséges élelmiszer- és üzemanyag-

ellátásban is volt részük. A szovjetek által biztosított kedvező anyagi feltételeknek köszönhetően sok rakéta-specialista a nyugati zónákból tért vissza a szovjet megszállási övezetbe. A szovjetövezetben újra beindított fegyvergyártás nem volt híján szakembereknek, s a legtöbb esetben nyersanyagoknak sem. Ez a hadiipari termelés korszerű fegyverek széles skáláját fogta át, repülőgépektől a páncélosokig. A legtöbb modell még német tervezőasztalokon született a háború alatt, s a szovjet hatóságok mindent megtettek ezen tervek sikeres életrehívásáért.[8]

1946. október 22-ének éjszakáján azonban a szovjet megszállási övezet fellendülőben lévő fegyvergyártása dicstelen véget ért. Egy alaposan megtervezett és precízen végrehajtott akció keretében az NKVD és a szovjet hadsereg német tudósok és technikusok ezreit vette őrizetbe, akiket azután családtagjaikkal együtt 92 vonatszerelvényre pakolva azonnal a Szovjetunióba szállítottak. Az akció az „Oszoavijahim" fedőnevet viselte (figyelemre méltó módon ez a rövidítés egy szovjet önkéntes félkatonai ifjúsági szervezet nevét takarta), és irányításával Lavrentyij Berija németországi helyettesét, Ivan Szerov tábornokot bízták meg.[9]

A nordhauseni és bleicherodei Mittelwerk üzemeiből október 22-nek reggelén mintegy kétszáz vezető német szakember indult családjával a Szovjetunióba. Miután az üzemek felszerelését gondosan összecsomagolták és elszállították, szovjet szakemberek felrobbantották a nordhauseni földalatti üzemekhez vezető bejáratokat. A dessaui Junkers repülőgépgyárból a berendezéseket az utolsó csavarig összecsomagolták és Kujbisevbe, a szovjet repülőgépipar központjába szállították.

Berlint, a katonai jellegű technológiai kutatások fellegvárát, a kitelepítések különösen súlyosan érintették. Két nappal korábban az október 20-i nagy-berlini helyhatósági választásokon az Egységpárt (SED) súlyos vereséget szenvedett, és az SPD és a CDU után csak a harmadik helyet sikerült elérnie. Ez a választási eredmény új reményekkel töltötte el a berlinieket, akik fontos változásokat reméltek az új berlini magisztrátustól (önkormányzattól), s bíztak abban, hogy ez talán a megszállt Németország egészében is fontos változások elindítója lehet. Az október 22-i kitelepítések azonban rémülettel töltötték el a lakosságot, és ezután a német jövő már egészen másképp tűnt fel.

A német szakszervezetek hiába tiltakoztak a kitelepítések ügyében a szovjet megszálló hatóságoknál (SMAD), ugyanis az akció irányítása nem a SMAD hatáskörébe tartozott. Így például a thüringiai SMAD képviselői megpróbálták megakadályozni a Zeiss Művek leszerelését, és a szakemberek deportálását, azonban ez a beavatkozásuk nem járt sikerrel. Amikor az üzemekben működő szovjet tanácsadók értetlenséggel fogadták, hogy miért kell német kollégáiknak a Szovjetunióba távozniuk, Szerov kurtán válaszolt: „Berjia parancsa".

A szakemberek és technikusok berlini kitelepítése nagyobb fennakadás nélkül zajlott, erőszakra csak nagyon ritkán került sor. Ha a németek közül valaki ellenkezni próbált, a szovjet tisztek a következőképpen válaszoltak: „Berlinben mindenki fasiszta, különben az előző hétvégén másképp szavaztak volna". Egyes nyugati megfigyelők ezért arra a következtetésre jutottak, hogy a kitelepítéseket mintegy a berlini

választási eredményekért való megtorlásképpen hajtották végre. Ez az érv azonban aligha elfogadható, hiszen az „Oszoavijahim" akció tervezését már jóval a választások előtt megkezdték.

Számos berlini üzemben a dolgozóknak már 1946 koratavaszán részletes kérdőívet kellett kitölteniük szakképzettségükről. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy a szovjetek a választások utáni időszakra halasztották a kitelepítéseket, mivel nem akarták, hogy az esetleg befolyásolja a kommunista győzelmet.

Az akciót azonban más szovjet megfontolások is befolyásolták. Lehetséges, hogy megelőlegezvén az 1946-os választások (kommunista szempontból) halvány eredményeit, a szovjet vezetés úgy gondolhatta, hogy viszonylag hamar befejeződhet Németország négyhatalmi megszállása, és ezért Moszkva még addig akarta „biztos helyre" szállítani az értékes német katonai berendezéseket és szakemberállományt, amíg erre lehetősége nyílott.

Robert Murphy, az amerikai katonai kormányzó, Lucius Clay tábornok politikai tanácsadója, másképpen ítélte meg a drámai szovjet akció eredetét. Nézete szerint a szovjetek tartottak attól, hogy a Szövetséges Ellenőrző Tanács esetleg elítéli őket, mivel nem tartják be a német katonai potenciál megszüntetésére vonatkozó szövetséges rendelkezéseket.

A Kontrollrat szovjet képviselői többször is felindultan kérték számon a britektől, hogy zónájukban a német hadiipari kapacitás újjáélesztésére törekszenek, és ismételten bejelentették igényüket arra, hogy ellenőrizhessék a nyugati zónák katonai jellegű üzemeit. Ennek eredményeképpen új megállapodás volt készülőben a Szövetséges Ellenőrző Tanácson belül, amely mind keleten, mind nyugaton lehetővé tette volna a négy hatalom közös ellenőrzését. Murphy szerint a kitelepítésekkel a szovjetek valószínűleg el akarták kerülni a kelet-német hadiüzemek négyhatalmi ellenőrzését.[10]

A berlin-karlshorsti szovjet katonai közigazgatás politikai tisztjei számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a kitelepítések súlyos szovjet ballépésnek könyvelhetők el a németek megnyeréséért folytatott propaganda-küzdelemben. Ugyanakkor megkísérelték, hogy a „veszteségeket" bizonyos korlátok közé szorítsák. Ezért például a nyugati szövetségesekhez fordultak, hogy azok „cenzoraik segítségével korlátozzák a nyugat-berlini sajtó rágalmazó támadásait". Október végén a Kontrollratban elhangzott nyugati tiltakozásokra a szovjet képviselők azt válaszolták, hogy annak idején ők nemigen emeltek kifogást, amikor a britek és az amerikaiak mozdították el helyükről német technikusokat. Szokolovszkij marsall pedig közölte Frank Howley ezredessel, Berlin amerikai parancsnokával: „Engem nem érdekel, hogy a brit és amerikai hatóságok a nap melyik órájában viszik el német szakembereiket. Nem értem, miért nyugtalankodnak annyira, hogy én mikor viszem el az enyéimet..."

A kitelepítések idején az Egységpárt (SED) gyakorlatilag néma maradt, illetve a Taegliche Rundschau (a szovjet katonai közigazgatás lapja) érveit visszhangozta, amely szerint a német szakemberek előnyös szerződéseket írtak alá, és ekképpen segítik a Szovjetunió újjáépítését. Az állítólagos „emberrablásokról" szóló mendemondák az

Egységpárt vezetői szerint jól mutatták „a nyugati reakciós körök Göbbelsre emlékeztető, gyalázatos támadásait a Szovjetunió ellen."

Igaz, hogy politikai és propaganda szempontból „Oszoavijahim" kudarcot jelentett, azonban a szovjetek elérték alapvető céljukat: gyakorlatilag egyetlen éjszaka leforgása alatt sikerült a szovjet zóna hadiiparát a Szovjetunióba telepíteni. A szovjet megszálló hatóságok 1946. október 22-én a laboratóriumokkal, tevrajzokkal és a berendezésekkel együtt mintegy 15 000 német mérnököt, technikust és szakmunkást telepítettek a Szovjetunióba.

A szovjetek és a német urán

A németországi szovjet megszállási politikát gyakran határozták meg a katonai technológia modernizálásának szükségletei és a szovjet ipari minisztériumok igényei. Ez a kép azonban nemigen lenne teljes, ha nem ejtenénk szót a német uránhoz fűződő szovjet érdekekről. Leslie Groves, az amerikai „Manhattan project" irányítója meg volt győződve arról, ha a nyugati szövetségeseknek sikerül ellenőrzésük alá vonni a világ uránkészleteit, a szovjetek képtelenek lesznek az atombomba előállítására. Még akkor sem, ha egyébként rendelkeznek a szükséges technikai tudással.

Ezért Groves utasítására az amerikai megszálló hatóságok a Harz-hegységben és a Bajor-Alpokban azonnal birtokba vették a német uránbányákat. Ezenkívül az amerikai vélemények szerint a németek által használt urán jó része belga forrásokból származott. A már említett Alsos misszió keretében, az amerikai hatóságok több mint 1 200 tonna urániumércet szállítottak el Belgiumból és Németországból, mégpedig a Stassfurt melletti sóbányákból, amely a szövetségesek közötti „területcsere" után szintén a szovjet zóna részévé vált. Az Érchegységben található joachimstahli (jachymovi) bányákat és urándúsítót a háború alatt bezárták.

A szovjeteket az amerikaiaknál nem kevésbé aggasztotta a potenciális uránlelőhelyek sorsa. A szovjet atomfizikusok nagy meglepetésére 1945 májusában az előrehyomuló Vörös Hadseregnek sikerült mintegy 100 tonna uránércet lefoglalnia az oranienburgi Auer Gmbh-tól. Ez a szovjet atomprogramot irányító Igor Kurcsatov szerint egy egész évvel rövidítette meg a szovjet atombomba előállítását. Ennek ellenére a szovjetek komoly urángondokkal küzdöttek és nagy erőket mozgósítottak a szűkös uránkészletek feltárására. A Szovjetunió területén a Fergana völgyében, Tadzsikisztánban és Észtországban később feltárt uránlelőhelyek ez idő tájt még ismeretlenek voltak.

1945 márciusában Eduárd Beneš elnök, az emigráns cseh kormány vezetője titkos megállapodást írt alá Moszkvában, amely kizárólagos jogokat biztosított a Szovjetuniónak a cseh területen fellelhető (jachymovi) urán kiaknázására és Szovjetunióba való szállítására. A jachymovi bányák azonban nem tudtak olyan minőségű uránt szolgáltatni, amely alkalmas lett volna az atombomba előállítására. Ezért a nyugati Érchegység 1945-ös szovjet feltárásának hihetetlen története még fantasztikusabb-

nak tűnik. Ugyanis a jachymovi bányákkal átellenben, az Érchegység német oldalán hamarosan a világ egyik legnagyobb uránlelőhelyét fedezték fel.[11]

Ez a térség már korábban is nevezetes volt Oberschlema és Annaberg rádiumfürdőiről, és az itteni ezüst és cinkbányák több mint száz éves múltra tekintettek vissza. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy sem az amerikaiak, sem a szovjetek nem sejtették, hogy ezen a területen esetleg uránt is lehet majd bányászni. 1945 áprilisában Patton tábornok harmadik hadseregének egységei tűntek fel a térségben, majd őket május elején követték a Szászország déli részéből érkező szovjet egységek. Május 12-én az amerikaiak visszavonultak a Mulda folyó mögé, és a szövetségesek közötti területcsere megállapodás értelmében, 1945 júliusának elején a terület a szovjet megszállási övezet részévé vált.

Ezután még majdnem egy évig tartott, míg a szovjetek urán után kezdtek kutatni az Érchegységben. 1946 júliusában ismét megnyitották az oberschlemai rádiumfürdőket. Azonban furcsa módon, alig egy hónap múlva a fürdő ismét bezárta kapuit azzal a magyarázattal, hogy azt ezután csak szovjet tisztek használhatják. 1946. szeptember végén a fürdő környékét szögesdróttal vették körül, miközben 4-5 ezer munkás megkezdte a régi ezüstbánya járatainak feltárásait a fürdőcsarnok alatt. 1946 végén a szovjet megszálló hatóságok már újabb húszezer munkásra tartottak igényt.

1947 első hónapjaiban a nyugati Érchegység térségét szovjet katonai egységek vették körül, a bányák térségében három méter magas kerítést emeltek, amelyet azután a szovjet belügyi alakulatok (MVD) éjjel-nappal őriztek. A terület ezután már nem tartozott a szovjet katonai közigazgatás fennhatósága alá. Amikor Walter Hess amerikai százados 1947 augusztusában azzal a kéréssel fordult a szovjet megszálló hatóságokhoz, hogy szeretné meglátogatni a bányákat, Malinyin tábornoktól azt a különös választ kapta, hogy ezek a bányák „nem tartoznak a SMAD fennhatósága alá, és semmit sem lehet tudni létezésükről".

Az Aue, Schneeberg, Oberschlema és Johanngeorgenstadt környékén megnyitott bányákat a szovjetek Wismut néven közvetlenül vették birtokba, hogy ezáltal elkerüljék a problémákat a szász tartományi kormányzattal és a szakszervezetekkel. Azonban a vállalkozás méretei nemigen tették lehetővé annak titokban tartását. Az uránbányászat munkaigényes módszerei következtében a szovjet hatóságok több tízezer munkásra tartottak igényt. Ahelyett, hogy vonzó munkafeltételek kialakításával csábították volna a munkaerőt az uránbányákba, a szovjetek egyfajta német Kolymát hoztak létre a Érchegységben – kényszermunkatábort, ahol a munkások megalázó és gyakran elviselhetetlen munkakörülmények között dolgoztak.

A szovjet hatóságok uránéhsége azonban érzéketlenné tette őket a vállalkozás politikai következményei iránt, arról nem is beszélve, hogy az uránbányákba történő erőszakos munkaerő-toborzás csak súlyosbította a szovjet megszállási övezet már meglévő munkaerő-problémáit. Ugyanakkor az Egységpárt nézete szerint a munkások toborzását a Wismut AG részére „nemzeti feladatnak kellett tekinteni a gazdasági terv teljesítése során." 1947 tavaszán a kényszermunkások első hulláma jórészt a szász városokból: Drezdából, Lipcséből, Zwickauból és Chemnitzből érkezett, számuk mintegy 25-30 ezerre rúgott. A szovjet hatóságok azonban hamarosan úgy érezték, hogy még további 75 ezer munkásra van szükségük. 1947 júniusában ezért kényszertoborzásra került sor Thüringiában, Mecklenburgban és Szászország további területein. Az uránbányászat eredményeként 1946 és 1951 között az auei járás lakossága 110 ezerről 210 ezerre emelkedett.

Figyelemre méltó, hogy a keletnémet hatóságoknak az NDK megalakulása után sem volt szuverenitásuk az Érchegység uránkörzetének lakossága fölött. Az Egységpárt vezetésének csak évek múltán sikerült megegyezniük a szovjet hatóságokkal, hogy Annaberg, Aue és Marienburg környéke (az uránbányászat központjai) a keletnémet közigazgatás részévé váljanak.

Pártegyesítés a szovjet zónában (1946. április)

A szovjet megszállási övezet átalakításának fontos állomását jelentette (s a nyugati szövetségesek Szovjetunió-képét mértékadóan formálta) a szociáldemokrata és a kommunista párt egyesülése, illetve az ezzel kapcsolatos huzavona a két párt között. A szovjet zónában 1945 júniusában újjáalakult SPD soraiban – nyilvánvalóan a hitleri örökség keserű tanulsága eredményeként is – kezdetben az egységes munkáspárt megteremtésének eszméje nagy népszerűségnek örvendett. A szociáldemokraták alapító kiáltványa is hangsúlyozta, hogy „a demokratikus és szocialista Németország megteremtéséért a harcot a munkásosztály szervezeti egységének talaján kell megvívni."

Érdekes, hogy a kommunista párt vezetősége 1945 nyarán e tekintetben inkább elutasító volt, attól tartva, hogy az egységpártban esetleg kisebbségi szereppel kell beérnie. 1945 őszén azután meglepő változás következett be a KPD irányvonalában; Walter Ulbricht október 12-én berlini kommunista funkcionáriusok előtt kijelentette, hogy „közeleg az idő, amikor adottak lesznek a feltételek a német munkásosztály egységes pártjának megteremtésére."

A szociáldemokrácia nyugtalanító megerősödése már 1945 októberében arra késztette a KPD-t, hogy közös választási listák felállítását indítványozza. A mindinkább nyilvánvaló nézetkülönbségek hatására Otto Grotewohl november 11-én szükségesnek érezte, hogy világosan állást foglaljon a fúzió kérdésében. Hangsúlyozta, hogy a „munkásmozgalom egysége nem hatóságok döntésétől függ, hanem minden német munkás egyértelmű és meggyőződéses akarata kell, hogy legyen, s nem szabad külső nyomás vagy közvetett kényszer hatására megszületnie."

A nyugati övezetekben megalakuló szociáldemokrata pártszervezetek ráadásul egyre határozottabban felléptek a KPD-vel való szervezeti összefonódással szemben. A nyugati övezetek szociáldemokratáinak ezen elutasító álláspontja - amelynek legszenvedélyesebb szószólójává Kurt Schumacher vált – a wennigseni konferencián (1945. október 5.) fogalmazódott meg. E konferencián részt vettek a londoni emigráció képviselői (Ollenhauer, Schoettle), de a szovjet övezet szociáldemokrata veze-

tői is (Grotewohl, Dahrendorf, Fechner). A konferencia minden résztvevője a keleti SPD feloszlatása mellett szállt síkra, ha a pártot esetleg egyesülésre kényszerítenék.

A kommunistákkal szembeni elhatárolódás politikájának köszönhetően az SPD a KPD vezetői szemében egyre inkább olyan rivális pártnak tűnt, amely veszélyezteti a kommunisták kulcspozícióját az „antifasiszta–demokratikus" blokkon belül. A KPD egyesülési erőfeszítéseinek újabb lendületet adott, amikor 1945 novemberében ismeretessé váltak az osztrák és magyar választások eredményei. E választások az optimista várakozásokkal ellentétben kiábrándító eredményeket hoztak a kommunista pártok számára.

A szociáldemokrata és kommunista párt programjában fellelhető jelentős hasonlóságok bemutatására vállalkozott 1946 februárjában a moszkvai emigrációból hazatért Anton Ackermann „Van-e a szocializmusnak sajátos német útja?" címmel megjelent és nagy visszhangot keltett cikkében. Ackermann nézete szerint „a német nép történelmi fejlődésének erőteljes sajátosságai, nemzeti tulajdonságainak egyedi jellege, gazdaságának és kultúrájának különleges vonásai" következtében a német politikai fejlődés sajátos vonásokat mutatott. Ezért Ackermann megállapította, hogy „a legnagyobb hiba volna eltúlozni az orosz tapasztalatok általános érvényét... elméletileg semmi sem lenne nyomorúságosabb, s gyakorlati szempontból nevetségesebb, ha a történelmi materializmus jövőképét egyszínű szürkével festenénk meg."[12]

Azt, hogy meglehetősen általános fogalmazásmódja ellenére a cikk viszonylag nagy feltűnést keltett, kiváltképp keletkezésének időpontja magyarázza: nevezetesen az, hogy Ackermann cikke az egyesülési kampány kellős közepén jelent meg. A két pártprogram hasonlóságának hangoztatása és a sztálinista szovjet gyakorlattól való elhatárolódásként értelmezett kijelentések bizonyos félelmek oldódását eredményezték, és egyes szociáldemokraták remélhették, hogy az egységpárt lesz a szocializmus német útjának leghathatósabb kibontakoztatója.

Mégis, az Ackermann-cikk nem befolyásolta közvetlenül azt az SPD konferenciát, amelyen 1946. február 11-én a szociáldemokrata vezetés határozatot hozott a pártegyesülés azonnali végrehajtásáról. E tekintetben döntőbbnek bizonyult a szovjet övezet tartományi szociáldemokrata szervezeteinek fenyegető elkülönülése, illetve a berlini vezetőség azon felismerése, hogy a nyugati övezetből semmilyen támogatásra nem számíthat. A nyugati SPD nemcsak az egyesülést, de azt is elutasította, hogy pártkongresszust hívjanak össze a kérdés megvitatására. Az 1946. február 11-i döntő ülés előtti utolsó megbeszélésen Schumacher egyetlen megoldásként a keleti SPD felosztását javasolta. A keleti SPD vezetősége korábban mindig egységes álláspontot képviselt, s csak a végső pillanatban mutatkoztak a felbomlás jelei, amikor a tartományi szociáldemokrata vezetők, feltehetőleg a SMAD tisztjeinek nyomására, illetve sugallatára, önálló akcióba kezdtek.

Továbbra is szinte megmagyarázhatatlannak tűnik azonban Otto Grotewohl magatartásának megváltozása, aki a február 11-i ülés előtt számos hiteles tanú vallomása alapján következetesen az egyesülési ajánlat ellen foglalt állást. Esetében az a válasz sem igazán kielégítő, hogy a döntő pillanatban merő optimizmusból cselekedett. Személyisége nem illik azon baloldali szocialisták típusába sem, mint például a cseh Fierlinger, a lengyel Cyrankiewicz vagy a magyar Marosán György, akik kezdettől fogva a kommunistákkal való egységet támogatták, megosztva ezzel saját pártjukat. Igaz, Grotewohl döntésében az is szerepet játszhatott, hogy 1946 januárjának végén egy négyszemközti megbeszélés során Zsukov marsall esetleg kilátásba helyezte, hogy együttműködése esetén Grotewohl lehetne az egységpárt tényleges vezetője, sőt Zsukov még arról is támogatását biztosította, hogy a későbbiekben esetleg Grotewohl sikerrel pályázhatna az egyesített Németország első kancellárjának posztjára.

Még a Párizsban április végén kezdődő újabb külügyminiszteri konferencia előtt, 1946. április 21–22-én megtartották a két munkáspárt egyesülési kongresszusát, amelyen Wilhelm Pieck és Otto Grotewohl „történelmi kézfogásával" megszületett a Német Szocialista Egységpárt (SED). Az új pártban a vezető pozíciókat egyenlő arányban osztották el a két párt tisztségviselői között, ám egyes szociáldemokraták reménye, hogy a paritás elve ellensúlyozza majd a kommunisták meghatározó szerepét a párton belül, hamarosan csalókának bizonyult. Az egyesülés után a SED a legnagyobb tagságú német párttá vált: a hatszázezer kommunista és hatszáznyolcvanezer szociáldemokrata mellett sokan léptek be az új pártba, amely taglétszáma így 1948 közepére majd kétmillióra emelkedett. A párt vezetősége nem utolsósorban e tényre hivatkozott, amikor hangsúlyozta, hogy a SED „államépítő" párt, és vezető szerepet kell betöltenie a demokratikus Németország felépítésében. Az Egységpárt ambícióit az „össznémet" politikai színtéren jól tükrözte az alapító határozat, amely megállapította, hogy a SED „a széthúzást támogató tendenciákkal szemben minden erejével síkraszáll Németország gazdasági, kulturális és politikai egységéért. A szocialista mozgalom egysége Németország egységének legjobb biztosítéka. Ez a szocializmus győzelmét is biztosítani fogja.[13]

Az újonnan megalakult pártnak Sztálin fontos szerepet szánt össznémet stratégiájában, elképzelései és reményei szerint ez a párt jó eséllyel vehette fel a versenyt egy esetleges össznémet választásokon. A valóságban azonban hamar kiderült, hogy a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítése csak a szovjet zónára korlátozódott. Berlinben még 1946. március 31-én szavazást tartottak a kommunista és szociáldemokrata párttagság körében és ez Berlin nyugati szektoraiban 82 százalékos elutasítást eredményezett (a szovjet szektorban a szovjet megszálló hatóságok azonnal bezáratták a szavazóhelyiségeket). Hasonlóképpen a nyugati zónákban a szociáldemokrata és kommunista párt „akcióbizottságai" hamarosan teljesen jelentéktelenedtek: a „munkásegység" eszméjénél erősebbnek bizonyult a kommunista módszerek által kiváltott rémület. Így Wilhelm Pieck optimista várakozása, aki szerint a szovjet zónában megteremtett „pártegyesítés nagyszerű tette nyugati barátainkat is ösztönzi majd, hogy hasonlóképpen cselekedjenek", minden alapot nélkülözött. Ekképpen Sztálin tervezett össznémet politikájának egyik fontos eszköze kudarcot vallott. Másrészt a két párt egyesülésének szorgalmazása (amelyben a SMAD nehezen tagadható szerepet játszott) megerősítette a nyugati zónák azon német politikusainak gyanúját, akik mindig is fenntartásokkal tekintettek a Szovjetunióval való

együttműködésre.[14] Ezenkívül ez a szovjet lépés hozzájárult az angolszász szövetségesek Szovjetunió-képének átértékeléséhez, a szovjet politikáról alkotott negatív percepció megszilárdulásához. Az „Egységpárt" szovjet zónában való megalakítását ugyanis a brit politika alakítói „súlyos fejleménynek" értékelték, és további tevékenységüket arra a feltételezésre alapozták, hogy „a szovjet kormány ezentúl meg fog tenni minden tőle telhetőt annak érdekében, hogy az eljövendő német kormány kommunista legyen, és szovjet befolyás alatt álljon. Így tettek más, a határaik mentén elhelyezkedő országok esetében is; Németországban alkalmazott módszereik pontosan beleillenek a képbe." Nemcsak arról volt szó, hogy a nyugati hatalmak „búcsút inthetnek a nyugati típusú demokráciának a háború előtti Németországnak gyakorlatilag a felén, amely ráadásul politikai értelemben balkáni szintre süllyed vissza... s egy német bábkormány a szovjet megszállási övezetben hamarosan befejezett tény lesz". Ezen lépés tükrözte azt is, hogy a „szovjetek kampányt indítottak abból a célból, hogy Németország egészét befolyási övezetükbe vonják azáltal, hogy szétzúzzák társadalmi szerkezetét."[15]

IV.

Fordulat a britek Németország-politikájában: „potsdami elvek" helyett „nyugati stratégia"

A potsdami jegyzőkönyv különös és bizonytalan keretet teremtett a háború utáni német problémák rendezésére: a német központi közigazgatás és a megszállási övezetek autonómiája, Németország határainak kérdése, a (német) ipari termelés volumene és a jóvátétel problémái mind szorosan kapcsolódtak egymáshoz, másrészt megoldásuk a szövetségesek *tartós együttműködését feltételezte.*

A Potsdam utáni időszakban azonban épp ez az együttműködés vált nehézkessé, s a szovjet politikát illető (nyugati) kételyek mindinkább elutasítássá merevedtek. Így például a szovjet szándékoktól való félelem a brit Németország-politika meghatározó elemévé lépett elő. Ahogyan Bevin külügyminiszter 1946 májusában fogalmazott: „az utóbbi hónapokig a német problémát kizárólag magára Németországra szűkítettük le. Célunk az volt, hogy megtaláljuk a legjobb eszközöket és megakadályozzuk egy erős, agresszív Németország újjáéledését... Azonban a továbbiakban nem ez tekintendő az egyetlen vagy a legfontosabb célunknak, mivel bizonyos, hogy az Oroszország jelentette veszély épp olyan nagy, és valószínűleg még nagyobb is lesz, mint az, amit egy újjáéledt Németország jelenthet."[1]

Francia-brit ellentétek a Ruhr-vidék jövőjét illetően

A szövetségesek közös Németország-politikájának egyik kiemelkedő problémáját a Ruhr-vidék jövője jelentette. A harmadik birodalom „fegyverműhelyének" tekintett iparvidék sorsáról való döntés elválaszthatatlanul kapcsolódott a háború utáni Németország belső és külső újjáépítését meghatározó döntésekhez, s eminensen összefüggött az európai gazdaság újjáépítésével is. Churchill és Roosevelt az 1944-es quebeci konferenciáján megállapodtak, hogy e terület a brit megszállási övezet részét képezi majd. A potsdami konferencián – némiképp meglepve a briteket – a Szovjetunió a

Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzését indítványozta. A szovjetek ekképpen akarták biztosítani jóvátételi részesedésüket e területről. Az 1945. szeptemberi londoni külügyminiszteri konferencián a francia ideiglenes kormány nevében – a francia kommunisták támogatásával – Bidault külügyminiszter radikális tervet terjesztett elő a „Ruhr-probléma" megoldására. Az 1945. szeptember 13-i francia emlékirat a Rajna-vidéknek és Westfáliának (beleértve a Ruhr-vidék egészét) az egykori német birodalomtól történő politikai leválasztását „elengedhetetlennek tekintette a francia határ védelme, s Európa biztonsága szempontjából."[2]

1946 februárjában Byrnes külügyminiszter ismét sürgette Párizst a német központi közigazgatási egységek elfogadására, mégpedig függetlenül a német nyugati határ problémájától. Azonban március eleji válaszában Bidault külügyminiszter kifejtette: „a német veszély mindaddig fennmarad, amíg a német kormány rendelkezik katonai hatalmának felélesztéséhez szükséges erőforrásokkal", ezért Bidault továbbra is ragaszkodott a Ruhr- Rajna- és Saar-vidék politikai elszakításához. Nem sokkal később Párizs pontosította a Ruhr-vidékre vonatkozó elképzeléseit a brit külügyminisztérium felé is. Eszerint a Rajna bal partján két vagy három önálló államot hoztak volna létre, s e területet 50 ezer szövetséges katonával – meghatározatlan időre – megszállták volna. Az ún. „Ruhr-területen" e terv a négy szövetséges hatalom és a három Benelux-állam általi közös megszállását irányozta elő; az ipari üzemek teljes mértékben e szövetséges bizottság ellenőrzése alá kerültek volna; a hadiüzemeket bezárták, a termelési kapacitásokat pedig drasztikusan csökkentették volna, s önálló jegybank és saját pénz is garantálta volna, hogy e terület különálljon Németország többi részétől.

Bevin és Bidault 1946. február 18-án lezajlott fontos találkozója ismét fokozta a Németország jövőjével kapcsolatban meglévő feszültségeket. Ezen a találkozón Bidault felfedte Németországot érintő tényleges aggodalmait. „A Ruhr-vidék – érvelt – Németország kulcsa, amit vagy meghagyhatunk Németországnak, és így a szovjet kormánynak, vagy leválasztjuk és így megtarthatjuk a nyugat számára." Bevin egyetértett ezzel a nagyon fontos felismeréssel, de kicsit másképp közelítette meg a problémát. Kifejtette Bidault-nak: „ha mi elvesszük a Ruhr-vidéket, ez valószínűleg azt jelentené, hogy az oroszok gyarmati sorba taszítanák Németország többi részét."[3] Bevin külügyminiszter azonban továbbra is úgy érvelt, hogy a Ruhr-vidék Németországtól való elszakítása súlyos gazdasági problémákat eredményezne, élesztené a német nacionalizmust és a megmaradt Németország fokozatosan szovjet befolyás alá kerülne.

Igaz, ekkor a Foreign Office néhány magas rangú hivatalnoka még a Ruhr-vidék leválasztása mellett foglalt állást. Ennek legfőbb okát abban kereshetjük, hogy Potsdamban a szövetséges hatalmak a britek ízlése szerint túlságosan alacsonyan (a háború előtti termelés 50%-ában) határozták meg Németország eljövendő ipari termelésének megengedett szintjét. Ezért a Foreign Office egyes képviselői úgy gondolták: a Ruhr-vidék leválasztásával e terület mégiscsak megmenthető a (nyugat)európai újjáépítés számára. A Foreign Office helyettes államtitkára, Oliver Harvey a potsdami

megállapodást „korlátozónak és veszedelmesnek tekintette Németország, Európa és a brit politika" számára. Nézete szerint e büntető jellegű korlátozások nem pusztán gazdasági következményekkel jártak, hiszen „ha... Németország koldusbotra jut, nincs értelme erőt pazarolni a demokratizálására. Így hamarosan fel kellene hagynunk azzal, hogy pénzügyileg támogassuk és fenntartsuk társadalmi rendjét... Németország kétségkívül orosz befolyási övezetté válna. Az orosz források, valamint a német szervezettség és ipar ilyen kombinációja pedig valóban rémisztő lenne."[4]

1946. március 11-én Bevin külügyminiszter terjedelmes emlékiratban foglalta össze a Ruhr-problémára vonatkozó brit álláspontot a „Német ipar problémáit vizsgáló bizottság" tagjai előtt. (E bizottsághoz tartozott rajta kívül Attlee miniszterelnök, Dalton pénzügyminiszter, Cripps kereskedelmi miniszter és Morrison, a Munkáspárt frakcióvezetője.) A franciák radikális megoldásai ellenében Bevin a Ruhr-vidék *gazdasági nemzetköziesítését* javasolta. Eszerint a Ruhr-vidék kulcsfontosságú ipari üzemei (valamint a salzgitteri, egykori Hermann Göring-Művek, az akkori legmodernebb üzem Európában) a szövetséges hatalmak tulajdonába kerültek volna, az alábbi tulajdoni arányban: Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Franciaország, Szovjetunió 20-20%, Hollandia 10%, Belgium/Luxemburg 10%. Amikor március 15-én a Bizottság elfogadta e tervet, azt „minden eddigi elképzelésnél biztatóbbnak" tekintették. Röviddel ezután, 1946. április 17-én a brit kabinet végérvényesen elvetette a Ruhr-vidék politikai leválasztásának tervét. Ez a brit döntés súlyos csapást jelentett a francia tervekre. Ugyanakkor a Bevin-memorandumból az is kiderült, hogy a külügyminisztériumon belül fontos vita kezdődött, amelyet mindenekelőtt a Szovjetunióval szembeni erősödő fenntartások és bizalmatlanság jellemzett.[5]

Erősödő brit bizalmatlanság a Szovjetunióval szemben

Az Egységpárt megalakítását célzó erőfeszítések a szovjet övezetben, a franciák nem hivatalosan kifejezésre juttatott félelmei, a brit megszállási övezet gazdasági gondjai, a német iparról folyó tárgyalások és végül Byrnes javaslata, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa 1946 áprilisában tartson egy újabb ülésszakot, mindez termékenyítően hatott a Foreign Office hivatalnokaira a Németországgal kapcsolatos politikáról folyó vitában.

Ez idő tájt Moszkvából is nyugtalanító elemzések érkeztek Londonba. A moszkvai követ, Frank Roberts Londonba küldött hosszú elemzései mértékadóan befolyásolták a szovjet szándékokat és a szovjet magatartás természetét értelmezni óhajtó hivatalos angol gondolkodásmódot. Roberts „riasztónak" írta le a szovjet politikát, amely figyelmen kívül hagyja a szövetségesek közötti megállapodásokat és életfontosságú brit érdekeket fenyeget: „az orosz vezetők hosszú távú célja az, hogy Oroszországnak alávetett államok övezetét hozzák létre a határok mentén azért, hogy ne kelljen támadástól tartaniuk, ha fegyverkezni akarnak. Viszont tekintettel kell lennünk arra, hogy egy ilyesfajta cél sejteti az övezet fokozatos, de folyamatos szélesíté-

sét... a háborún kívül minden eszközt fel fognak használni ennek a terjeszkedésnek a folytatására egészen addig, míg Oroszország elég erős lesz ahhoz, hogy agresszív akcióba kezdjen..."[6]

Tekintettel ezen fenyegetésre, a brit Németország-politika tervezői mind gyakrabban tették fel a kérdést: ebben a helyzetben vajon nem tanácsosabb-e (Nyugat-) Németország egy részét (a Ruhr-vidéket) vagy akár mindegyik nyugati megszállási övezetet kivonni a négyhatalmi igazgatás alól és a Szovjetunióval szembeni „nyugati tömbbe" integrálni – nyitva hagyván a lehetőséget, hogy a nyugatnémetek egy napon képesek lesznek arra, hogy „a keletet visszahódítsák a nyugati eszmék számára."

A Foreign Office német osztályának vezetője, Sir John Troutbeck e politikát „veszélyes játéknak" tekintette. A Ruhr-vidék egyedüli kiszakítását (és nyugati tömbbe integrálását) inkább tehertételnek ítélte. Ezzel szemben elképzelhetőnek tartotta egész Nyugat-Németország (nyugat-) európai integrációját, mégha abban bizonyos veszélyeket is látott, a „német nemzeti karakterből" fakadóan. „Ha a németeket meg akarjuk nyerni a Nyugatnak – érvelt Troutbeck –, akkor anyagi (életszínvonalbeli) engedményeket kell nekik tennünk, sőt lehet, hogy az összes velük szemben érvényesített biztonsági intézkedést is fel kell adnunk. Nyugat-Németország bizonyára saját hadsereget követel majd elsőként ezen együttműködés fejében." Troutbeck szerint, ha a Nyugat hajlandó megfizetni ezt az árat, akkor e politika sikeres lehet. A „nyugati stratégiával" szemben komoly fenntartásokat fogalmazott meg a párizsi brit követ, Duff Cooper, aki szerint ez az elképzelés (tudniillik, hogy a nyugati német zónákat egyesítsék és „felépítsék" a Szovjetunió ellen) aligha érdemelt figyelmet, hiszen „Frankenstein megtanított bennünket arra, hogy nem érdemes szörnyszülötteket fabrikálni."[7]

A külügyi államtitkár-helyettes, Oliver Harvey egyébként is *valószínűtlennek* tartotta, hogy a „németek valaha is beletörődnek országuk állandósult felosztásába. Illúzió volna olyan Nyugat-Németországra gondolni, amely hosszútávon nem egyesül ismét Kelet-Németországgal." Harvey emlékiratából emellett a szovjet Németország-politika ellentmondásossága olvasható ki: „világos, hogy a szovjet kormány maga sincs tisztában német céljaival. Egyrészt szigorúan ragaszkodik Potsdamhoz, s a SED segítségével megkísérli egész Németországot uralma alá vonni. Másrészt pedig »vasfüggöny« politikájukkal a szovjetek gördítik a legnagyobb akadályt a német egység elé. A szovjet vezetés ugyanis attól tart, hogy a német hadipotenciált egy Oroszország elleni nyugati támadás szolgálatába állítják... A szovjetek nem szüntetik meg a vasfüggönyt mindaddig, míg bizonyosak nem lesznek abban, hogy egész Németországot ellenőrizhetik. Bennünket is nyugtalanít a német hadipotenciál, s annak veszélye, hogy a szovjetek által ellenőrzött Egységpártot a Nyugat ellen használják fel. Még nagyobb a veszélye azonban annak, hogy ez a *zsákutcás* helyzet tartóssá válik, s miközben mindkét fél szavakban elkötelezi magát Németország egysége mellett, a kölcsönös bizalmatlanság miatt egy jottányira sem lazítják ellenőrzésüket saját zónájuk fölött."

Ami ezen áldatlan helyzetből való lehetséges kiutat illeti, Harvey szerint (a nyugati hatalmak) „fontos adukkal rendelkeznek ahhoz, hogy létrejöhessen a megegyezés a szovjetekkel: felkínálhatják a Ruhr-vidék ellenőrzésében való (szovjet) részvételt a keleti zóna megnyitásáért cserébe." A szovjet zóna megnyitását azonban Harvey a szovjetek „halogató taktikája" miatt „hosszadalmasnak és nehéznek" ítélte: „a szovjet vezetés talán azt reméli, hogy e taktika kifárasztja a brit és amerikai közvéleményt, s ezáltal eléri, hogy az (angolszászok) véget vetnek a németországi „veszedelmes üzletnek", feladják pozíciójukat Németországban, melyeket majd a szovjet kormány és a kommunisták foglalhatnak el..." Harvey szerint „végzetes" lenne, ha (Nagy-Britannia) feladná pozícióját megszállási övezetében, mielőtt átfogó német rendezésre kerülne sor:" „Ha kivonulunk a zónánkból – írta –, a szovjetek rögvest bemennek oda. Még évi 80 millió font sterling (a brit zóna éves költségvetése) sem túl nagy ár ahhoz, hogy a kommunizmust megállítsuk az Elbánál."[8]

Négyhatalmi igazgatás helyett „nyugati stratégia" (1946. április)

A brit külügyminisztériumban 1946. április 3-án fontos ülésre került sor. Bevin külügyminiszter, a kabinetben a német ügyekért felelős miniszter, James Hynd és legközvetlenebb munkatársaik megvitatták a brit Németország-politika lehetséges irányait. Sir Orme Sargent értékeléséből kiindulva, aki szerint „Németország egész keleti fele és Kelet-Európa visszavonhatatlanul el fog veszni, és Oroszországhoz kerül", a brit törekvések, a négyhatalmi katonai kormányzás, és így a „potsdami elvek" elhagyására irányultak. A német ügyekért felelős miniszter, James Hynd összefoglalva hozzászólását kijelentette: „...a kérdés az, vajon most tovább kell-e lépnünk, és felállítanunk egy német kormányt megszállási övezetünkben, amely a szuverenitás minden formájával rendelkezik, beleértve a gazdasági hatalmat is". Amikor többen megjegyezték, hogy ez Németország felosztásához fog vezetni, és Bevin külügyminiszter hozzáfűzte, hogy „mindez nem más, mint a nyugati tömb felé való haladás, ami egyenlő lesz a háborúval", Sir Orme Sargent rámutatott: „az egyetlen alternatíva minderre a kommunizmus előretörése a Rajnáig."[9]

Igaz, a németországi brit megszálló hatóságok hivatalnokai a Foreign Office tapogatózására, hogy „a nyugati megszállási övezeteket valamiféle egységes irányítás alá helyeznék", azt válaszolták, hogy ez „mindent háttérbe szorító összeütközést eredményezne az oroszokkal." Ráadásul „(e politika) teljesen lehetetlen lenne világos amerikai kormányzati támogatás nélkül... egészen biztosra vehető, hogy a jelenlegi amerikai képviselő a nyugati zónák egységes irányítás alá helyezése ellen érvelne." Bevin így arra a következtetésre jutott, hogy az amerikaiakat „magunk mellett kell tudni", akármilyen politikát kövessenek is a jövőben Németországban. Az ülés résztvevői másrészt arra a következtetésre jutottak, hogy szükséges erősíteni Németország *föderalista* szerkezetét azért, hogy nagy és erős tartományok létrehozásával a lehető legnagyobb mértékben gyengítsék a későbbi (esetleg a kommunisták által dominált) egységes, központi német kormányt, amelynek „semmi körülmények között nem szabadna a tartományi autonómiákat csorbító jogokat biztosítani."

Mielőtt azonban végleges döntések születtek volna a németországi brit stratégiáról, a külügyminiszter nagy jelentőségű dokumentumot terjesztett elő a kormányzat számára, összefoglalva a brit diplomácia előtt álló alternatívákat és az abból fakadó következtetéseket. Az 1946. május harmadikai előterjesztés volt az első komoly tanulmány a Németországot érintő hosszú távú kilátásokról, amely a Kabinet elé került a háború vége óta és az első igazi lehetőség Bevin kollégái számára, hogy az abban felvetett sarkalatos problémák teljes skáláját megvitassák. Az előterjesztés sok tekintetben az *első számú forrás* szerepét tölti be Nagy-Britannia Európában követett feltartóztatási politikáját illetően. Az alapkérdés az volt: a brit politika vajon „egy egységes (bár föderatív) Németország felé haladjon-e tovább, vagy ismerve az oroszok magatartását és a kommunista dominancia veszélyét Nyugat-Németországban, inkább törekedjen egy nyugati német állam (vagy államok) megteremtése felé, amely befolyás szempontjából kedvezőbb terep lenne számára." A potsdami formula nem vezetett sikerre, mivel a központi négyhatalmi kormányzat „csak akadozva működik, és a kormányzás terhe kezd átcsúszni a megszállási övezetekre, amelyek így kvázi függetlenekké válnak."

Azután a Bevin által április 3-án felvetett két megoldási javaslat került részletes kifejtésre. A „nyugati" változat szerint a brit vagy mindhárom nyugati megszállási övezet egy külön egységgé szerveződne, amely a jövőre nézve folyamatos felosztást jelentene. Ezért ez a változat mélyreható következményekkel járna mind Németországra, mind Európa egészére nézve. A vasfüggöny egyszer és mindenkorra lehullana, és a szovjet megszállási övezet, Berlin és Kelet-Európa „visszaszerezhetetlenül" a Szovjetunióhoz kerülne. Mindez új pénz bevezetéséhez, új állampolgársághoz és egyszer talán még egy nyugati német hadsereg megalakításához vezetne, hiszen az új országnak egy szovjetellenes tömb részévé kellene válnia. Az orosz válasz erre a „nyugati" stratégiára talán az Egyesült Nemzetek Szervezetének végét is jelentené. A német nép ellenállását kezdetben még korlátok közé lehetne talán szorítani, de „a német egység gondolata olyan alapvető tény, amely évszázadokon keresztül fennmaradt és valószínűtlen, hogy ezt holmi mesterségesen kreált állam el tudná halványítani."

Másrészről viszont a „nyugati" változat jelentős tanúbizonyságát adná a nyugati világ eltökéltségének. Jelezné annak szándékát, hogy a kommunizmust megállítsák az Elbánál és véget vessenek az orosz befolyás terjedése és a kommunizmus jelentette kettős fenyegetésnek. A németek döntő többsége valószínűleg üdvözölne egy ilyen lépést (a megcsonkítottság átka ellenére is), ha ez együtt járna a német iparról szóló egyezmény érvénytelenítésével, és a jóvátételekről való lemondással: „látva eltökéltségünket, hogy megvédjük őket az oroszoktól, mindinkább bekapcsolódnának saját országuk újbóli irányításába." Bevin szerint két alapvető feltétele volt a „nyugati" változat sikerének. Az egyik, hogy „új lendületet kellett adni a népességnek az élelmiszer fejadagok kielégítő szintre emelésével, mégha 2–3 évig is eltart, míg Nyugat-Németországot önellátóvá tesszük." A másik, hogy e tervhez biztosítani kellett az Egyesült Államok folyamatos és teljes pénzügyi és katonai támogatását.[10]

Bevin és kollégái ennek ellenére kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy ezen „nyugati" politika nem lesz a legolcsóbb változat a britek számára. Bevin azonban kifejtette a Kabinetnek, hogy nem lehet arról szó, hogy Nagy-Britannia feladja nagyhatalmi kötelezettségeit, mert „könnyű – figyelmeztette kollégáit – túlzottan leegyszerűsíteni a dolgot, és úgy tekinteni, mint választást a megszállás és ellenőrzés továbbfolytatása és a Németországból való kivonulás között, és így némi megtakarítást elérni... Ha kivonulunk Németországból, kétségtelenül megtakaríthatnánk magunknak némi költséget, ám vajmi kevés beleszólásunk lenne abba, hogy milyen német hatalom, például náci vagy kommunista húz hasznot ebből... nem vagyunk abban a helyzetben, hogy átengedjük a terepet Oroszországnak." Bevin szerint azonban ha a brit politika „arra a meggyőződésre jut, hogy fel kell adnia az egységes Németország gondolatát", akkor is nagyon óvatosan kellene cselekednie, s mindent el kellene követnie, hogy a „szakítás felelősségét kizárólag az oroszokra hárítsa."[11] Igaz, mielőtt a nyugati kancelláriákban végképp eldőlt volna a szovjet szándékok értelmezéséről folytatott vita, s mielőtt ezen „óvatos" brit politika meghozta volna első eredményeit, Byrnes amerikai külügyminiszter még látványos kísérletet tett a mállladozó szövetség összeforrasztására.

V.

A párizsi külügyminiszteri konferencia (1946. április–június) és Bizónia létrehozása

Amikor 1946. április 25-én Párizsban összeült az újabb külügyminiszteri konferencia, a The Times kommentárja szerint „ez (volt) az utolsó lehetőség arra, hogy a szövetséges hatalmak együttműködésével új, működő világrendet hozzanak létre. Ha nem sikerül megegyezniük – írta a Times –, elkerülhetetlenül a világ érdekszférákra, sőt ellenséges tömbökre osztására törekednek majd." Bár Németország a szövetséges hatalmak együttműködésének legfőbb próbatételét jelentette, a német kérdés (még) nem szerepelt központi kérdésként a külügyminiszteri konferencia napirendjén; a külügyminiszterek ehelyett a „volt ellenséges országokkal" kötendő békeszerződések részleteit kívánták megvitatni.

A brit politika Párizsban meghatározó feladatának azt tekintette, hogy óvatosan bár, de meggyőzze az amerikaiakat a Londonban immár veszedelmesnek értékelt szovjet szándékokról, s megnyerje Washingtont az ún. „nyugati" stratégia számára úgy, hogy az hamarosan gyakorlati (amerikai) elkötelezettségben is testet öltsön. Byrnes amerikai külügyminiszter szintén úgy érkezett Párizsba, hogy valamilyen áttörést érjen el nemcsak a békeszerződések, de Németország ügyében is.

Byrnes külügyminiszter javaslata Németország semlegesítésére (1945. december)

Byrnes külügyminiszter, mint arra utaltunk, 1945 júliusa – hivatalba lépése – óta számtalan fórumon törekedett arra, hogy a szövetséges hatalmak együttműködésének fenntartásával a „szabadság és függetlenség értelmes mértékét" valósítsák meg Kelet-Közép-Európában, amely térségben egyébként ő sem kérdőjelezte meg a szovjet stratégiai–biztonsági vezető szerepet. A párizsi ülésen nyilvánvalóan a „jaltai elvek" kiegészítésének és a málladozó szövetség megerősítésének szándéka vezérelte

Byrnes azon szerződésajánlatát, amely az *egyesített Németországot „egy generációra" (25 évre) demilitarizálta és semlegesítette* volna. Így a szövetségesek által „közösen ellenőrzött német semlegesség" gondolata, kiegészülve a kelet-európai „nyitott szférára" vonatkozó elvekkel (ott elismerve a szovjet hegemóniát, ám „elfogadható korlátok" közé szorítva) az amerikai politikában is 1946 tavaszán érlelődő *feltartóztatási politika alternatívájának* értékelhető.[1]

A Németország lefegyverzését garantáló négyhatalmi szerződés ötlete eredetileg Vandenberg szenátortól származott, aki azt először 1945 januárjában vetette fel – főként azért, hogy ekképpen győzzék meg a Szovjetuniót: nem szükséges a Kelet-Közép-Európa fölötti kizárólagos szovjet hegemónia ahhoz, hogy a szovjetek biztonságra tegyenek szert Európában. Ezt a gondolatmenetet elevenítette fel Byrnes, aki meg volt győződve arról, hogy ez a négyhatalmi megegyezés nemcsak a német ügyekben eredményezne enyhülést a szövetségesek között, de a közöttük lévő többi vitás kérdés megoldásához is kedvező feltételeket teremtene. Hiszen ha sikerül megegyezniük Németország tartós demilitarizálásáról, a szovjetek szüntelen „biztonsági érvekre" való hivatkozása Kelet-Európában (és a szovjet megszállási övezetben) szükségképpen veszít majd erejéből. Ahogyan Charles Bohlen (az amerikai delegáció tagja a párizsi ülésen) 1946. április 28-i emlékiratában fogalmazott: „Ha Molotov elutasítja ezen ajánlatot, ezzel beismeri, hogy (a Szovjetunió) *expanzióra, és nem biztonságra* törekszik... a világ morális közvéleménye legalább szembesül a valósággal – és készülhet a következményekre."[2]

1945 decemberében a külügyminiszterek tanácsa Moszkvában ülésezett. Ez alkalmat teremtett Byrnesnek, hogy három alkalommal is találkozzon Sztálinnal, és személyesen terjessze elő neki Németország négyhatalmilag ellenőrzött demilitarizálásának tervét. Sztálin sokkal pozitívabban közelítette meg ezt az elképzelést, mint korábban Molotov a londoni konferencián. Ha hihetünk Byrnes jelentésének: „melegen támogatta azt". Ezen támogatáson felbuzdulva az amerikai külügyminiszter 1946 februárjában elkészítette szerződéstervezetét, amelyet február 14-én elküldött Molotovnak, Bevinnek és Bidault-nak.

Az optimista Byrnes arra számított, hogy mindhárom kormány támogatja majd ezt az elképzelést. Annál inkább meglepte, hogy javaslatára majd két hónapig semmilyen válasz nem érkezett az európai fővárosokból. A párizsi amerikai követ többszöri sürgetésére április 15-én végre megszületett a francia válasz: Bidault támogatta azt, hogy a tervezetet a párizsi külügyminiszteri konferencián nem-hivatalos keretek között vitassák meg; ám hozzátette: „Németország hosszú távú leszerelésének megoldását nem lehet elválasztani az ezzel összefüggő döntésektől, amelyek meghatározzák Németország jövőbeni státuszát, és területi, katonai, valamint gazdasági intézkedésekkel szavatolják a szövetséges hatalmak biztonságát."[3] Másszóval, a franciák nemigen hajlottak arra, hogy e szerződés fejében feladják korábbi német követeléseiket.

1946. április 16-án Byrnes Molotovtól is választ kért, miközben nem mulasztotta el, hogy megemlítse Sztálin (1945. decemberi) pozitív válaszát, és azt, hogy az egész tervezetet tulajdonképpen Sztálin bátorítására kezdeményezte. Négy nappal később

Molotov hajlandónak mutatkozott arra, hogy Párizsban „véleményt cseréljenek" a Byrnes-féle tervezetről, ám kifejtette, hogy „e javaslattal szemben a szovjet kormánynak komoly fenntartásai vannak". Az amerikai külügyminiszter egyedül Londonból kapott támogatást: április 19-én Bevin értesítette, hogy „őfelsége kormánya melegen üdvözli a német lefegyverzésre vonatkozó tervet, és azt nagyon hasznos kiindulási alapnak tekinti azt a további tárgyalások szempontjából."[4] Igaz, míg a francia válasz kiábrándító volt, és a szovjet nem sok jót ígért, addig a Foreign Office hozzáállása csalókának bizonyult. Amikor 1946. április 25-én megkezdődött a párizsi konferencia, Byrnes aligha sejtette, hogy a moszkvai találkozó óta a britek német-politikája alapjaiban értékelődött át.

Kennan „hosszú távirata" és az amerikai feltartóztatási politika kezdetei (1946. február)

Mint arra korábban utaltunk, a potsdami konferencia után, 1945 második felében az amerikai diplomaták Franciaországot tekintették a német rendezés legnagyobb kerékkötőjének. Azonban 1946 februárjától egyre növekvő aggodalommal értékelték a Szovjetunió Németországra vonatkozó szándékait is. Clay tábornok politikai tanácsadója, Robert Murphy 1946. február 24-i elemzésében arra figyelmeztetett, hogy a francia obstrukciós politika nagyonis a szovjetek kezére játszhat, hogy „megszilárdítsák helyzetüket megszállási övezetükben, mielőtt a (később létrehozandó) központi német intézményeket orosz ellenőrzés alá vonják..."[5] Murphy távirata három nappal később érkezett Washingtonba a moszkvai amerikai ügyvivő, George Kennan „hosszú táviratánál", amely mértékadóan járult hozzá a Szovjetunióval szembeni amerikai politika átértékeléséhez, az ún. feltartóztatási doktrína megszületéséhez.[6]

Meggyőződve a Szovjetunió és a külvilág lényegi szembenállásának axiómájáról, illetve a tartós kooperáció lehetetlenségéről, Kennan már a háború alatt keserűen támadta Roosevelt elnök együttműködési politikáját, és 1944–1945 fordulóján ismételten ösztönözte Harriman moszkvai követet, hogy Amerika fogadja el a világ érdekszférákra osztását, és mozgósítsa az amerikai közvéleményt az új ellenfél, a Szovjetunió ellen. Általános meghallgatásra és elismerésre az amerikai politikán belül Kennan 1946 februárjában megfogalmazott „hosszú táviratával" talált, amelyben a szovjet vezetés *agresszivitását* és mind nyilvánvalóbbá váló bizalmatlanságát nem az aktuális politikai helyzet következményének, hanem a szovjet rendszer *inherens alkotórészének* tekintette: „Múltbéli és jelenlegi pozíciójának követelményei a szovjet vezetést arra szorítják – írta Kennan –, hogy olyan dogma alapján értelmezze a külvilágot, amely szerint az gonosz, ellenséges és fenyegető, de ugyanakkor olyan lappangó betegség mételyezi, mely arra ítéli, hogy egyre fokozódó belső küzdelmek szakítsák szét, míg végül a „szocializmus" megerősödő hatalma megadja neki a kegyelemdöfést, s az átengedi helyét egy új és jobb világnak."

Kennan nézete szerint az ellenséges kapitalista külvilág dogmája független a szovjet vezetés tényleges háborús tapasztalataitól; következésképpen az amerikai politika mégoly nagy együttműködési készsége sem képes tompítani a szovjet politika agresszivitását, mivel olyan politikai erőről volt itt szó, amely „fanatikusan vallotta, hogy Amerikával nem jöhet létre tartós modus vivendi, hogy kívánatos és szükséges szétzúzni az (amerikai) társadalom harmóniáját és életfelfogását, az (Egyesült Államok) nemzetközi tekintélyét ahhoz, hogy a szovjet hatalomnak biztonságot teremtsenek."[7]

1946 februárjában–márciusában a szovjet politika megítélését illetően Washingtonban megkezdődött a „Riga-axiómák" felértékelődése és a kompromisszumkeresés helyett az „oroszokkal szembeni kemény bánásmód" hívei kerekedtek felül. Ahogyan Truman elnök fogalmazott Moszkvából hazatérő külügyminiszterének: „Elegem van a szovjetek babusgatásából." Amikor 1946 januárjában – a moszkvai külügyminiszteri konferencia határozatainak megfelelően – Londonban a külügyminiszterhelyettesek megkezdték a békeszerződések előkészítését, az amerikaiak szemében ez a tárgyalás is a szovjet magatartás megítélésének egyik mércéjévé vált.

Az amerikai képviselő, James Dunn, 1946. február 27-i jelentése szerint azonban a békeszerződések előkészítése nem a nyugati szövetségesek „szorgalmától és elszántságától", hanem „kizárólag a Szovjetunió akaratától" függött. „Célunk Olaszországban és a balkáni államokban (Dunn Magyarországot is ide számította), hogy olyan szabályozást teremtsünk, amely ezen országokban lehetővé teszi a gazdasági és politikai stabilitás helyreállítását, valamint külföldi befolyástól független kormányok létrehozását... A legkevésbé sem hiszem – írta Dunn –, hogy a szovjet kormány osztja e célokat, sőt lassan meggyőződöm arról, hogy (a szovjet) célok ezzel homlokegyenest ellenkezőek, s a legkevésbé sem áll az oroszok érdekében, hogy segítsenek a stabilitás visszatérésében – Olaszországban biztosan nem, ami pedig a Balkán államait illeti, úgy tűnik, (a Szovjetunió) csak arra törekszik, hogy bábkormányokat hozzon létre."[8]

Németország tekintetében, a már említett Murphy-távirat rámutatott, hogy a gazdasági okokon túl „sürgető politikai érvek is szólnak a (németországi) francia obstrukció megtörése mellett, mivel a szovjet kormány és a német kommunista párt tőkét kovácsol a jelenlegi zsákutcás helyzetből és a német egység (egyedüli) bajnokává válik." A State Department európai ügyekkel foglalkozó igazgatója, Matthews, a központi német kormányt illetően Kennan véleményére volt kíváncsi, akinek tekintélye jelentősen megnőtt a „hosszú távirat" washingtoni fogadtatása óta.

1946. március hatodiki válaszában Kennan egyetértett azzal, hogy „az oroszoknak kapóra jött a francia ellenállás a német központi közigazgatással szemben." Figyelmeztetett azonban, hogy „a szovjetek csak akkor egyeznének bele egy központi német kormány megteremtésébe, ha bizonyosak lennének abban, hogy ellenőrizni tudják." Ezért az amerikai Németország-politika lehetséges kilátásairól Kennan megállapította: „...egy egységes és szuverén, a nyugat-európai életmódba illeszkedő Németországnak, mint független és önmagát becsülő egységnek a lehetőségét akkor veszítettük el, amikor a britekkel együtt elfogadtuk az Odera–Neisse

vonalat, mint Németország jövendő keleti határát... e döntésünk után csak két lehetőség közül választhatunk: lehetővé tesszük egy névlegesen egységes, ténylegesen azonban a szovjet befolyásnak és térnyerésnek szélsőségesen kiszolgáltatott Németország létrejöttét, vagy levonjuk a keletről kezdeményezett felosztás folyamatának logikus következményeit és megkíséreljük Németország nyugati zónáját megmenteni, a keleti befolyással szembeállítani, és inkább Nyugat-Európa nemzetközi rendjébe, mintsem egy egységes Németországba integrálni. Meg vagyok győződve arról – írta Kennan –, hogy az oroszok abban bíznak, ha Csonka-Németországot az Odera–Neisse vonaltól nyugatra egyetlen adminisztráció alatt egyesítik, ott nem lesz egyetlen politikai erő sem, amely ellenállhatna az Oroszország által támogatott baloldali blokk erejének."[9]

A Byrnes-terv kudarca a párizsi külügyminiszteri konferencián (1946. május)

Byrnes külügyminiszter először nemigen hitt a Kennantól származó Németország-tézisekben, ezért is szorgalmazta semlegesítési tervét. Ráadásul, a javaslat logikájából fakadt, hogy azt Byrnes a szovjet diplomácia *német céljainak „tesztelésére" szánta.* Ez a magyarázata annak is, hogy látva a párizsi konferencia kezdeti üléseinek elkeseredett vitáit, Byrnes feladta eredeti szándékát, hogy csak informálisan, mintegy az ülések margóján vitassák meg semlegesítési tervét. Ehelyett úgy döntött, hogy hivatalos konferencia-dokumentumként nyújtja be javaslatát.

Amikor azonban 1946. április 29-én a konferencia elé terjesztette szerződéstervezetét, Byrnes-nek csalódással kellett tapasztalnia, hogy nemcsak francia, de brit kollégája sem lelkesedik igazán e tervért. (Mint kiderült, Bevin kivált azt fájlalta, hogy javaslatát előzőleg nem egyeztette a britekkel.) Mégis mindketten hajlandónak mutatkoztak, hogy megkezdjék a tárgyalásokat e tervezetről. Molotov külügyminiszter azonban *elutasította* az amerikai javaslatot; ehelyett inkább a „potsdami megállapodások következetes végrehajtását" szorgalmazta (a szovjet jóvátételi igények megfelelő kielégítését és a Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzését értve ez alatt). Úgy tűnik, a szovjet vezetés ez idő tájt még bízott abban, hogy az Európában állomásozó amerikai egységeket hamarosan visszavonják, és az amerikai érdeklődés általában is alábbhagy az európai kontinens iránt.[10]

Aligha meglepő hát, hogy a külügyminiszterek éles hangú szóváltásai a békeszerződések ügyét sem vitték előre. A konferencia elnapolása előtt, a május 15–16-i ülésen a külügyminiszterek ismét Németországról tárgyaltak. Amikor a Ruhr-vidék sorsa került a viták középpontjába, Bevin megjegyezte, hogy azt nem lehet elválasztani az egységes német rendezés kérdéseitől. Molotov erre azzal érvelt, hogy „Potsdamban a britek azért nem akartak foglalkozni a Ruhr-vidékkel, mert a franciák nem voltak ott, most azonban jelen vannak a franciák is..." Ráadásul, „mindenféle híreszteléseket hallani egy Ruhr-adminisztráció tervéről is" – fűzte hozzá a szovjet külügyi népbiztos. Bevin élesen megjegyezte: „inkább azt szeretné tudni, mi történik Szászországban, Thüringiában és a keleti zónában." Ezután, hogy kitérjen Molotov zavarba ejtő kérdezősködése elől, a konferencia legagresszívabb támadását intézte a szovjet politikus ellen, emlékeztetve őt, hogy „őfelsége kormánya csak a legteljesebb kölcsönösség alapján hajlandó együttműködni e kérdésekben, s szeretne rámutatni, hogy nemcsak a Ruhr-vidék, de Szilézia is figyelmet érdemel, mert az szintén óriási gazdasági jelentőségű Európa számára... (a brit kormány) még nem kötelezte el magát végérvényesen Németország keleti határa mellett – hacsak nem megszállási zónahatárként –, ebben a végső szót majd a békekonferenciának kell kimondania."[11]

Semlegesítési tervének kudarcából Byrnes külügyminiszter még nem akart messzemenő következtetéseket levonni a szovjet politika szándékait illetően. Május elsején, négyszemközti találkozójukon a francia külügyminiszternek is feltette a kérdést; mire törekszik a Szovjetunió: biztonságra vagy expanzióra. „Valószínűleg biztonságra terjeszkedés segítségével" – válaszolta Bidault, aki igyekezett mindent megtenni, hogy fokozza Byrnes szovjetek iránti bizalmatlanságát: „Az Egyesült Államok energikus ellenállása híján hamarosan kozákokat láthatunk a Concorde-téren" – ismételte el többször a francia külügyminiszter a beszélgetés folyamán.[12]

Ellentétek a jóvátétel és Németország gazdasági újjáépítésének kérdésében

Jóllehet a négy megszálló hatalom mindegyike elfogadta az olyan általános alapelveket, mint biztonsági garanciák, német jóvátételi kötelezettség vagy a stabil német gazdaság elve, ám jelentős különbség mutatkozott közöttük ezen elvek megvalósítását illetően. A szovjet politika legfőbb célkitűzését a német jóvátételi szállítások jelentették, és ugyanakkor igyekeztek minél alacsonyabb szinten tartani a német ipar volumenét. A francia megszálló hatóságok a német erőforrásokat elsősorban a francia újjáépítés és gazdasági fellendülés szolgálatába szándékoztak állítani, míg az angolszász hatalmak a német gazdaság viszonylag gyors ütemű helyreállításával kívánták csökkenteni a megszállás egyre növekvő pénzügyi terheit.

Nem nélkülözte az iróniát, hogy a Kontrollrat francia képviselői 1946 januárjában ezen három megközelítésmód mindegyikét bírálták: a szovjet érvelésmódot azért, mivel úgy tartották, hogy a német gazdaság rombadöntése majd Európa többi részén is gazdasági és társadalmi elégedetlenséget vált ki; az angolszász politikát azért, mivel ezáltal elveszne Németország hatékony ellenőrzésének lehetősége; végül pedig saját francia kormányuk politikáját azért, mivel Párizs nem adott választ arra problémára, hogyan lehet a hetvenmilliós Németország lakosságát foglalkoztatni azután, hogy nehézipari erőforrásait Franciaországhoz csatolták. Figyelemreméltó módon, Koenig tábornok stábja legjobb megoldásnak a német népesség jelentős részének Franciaországba történő deportálását tartotta; ezt az elvet ugyan 1944-45 folyamán többen javasolták Franciaországban, azonban azt (Koenig tábornokon kívül) valójában senki sem tekintette igazán komoly lehetőségnek.

1946. március 28-án hosszas alkudozás után a Kontrollraton belül sikerült megállapodni a német ipar szintjét illetően. Meghatározó mutatóként az acéltermelés szintjét évi 5,8 millió tonnában állapították meg; a britek ettől egy sokkal magasabb szintet szerettek volna elérni ám a SZET szovjet képviselői ezt is túlzottnak tartották.

Byrnes május 9-én fontos emlékiratot kapott Washingtonból, amelyben Dean Acheson ügyvezető külügyminiszter azt ajánlotta, hogy a semlegesítési szerződésen kívül konkrét kérdésekkel kísérelje meg a szovjeteket állásfoglalásra bírni a szövetséges hatalmak Németország-politikájának legsürgetőbb problémáival kapcsolatban. Ez az emlékirat csak megerősítette a külügyminisztert szándékában, hogy újabb „próba" alá vesse a szovjetek német politikáját. Ezért a május 15-i ülésen javaslatot tett: a külügyminiszteri konferencia nevezzen ki *különmegbízottakat* az alábbi kérdések megvizsgálására: (i) a Ruhr- és a Rajna-vidék jövője, nemzetközi ellenőrzése; (ii) egységes export-import terv *egész* Németországra kiterjedően; (iii) központi német közigazgatási apparátus felállítása, mégpedig 90 napon belül, amely lehetővé tenné Németország gazdasági egységként történő kezelését; (iv) az áruk szabad áramlásának megteremtése, a zónák közötti „mesterséges akadályok" felszámolása; (v) a német nyugati határ véglegesítése.

Azért, hogy javaslatát vonzóbbá tegye a franciáknak, Byrnes biztosította Bidault-t számíthat a Saar-vidékre vonatkozó francia igények támogatására, ha hozzájárul a különmegbízottak felállításához. Molotovnak pedig jelezte, hogy a szovjetek pozitív válasza esetén ismét megindulhatnak a jóvátételi szállítások a nyugati zónákból. Ezen szállításokat Clay tábornok épp egy zónákon túlmutató, egységes export-import gazdasági program sürgetése végett függesztette fel 1946. május 3-án az amerikai zónában.

Byrnes második „tesztje" a szovjetek német politikájának tisztázására talán még világosabb eredményt hozott, mint az április végi semlegesítési terv elutasítása. Molotov egyszerűen *elutasította,* hogy különmegbízottakat nevezzenek ki a német problémák tisztázására és egy esetleges német békeszerződés előkészítése céljából. Elutasító magatartása kollégái szemében annál sértőbb lehetett, mert semmiféle, még oly átlátszó kifogást sem keresett a „nem" indoklására. A szovjet külügyi népbiztos különös viselkedése csak egyetlen következtetést engedett meg Byrnes és kollégái számára: a közeljövőben a szovjet kormány nem óhajtja a német problémák érdemi megvitatását.[13]

Bevin ezen elutasító magatartás okát abban látta, hogy „(Moszkva) ameddig csak lehet, megpróbálja késleltetni a Németországra vonatkozó döntések megszületését. Már eléggé megszilárdította politikai helyzetét saját megszállási övezetében, és az új Szocialista Egységpárttól várja, hogy hatoljon be Németország nyugati felére, miközben merev gazdasági korlátokat állítanak fel a keleti és a nyugati megszállási övezetek között... Ilyen körülmények között a rendezés késése Oroszország malmára hajtja a vizet, míg számunkra komoly hátrányt jelent. Így minél előbb lépünk, annál jobb."[14]

Ezért a megbeszélések második fázisában (a konferenciát közel egyhónapos szünet után folytatták) a brit politika legfőbb törekvésévé az vált, hogy egyértelmű állásfoglalásra késztessék a Szovjetuniót a Nagy-Britannia számára legfontosabb német probléma, Németország *gazdasági egységének* kérdésében. Annál is inkább, mert ekkorra gazdasági és pénzügyi szempontból Nagy-Britannia helyzete *kritikussá* vált, és a németországi brit megszállási övezet szinte elviselhetetlen terhet jelentett a háborúban kivérzett győztes számára. A potsdami megállapodás ellenére a Szovjetunió közvetlenül a termelésből elégítette ki jóvátételi igényeit, és a nyugati övezetekből érkező jóvátételi szállítások (Clay tábornok általi) leállítása után nem szállított élelmiszert a nyugati zónákba. (Kevéssé ismert tény, hogy ez idő tájt a német lakosságnak szánt élelmiszer-fejadagok a szovjet zónában voltak a legmagasabbak.) Azért, hogy Nagy-Britannia élelmezni tudja a brit zóna 22 milliós lakosságát (ebből több mint 5 millióan a német keleti területekről érkezett menekültek voltak), már 1946 júliusáig több mint egymillió tonna élelmiszert kellett importálnia, amelyet amerikai dollárkölcsönökből egyenlítettek ki. London számára mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a német gazdasági életet valamilyen formában helyre kell állítani, s a német lakosság érdekeit sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni.

A brit vezérkari főnökség 1946 tavaszán a jogrend teljes összeomlásától tartott, ha a brit zónában ismét csökkenteni kell az élelmiszeradagokat. Montgomery tábornok pedig, mielőtt elhagyta Németországot 1946 májusában, ekképpen hívta fel a figyelmet a helyzetből fakadó veszélyekre: „...az egész országban akkora a felfordulás, hogy az egyetlen kivezető út az, ha magukat a németeket is »bevesszük«. A német népnek el kell magyaráznunk, mi fog történni velük és országukkal. Ha ezt nem tesszük meg, akkor nagyon valószínű, hogy politikánk kudarcot vall. E politika fölötti ítéletet pedig a növekvő mértékben ellenséges érzelmű lakosság mondja majd ki, amely mindinkább kelet felé tájékozódik. Egy ilyen jellegű Németország fenyegetés lenne a brit birodalom biztonsága számára."[15]

A brit gazdaság áldatlan helyzetét jól mutatta, hogy 1946 júliusában Londonban már csak jegyre lehetett kenyeret kapni. (Az élelmiszerjegyekre még a háború nélkülözései alatt sem volt szükség.) E helyzetet különösen elviselhetetlenné tette, hogy úgy tetszett: az életszínvonal romlásával Nagy-Britanniának azt a jóvátételt kellett megfizetnie, amelyet a Szovjetunió Németországtól követelt. Bevin egy 1946. június 17-i emlékiratban ezért így fogalmazott: „ha e kibírhatatlan helyzet folytatódik, az kizárólag Oroszországnak előnyös, miközben pozíciónk szakadatlanul tovább romlik. Sürgős cselekvésre van szükség. Célunk nem a potsdami megállapodás felrúgása. Ha azonban erre mégis sor kerül, világos, hogy ezért egyértelműen a szovjeteket terheli a felelősség."[16]

A párizsi külügyminiszteri konferencia folytatásán azután bekövetkezett az, amire Bevin számított: Molotov továbbra is ragaszkodott a 10 milliárd dolláros szovjet jóvátételhez, s folytatta a „nyet" politikáját: végérvényesen elvetette Németország négyhatalmi demilitarizálásának tervét éppúgy, mint a különmegbízottak kinevezését a német békeszerződés előkészítésére. Ehelyett úgy tűnt, hogy Molotov közvetlenül a németekhez intézi szavait, amikor a július 10-i ülésen kijelentette: „hiba volna egyenlőségjelet tenni Hitler és a német nép közé", és a Szovjetuniónak nem célja „Németország megsemmisítése, csupán demokratikus és békeszerető állammá sze-

retné átalakítani (Németországot)... az utóbbi időben gyakran hallunk Németország föderalizálásáról, vagy a Ruhr-vidék elszakításától – folytatta Molotov. – Ezeknek a terveknek egyetlen céljuk, hogy megsemmisítsék Németországot, és agrárországgá változtassák... ám Németország megsemmisítése nem lehet feladatunk, ha a béke érdeke fontos számunkra." A békeszerződéssel kapcsolatban Molotov leszögezte, hogy a szovjet kormány „elvileg támogatja" a német békeszerződés gondolatát, de „mielőtt megszületik e békeszerződés, olyan egységes német kormányt kell létrehozni, amely eléggé demokratikus ahhoz, hogy kiírtsa a fasizmus maradványait Németországban, és eléggé felelősségteljes, hogy teljesítse kötelezettségeit – s különösen jóvátételi kötelezettségeit – a szövetséges hatalmak felé..."[17] Nagyhatású beszédében Molotov szigorú szavakkal ítélte el az amerikai Morgenthau-tervet és a francia politikát. Ehelyett a szovjet külügyi népbiztos ismét a Ruhr-vidék négyhatalmi ellenőrzése mellett érvelt, de emellett erős német központ kormányt és német gazdasági kibontakozást ígért. Ezzel szemben Bidault külügyminiszter a Németországra vonatkozó területi kérdések rendezését tekintette a Külügyminiszteri Tanács legégetőbb feladatának. Másrészt erős német tartományok létrehozását, közös jóvátételi program kidolgozását, majd a nácitlanításra és lefegyverzésre vonatkozó potsdami határozatok végrehajtását. Végül pedig Németország európai státusának szabályozását, amelyet Párizs demilitarizált és semleges formában képzelt el.

A brit és amerikai zóna egyesítése (1946. július-december)

A július tizenegyedikei ülésen Bevin ismét megpróbálta Molotovot állásfoglalásra bírni az egységes (mindegyik zónát magában foglaló) export-import terv ügyében. A brit javaslatokat azonban Molotov azonnal és mereven elutasította. Ezután a brit külügyminiszter ultimátumszerű nyilatkozatot tett: Bevin kinyilvánította a brit kormány szándékát, hogy „amennyiben nem születik négyhatalmi megállapodás, (a brit) kormány kénytelen lesz olyan formában újjászervezni megszállási övezetét, hogy az ne jelentsen további terhet a brit adófizetők számára." Mivel a (brit) kormány „nem képes megszállási övezete pénzügyi támogatására, és nem is szándékozik tovább folytatni annak egyoldalú finanszírozását, kénytelen a zóna gazdaságát – a szövetséges együttműködés figyelmen kívül hagyásával – újjászervezni úgy, hogy az exportálni tudjon."[18]

A Bevin-ultimátum hatására tette meg azután Byrnes nevezetes javaslatát. A július 11-i ülésen Byrnes külügyminiszter hangsúlyozta, hogy Washington sohasem akarta a bosszúálláson alapuló békét a németekre erőltetni és egyúttal kinyilvánította az amerikai kormány készségét, „hogy bármelyik megszálló hatalommal hajlandó egyesíteni megszállási övezetét azért, hogy azokat gazdasági egységként kezeljék." Mint arra számítani lehetett, az amerikai javaslathoz csak a britek csatlakoztak: július 25-én a brit kormány támogatta a két megszállási övezet egyesítését, s megkezdődtek a tárgyalások Bizónia létrehozásáról.[19]

Két hónappal később, 1946. szeptember 6-án, stuttgarti beszédében Byrnes külügyminiszter nyilvánosan is megfogalmazta az amerikai politika megváltozott német céljait. Stuttgarti beszédében Byrnes külügyminiszter gazdasági fellendülést és demokratikus önkormányzatot ígért a németeknek, sürgette a többi megszálló hatalmat, hogy az országot gazdasági egységként kezeljék és kinyilvánította, hogy a Ruhr- és a Rajna-vidék (igaz nem a Saar) ezen egység része kell, hogy maradjon. Beszédét Byrnes válasznak szánta a Párizsban elhangzott Molotov nyilatkozatra, s mint Bevinnek bizalmasan megjegyezte: „a Morgenthau-politika végérvényes feladását" akarta kinyilvánítani a világ számára.

Beszédében az amerikai külügyminiszter egyaránt bírálta a francia és a szovjet politikát, s nem volt híján a kritikának a németekkel szemben sem. Sokkal lényegesebbnek tűnt azonban ennél, hogy először mutatott perspektívát a németeknek, s világossá tette: az amerikai csapatok – ellentétben Roosevelt kijelentésével – addig maradnak Németországban, amíg a béke biztosítására szükség lesz rájuk, mivel „az (amerikai kormány) nem kívánja, hogy (Németország) valamely külső hatalom vazallusaként diktatúrában éljen... olyan békés és demokratikus Németországot remél, amely visszanyeri és megőrzi függetlenségét."[20]

A Byrnes-beszédet az amerikai és a brit zónában minden rádióadó egyenesben közvetítette, s a papírhiány ellenére több százezer példányban nyomtatták ki. A németek szemében valóban az amerikai politika radikális változásának tűnhetett a korábbi, Németországra vonatkozó szigorú amerikai elképzelések (mint például a *JCS 1067*-ben megfogalmazott elvek) után. Ennek megfelelő volt a német közvélemény és a politikusok reagálása is. A bajor gazdasági miniszter, Ludwig Erhard néhány nappal később így írt a Deutsche Zeitung hasábjain: „Az összeomlás óta semmit sem éreztem annyira felszabadítónak, mint az amerikai külügyminiszter beszédében megfogalmazott szándékot, hogy a német népnek lehetőséget adjanak arra, hogy saját maga alakítsa sorsát."[21]

A Bizónia létrehozására vonatkozó elhatározás döntő fordulatot jelentett a brit Németország-politikában is. Annál is inkább, mivel 1946 közepére a Foreign Office számára Németország vált a legnagyobb és legnehezebb politikai kérdéssé Európában. A Szovjetunióval szemben folytatott brit politika is erősen függött a két ország Németországgal kapcsolatos viszonyától: „A német kérdés, amellyel most szembetaláljuk magunkat, a jövőbeni helyzetünk egészére leselkedő legnagyobb veszélyt testesíti meg – írta Sargent 1946 szeptemberében –, nem pusztán németországi, de szélesebb értelemben európai helyzetünkről van szó."[22]

Ekkorra a brit külügyminisztériumon belül mind erősebb lett azok meggyőződése, akik *Németország felosztását tekintették a német probléma legjobb megoldásának.* Ennek okát Robin Hankey a Northern Department vezetője (ide tartoztak a Szovjetunióval kapcsolatos ügyek is) 1946 októberében a következőképpen fogalmazta meg: „Az újraegyesített Németország az egyik vagy a másik oldalhoz csatlakozik, s szinte elkerülhetetlenül komoly nehézségeket okoz majd... Egy (esetleg) kommunista Németország halálos fenyegetés lenne Nagy-Britannia számára." Sőt, Hankey

szerint a felosztás még a szovjetekhez fűződő viszony javításához is hozzájárulhat, alapja lehet egy jövőbeni „realista és pragmatikus európai diplomáciának", hiszen „zökkenőmentesebb lehet a viszonyunk az oroszokkal Németországban, ha elfogadjuk a felosztást, s véget vetünk a vitáknak arról, hogy ők mit tesznek a zónájukban, s mi milyen politikát folytatunk a miénkben... ez realistább politikának tűnik, mint önpusztító küzdelembe bonyolódni (az oroszokkal) az egységes Németországért... amelyeknek eredményét a vesztes elkerülhetetlenül végzetesnek tekinti majd (saját) biztonsága szempontjából. A tét túlságosan magas, ezért nagyon elkeseredett küzdelemre számíthatunk."[23]

A Bizóniával kapcsolatos döntés más szempontból is messze ható következményekkel járt: a brit politikának sikerült megteremtenie a keretet (Németországban és Európában) az 1946 nyaráig annyira hiányolt *brit–amerikai együttműködés* számára. Igaz, az amerikaiak nyomasztó gazdasági fölénye a súlyos pénzügyi gondokkal küzdő Nagy-Britanniának ezen együttműködésben csak a gyengébbik fél szerepét juttatta. Ebből a helyzetből – Bevin szavaival – az következett, hogy Nagy-Britannia „bár befolyásolni tudta az amerikaiak politikáját, ám áldozatokat is kellett hoznia." Mégis, a Foreign Office a State Department öntudatos partnerének bizonyult, s nagyobb befolyást gyakorolt az amerikai politikára, mint azt általában feltételezték.

Bár a Bizónia létrehozásával kapcsolatos brit–amerikai tárgyalásokon a brit delegációt keserű csalódás érte, amikor arra számított, hogy az Egyesült Államok magára vállalja a zónák költségvetési deficitjének és az esedékes beruházásoknak a nagyobbik részét (a brit elképzelések szerint 4:1 arányban). Kezdetben a katonai kormányzók helyettesei tárgyaltak a két zóna egyesítésével kapcsolatos adminisztratív intézkedésekről, ám a zónák költségvetési hiányának finanszírozása túlságosan nagy jelentőségű volt ahhoz, hogy e szinten születhessen meg a döntés. Bevin külügyminiszter 1946. novemberi washingtoni pénzügyi tárgyalásain azonban kiderült: az amerikaiak csak abban az esetben hajlandók a költségvetési hiány több mint felét átvenni, ha Nagy-Britannia hozzájárul a megszállási övezetek cseréjéhez(!).

Vélhetőleg Byrnes is tisztában lehetett azonban azzal, hogy Nagy-Britannia sohasem járulna hozzá a zónák cseréjéhez. Ez annak a beismerését is jelentette volna, hogy épp abban a zónában vallottak kudarcot, amelyhez korábban annyira ragaszkodtak a Ruht-vidék ellenőrzése miatt. (Ráadásul e csereügylet óriási közigazgatási költségekkel is járt volna.) Valószínű, hogy Byrnes-hez hasonlóan Bevin is „blöffölni" próbált, hogy rábírja az amerikaiakat a brit pénzügyi terhek enyhítésére: „mivel (Nagy-Britannia) képtelen a bizonális költségeket egyenlő arányban viselni, mérlegelnie kell a Németországból való teljes visszavonulást Németországból" – fenyegetőzött a brit külügyminiszter Washingtonban. Valójában azonban a brit politikusok is világosan látták, hogy a németországi visszavonulás „az európai (brit) hatalmi pozíciók teljes feladását" jelentené. Az amerikai külügyminiszterre nemigen hatott a brit visszavonulás nem túl meggyőző fenyegetése, s így végül megállapodtak abban, hogy a pénzügyi terheket *egyenlő arányban* viselik majd.

A Bizónia-egyezmény, amelyet 1946. december másodikán írtak alá Washingtonban, s 1947. január elsején lépett hatályba, a brit–amerikai együttműködés fontos mérföldkövét jelentette a két szövetséges Európa-politikájának összehangolása terén.[24] Igaz, (főként) a brit pénzügyminisztérium képviselői szenvedélyesen érveltek az egyezmény ellen, mert az – nézetük szerint – csak „tovább fokozta Nagy-Britannia gazdasági függőségét az Egyesült Államoktól." Ezzel szemben Bevin az egyezmény azonnali elfogadását szorgalmazta, amelyet a brit–amerikai együttműködés fontos kiindulópontjának tekintett: „ezen egyezménnyel – írta Bevin – az amerikaiak partnerei lettünk Németország és Európa újjáépítésében. E politikailag különleges jelentőségű fordulóponton teljes szívvel támogatnunk kellene e partneri együttműködést."[25]

VI.

Németország kettészakadása felé – 1947: a kritikus év

A tévedés nagyobb kockázata nélkül állíthatjuk, hogy 1947-ben a háború utáni világ döntő átalakulása, az erőviszonyok radikális és világos átrendeződése ment végbe: a nagy félelem, amely a háború győztesei között mindinkább eluralkodni látszott, mindkét oldalon védekező jellegű intézményi keretek létrehozását sürgette. Ezért az ez év a nagy doktrínák, tervek és intézmények születésének éve, amelyek hosszú időre konszolidálták és táplálták a bizalmatlanság és a gyanakvás légkörét az egykori szövetségesek között.

Igaz, Sztálin 1946 októberében még visszautasította a növekvő szovjet–amerikai feszültség tézisét, ám a Churchill fultoni beszédében elhangzott bírálatra, amely szerint „az oroszok megszállási övezetükben kommunista Németországot akarnak létrehozni", kijelentette: „semmi meglepő nincs abban, hogy a Szovjetunió, tapasztalatai alapján, biztosítani igyekszik a jövőt, s a vele szomszédos államokban *baráti kormányok* létrehozására törekszik."[1] Olyan súlyú kijelentés volt ez, amely Németország további fejlődésére is jelentős hatást gyakorolt.

A Bevin-terv (1947. február)

Németországgal a külügyminiszterek az 1947. márciusi moszkvai külügyminiszteri konferenciáig hivatalosan nem foglalkoztak. Az 1946. július 26-án Párizsban kezdődő békekonferencia a „volt ellenséges országokkal" (Németország európai szövetségeseivel) kötendő békeszerződéseket vitatta meg. A békekonferenciát követő New York-i megbeszéléseken (1946. november–december) a külügyminiszterek csupán a német békeszerződés előkészítésében résztvevők lehetséges feltérképezéséig jutottak el. Míg Molotov a négy nagyhatalom részvételére szerette volna korlátozni a béke-előkészítés folyamatát, addig Bevin a kisebb hatalmak (és a brit domíniumok)

bevonása mellett érvelt. Nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy ez csak lassítaná a német rendezést, ám – számítása szerint – eközben a bizonális egyezmények javítanák a nyugati zónákban az életkörülményeket és – következésképpen – a nyugati hatalmak alkupozícióit a szovjetekkel szemben.

A New York-i külügyminiszteri megbeszélések és a brit–amerikai tárgyalások Bizóniával kapcsolatban a Foreign Office-t a németországi brit politika intenzív továbbgondolására ösztönözték. Ennek eredményeképpen született 1947. februárjában az ún. *Bevin-terv,* amely döntően befolyásolta a brit diplomácia magatartását az 1947 márciusában Moszkvában kezdődő külügyminiszteri tárgyalásokon.

A moszkvai ülésre készült briefing paper (külügyminisztériumi összefoglaló) elkészítése során a Foreign Office magatartását három tényező alakította: félt a német gazdasági helyzet további romlásától és annak következményeitől; tartott a Nyugat-Európát érintő szovjet szándékoktól és nagy fontosságot tulajdonított az „amerikai kapcsolat" németországi kiépítésének. „Világosan látszik – tájékoztatták Bevint –, hogy az oroszok szándéka az, hogy Moszkvában rászedjenek bennünket és az amerikaiakat." Ráadásul „Nyugat-Németországban, különösen a brit zóna iparilag fejlettebb részein az elmúlt tizennyolc hónap gazdasági nehézségei lehangoltságot és közömbösséget idéztek elő. A németek egyre inkább hajlanak arra, hogy a megszálló hatalmakon kérjék számon a jelenlegi súlyos állapotokat. A kiúttalanság... már most arra késztet jó néhány politikailag fogékony németet, hogy szélsőséges nézeteket valljon. Kevés kétség férhet hozzá, hogy a jelenlegi körülmények a kommunizmus terjedésének kedveznek, és az oroszok nagyon is tudatában vannak lehetőségeiknek, mi több, néhány jel már arra mutat, hogy ki is használják azokat."[2]

A potsdami megállapodás eredetileg Németország közvetlen megszállásának idejére szólt, ezt a britek most befejezettnek tekintették: a demilitarizálást és a nácitlanítást gyakorlatilag teljeskörűnek ítélték, megkezdődhetett a hatalom visszaadása a németek számára. Eljött az idő, amikor meg kellett alkotni a szerződés „logikus folytatását." Így a Foreign Office vezérgondolatának a *potsdami megállapodás felülvizsgálatát* tekintette, mégpedig olyan formában, hogy az oroszokkal (és a franciákkal) kötött bármilyen, Németország ellenőrzésének következő időszakáról szóló szerződés semmiképpen se növelje a brit adófizetők terheit, ne késleltesse tovább a nyugati megszállási övezetek talpra állását, és ne adjon további és még jobb lehetőségeket az oroszoknak arra, hogy behatoljanak a nyugati zónákba, különösen a Ruhr-vidékre, aláásva azok gazdasági és politikai rendjét."[3]

Azzal a Foreign Office hivatalnokai is tisztában voltak, hogy ez az új szerződés *ultimátum* lenne a szovjetek számára, amelyet gyakorlatilag lehetetlen lenne teljesíteni, hacsak nem mondanak le németországi befolyásukról. Akkor viszont Németország „bekapcsolódhatna abba a folyamatba, amelynek célja a működő gazdasági rend helyreállítása Európa egészében." Ez azonban annak felismerésével is járt, hogy a „(nyugati zónák) nem tehetőek működőképessé központi politikai és gazdasági irányítás létrehozása, mi több, saját pénz bevezetése nélkül. Ez pedig egyenértékű Németország kettészakításával."

Bevin külügyminiszter az 1947. február 27-i kormányülésen ismertette a memorandum legfontosabb következtetéseit. Ide tartozott Németország *föderalizálásának* elképzelése is. A föderalista kormányzati struktúrának – a brit elképzelések szerint – eléggé *decentralizáltnak* kellett lennie ahhoz, hogy megakadályozza a német nacionalizmus újjáéledését (s egyúttal elnyerje az amerikaiak támogatását is). Másrészt a tartományoknak fontos döntéshozó és végrehajtó funkciókat kellett átruházniuk a (jövőbeni) központi kormányzatra azért, hogy „a németek megtapasztalják az egység érzését"; valamint azért is, hogy vonzóbbá tegyék számukra a föderalizmus alternatíváját a szigorúan centralizált német állam szovjet javaslatával szemben.

A Foreign Office a föderalizált német állam tervét akár egész Németországra, akár annak csak nyugati felére alkalmazhatónak tartotta. Bár Bevin az említett februári ülésen – összhangban a briefing paper ajánlásaival – arra a következtetésre jutott, hogy Németország egységének kérdésében az elsődleges szempont az, hogy „a vasfüggönyt lehúzva kell tartani és mögötte fel kell építeni Nyugat-Németországot – persze csak egy közösen megállapított szintig – azért, hogy amikor az új ország elfogadható életszínvonalra, ér el, nagyobb legyen annak az esélye, hogy Kelet-Németország közeledik a Nyugat felé, és nem fordítva. Akkor jön majd el Németország egyesítésének ideje. Reményeink szerint akkorra az ország, a politikai kultúra kielégítően magas szintjére jut, és gazdaságilag talpraáll. Mindez az általunk támogatott demokratikus föderatív rendszernek jó esélyt ad a sikerre."[4]

Ezen világos megfogalmazásból egyértelműen kitűnik: a Bevin-féle terv nyilvánvaló célja Németország – legalábbis átmeneti – felosztása volt a Nyugat érdekeinek szolgálatában. Ez drámai elmozdulást jelentett a háború utáni Európa diplomáciájában. Ráadásul bizonyítja azt is, hogy a britek érdeke erősebb volt az amerikaiakénál egy olyan politika alkalmazásában, amely a szovjet befolyás németországi és európai feltartóztatására irányult.

Bevin külügyminiszter szerint „a kockára tett elvek jóval fontosabbak annál, hogy engedjünk belőlük." Ezért terve nem vitaalap volt a moszkvai tanácskozás számára, hanem inkább *szándéknyilatkozat,* amely eltökéltségét fejezte ki „a vélemények ütköztetésére" és „a Németországot illető politikai menetrend újragondolására."

A brit delegáció tehát olyan elképzelésekkel érkezett a moszkvai konferenciára, amely nemigen biztosított teret az engedményeknek. A négyhatalmi igazgatás fennmaradását csak akkor tartották elképzelhetőnek, ha olyan német közigazgatási struktúrát hoznak létre, amely tükrözi a brit (és amerikai) érdekeket Németországban. Patrick Dean, a külügyminisztérium német osztályának vezetője nagyon világosan megfogalmazta ezen elszánt brit álláspontot: „... az igazság az, hogy a szakadék köztünk (úgy vélem és remélem, hogy ide tartoznak az amerikaiak is) és az oroszok között jelenleg *áthidalhatatlan.* Éppen ezért nagyon kell vigyáznunk arra, nehogy részletes vitákba bocsátkozzunk, amelyekről a közvélemény bárhol azt gondolhatja, hogy kompromisszumhoz vezethetnek. Minél hamarabb válik nyilvánvalóvá a szakadék, annál jobb. Az a feladatunk, hogy kimondjuk, egyelőre homályosan, de félreérthetetlenül és később egyre világosabban, hogy miért nem tudunk megegyezni

ezen a konferencián, és hogy ennek oka az oroszok hajthatatlansága. Egy repedezett falat nem szabad betapétázni."[5]

Truman elnök doktrínája (1947. április)

1946/47 fordulójára az *amerikai politikában* is felülkerekedtek a feltartóztatási doktrína elvei, módszerei és céljai.[6] Igaz, a nagyobb külföldi kötelezettségvállalások felé hajló amerikai külpolitika *tekintélyes költségvetési korlátokba* ütközött: a republikánusok az 1946. novemberi kongresszusi választásokat a kormányzati kiadások húsz százalékos csökkentésének ígéretével nyerték meg, s az újonnan választott Kongresszus a költségvetést 37,5 milliárdra, ezen belül a katonai kiadásokat 11,2-ről 9 milliárdra csökkentette. Az új külügyminiszter, Georges C. Marshall, aki az 1947 februárjában lemondott Byrnes helyére lépett, nem véletlenül tartott attól, hogy e kongresszusi korlátozások „lehetetlen állapotokat eredményeznek a megszállt országokban." Ráadásul, akkoriban még nemigen kristályosodtak ki az amerikai Németország-politika új elvei: a hadügy- és a külügyminisztérium közötti torzsalkodások megosztották a kormányzatot; Marshall tábornok számára a külügyminiszteri feladat új volt, s óvatosan ismerkedett azzal.

Másrészt a nyugat-európai országok és a német nyugati zónák gazdasági helyzete – amerikai szempontból – katasztrofálisnak tűnt. Az 1945/46-ban folyósított amerikai hitelek túlságosan kevésnek bizonyultak a gazdasági stabilizációhoz. A szén- és élelmiszerhiány a különösen szigorú 1946-os tél folyamán, a szállítási nehézségek a lerombolt Németországban (és Európában) az amerikai megfigyelőkben csak fokozták az 1929-es válságnál is mélyebb krízis előérzetét. Ugyanakkor egyetértettek abban is, hogy e válságot mindenképpen orvosolni kell, mert a Moszkva által támogatott kommunista mozgalmak térnyerését a reménytelen és kaotikus gazdasági helyzetben szinte elkerülhetetlennek tekintették.

Az amerikai stratégiai tervezők szemében így a gazdasági világválság emlékei és a szovjet magatartásra vonatkozó „Riga-axiómák" majdhogynem *apokaliptikus* képpé álltak össze. Ahogyan 1947 márciusában William Clayton, a gazdasági minisztérium helyettes vezetője fogalmazott: „Az éhség, a gazdasági nyomor és kiábrándultság a legtöbb európai országot a szakadék szélére taszította, ahonnan bármelyik pillanatban a mélybe zuhanhatnak... Görögországban és Franciaországban már látható, hogyan követi majd a gazdasági összeomlást a kommunisták hatalomátvétele... nagyszabású amerikai segítségnyújtás nélkül (Európában) a helyzet olyan rosszra fordul, hogy az törvényszerűen a harmadik világháborúba torkollik."[7]

1947 tavaszára az amerikai politikát tehát döntően a Kongresszus pénzügyi vonakodása és a Truman-adminisztráció válságképe közötti fokozódó ellentmondás jellemezte. A politikusok számára nyilvánvaló volt, hogy egy nagyszabású, mindenekelőtt Nyugat-Európára koncentrált segélyprogram sürgetően szükséges – csupán azt kellett „kitalálniuk", hogyan nyerjék meg ehhez a Kongresszus támogatását.

A külföldi segélyprogram belpolitikai elfogadtatásának kulcsát a State Department hivatalnokai a Nagy-Britanniának nyújtandó hitel 1946-os vitájában „fedezték fel": addig, amíg a „nyitott kapuk" elvével érveltek, a Kongresszus ellenállása legyőzhetetlennek tűnt. Amikor azonban Acheson a kölcsönt elengedhetetlennek tüntette fel a Nagy-Britanniát fenyegető „kommunista veszély" enyhítése szempontjából, sikerült megszavaztatni a hitelt. Másszóval azért, hogy a Kongresszust megfelelő külföldi kötelezettségvállalásra mozgósítsák, a State Department hivatalnokai szükségesnek tartották a „szovjet expanziós veszély" leegyszerűsített, tudatosan túldimenzionált beállítását. Ezen *programadó jellegű állásfoglalásra,* amelynek fontosságára ekkorra már számos emlékirat hívta fel a figyelmet, jó alkalmat jelentett a brit kormány 1947. február 21-i bejelentése, amely szerint Nagy-Britanniának gazdasági és pénzügyi problémái miatt nem áll módjában Görögország és Törökország további támogatása.

Ezen bejelentés, amelyhez egyébként Hugh Dalton pénzügyminiszternek előbb Bevin elkeseredett ellenállását kellett legyőznie, minden bizonnyal váratlanul érte a State Department diplomatáit, ám nem volt minden előzmény nélküli. Az amerikai és angol kormány már 1946 októberében megállapodott, hogy London pénzügyi gondjai miatt megosztják az említett két ország támogatását: míg a britek fegyvert szállítottak, addig az amerikaiak a pénzügyi segélyeket vállalták. Aligha volt tehát kétséges, hogy a Truman-adminisztráció egyedül is kész a két mediterrán ország stabilizálására, hiszen Patterson hadügyminiszter szerint „Görögország és Törökország függetlensége életfontosságú az amerikai stratégiai érdekek szempontjából."[8]

Truman elnök 1947. március 11-én, az amerikai Kongresszus előtt tartott beszédében a Törökországnak és Görögországnak kilátásba helyezett amerikai segélyeket a világpolitika szélesebb összefüggéseibe helyezte. Azon elvből kiindulva, hogy „mindenütt, ahol közvetett vagy közvetlen agresszió fenyegeti a békét, ez az Egyesült Államok biztonságát is érinti", feltétel nélküli amerikai támogatást ígért azon rendszereknek, melyeket „fegyveres kisebbségek vagy külső nyomás leigázási kísérlete" fenyegetett. Az amerikai elnök szerint elérkezett az idő, amikor „minden nemzetnek választania kell két, egymással szemben álló életforma között, melyek közül az egyikben a szabad intézmények dominálnak, míg a másikat az elnyomás és a terror jellemzi." Kennan visszaemlékezéseiben utal rá, hogy e beszéd, amelyet később „Truman-doktrína" néven emlegetett a világ, sokkal hangzatosabbra sikeredett, mint azt a State Department politikai elemzői javasolták. Londonban pedig Gladwyn Jebb egyenesen „szánalmasnak" minősítette Truman beszédének „lúdtalpas vörös rém" megközelítését.

Jóllehet – mint erre utaltunk – a kommunistaellenes retorika, az elrajzolt és leegyszerűsített világpolitikai elemzés mindenekelőtt belpolitikai célokat szolgált, és az Egyesült Államok jelentősebb európai (és globális) szerepvállalását készítette elő, mint kiderült, talán könnyelműség volt, minden országnak, amelyik „külső fenyegetésre" hivatkozott, amerikai segítségnyújtást ígérni. Bár a „doktrínát" megfogalmazói igazából „nem szó szerint" értették, az amerikai kormánynak mindinkább igazodnia kellett ezen leegyszerűsített közelítésmódhoz, s a görög példa (egy nem túlságosan demokratikus hatalom támogatása a „szabad világ" nevében) az elkövetkezendő években sok követőre talált Dél-Koreától Indokínáig. Visszatekintve nyilvánvalónak tűnik, hogy a globális amerikai külpolitika mérnökei eltúlozták a „periféria" dominóinak jelentőségét a hidegháború globális hadszínterein: hibásan ítélték meg a Szovjetunió lehetőségeit, hogy „tőkét kovácsoljon" a harmadik világ nacionalista mozgalmainak támogatásából, és az amerikai diplomácia gyakran tévesen értékelte a harmadik világbeli kommunisták és Moszkva összetett kapcsolatát is. Ez vezetett azután az amerikai külpolitika legnagyobb tévedéseihez Indokínában és Kubában.

Francia ellenállás a német újjáépítési tervekkel szemben

A „Truman-elv" perspektívájából a német helyzet ha lehet, még kilátástalanabbnak tűnt: mivel a német ipar képezte az európai gazdaság gerincét, és a német összeomlás az általános európai gazdasági válság meghatározó tényezőjét jelentette, ezért a State Department elképzelhetetlennek tartotta az európai újjáépítést a német gazdaság helyreállítása nélkül. Azonban ahhoz, hogy megkezdődhessen Németország, vagy legalábbis a nyugat-német zónák gazdasági talpraállítása, meg kellett törni a *francia kormány ellenállását,* amely az össznémet közigazgatási intézményeken túl minden gazdasági rehabilitációs intézkedést is megvétózott, amely a német újjáépítés gyorsítását szolgálta volna.

Igaz, a „frankfurti prokonzul", Lucius Clay tábornok, akit törekvésében a hadügyminisztérium is támogatott, 1945 őszétől szorgalmazta, hogy *keményebben* lépjenek fel a francia obstrukcióval szemben. A State Department hivatalnokai azonban ezt meglehetős fenntartásokkal tekintették, mert attól tartottak (s a francia politikusok is minduntalan ezt sugallták nekik), hogy a Franciaországgal szembeni szigorú amerikai fellépés (annak német politikája miatt) olyan általános nemzeti felháborodást váltana ki, amelyből végül a francia kommunisták kerülnének ki győztesen. „Clay erősködik a franciák ellen – írta a State Department német–osztrák osztályának akkori vezetője, Charles P. Kindleberger 1946 augusztusában –, és a State Department hiába próbálja időről időre meggyőzni annak szükségességéről, hogy (e politika) következményeit is mérlegelje. Különösen érvényes ez Franciaországra, ahol politikánk lényege abban áll, hogy tapintatosan kezeljük a (francia) kormányt, mivel fennáll annak veszélye, hogy a francia kommunisták tőkét kovácsolnak kemény fellépésünkből, miközben Franciaország hátba támad bennünket német politikánk terén."[9]

A francia magatartással kapcsolatban az amerikai dilemmákat csak fokozta, hogy a külügyi szakértők a francia belpolitikai helyzetet különösen ingatagnak tekintették. Acheson, ekkor a State Department helyettes irányítója, 1947 februárjában a Kongresszus előtt így fogalmazott: „ami pedig Franciaországot illeti, ott az oroszoknak csak meg kell rázniuk az ágat, s nyomban az ölükbe pottyan a gyümölcs. Négy

kommunistával a kormányban, akik közül az egyik a védelmi minisztériumot irányítja, kommunistákkal, akik befurakodtak a közigazgatásba, a gyárakba és a hadseregbe, s ott növekvő nehézségeket támasztanak, Franciaország megérett a bukásra, ha Moszkva döntésre szánja el magát..."[10].

Kétségtelen, hogy a német hegemóniától való félelem erősen munkált a francia politikai közvéleményben. A harmadik birodalom összeomlása után a francia politika mindenekelőtt arra törekedett, hogy „végérvényesen megteremtse biztonságát Németországgal szemben", és olyan feltételeket alakítson ki, amelyek „örökre kizárják a német agresszió veszélyét."

Aligha volt meglepő, hogy 1946 márciusában Byrnes semlegesítési tervezete jelentős ellenállást váltott ki Párizsban, és a Quai d'Orsay azonnal figyelmeztetett a tervben rejlő „súlyos veszélyekre". Hasonlóképpen, 1946 áprilisában a vezérkari főnök, Juin tábornok hosszú emlékiratban taglalta a német semlegesítéssel szembeni ellenérveit, miközben bőségesen hivatkozott 1919 tapasztalataira. Juin élénken tiltakozott Németország négyhatalmi igazgatásának felszámolása, és az esetleges német semlegesség ellen, amely „új ismeretlent jelentene a politikában, és végzetes lenne a francia biztonság szempontjából. Ugyanis a múlt tapasztalatai mélységesen alátámasztják azt a tényt – érvelt Juin –, hogy egy ország (legalábbis korlátozott) katonai megszállásának záloga nélkül nem beszélhetünk hatékony ellenőrzésről." Ezért a tábornok arra a következtetésre jutott, hogy „kívánatos a lehető legtovább fenntartani a négy zónára osztott Németország teljes katonai megszállását."[11]

Párizs ugyanezen okokból *vonakodott* Németországban az 1946 júliusától kirajzolódó „nyugati stratégiától" is, s a külügyminiszteri konferenciákon ehelyett inkább a francia területi követeléseket igyekezett érvényesíteni. Addig, míg az angolszász szövetségesek számára a német probléma mindinkább a Szovjetunióhoz fűződő viszony függvényévé vált, Párizs a francia–szovjet kapcsolatokat egy lehetséges német fenyegetés szempontjából ítélte meg. A széthúzó szövetségesek között Franciaország nemigen találta helyét, s megpróbált tartózkodni a végleges állásfoglalástól.

E habozásban kétségtelenül belpolitikai megfontolások is szerepet játszottak: 1944 után viszonylagos erőegyensúly jött létre a kommunista (PFC), a szocialista (SFIO) és a kereszténydemokrata (MRP) pártok között, és ennek meghatározó befolyása volt a külpolitikára is. Az erőegyensúlyra támaszkodó koalíciós kormányzás mögött azonban a pártok nagyon eltérő szándékai húzódtak meg: a francia kommunisták az ellenállás nemzeti vonala után ismét hangsúlyozottan a Szovjetunió irányába tájékozódtak, míg a Léon Blum vezetése alatt álló szocialisták arra törekedtek, hogy az európai nem-totalitárius baloldal mozgalmaival működjenek együtt az ún. „harmadik erő" gondolatkörében. E két homlokegyenest eltérő politikai koncepció között a kereszténydemokrata MRP 1948-ig a kiegyezés politikáját próbálta folytatni. 1944–47 között a három párt közös kormányzásának, a tripartizmusnak a legerősebb pillére éppen a Németország-politikában kialakult egyetértés volt: a pártok egyöntetűen támogatták a De Gaulle-i irányzat folytatását.[12]

A német fenyegetéssel szembeni garanciák igénye motiválta a francia diplomácia azon törekvését is, hogy formális szövetséget kössön Nagy-Britanniával. Ehhez hozzájárult az is, hogy Párizs a külügyminiszteri konferenciák ülésein ismételten érezhette: országuk nem teljesen egyenrangú fél e tárgyalásokon. Londonnak azonban a a Franciaországhoz fűződő kapcsolatokban gondot jelentett a francia belpolitikában bármikor kormányképes kommunista párt ereje, valamint a Ruhr-vidékre vonatkozó francia igények ismételt felvetése.

Ezenkívül 1946 folyamán a francia politika többször is megpróbált nyomást gyakorolni Londonra, a Ruhr-vidékről Franciaországba történő szénszállítások növelése érdekében. 1946 második felében a francia gazdaság már megközelítette a háború előtti szintet, azonban a külföldről származó szénszállítások messze elmaradtak a háború előtti szinttől. 1938-ban Franciaország havonta 420 ezer tonna szenet importált a Ruhr-vidékről, ám 1946 szeptemberében csupán havi 129 ezer tonnát kapott onnan. Az angolszászokhoz való egyértelműbb közeledés a német kérdésben talán több szenet hozott volna a francia gazdaságnak, de ez egyenértékű lett volna a németországi francia elképzelések feladásával.

A holtpontról Byrnes már említett stuttgarti beszéde mozdította el a brit-francia megállapodás ügyét, amely annyiban hozott a franciák számára támogatást, hogy a külügyminiszter közölte: az amerikai csapatok addig maradnak Németországban, míg az az európai biztonság szempontjából szükségesnek ítéltetik. 1946. október 13-án elfogadták a IV. Köztársaság alkotmányát, és az ugyanakkor lezajlott választásokon a kommunista párt kapta a legtöbb szavazatot. Az angolok aggodalmait csak kismértékben csökkentette, hogy december 12-én ismét a szocialista Leon Blum lett a miniszterelnök, aki viszont úgy gondolta, hogy a kormányon lévő angol munkáspárti politikusokkal végre rendezheti a régóta húzódó szövetségi szerződés ügyét.

A Londonba utazó Jules Moch ugyan nem kapott megnyugtató választ Attlee miniszterelnöktől a Ruhr-kérdésben, ám a brit–francia szerződés ügyében Attlee hajlandónak mutatkozott az ENSZ alapokmány 51. paragrafusa alapján olyan szerződést kötni, amelynek célja „mindenfajta német agresszió megelőzése, a béke és biztonság szavatolása". Az újabb francia kormányváltás miatt a tárgyalásokat már Bidault folytatta, ám mind Párizs, mind London nagyon igyekezett, hogy befejezzék a tárgyalásokat a külügyminiszterek tanácsának újabb ülése előtt. Lényegében ezért maradtak ki a vitákra okot adó gazdasági kérdések, és a figyelem kizárólag a „német veszélyre" összpontosult. Az aláírás színhelyéül Bevin Dunkerque városát, az 1940. júniusi nagy evakuációs hadművelet színhelyét javasolta. Végül a brit–francia szövetségi szerződést 1947. március 4-én írták alá.[13]

A francia és a brit diplomácia pozícióbeli különbsége jól kifejeződött a szerződés értékelésében. A franciák szerint az egyezménynek „hatékony fegyvernek kellett lennie Franciaország biztonságának garantálásában". Ezzel szemben az egyezmény vitájában Bevin kifejezte reményét, hogy „a jövőbeni brit kormányok talán nem hagyják Franciaországot újra olyan helyzetbe kerülni, mint Hitler támadása idején". Amíg azonban a franciák Németországban csökönyösen ragaszkodtak a Ruhr-, a Saar- és

a Rajna-vidék leválasztásához, a britek kevés tennivalót láttak a „francia kapcsolat" szorgalmazása terén. A dunkerque-i szerződés London részéről inkább jóakaratú gesztus volt, semmint tényleges biztonsági egyezmény. Ez a szerződés és a franciáknak 1947 márciusában folyósított kisösszegű hitel jelezte azt a határt, ameddig a britek kívántak menni addig, amíg a kommunista párt jelentékeny szerepet játszik a francia politikai életben. Ahogyan Bevin fogalmazott Bidault-nak: „Két nagyhatalom nem folytathat megbeszéléseket egymással, amíg egy harmadik közülük lehallgatókészülékkel lapul a háttérben."[14]

Igaz, a Ruhr-vidék sorsát illetően 1947. február elején Párizs jegyzéket juttatott el a szövetségesekhez, amelyben már nem e terület elszakításáról, hanem annak gazdasági nemzetköziesítéséről esett szó: a Ruhr-vidék bányáit és ipartelepeit e javaslat szerint egy nemzetközi hatóság ellenőrizte volna, és ezen üzemek „a Németország ellen hadat viselt és a német békeszerződést (majdan) aláíró nemzetek" tulajdonába kerültek volna. Mégha francia részről tagadták is, hogy e javaslattal feladták a Ruhr-vidék politikai leválasztásának tervét, azt a szövetségesek így értelmezték. Az új francia terv tulajdonképpen megfelelt az 1946. márciusi brit elképzeléseknek, azonban ekkorra már semmi esély sem maradt annak megvalósítására. Bevin az Oversea"s Reconstruction Committee (ide tartoztak a Németországgal kapcsolatos gazdasági problémák) előtt leszögezte: amikor a britek javasolták e tervet, a franciák elutasították és a Ruhr politikai elszakítására törekedtek. Időközben a helyzet megváltozott, s a Bizónia egyezmény kizár mindenfajta nemzetköziesítési lehetőséget.[15]

Nyilvánvaló azonban, hogy az elutasítás legfőbb okát máshol kell keresnünk: bármiféle nemzetközi ellenőrzés a szovjet jelenlét elfogadásával is járt volna a Ruhr-vidéken, amelyet a brit (és amerikai) politika immár mindenáron el akart kerülni. Hiszen ekkorra Londonban már általánossá vált a felismerés, hogy a Szovjetunió csak „destruktív célokat" követne a Ruhr-vidéken, és ez megnehezítené Bizónia gazdasági talpraállítását.

A moszkvai külügyminiszteri konferencia kudarca (1947. március)

Hasonlóképpen, az 1947. március 10-én kezdődő moszkvai külügyminiszteri konferencia ülésein a szovjet diplomáciának a német jóvátételi kérdésekben megmutatkozó merevségét az angolszász szövetségesek olyan tudatos politika részének ítélték, amely „Európa (gazdasági) megnyomorításával a kommunisták hatalomátvételét készíti elő." Ezzel szemben a konferencián Molotov továbbra is igyekezett befolyást szerezni a Ruhr-vidék ellenőrzésében. A szovjet érvelésmódban mindinkább feltűnt azon kritika is, amely szerint a nyugati hatalmak Németország szétszakítását szorgalmazzák, míg a Szovjetunió a német egységre törekszik. Marshall külügyminiszter nemigen számított a szövetségesek közötti éles vitákra és meglepetten jegyezte meg Bidaultnak: „mostanáig leginkább a háború tervezésével és irányításával foglalkoztam, de a békekötés művészete sokkal bonyolultabb feladatnak tűnik".

A francia-szovjet kapcsolatokban fontos fordulópontot jelentett, hogy a konferencián Molotov vonakodott támogatni a Saar-vidék elszakítását célzó francia törekvéseket. Molotov merev álláspontja és Bidault ebből fakadó kiábrándultsága később csak erősítette a francia politika közeledését az angolszász szövetségesekhez.

Jóllehet a moszkvai külügyminiszteri konferencia túlságosan nyilvánvalóan felszínre hozta a nagyhatalmak mélységes ellentéteit a német kérdésben, az 1947. április másodikai és harmadikai ülésen egy ideig úgy tűnt, sikerül megállapodniuk. Igaz, Bidault az ülésen nem volt jelen, ezért a külügyminisztereknek sikerült elfogadniuk a központi német konzultatív tanács tervét, illetve azt, hogy 1947-ben egész Németországban földreformot hajtanak végre. Miután mindezt elérték, Marshall külügyminiszter (kollégája, Bevin és Truman elnök sugallatára) hagyta, hogy *zátonyra fusson* a konferencia, mégpedig a szovjet jóvátételi igények kategorikus amerikai elutasításával (hiába tanácsolta neki Clay tábornok, hogy legalább egy keveset engedjen a szovjeteknek a német gazdaság egységének megmentése érdekében). A világos menetirányok, s a letisztázott pozíciók barátjaként Marshall a moszkvai tárgyalásokon nemigen fáradozott azon, hogy az amerikai javaslatot valamiképpen vonzóbbá tegye és igazán a diplomáciai alkudozások világát sem becsülte sokra, amint az Washingtonba küldött jelentéseiből kiderült.[16]

A Németország ügyében elmaradt megegyezést Sztálin nem ítélte meg tragikusan, s a konferencia végén úgy vélte, hogy a szövetségeseknek „ezen megbeszéléseket csak az első előcsatározásoknak és felderítő hadműveleteknek kellene tekintenünk a német kérdésben". A szovjet diktátor szerint minden döntő kérdésben lett volna lehetőség a kompromisszumra, beleértve Németország lefegyverzését, politikai intézményeit, a gazdasági egység megteremtését és a jóvátétel kérdését. Azonban Sztálin ezen konciliáns ajánlata inkább nyugtalanná tette Marshall külügyminisztert – talán mivel Sztálin korábbi biztosítékai oly kevés alapot adtak a megnyugvásra. A szovjet diktátor optimistának mutatkozott Németország jövőjét illetően, a nyugati szövetségesek és Marshall ezért úgy ítélték: minden okuk megvan a nyugtalanságra.

Mindenesetre Sztálin ajánlatát, aki a jóvátételi tárgyalások „türelmes továbbfolytatását" javasolta, a pesszimista Marshall úgy értelmezte, hogy a szovjet politika „tartósítani óhajtja az anarchiát Németországban, míg a helyzet annyira kibírhatatlanná válik, hogy vagy növekszik a kommunista befolyás vagy a nyugati szövetségesek engednek, s Sztálin fokozatosan eléri azt, amire törekszik: az ellenőrzést egész Németország felett." Hasonlóképpen, a konferencia után az amerikai nemzethez intézett rádióbeszédében Marshall megállapította: „a beteg egyre gyengébb lesz, miközben az orvosok tanácskoznak. Ezért úgy gondolom, hogy nem szabad megvárnunk a kimerüléséből fakadó kompromisszumot."[17]

A moszkvai konferencia kudarca Bevin külügyminisztert csak megerősítette azon szándékában, hogy Bizóniát életképessé tegye. Ezért április 14-én, még Moszkvában közölte amerikai kollégájával: Németországban a brit pénzügyi problémák nem teszik lehetővé a döntések további halogatását, ezért Bizónia éves acéltermelésének 10 millió tonnára emelését javasolta (az 1946. márciusi megállapodás egész Németor-

szág acéltermelését maximum 7,8 millió tonnában rögzítette). Marshall 1947. április 18-án hozzájárult a két zóna általános termelési mutatóinak emeléséhez,[18] s a bizonális gazdasági intézmények hatékonyabbá tételéhez – például azzal, hogy a korábbi két központ (München és Stuttgart) helyett egy helyre, Frankfurtba vonták össze azokat. Mégis, a két zóna kormányzóinak 1947. májusi berlini tanácskozása néha kudarccal fenyegetett; főként azért, mert Clay tábornok nemigen bízott a brit zóna gazdasági hivatalának vezetőjében, Viktor Agartzban, akit „szocialista tendenciákkal" vádolt, s attól tartott, hogy a britek túlságosan sok üzemet államosítanak majd a két egyesített zónában.

Végül a Clay–Robertson tárgyalásokon 1947. május 29-én fontos megállapodás született a *Német Gazdasági Tanács* létrehozásáról, amely 1947. június 25-én ült össze először, s a két zóna gazdaságpolitikájának meghatározó intézményévé vált. (A gazdasági tanácsban a nyugati zónák pártjai foglaltak helyet, de a Tanács utasításokat csak a két kormányzó jóváhagyásával hozhatott.) Bár a brit katonai kormányzó, Robertson ismételten hangsúlyozta, hogy a Gazdasági Tanácsról szóló megállapodás nem jelenti „Németország megosztásának szándékát", mégis nyilvánvaló volt, hogy ezzel megtörtént az első lépés Bizónia politikai egyesítése felé is.

Másrészt a moszkvai tanácskozás is meggyőzte a brit kormányt arról, hogy az amerikai politika összhangban lesz azzal, amit Byrnes 1946 szeptemberében meghirdetett, és „Washington nem szándékozik egységre lépni a Szovjetunióval vagy kivonulni Németországból." Egy, a moszkvai tanácskozással foglalkozó részletes tanulmányban a Foreign Office úgy vélekedett, hogy 1947 márciusában Marshall külügyminiszter (és az amerikai politika) Moszkvában három távlati lehetőség közül választhatott: (i) szilárd politika Oroszországgal szemben, amely maga után vonja Nyugat-Európa (Görögországhoz és Törökországhoz hasonló) támogatását, bár ez a politika tekintélyes amerikai kiadásokat feltételez; (ii) megegyezés az oroszokkal a német kérdésben és olyan konszenzusos európai politika kidolgozása, amely talán több amerikai ráfordítást igényelne Németországban (például a szovjet jóvátételi igények kielégítése miatt), ám ez a megegyezés talán szükségtelenné tenné Nyugat-Európa teljeskörű pénzügyi támogatását; végül (iii) az Európából való kivonulás. „Nem valószínű, hogy Mr. Marshall valaha is foglalkozott volna a harmadik lehetőséggel – vonták le a következtetést a Foreign Office hivatalnokai –, viszont elég sokat töprenghetett az első és a második változaton. Végül az első lehetőség jóval agresszívabb változata mellett döntött."[19]

A Marshall-terv és motivációi (1947. június)

A Marshall külügyminiszter nevéhez fűződő 1947. júniusi javaslat tehát egyszerre kínált megoldást az amerikai Németország-politika két legégetőbb problémájára: (Nyugat-) Németország gazdasági szanálására és arra, hogyan lehetne Franciaországot (amelynek gazdasága szintén sürgős segítségre szorult) megnyerni egy egységes

politikai irányvonal követésére a három nyugati megszállási zónában. Az *összehangolt, európai újjáépítési program* ötlete eredetileg John Foster Dullestől származott, aki már 1947 januárjában szorgalmazta, hogy „Németország jövőjét inkább Európa gazdasági egységének perspektívájában képzeljék el, Németország gazdasági egységének potsdami formulája helyett." Hasonlóképpen, amikor Marshall külügyminiszter visszatért Moszkvából, a State-War Navy koordinációs bizottság (SWNCC) jelentése várta, amely nemcsak megismételte, hogy az amerikai biztonság érdekében jelentős segélyprogramra volna szükség Európában, de hozzátette azt is, hogy „az amerikai gazdasági segítség nagysága és időtartama a veszélyeztetett országok sikeres gazdasági együttműködésétől és integrációjától is függ."[20]

A moszkvai konferencia után Marshall külügyminiszter ismételten hangoztatta: „szükséges volna, hogy az amerikai diplomácia valamilyen kezdeményezéssel megakadályozza Nyugat-Európa teljes összeomlását". Hasonlóképpen, amikor az amerikai adminisztráción belül a gazdasági ügyekért felelős William Clayton visszatért európai körútjáról, ő szintén azonnali akciót sürgetett. Achesonhoz intézett 1947. május 27-i emlékiratában Clayton elismerte, hogy korábban alábecsülte az európai gazdaság problémáit: „az Egyesült Államok szubsztanciális segítsége nélkül nem lehet megakadályozni Európa gazdasági, társadalmi és politikai felbomlását... eltekintve ezen összeomlás szörnyű következményeitől a világ eljövendő békéje és biztonsága szempontjából, ezen összeomlás közvetlen hatásai is katasztrofálisak lennének az amerikai gazdaság számára" - fogalmazott Clayton. Megoldásképpen az amerikai gazdasági miniszterhelyettes egy hároméves segélyprogramot javasolt, évente mintegy hat-hét milliárd dolláros nagyságrendben.

George Kennant 1947 májusában nevezték ki a Policy Planning Staff (PPS) vezetőjének a State Departmenten belül. Tekintettel arra, hogy az európai közvélemény – ellentétben az amerikai visszhanggal – nagyon kedvezőtlenül fogadta a „Truman elv" téziseit, a politikai tervezőcsoport emlékiratban foglalta össze Marshall külügyminiszternek a javasolt európai segélyprogrammal kapcsolatos taktikai megfontolásokat. Ezen memorandum szerint az amerikai ajánlatot nem a „kommunizmus elleni harc" jegyében kellene megtenni, hanem „a gazdasági csőd elkerülése érdekében, amely csőd sebezhetővé teszi az európai társadalmakat a totalitárius mozgalmakkal szemben". Kennan és kollégái felhívták a figyelmet arra is, hogy „az amerikai ajánlat után a hivatalos segélykérésnek Európából kell származnia" és „több európai nemzet közös kezdeményezésének kell lennie". Ahogyan Kennan később visszaemlékezéseiben írta, a Marshall terv „szakított a háború alatti szovjetbarátság, a politikai ábrándkergetés, az anglofóbia és az öntelt igazságosság azon zűrzavaros keverékével, amely a háború utáni első években jellemezte az amerikaiak németországi megszállási politikáját".[21]

1947. június 5-én, a Harvard egyetemen tartott beszédében Marshall messzemenően betartotta Kennan ajánlásait: az *európai országok gazdasági megsegítésére* tett javaslatait a külügyminiszter úgy indokolta, hogy „politikánk nem valamely ország vagy elv, hanem az éhínség, a szegénység, a kétségbeesés és a káosz ellen irányul. Az a

célja, hogy életre keltse a világ hatékonyan működő gazdasági életét, s megvalósítsa azon politikai és társadalmi feltételeket, amelyek lehetővé teszik szabad politikai intézmények működését." Ugyanakkor Marshall külügyminiszter hozzátette: „Nem lenne helyes és célszerű, ha az Egyesült Államok maga dolgozná ki a programot Európa gazdasági talpraállítására. Ez az európaiak dolga. A mi szerepünk az, hogy az európai programtervezetet barátságosan siettessük, és később annyiban támogassuk, amennyiben az nekünk megfelelő. A programnak közösnek kell lennie."[22]

Aligha kétséges, hogy a Marshall-terv a háború utáni nemzetközi kapcsolatok egyik legfontosabb kezdeményezését jelentette. Mégis, kezdettől fogva világos volt, hogy az amerikai kormányzatot nagyvonalú gazdasági segélyprogramja meghirdetése során nem pusztán „emberbaráti" motívumok vezérelték: stratégiai szempontból egyszerre fejeződött ki e tervben a „terjeszkedő szovjet kommunizmus feltartóztatásának", és Európa liberális értelmű gazdasági stabilizálásának, a „kreatív békének" a koncepciója.[23] De ezen terv mintegy „csendestársaként" talán Sztálint is megemlíthetjük. Hiszen a szovjet diktátor önbizalma, hogy „az idő a szovjet politika malmára hajtja a vizet Németországban", különösen ösztönözte Marshall külügyminisztert, hogy megtegye ajánlatát.

Bár az amerikai ajánlat elvileg az összes európai országra, így a Szovjetunióra is vonatkozott, a terv kidolgozói nemigen számoltak komolyan egy esetleges szovjet részvétellel. Sőt, 1947 májusában a State Department úgy ítélte meg, hogy az amerikai „segélypolitika sikerét nagyban gátolja a kommunisták kormányzati részvétele Olaszországban és Franciaországban". Ezért az Egyesült Államok a fenti országokban a kommunista pártoknak kormányzatból történő kiszorítását szorgalmazta: így például május elsején Marshall külügyminiszter pótlólagos gazdasági segélyt ígért De Gasperi olasz miniszterelnöknek a „szélsőbal erők" kormányból való menesztéséért cserébe, és a párizsi amerikai követ, Caffery május 8-án ezt jegyezte fel: „közöltem Ramadiker miniszterelnökkel, hogy a jobb amerikai-francia együttműködés érdekében tartsa távol kormányától a kommunistákat". Természetesen a nyugat-európai politikusoknak jó okuk volt a kommunistáknak a kormányból való eltávolítására. Különösen Franciaországban, ahol a rendőrség 1947 tavaszán titkos kommunista fegyverraktárakat fedezett fel a Loire mentén. Kérdéses azonban, hogy nyílt amerikai támogatás, sőt ösztönzés híján elszánták-e volna magukat e kockázatos belpolitikai lépésre.

Akárhogy is, a kortárs reagálások túlnyomó része, liberálisok és szocialisták, Marshall külügyminiszter beszédét az egyesített és független Európa azon reményével kapcsolta össze, hogy az mérsékelni lesz majd képes a szovjet–amerikai érdekkonfliktusokat. Ahogyan a tekintélyes amerikai politikai kommentátor, Walter Lippmann fogalmazott: „Joggal feltételezhetjük, hogy az oroszok nem tudják majd fenntartani a vasfüggönyt, és mi (amerikaiak) nem tudjuk a feltartóztatás bástyájává alakítani Nyugat-Európát. Az európai népek életbevágó érdekei erősebbek lesznek ennél: Kelet- és Nyugat-Európa kölcsönös gazdasági függősége arra kényszeríti a kontinens nemzeteit, hogy áruikat az őket jelenleg elválasztó katonai, politikai és ideológiai

határvonalakon túl is kicseréljék... Marshall külügyminiszter javaslatának nagy érdeme, hogy alternatívát kínál Európa kettészakadására, mivel e megosztottság nem tarthat örökké."[24]

A szovjet válasz (1947. július)

Bármilyen motívumokat és elvárásokat fűztek is létrehozói a Marshall-tervhez, bármilyen szerepet is óhajtottak tulajdonítani neki támogatói az európai megosztottság felszámolásában, az amerikai ajánlat valódi hatását mindenekelőtt *Sztálin válasza* határozta meg. Miután az Európa-politikában a kezdeményezést hosszú idő után az Egyesült Államok ragadta magához, most a szovjet vezetés átgondoltabb válaszára volt szükség, mint a Truman-elvre adott polemikus reagálás esetében. A Marshall-terv ajánlata kihívást jelentett azért is, mert a kiterjedt amerikai segítségnyújtás nemcsak a Szovjetunió, de a gyámhatalma alá tartozó államok gazdaságát is *kedvezően befolyásolta volna*. Aligha volt meglepő tehát, hogy az amerikai kezdeményezés több kelet-közép-európai államban pozitív visszhangra talált. Fejtő Ferenc plasztikusan világította meg ezen országok dilemmáját: „a gazdasági újjáépítés legsebezhetőbb pontját ezen országokban 1947-ben a gazdaságpolitikai bizonytalanság jelentette, ott is mindenekelőtt a külkapcsolatok tekintetében. A rövidtávú tervek nyitva hagyták ezen gazdaságok végleges orientációjának kérdését. Mindegyikük messzemenően függött a Nyugattól a nyersanyagokkal, ipari berendezésekkel és a tőkével való ellátottság terén, s a második világháború előtt mindannyian a német nagytérgazdaságba integrálódtak, míg 1946 után a Szovjetunió lépett Németország örökébe... Elvben a keleti kereskedelem nem zárta ki a nyugati árucserekapcsolatok fenntartását; éppen ellenkezőleg, ezen országok gazdasági érdeke az volt, hogy mindkét utat kövessék. Azonban e gazdasági érdek mind erősebb politikai megfontolásoknak volt alávetett, s a Marshall-terv olyan folyamatot indított el, amely a választást kínná tette."[25]

Ellentétben számos korábbi amerikai kezdeményezéssel, Marshall külügyminiszter beszéde meglepte a szovjet diplomáciát. Az 1947. június 5-i Harvard-beszédre a szovjet vezetés először egyáltalán nem reagált. A Pravda csak tizenegy nap múltán állapította meg, hogy az „alapjában véve a más államok belügyeibe való beavatkozás Truman-elvét jelenti".

Azonban amikor Bevin brit és Bidault francia külügyminiszter június 18-án az amerikai javaslatnak megfelelően megbeszélést indítványozott szovjet kormánynak, az első válasz pozitív volt: „azt javasoltam a Központi Bizottságnak, hogy vegyünk részt a Marshall-terv megvitatására összehívott párizsi tanácskozásokon" – emlékezett később Molotov külügyminiszter. „Az volt az elképzelésünk, hogy elfogadjuk az amerikai javaslatot és egyúttal törekszünk arra, hogy minél inkább korlátozzuk annak esetleges negatív hatásait"[26] A szovjet elképzelések Marshall külügyminiszter javaslatát leginkább a háború alatti amerikai „lend lease" szállításokhoz hasonlítot-

ták – vagyis minden feltételtől mentes gazdasági segélyprogramra számítottak a Hitler-ellenes koalíció államai számára. 1947. június 21-én Sztálin jóváhagyta Molotov javaslatát, hogy a szovjet küldöttség részt vegyen a párizsi konferencián.

Az amerikai „gazdasági zsarolás" veszélye foglalkoztatta ugyan a szovjet vezetőket, ezen gyanújuknál és félelmeiknél erősebb volt azonban az a szovjet óhaj, hogy hosszútávú amerikai hitelekkel gyorsítsák a szovjet újjáépítést. Sztálin és Molotov 1945 őszén, Nürnbergben a náci háborús bűnösök pere idején megkísérelte, hogy amerikai pénzügyi és gazdasági támogatást szerezzen a szovjet újjáépítéshez, anélkül azonban, hogy ez „koldulásnak" tűnne. A nürnbergi per alatt Visinszkij ilyen értelmű emlékiratot adott át amerikai kollégájának egy hat milliárd dolláros hitelkérelemről. Ezen szovjet kérés azonban valahol „elveszett" a State Departement bürokratikus útvesztőiben, és arra Byrnes külügyminiszter csak hat hónappal később, 1946. február 21-én válaszolt. Válaszában Byrnes pusztán egy milliárd dolláros hitelről tett említést, azonban azt több, a két ország közötti vitás kérdés rendezéséhez kötötte. Aligha kétséges, hogy a szovjet külpolitika irányítói felidézték ezt az epizódot, amikor a Marshall-tervről hallottak.

Molotov 1947. június 22-én közölte brit és francia kollégáival, hogy kész Párizsba utazni, mivel „a szovjet kormány is támogatja Európa gyors újjáépítését, amihez az Egyesült Államok hatalmas termelési kapacitásával bizonyára döntően hozzájárulhatna." Molotov 1947. június 25-én tekintélyes küldöttséggel érkezett Párizsba, láthatóan komoly tárgyalási szándékkal az amerikai ajánlat közös hasznosítását illetően. A több mint kilencven fős szovjet delegáció szakértői (akik a szovjet gazdasági tervezés legfőbb területeit képviselték) arra számítottak, hogy az Egyesült Államok a háború alatti kölcsönbérleti szerződéshez hasonló tervvel áll majd elő.

Párizsban Molotov megpróbált minél több információt szerezni az amerikai gazdasági segély jellegéről és feltételeiről, és egyúttal megkísérelt közös álláspontot kialakítani a francia és a brit diplomáciával azért, hogy az amerikai segélyt a háború során legnagyobb károkat szenvedett országok kaphassák. Ugyanakkor a szovjet külügyi népbiztos elszántnak mutatkozott, hogy gátat vessen azon törekvéseknek, amelyek az amerikai nagyvonalúság fejében csökkenteni akarták a német jóvátételi szállításokat. A tárgyalásokon a messzemenően azonos brit–francia elképzelésekkel, így mindenekelőtt az ún. koordinációs bizottság létrehozásával elvben Molotov külügyminiszter is egyetértett, Németországot azonban mint a Szövetséges Ellenőrző Tanács fennhatósága alá tartozó államot, *teljes egészében ki kívánta zárni a tanácskozásból.* A tárgyalási pozíciók nem tűntek összeegyezhetetlennek, mivel Molotov *nem végérvényesen* zárkózott el Németország újjáépítésétől, csak lehetőséget kívánt biztosítani a szovjet jóvátételi igények valamilyen formában történő érvényesítésére. Az álláspontok azonban mégsem közeledtek egymáshoz: Bevin a német zónák bevonását az egész vállalkozás lényegi motívumának tekintette, és gyakorlati szempontból jobbnak tartotta „az oroszokat véglegesen kinn, mint félszívvel benn" tudni.

A szovjet diplomácia is hamarosan úgy értékelte, hogy a Marshall-terv mindenekelőtt a szovjet befolyást akarta csökkenteni Németországban és Közép-Európában.

A szovjet hírszerzés 1947. június végén Londonból azt jelentette Moszkvának, hogy William Clayton államtitkár (akit a szovjetek 1945 óta az ún. „dollárdiplomácia" képviselőjének tekintettek a Szovjetunióval szemben) a brit Foreign Office hivatalnokaival arról tárgyalt, hogyan lehetne Németország nyugati zónáit bevonni a Marshall-tervbe és a Szovjetuniót kihagyni onnan. A washingtoni szovjet követ, Nyikolaj Novikov pedig figyelmeztette Moszkvát, hogy az amerikai segély terve valószínűleg „nem őszinte" a Szovjetunió irányában: „a Marshall-terv alapos elemzése arra utal, hogy az végsősoron egy, az amerikai politikától függő nyugat-európai tömb létrehozását célozza. A tervet kísérő jókívánságok csupán a demagóg hivatalos propaganda részét képezik, és a ködösítést szolgálják". Párizsban Molotov olyan táviratot kapott Moszkvából, amely szerint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok Németországot a kontinens újjáépítésére vonatkozó bármiféle terv alapjának tekinti. Ugyanakkor a megbeszéléseken Georges Bidault és Ernest Bevin tagadták, hogy betekintésük lenne az amerikai elképzelésekbe. A szovjet külügyi népbiztos ezt úgy értékelte, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a „háta mögött összejátszik a Szovjetunió ellen".

Az igaz, hogy a szovjet hírszerzés meglehetősen jól értesült volt, azonban Molotov tévedett, hogy végérvényes és elhamarkodott következtetéseket vont le az amerikai tervek céljait illetően. Ugyanis ezen tervek és elképzelések sikere ekkor még egyáltalán nem tűnt evidensnek. Azonban az amerikai globális szerepvállalás támogatóinak olyan ellenfelek után, mint Sztálin és Molotov nemigen volt szükségük barátokra. „Annak idején úgy fogalmaztunk", írta Dean Acheson visszaemlékezéseiben, „ha szorult a hurok és szaporodtak a nehézségek terveink megvalósítása körül, általában mindig számíthattunk arra, hogy az oroszok balgasága (irracionális, elhamarkodott reakciója) átsegít majd bennünket a nehezén és kisegít bennünket a bajból." [27]

Ha a Szovjetunió 1947 júliusában a Marshall-tervben való részvétel mellett dönt, Európa újjáépítésének amerikai terve valószínűleg súlyos veszélybe került volna. Molotov, az idegőrlő diplomáciai állóháború nagymestere azonban nemigen jeleskedett az ellenfelek meggyőzésének művészetében. Július 1-én Molotov azt táviratozta Sztálinnak, hogy „aligha számíthatunk arra, hogy közös döntésre sikerül jutnunk a kérdés lényegét illetően", és ezért azt javasolta, hogy a Szovjetunió utasítsa el a tervet. Úgy tetszik, a szovjet külügyi népbiztos arra számított, hogy a szovjetek Párizsból való távozása hozzájárul majd a nyugati tömb közötti feszültségek fokozódásához.

A döntés nyilvánvalóan Moszkvában született: július elsején Molotov táviratot kapott Sztálintól, amelynek „elolvasása után az egész ülésen néma maradt". Másnap végérvényesen elutasította a francia–brit javaslatokat, mivel azok „a gazdasági függetlenség feladását" eredményezik, s „összeegyeztethetetlenek a nemzeti szuverenitással". Ezután a szovjet delegáció elhagyta a konferenciát.

Molotov 1947. július másodikai kategorikus elutasítása után Nagy-Britannia és Franciaország kormányai 22 európai államot hívtak meg a július 12-én Párizsban kezdődő konferenciára, a Marshall-tervvel kapcsolatos teendők megvitatására. Ugyan-

ezen a napon Bidault külügyminiszter írásban elküldte a meghívást a szovjet nagykövetnek is, és kifejezte reményét, hogy Molotov külügyminiszter elutasítása talán nem tekinthető végleges döntésnek. Amikor a párizsi konferencia 1947. július 12-én megkezdődött, azon a Szovjetunión kívül nyolc meghívott állam nem vett részt: Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Finnország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország és Románia.

Igaz, kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a negatív szovjet döntés a többi kelet-közép-európai állam magatartását is befolyásolni fogja. Az a mód azonban, ahogyan Moszkva eltanácsolt államokat a párizsi konferencián való részvételtől, mintaértékűen jellemezte a Szovjetunió és a gyámhatalmába tartozónak tekintett államok közötti viszonyt 1947 közepén.

Amikor Bevin és Bidault megfogalmazták meghívásaikat a kelet- és közép-európai államoknak, Molotov először azt tanácsolta Sztálinnak, hogy ezen államok igenis vegyenek részt a párizsi gazdasági konferencián és ott „leckéztessék meg Amerikát és csatlósait, Nagy-Britanniát s Franciaországot". Ezen „leckéztetés után" pedig arra kellett törekedniük, hogy minél több delegációt maguk mellé állítva, hagyják faképnél a konferenciát. Július 5-6-án Molotov ilyen értelmű instrukciókat küldött a szovjet követségekre Tiranába, Szófiába, Prágába, Helsinkibe, Belgrádba, Varsóba, Budapestre és Bukarestbe. Egyúttal utasította az ottani szovjet nagyköveteket, hogy vitassák meg ezen tervet és a követendő taktikát az illető országok „megbízható" politikusaival. Molotov ezenkívül a lengyel és a jugoszláv párt képviselőit Moszkvába rendelte, hogy egyeztessék álláspontjaikat a párizsi konferencia előtt. Azonban figyelemreméltó módon, alig néhány órával később Molotov egy másik rejtjeltávirattal megváltoztatta és felülbírálta korábbi utasításait; „zűrzavaros időket éltünk akkoriban", emlékezett a szovjet diplomácia vezetője negyven évvel később.

Jóllehet a szovjet vezetők megpróbálták megtorpedózni az amerikai gazdasági segély tervét, azonban sejtették, hogy *túlságosan kockázatos* a kelet-európai delegációkat Párizsba engedni, hiszen a gazdasági előnyök és a nemzeti önrendelkezés ígérete túlságosan csábító lehet számukra. Mi történik ugyanis, ha a kelet-európaiak nem követik a szovjet forgatókönyvet és ehelyett elfogadják a Marshall-segélyt. Ennek megfelelően az új szovjet utaítások szerint „a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága azt javasolta, hogy ezen országok ne vegyenek részt a találkozón és ne küldjenek delegációt Párizsba. Minden ország szabadon döntheti el, hogy milyen érveket használ ezen elutasítás indoklásában".

Sajnálatos módon ekkorra a csehek és a lengyelek (a korábbi szovjet instrukciók értelmében) már bejelentették szándékukat, hogy részt vesznek a párizsi konferencián. A lengyelek gyorsan visszakoztak, azonban a cseh kormány továbbra is habozott – igaz, ez a bizonytalanság nem annyira elszánt ellenállásukból, mint inkább az ellentmondásos szovjet javaslatokból fakadt. Sztálin ezután Moszkvába rendelte a cseh vezetőket. Meggyőződött arról – közölte Sztálin a cseh delegációval –, hogy „az amerikaiak a Marshall segélyt egy szovjetellenes nyugati szövetség létrehozására" óhajtják felhasználni: „a szovjet kormányt ezért nagyon meglepte az önök döntése,

hogy elfogadták a párizsi meghívást. Nekünk ez a döntés a szovjet-csehszlovák barátság szempontjából esik latba... ha önök elmennek Párizsba, ezzel azt fejezik ki, hogy együttműködnek a Szovjetunió elszigetelésére irányuló akcióban. Egyik szláv állam sem habozott elutasítani ezeket a törekvéseket, sőt még Albánia sem félt ettől, ezért úgy gondolom, önöknek is meg kellene változtatniuk döntésüket". Sztálin ezúttal világosan megfogalmazta szándékait önmaga számára is: nem lesz kelet-európai részvétel a Marshall-segélyben vagy semmilyen más olyan amerikai kezdeményezésben, amely az európai újjáépítést szolgálja. „Egy független és szuverén állam külügyminisztereként érkeztem Moszkvába és a szovjet kormány vazallusaként tértem vissza onnan" – emlékezett később keserűen Jan Masaryk cseh külügyminiszter.[28]

A szovjet vezetők kiváló hírszerzésüknek köszönhetően első kézből származó információkkal rendelkeztek a nyugati tervekről. (Guy Burgess például, aki a washingtoni brit követségen szolgált, a kívánt információkat hamarabb továbbította szovjet gazdái felé, mielőtt azok Truman íróasztalára kerültek). A „naprakész tudás" sem segített azonban megváltoztatni a szovjet vezetők hibás (mert ideológiai alapokon nyugvó) helyzetértékelését. Nem látták be, hogy minél nyíltabban szembeszegülnek a nyugati hatalmak politikájával, a szovjet ellenállás annál inkább segíti az amerikai tervek megvalósítását Németországban és Európában.

1947. július 2-a a hidegháborús eszkaláció fontos dátuma, amely félreérthetetlenül tanúsította Európa két tömbre szakadását. A Marshall-tervben való részvétel elutasításával, és a kelet-közép-európai kormányok kikényszerített távolmaradásával a nyugati hatalmakkal történő együttműködés addig érvényes szovjet stratégiája kudarcot vallott. A nyugati tömb születése, amelynek megakadályozása a szovjet politika legfontosabb törekvését jelentette, elkerülhetetlenné vált. Nemcsak azért, mert az amerikai kormány sürgette a Nyugat-Európa „szanálását", hanem döntően amiatt, mert a szovjet vezetés az össz-európai újjáépítési program által megkövetelt együttműködés mértékét összeegyeztethetetlennek ítélte a kelet-közép-európai térség kizárólagos ellenőrzésének sztálini törekvésével, és – hasonlóképpen – vonakodott megnyitni megszállási övezetét az egységes elveken nyugvó német újjáépítés számára.

A Marshall-terv komoly kihívást jelentett Sztálin európai tervei szempontjából ugyanúgy, mint a szovjet-német viszony tekintetében. Olyan stratégiai kihívás volt ez, amelynek jelentősége csak az amerikai atommonopóliumhoz volt mérhető. A Marshall-terv meghirdetése felélesztette, majd erősítette a szovjet diktátornak a külvilággal szembeni bizalmatlanságát is. Következésképp Sztálin a szovjet biztonsági övezet ellen irányuló még leghalványabb fenyegetést is el akarta hárítani, és brutális ellentámadást indított az amerikai politikai-gazdasági offenzívával szemben.

A Marshall-tervre és általában a feltartóztatási doktrínára fokozatosan megfogalmazódó ezen szovjet válasz alapvonásai 1947 szeptemberére körvonalazódtak. Összefoglalásukra a kilenc legfontosabbnak ítélt európai kommunista párt értekezletén került sor. Az 1947. szeptember 22-én, a lengyelországi Szklarska Poreba helységben kezdődő ülésre a vendéglátó lengyel és a szovjet küldöttségen kívül a jugoszláv, bolgár, román, magyar, csehszlovák pártvezetés kapott meghívást, továbbá Nyugat-Eu-

rópa két legerősebb kommunista pártja, a francia és az olasz. A konferencia résztvevői a szovjet küldöttség vezetőjétől, Zsdanovtól értesülhettek Sztálin és a szovjet vezetés új helyzetmegítéléséről. Eszerint az Egyesült Államok „az imperialista tábor vezető erejévé" lett, melynek fő célja „az imperializmus megszilárdítása, új imperialista háború előkészítése, harc a demokrácia és a szocializmus ellen, valamint reakciós, antidemokratikus és fasisztabarát rezsimek és mozgalmak támogatása." Zsdanov elgondolása szerint „a kommunista pártoknak az agresszív imperialista tervek elleni ellenállás élére kell állniuk és minden erejükkel maguk köré gyűjteniük a demokratikus és hazafias erőket, általános antiimperialista és demokratikus alapelvek alapján tömörítve azokat."[29]

A „népi demokráciákban" 1947 őszétől 1948 nyaráig kibontakozó események ráadásul azt is nyilvánvalóvá tették, hogy Szklarska Porebában nemcsak arról volt szó, hogy közös akciófrontot hozzanak létre az „imperialista és antidemokratikus" nyugati tömbbel szemben, megakadályozva az egyes államok jövőbeni önálló politikai cselekedeteit. Sztálin szemében sokkal fontosabbnak tűnt ennél, hogy felgyorsítsák a „forradalmi fejlődés dinamikáját"; a szervezett ellenzék felszámolásával ezen országokban a kommunista pártoknak arra kellett törekedniük, hogy szilárdabb, egyértelműbb és végső soron *megfordíthatatlan* hatalmi pozíciókat építsenek ki, és a térségben egyöntetű politikai rendszerek szülessenek.

Németország növekvő megosztottsága

Ami Németország politikai jövőjét illeti, jóllehet az 1947-es moszkvai külügyminiszteri konferencián Sztálin végig nagyon konciliáns hangnemben tárgyalt Bevinnel és Marshall-lal, a konferencia *súlyos csalódás* volt a szovjet vezetés számára. Az 1947 tavaszától 1948 őszéig tartó időszakban, amelyet az egykori szövetségesek közötti kapcsolatok radikális megromlása jellemzett, a Németországgal kapcsolatos szovjet politikában is *fontos változás* következett be: a nyugati hatalmakkal való együttműködés helyett mindinkább a saját „birtokállomány" biztosítása került előtérbe. Másrészt a szovjet övezetben bekövetkezett társadalmi-politikai változásokban, különösen 1947 után, a német megosztás folyamata is kifejeződött.[30]

A német *intézmények szintjén kifejeződő megosztottságot* tükrözte, amikor a szovjet katonai közigazgatás (SMAD) 138. parancsával – válaszul a Clay-Robertson megállapodásban elhatározott Német Gazdasági Tanács létrehozására – a szovjet övezetben 1947. június 14-én megalakította a Német Gazdasági Bizottságot (DWK). A Bizottság feladata az volt, hogy a korábbiaknál jobban hangolja össze a Potsdam óta fennmaradt kilenc központi közigazgatási egység tevékenységét, gondoskodjon a jóvátételi szállításokról, és kezdje meg átfogó gazdasági tervek kidolgozását. A Bizottság 1948 februárjában jelentős önálló jogokra tett szert, majd márciusi átszervezése után a szovjet övezet *de facto* kormányává vált: a Bizottság elnöke, Hermann

Rau és a hat elnökhelyettes közül négy az Egységpárthoz tartozott, ekképpen annak befolyása a gazdaságban megfelelően biztosítva látszott.

Az egykori NDK történetírás a Bizottság létrehozását „fontos lépésnek" tekintette a „demokratikus centralizmus elvének a gazdaság irányításában történő kibontakozása terén". Kétségtelenül elősegítette ezt 1948-ban az az „ellenőrző bizottság", amelyet a Bizottság fennhatósága alatt a „szabotázsakciók" leleplezésére alakítottak, és amely a „gazdasági bűnözők" elleni perek fő szervezője lett: ez az intézkedés a gazdaságban fokozta a megfélemlítés légkörét és további államosításokat eredményezett.[31]

Mindenesetre a német politikusok csak meglehetősen alárendelt szerepet játszottak a Németország megosztásának megakadályozásában. Ilyen kísérletnek tekinthető a német tartományi miniszterelnökök *müncheni konferenciája,* amelyre 1947 júniusában, nem sokkal a moszkvai külügyminiszteri konferencia után került sor. E megbeszélésen kezdetben a szovjet övezet miniszterelnökei is részt vettek. Az össznémet párbeszéd lehetősége azonban kihasználatlanul maradt. A müncheni kudarc mindenekelőtt Kurt Schumacher álláspontjának tulajdonítható, aki a keleti pártegyesülés után a szovjetek által támogatott Németország-tervek legélesebb bírálója lett, s Münchenben is kétségbe vonta a szovjet övezet miniszterelnökeinek képviseleti jogát. Tovább nehezítette az egyetértést, hogy nyugati kollégáikkal ellentétben, akik mindenekelőtt a gazdaság és a menekültek nyomasztó problémáit óhajtották megvitatni, a keleti tartományi miniszterelnök szemében a legfontosabb napirendi kérdést „egy német központi kormány megalakítása" jelentette; kérésük elutasítása után idő előtt elutaztak Münchenből.

Kérdéses, hogy a müncheni konferencia sikere meggátolta volna a megosztást, amely mindenekelőtt a nagyhatalmak hidegháborús szembenállásából következett. Mégis, a müncheni kudarc mintaértékűnek tűnik a (bel)német politika szempontjából. Az, hogy végül Münchenben nem került sor a „német nemzeti egység demonstrációjára", talán leginkább azzal magyarázható, amit a müncheni konferencián részt vevő Friedrich Friedensburg a következőképpen fogalmazott meg: „a bolsevizmus misztikus szürkéje már épp eléggé fenyegetően hatott, hogy Münchenben érezhető megkönnyebbülés legyen úrrá, miután elutaztak a keleti zóna képviselői."[32] A német egység, ugyan meglehetősen ködösen, továbbra is a német politika célja maradt; a *hatalompolitikai kiszolgáltatottságon* túl azonban mindkét oldal híján volt az egység megvalósítását szolgáló *világos politikai stratégiának is.*

A keleti és nyugati zónákban 1947 nyarán megszülető gazdasági intézmények a megosztás irányába mutattak. Nyilvánvaló azonban, hogy a Szovjetunió sokáig vonakodott, hogy a nyugatnémet államalapítási kísérletekre övezetében hasonló eszközökkel válaszoljon. Sztálin remélte, hogy sikerül megakadályoznia a nyugati zónák bevonását a szovjetellenes szövetségi rendszerbe. E célt szolgálta a német egység fennmaradásához fűződő érdek ismételt hangoztatása, a szovjet övezetben *ún. népi kongresszusok formájában kibontakozó nemzeti mozgalom* támogatása, illetve később a Nyugat-Berlinre gyakorolt (katonai) nyomás.

Az Egységpárt által kezdeményezett nemzeti tömegmozgalom gondolata valószínűleg a szovjet vezetéssel folytatott egyeztetés nyomán született. 1947 júliusában Wilhelm Pieck, Otto Grotewohl, Walter Ulbricht és Max Fechner moszkvai megbeszélésein Sztálin elégedetlennek mutatkozott az Egységpárt össznémet politikájával. Bár abból indult ki, hogy a Szovjetunió csak „lépésről-lépésre juthat előre Németország egységének kérdésében", és e folyamat „akár öt, hat, sőt hét évig is eltarthat". Az Egységpártnak azonban „belülről kell folytatnia e küzdelmet, és el kell érnie, hogy igazi demokratikus reformok valósuljanak meg."[33]

Az Egységpárt vezetőinek moszkvai konzultációja után az is egyértelművé vált, hogy a szovjet zóna *nem részesül* majd a Marshall-segélyből; ez gyakorlatilag beteljesítette az (egykori) Németország gazdasági kettészakítását. Az 1947. július 23-i döntés után inkább propagandaértékűnek tűnt, amikor 1947 szeptemberében, az egységpárt második kongresszusán a „Németország egységéért folytatott harcot" a párt legfőbb feladatává nyilvánították. A SED kezdeményezésére 1947. december 6-án összeült első népi kongresszuson elfogadott kiáltvány pedig központi német közigazgatási szerveket, egységes kormányt követelt – és a nagyipar államosítását a nyugati zónákban. A „népi kongresszus" mozgalmat a nyugati zónákban hamarosan betiltották. Az 1948. március 17-én a szintén Kelet-Berlinben összegyűlt mintegy kétezer képviselő egynegyede ugyan a nyugati hatalmak zónáiból érkezett, de a nyugati zónákból érkezett képviselők szinte mindegyike a KPD tagja volt, vagy a Ruhr-vidék „kommunista fellegváraiból" érkezett, a polgári pártok egyáltalán nem képviseltették magukat. A kongresszus ugyan „Német Népi Tanácsot" választott (300 keleti és 100 nyugati képviselővel), és megbízta azt egy össznémet alkotmány kidolgozásával a születendő demokratikus köztársaság számára, ezen kampány sikere azonban több, mint szerénynek volt tekinthető.

A londoni külügyminiszteri konferencia kudarca (1947. november)

Az egykori szövetségesek közötti fokozódó elidegenedés 1947 őszére a Németországgal kapcsolatos tervezés négyhatalmi keretét mind anakronisztikusabbá tette. Aligha meglepő, hogy az 1947. november 25-én Londonban kezdődő újabb külügyminiszteri ülés „szánalmas diplomáciai színjátékká" vált. Mindenesetre a nyugati szövetségesek inkább „terhes kötelező gyakorlatnak" tekintették, mint reális lehetőségnek, hogy megállapodjanak a Szovjetunióval a német kérdésben. Annál is inkább, mert a Kominform megalakítását, a szociáldemokrata pártok elleni agresszív támadásokat, a Franciaországot és Itáliát 1947 őszén megbénító tömegsztrájkokat a „világforradalom" gondolatköre felélesztésének és a nyugati világ ellen intézett „kommunista hadüzenetnek" értelmezték.

Ezen körülmények között a brit politika meghatározó feladatának azt tekintette, hogy megteremtse a feltételeket egy *közös brit–amerikai–francia* Németország-politika számára. Franciaország azonban ezen együttműködés szempontjából továbbra is jelentős bizonytalansági tényező maradt. Azután is, hogy az 1947 nyarától a gazdasági csőd szélén álló Franciaország a Marshall-segély elfogadásával végérvényesen a „nyugati tábor" mellett döntött. Igaz, a Marshall-segélyt elfogadó tizenhat európai állam tárgyalásai közben a brit és francia politika ellentétei váltakozó erősséggel kerültek napvilágra. Bidault külügyminiszter az ENSZ 1947. szeptember 16-án kezdődött Flashing-Meadows-i őszi ülésszakán ugyan még arról beszélt, hogy Franciaország külpolitikájának fő feladata a két nagyhatalom kibékítése. A francia diplomácia az angolszász nyomás elől azonban nem térhetett ki, már csak azért sem, mert a német kérdésben tőlük várta álláspontjának támogatását.

A londoni francia követ René Massigli ismételten felhívta külügyminisztere figyelmét, hogy Londonban már „nemigen lehet különbséget tenni a német probléma és az orosz probléma között". Sőt Marshall külügyminiszter harvardi beszéde az amerikai katonai kormányzót, Clay tábornokot csak megerősítette azon szándékában, hogy a német erőforrásokat, a szenet és ipari berendezéseket ne a francia újjáépítéshez használják fel, hanem inkább a német ipari termelés növelésére, és ezáltal segítsék Németország újbóli megjelenését az európai piacokon.

A brit elképzelések középpontjában ez idő tájt már a három nyugati zóna közigazgatási egyesítése állt, mégpedig az elkövetkező 4–6 hónap folyamán: az 1947. október 19–22. közötti londoni brit–francia tárgyalásokon Bevin hivatalosan is felkérte Bidault külügyminisztert a Bizóniához való francia csatlakozásra. Azonban Bidault a nyugati zónák egyesítésére és egy (nyugat-)német részállam létrehozására vonatkozó francia beleegyezést „maximális biztonsági garanciákhoz" kötötte, és e biztonsági probléma kulcsának továbbra is a *„Ruhr-kérdést"* tekintette. Azért, hogy meggyőzze francia kollégáját, Bevin hangsúlyozta: „Európa mostanra Görögországtól a Balti-tengerig, az Oderától Triesztig kettéosztottá vált... lehetetlen, hogy az e vonaltól keletre fekvő országokra bármiféle befolyást gyakoroljunk, a mi feladatunk a nyugati világ biztosítása" – mondta a brit külügyminiszter, és azt is kétségbe vonta, hogy egy esetleg megerősödő Németország veszélyét össze lehet hasonlítani az „orosz veszéllyel". Mire Bidault némi önelégültséggel megjegyezte: „Franciaország nagy szolgálatokat tett a briteknek és amerikaiaknak, amikor két évvel korábban megakadályozta a központi német közigazgatás megteremtését... ha erre annak idején sor került volna, most Kölnben a kommunisták lennének hatalmon."[34]

Időközben Franciaországban (1947 novemberében) összeomlott a Ramadier-kormány, és az országot megbénító tömegsztrájkok tették próbára a IV. Köztársaság törékeny politikai intézményeit. Ez nem erősítette Párizs külpolitikai pozícióit. Mindenesetre az amerikai kongresszus 1947 decemberében 600 millió dolláros gazdasági segélyprogramot szavazott meg Franciaország, Olaszország és Ausztria részére azért, hogy megakadályozzák ezen államok gazdasági összeomlását, mielőtt az amerikai kongresszus megvitatja a Marshall-terv javaslatait.

Jellemző, hogy a londoni külügyminiszteri konferencia amerikai és brit előkészítői mindenekelőtt attól tartottak, hogy a konferencián Molotov egy látványos szovjet indítvánnyal (pl. az össznémet választások javaslatával) esetleg keresztülhúzza a

Németországgal kapcsolatos nyugati menetrendet. Ezt a britek annál veszedelmesebbnek tartották volna, mivel egy nappal a konferencia megkezdése előtt Bevin a külügyi bizottság elé először terjesztett egy olyan emlékiratot, amely világosan leszögezte: „nem szolgálná a (brit) érdekeket, ha a külügyminiszteri konferencián megállapodás jönne létre (Németország) gazdasági egységéről... Németország gazdasági megosztottsága politikai szempontból *kevésbé veszélyes,* mint az a német egység, amely az oroszoknak lehetővé teszi, hogy nemcsak a gazdaságra, de a közigazgatásra és a politikára is befolyást gyakoroljanak, és aláássák azokat."[35]

Mindenesetre a konferencián a nyugati hatalmaknak nemigen kellett tartaniuk a látványos szovjet kezdeményezésektől: a moszkvai francia követnek, Catroux-nak november elején Molotov világosan értésére adta, hogy „a szovjet kormány egy jottányit sem enged a moszkvai konferencián tett szovjet javaslatokból." Három hét eredménytelen tárgyalás után (a német és osztrák békeszerződésről, a jóvátételről és a Ruhr-vidék ellenőrzéséről) december 15-én a külügyminiszteri konferencia anélkül ért véget, hogy a résztvevők újabb találkozóban egyeztek volna meg. A londoni ülés kudarca gyakorlatilag azt jelezte, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa megszűnt a szövetségesek Németország-politikájának hatékony formálója lenni.

Talán nem érdektelen felidézni az alábbi szóváltást Molotov és Bevin között, amelyre a londoni külügyminiszteri konferencián került sor. Bevin kérdésére, hogy melyek a szovjet politika szándékai Németországban, Molotov azt válaszolta: „egyesített Németországot akarunk". És ugyan miért törekszenek az egyesített Németországra? – kérdezte Bevin. „Tényleg azt hiszi, hogy az egyesített Németország valaha is kommunistává válik? A németek esetleg megpróbálják majd ezt színlelni. Megtanulják a helyes kifejezéseket és a megfelelő szófordulatokat használják majd, azonban a szívük mélyén csak arra napra várnak, amikor megbosszulhatják sztálingrádi vereségüket; és ezt ön ugyanolyan jól tudja mint én. Igen válaszolta Molotov, tisztában vagyok ezzel, de ennek ellenére egységes Németországot akarok".[36]

1947. december 19-én, még mielőtt Marshall külügyminiszter visszatért Washingtonba a londoni külügyminiszteri konferenciáról, Truman elnök a kongresszus elé terjesztette az Európai Újjáépítési Programot (ERP). Az elnök hangsúlyozta: „az európai újjáépítésért érzett aggodalmunk azon meggyőződésből fakad, hogy Európa gazdasági felépülése elengedhetetlen az európai civilizáció fennmaradása érdekében. Ha Európát nem sikerül a fellendülés útjára vezetni, ezen államok népei az elkeseredettség filozófiája, a totalitarizmus felé fordulhatnak. Az események ezen fordulata pedig közvetlenül fenyegetné a világ békéjét és stabilitását".[37]

VII.

Pártpolitikai elképzelések Németország jövőjéről (1945–1949)

1946 áprilisában a Frankfurter Hefte első számában a főszerkesztő, Walter Dirks ekképpen fogalmazott: „Európa, e szegény kontinens, csak akkor számíthat túlélésre, ha összegyűjti erőit, nyersanyagforrásait és termelési eszközeit, és munkaerejét tudatosan szervezi meg... az európai nemzetek konföderációjára van szükség, mégpedig a nem-európai hatalmakkal szemben, de érettük is... de mindenekelőtt e háborútól és válságtól megkínzott kontinens javára... kapcsolatokat és megegyezést kell keresnünk az egész világgal, de kivált az Egyesült Államokkal, amelynek elég sokat köszönhetünk, ugyanúgy, mint hatalmas keleti szomszédunkkal..."[1]

A „harmadik erő" koncepciója

A Walter Dirks által felvázolt egyesült Európa elképzelése elválaszthatatlanul kapcsolódott az ún. *„harmadik erő"* koncepciójához, amely a háború utáni néhány év legnépszerűbb és legelterjedtebb európai nézetének számított – élvezve szinte az egész nem-totalitárius baloldal pártjainak (szocialisták, szociáldemokraták), de az újjászerveződő keresztényszocialista pártoknak a szimpátiáját is. Olyan *önálló „európai erőközpont"* terve volt ez a II. világháború utáni nemzetközi rendszerben, amely a pluralista demokrácia és a (jórészt keynesiánus alapokon szerveződött) jóléti állam elveinek ötvözésével, külpolitikai orientációját tekintve *egyenlő távolságra* törekedett (volna) az Egyesült Államokhoz és a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataiban; és ekképpen kísérelte meg megakadályozni, hogy a háború utáni Európa amerikai és szovjet érdekszférává szakadjon szét.[2]

A „harmadik erő" gondolatkör elképzelései hallatlanul népszerűek voltak a „nulla év" Németországában is, és közvetlenül a háború után úgy tűnt, hogy a lerombolt országban meghatározó szerepre tesznek szert. Így például a már említett baloldali

katolikus folyóirat, a Frankfurter Hefte (Walter Dirks és Eugen Kogon szerkesztésében) a szocialista orientációjú európai föderációt az életképes „második német köztársaság" elengedhetetlen feltételének tekintette. De neves protestáns gondolkodók (mint például Martin Niemöller) is bátorították az egységes Európa megvalósításának törekvéseit, amelyekben a harmadik világháború megakadályozásának egyetlen lehetőségét látták. A szociáldemokrata Alfred Weber és a heidelbergi „Aktionsgruppe zur Demokratie und zum freien Sozialismus" elnevezésű csoport Európa szocialista elvek szerinti átszervezését javasolta azért, hogy megakadályozzák az ellenséges európai tömbök születését.

A semleges és hídépítő Németország elképzelése

Az európai „harmadik erő" elképzeléseket egészítették ki azon törekvések, amelyek az alávetett Németországnak valamiféle ***közvetítő szerepet*** szántak Európában. Aligha lehetséges, hogy e nézetek mindenekelőtt a ***német kiszolgáltatottságból*** fakadtak. A semleges és „hídépítő" Németország elképzelését legnagyobb hatással Jacob Kaiser képviselte, először a szovjet övezetben megalakult CDU vezetőjeként, majd – miután a szovjet katonai közigazgatás nyomására 1947 végén meg kellett válnia posztjától (mert támogatta a Marshall-tervet) – a nyugati CDU vezető személyiségeként, illetve 1949 októberétől az első Adenauer-kormány össznémet minisztereként. Bár Kaiser nem rajongott az európai föderalizmusért, annál inkább tisztában volt azzal, hogy a németeknek közvetítő szerepet kell betölteniük Kelet és Nyugat között; csak ez mentheti meg a megszállt Németország politikai jövőjét, és így lehet elkerülni, hogy a kelet-nyugati konfliktus ne szakítsa szét végérvényesen az országot.[3] A „semleges és közvetítő" Németország talán kevésbé befolyásos, ám annál állhatatosabb hirdetőjének bizonyult Ulrich Noack és a körülötte szerveződő Nauheimer Kreis.[4]

A „nyugati integráció" és Konrad Adenauer

Aligha meglepő, hogy ezen egyensúlypolitikával vagy semlegességi elképzelésekkel szemben kezdetben nemigen örvendett nagy népszerűségnek az az elképzelés, hogy valamiféle állami egységbe rendezzék Németország három nyugati zónáját, és azt azután az Egyesült Államok fennhatósága alatt végérvényesen az atlanti szövetséghez kapcsolják. E terv megvalósításának esélye szoros összefüggésben állt a szovjet politika természetének megítélésével. E tekintetben pedig a szovjet modell Kelet-Közép-Európa országaira és a németországi szovjet zónára erőltetése (különösen 1947-től), a prágai kommunista hatalomátvétel 1948 februárjában, és főként az 1948 júniusában kezdődő berlini blokád az agresszív szovjet hatalom negatív imázsát csak megerősíteni látszott.

Pontosan az Európát fenyegető Szovjetunió képzete volt az, ami a „nyugati integráció" legtekintélyesebb képviselőjét, Konrad Adenauert kezdettől fogva szkeptikussá tette a közvetítő szerepet vállaló Németország elképzelésével szemben.[5] Aligha tévedünk, ha a szovjetellenességet helyezzük Adenauer európai motivációinak az élére.[6] Meggyőződve arról, hogy a katonai vagy más alávetési eszközökkel folytatott terjeszkedési politika a szovjetrendszer elválaszthatatlan jellemvonása, Adenauer már 1946-ban arra ösztönözte a nyugat-európai nemzeteket, hogy tömörüljenek egységfrontba a „szovjet veszély" feltartóztatása végett: „Ázsia az Elbához érkezett – írta egyik levelében –, és csak egy gazdaságilag és szellemileg megújult Nyugat-Európa képes megállítani az ázsiai gondolkodásmód és hatalom további előrenyomulását. Nyugat-Európa integráns alkotóeleme Németország azon része is, amelyet nem az oroszok tartanak megszállás alatt."[7]

Az Egyesült Államokkal szövetséges (nyugat-) európai egység, más szóval az atlantizmus eszméje Adenauer visszaemlékezéseinek is meghatározó eleme: „Európa összefogása szükséges volt, hogy Szovjet-Oroszország belássa: Európa részei olyan szilárdan kapcsolódnak egymáshoz, hogy onnan egyiket sem lehet többé kiszakítani... és lehetetlen egyidejűleg ezen Európával és az Egyesült Államokkal szembeszállni. Moszkva e felismerésére türelmesen várnunk kellett."[8]

Ellentétben tehát Jacob Kaiser törekvéseivel, aki megpróbálta nem felégetni a (régóta formálódó) hidakat Németország és az orosz, majd szovjet hatalom között (Tauroggen, Rapalló), Adenauer meg volt győződve arról, hogy ez a „bezárkózó" vagy „semleges" német politika végül oda vezetne, hogy „Németország a két gigantikus hatalmi tömb közül ellenállhatatlanul Oroszország vonzáskörébe kerülne." Adenauer a Kaiser-fémjelezte törekvéseket öngyilkos politikának tekintette, mert nézete szerint az „a szabad Németországot a keleti zónával együtt rabszolgaságba döntené". Ez a magyarázata annak is, hogy Adenauer viszonylag hamar „leírta" a „keleti tartományokat", és a német megszállási övezetek egyesítését „nem önmagában való célnak" tekintette, hanem csupán „egy láncszemnek a kelet-nyugati összecsapások láncolatában."[9]

Kurt Schumacher mágnes-elmélete

Ezzel szemben a háború utáni német történelem másik kiemelkedő alakja, a szociáldemokrata Kurt Schumacher európai és német politikáját mindig a ***német egység szempontjából*** határozta meg.[10] Igaz, politikai ellenfeléhez, Adenauerhez hasonlóan, Schumacher is meg volt győződve arról, hogy lehetetlen a kiegyezés a totalitárius kommunizmussal, és legkésőbb a keleti SPD-nek a KPD-vel 1946 áprilisában bekövetkezett egyesítése után kategorikusan elutasított minden közvetítési kísérletet az Egységpárttal és a Szovjetunióval. Ehelyett nézete szerint sokkal lényegesebbnek tűnt, hogy „következetesen demokratikus szociálpolitikát valósítsanak meg Nyugat-Németországban". Ezt Schumacher a „leghatékonyabb védelemnek tekintette a keleti totalitarizmus terjeszkedési törekvéseivel szemben."[11]

Schumacher ún. mágnes-elmélete is ebbe a gondolatmenetbe illeszkedett: „Olyan gazdasági és társadalmi feltételeket kell teremtenünk, amelyek a három nyugati zóna felsőbbségét hirdetik a keleti zónával szemben" – fogalmazta meg a német szociáldemokraták vezetője 1947 májusában. „A német egység elérésének nincs más útja – vélte –, mint a Nyugat gazdasági magnetizálása, amely olyan ellenálhatatlan vonzerőt gyakorol majd a keleti zónára, hogy hosszú távon a hatalmi apparátus puszta birtoklása (az Egységpárt által) aligha lesz képes semlegesíteni azt." Bár Schumacher is tudatában volt, hogy a német egység megvalósításának ez az útja „természetesen nehéz, és bizonyára hosszadalmas lesz."[12]

Tauroggen és Rapalló öröksége: a szovjet-német együttműködés kilátásai*

Hasonlóképpen, a szovjet megszállási övezetben megfogalmazódó elképzeléseket Németország jövőjével kapcsolatban szintén három vízió köré csoportosíthatjuk: ezek a „hídépítés" koncepció, a „keleti orientáció" és a „társadalom forradalmi átalakítása".[13] Ezen általános, egyrészt nem szükségszerűen kizáró alapelvek meghatározott politikai következményekkel járt, és bizonyos leegyszerűsítéssel mindegyik irányvonalnak megfeleltethető volt egy adott politikai erő a szovjet megszállási övezetben. Így a „hídépítés" koncepció főként a két polgári párt (s mindenekelőtt Jacob Kaiser) elképzeléseit dominálta a „keleti orientáció" befolyásos szociáldemokrata vezetők meghatározó eszméje lett, és a „társadalom forradalmi átalakításának" gondolatát elsősorban a KPD/SED képviselte. Mindhárom elképzelés a német egység fennmaradásából indult ki, illetve abból az (optimista) feltételezésből, hogy az a mód, ahogyan a németek újjászervezik politikai viszonyaikat, mindenképpen visszahat majd Németország eljövendő határaira, külkapcsolataira, a világban betöltött szerepére. Az 1947-től kibontakozó fejlődés, a szövetséges hatalmak közötti egyetértés felbomlása ezen távlatokat persze mindinkább idejétmúltá tette.

A „hídépítés" elképzelés abból a feltevésből fakadt, hogy esetleg lehetséges lesz a belső német fejlődést elválasztani Németország külső hatalompolitikai helyzetétől (kiszolgáltatottságától). E koncepció, szorosan kapcsolódva a „harmadik erő" gondolatköréhez, azt a reményt fogalmazta meg, hogy a háború utáni Németországban egyesíteni lehet majd az amerikai és a szovjet társadalmi-politikai rend eltérő jegyeit, és ezáltal az egységes Németország az összekötő kapocs szerepét töltheti be a hatalmi tömbök között.

* 1812. december 30-án Tauroggen litván kisváros közelében von Yorck porosz tábornok megegyezett von Diebitsch orosz tábornokkal, hogy kelet-poroszországi hadtestét „semlegesíti", nem veti be az oroszok ellen, hogy ezáltal fedezze a napóleoni hadsereg maradványainak visszavonulását. A 19. század diplomáciatörténetében Tauroggen a konzervatív porosz-orosz együttműködés szimbólumává vált. 1922-ben a nyugati hatalmak (Franciaország és Nagy-Britannia vezetésével) Genovában gazdasági konferencián kíséreltek megállapodásra jutni a fiatal Szovjet-Oroszországgal a cári időszakból származó államadósságok kérdésében. Miután a tárgyalások zsákutcába jutottak, Csicserin szovet-orosz külügyminiszter a Genova melletti Rapallóban titokban megállapodott a weimari Németország képviselőivel a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, a háború előtti adósságok elengedéséről és a gazdasági, sőt katonai együttműködés fejlesztéséről. Rapalló így a szovjet(orosz)-német együttműködés hagyományát testesítette meg. Másrészt a „Rapalló-komplexus" a diplomáciai szóhasználatban a Kelet és Nyugat között ingadozó, kiszámíthatatlan német politikára utalt.

A *„keleti orientáció"* hívei Németország eljövendő politikai szerepének kijelölése során sokkal inkább a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatokat kívánták előnyben részesíteni, jóllehet ez egyáltalán nem jelentette számukra a szovjet modell és a sztálini külpolitika fenntartás nélküli támogatását. E politika legfontosabb szószólói a szociáldemokraták közül kerültek ki, de az olyan konzervatív politikai erők számára is vonzónak tűnt, akik Tauroggen, Bismarck és Rapalló szellemében támogatták a szovjet(orosz)–német együttműködést. Ezen elképzelésben természetesen az a hajlandóság is visszatükröződött, hogy azzal a győztes hatalommal találjanak közös politikai alapokat, amely a német jövő alakítására leginkább befolyást gyakorolhat.

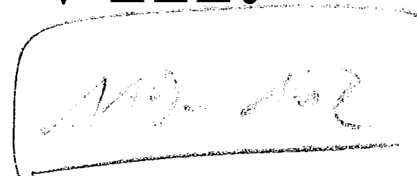
A *„társadalom forradalmi átalakításának"* hívei, mindenekelőtt a KDP/SED tagjai és szimpatizánsai szemében a Vörös Hadsereg jelenléte német földön, és a Szovjetunió részvétele a legyőzött Németország négyhatalmi ellenőrzésében páratlan történelmi lehetőséget jelentett arra, hogy mélyreható társadalmi, gazdasági és politikai változásokat hajtsanak végre.

E három elképzelést az a meggyőződés kapcsolta össze, hogy az a német politika, amely nem a szovjet–német együttműködés alapfeltételéből indult ki, nemigen vezethet eredményre. Németország a szovjet Kelet és az amerikai Nyugat közötti híd szerepe azon a gyakorlati feltevésen is alapult, hogy ezen nagyhatalmak egyike sem engedheti meg azt, hogy a német potenciál a rivális hatalom kezébe kerüljön. E realista elváráshoz kapcsolódott az az elméleti feltételezés, hogy Németországban, de Európában is végérvényesen befejeződött a „polgárság korszaka": a liberalizmus meghatározó szerepe a gazdaságban és a politikában, illetve a polgári értékrend dominanciája a kultúrában és a társadalomban. (Ha más nem, az egykori Németország fizikai pusztulása túlságosan nyilvánvalóan utalt erre.) Jacob Kaiser és a keresztényszocialista vezetők többségének szemében ez azzal is járt, és természetesen Grotewohl, Brill, Dahrendorf és a többi szociáldemokrata vezető is úgy tekintette, hogy az új német politikai rendszernek „szocialistának" kell lennie; ez egyúttal a német–szovjet ellenségeskedés egyik potenciális forrásának eltűnését is eredményezte volna.

A Szovjetunióhoz fűződő „baráti viszony" másik gátja: az újjáéledő német agresszivitással szembeni szovjet félelem felszámolására a német politikusok az egységes (1937-es határai között) és semleges Németország megteremtését kívánták elérni, amely ütközőállam lehetett volna a hatalmi tömbök között. A semleges Németország szükségképpen kimaradt volna a nyugat-európai integrációs törekvésekből, és kötelezettséget vállalt volna azon károk jóvátételére, amelyeket a német megszállás okozott Európa országainak. A Szovjetunió biztonsági igényeinek figyelembe vétele azonban sem Jacob Kaiser, sem a szociáldemokrata vezetők szemében nem állt ellentmondásban azzal, hogy szembeszálltak az Odera–Neisse határ elismerésével, és védelmezték az eljövendő német demokratikus állam belpolitikai önállóságát. A KPD/

SED vezetőinek magatartása e tekintetben markánsan különbözött a többi politikai csoport álláspontjától. Wilhelm Pieck és Walter Ulbricht ismételten kifejtette, hogy „a német nép és a német proletariátus agresszív és soviniszta kalandokra hagyta magát csábítani". Ezért a német vereség szerencsétlen következményeit a németeknek kellett viselniük. A kommunista párt fenntartásai a „német néppel" szemben az Odera–Neisse probléma megítélésében is kifejeződtek; Walter Ulbricht többször emlékeztette honfitársait: azzal, hogy támogatták Hitlert, eljátszották a jogot e területekre, és más nemzetek, különösen a lengyelek joggal tartanak igényt arra, hogy biztonsági érdekeik tekintetbe vétessenek.

VIII.

A kettős államalapítás

Az 1947. decemberi londoni külügyminiszteri konferencia kudarca döntő fordulatot készített elő az angolszász szövetségesek Németország-politikájában. A britek és az amerikaiak számára e kudarc meghatározó ösztönzést adott azon *„merész lépések"* előkészítésére (e lépéseket addig politikai megfontolásokból inkább haboztak megtenni), amelyek azután a nyugatnémet állam megszületéséhez vezettek.

Mint arra utaltunk, a brit politikának a háború utáni időszakban a nagyhatalmi státusz fenntartása gyakorlatilag „versenyfutást jelentett az idővel", és kitartó küzdelmet kellett folytatnia, amelyet Nagy-Britannia korlátozott erőforrásaival, nyomasztó gazdasági gondjaival amerikai segítség nélkül egyszerűen képtelen lett volna megvívni. Ez a játszma csak akkor látszott megnyerhetőnek, ha az Egyesült Államok felismeri, hogy saját érdekei (és ezek voltak Nagy-Britannia és Európa érdekei is) azt diktálják, hogy feltartóztassa a szovjet hatalom európai terjeszkedését. Ez a brit politika 1947 végére úgy tűnt, sikerrel járt: sikerült az amerikai politikát, e „lomha bárkát", újabb és újabb kötelezettségek vállalására ösztönözni Európában és a német nyugati zónák tekintetében.

Bevin külügyminiszter „nyugati unió"-terve (1948. január)

Bevin külügyminiszter a londoni konferencia után a következőképpen értékelte a brit diplomácia helyzetét: „gyakorlatilag semmi remény sincs arra, hogy Moszkva a Nyugattal belátható időn belül ésszerű feltételek mellett tárgyaljon. A Nyugat sorsa tehát az Egyesült Államok és a domíniumok által támogatott hivatalos vagy félhivatalos nyugat-európai egység létrehozásától, az anyagi és morális erők mozgósításától függ, amelyek bizalmat teremtenének és energiákat szabadítanának fel ezekben az országokban. Másutt pedig tiszteletet ébresztenének."[1]

Az amerikai politika – a feltartóztatási elvek logikájából fakadóan – ekkorra szintén nyíltan vállalta Európa (és Németország) kettéosztását, és Washington személyében egyetlen szempont vált meghatározóvá: a szövetséges Nyugat-Európa erősítése, – s ezzel összefüggésben – a (nyugat)európai egységtörekvések támogatása. A Truman adminisztráció magas beosztású hivatalnokai közül többen részleteiben ismerték az amerikai pénzügyi diplomácia problémáit és a két háború közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatokat. Robert Lovett, Dean Acheson és John McCloy, mindannyian a Wall Street neves jogászaiként keresték kenyerüket, mielőtt a háború következtében az amerikai politika szolgálatába szegődtek volna. Mivel az amerikai „keleti part" liberális internacionalista külpolitikai elitje a világháború kirobbanását is kivált a szűk nemzeti piacok közötti ellentétek következményének tulajdonította, kézenfekvőnek mutatkozott ezen ellentét kiiktatása, és a pán-európai mozgalomban már előzményekkel rendelkező európai integrációs folyamat támogatása. E választás annál is könnyebb útnak ígérkezett, mert az európai integrációról már a háború alatt különböző tervezetek születtek: elegendő itt Jean Lecanuet, Henri Spaak vagy Jean Monnet elképzeléseire utalnunk. A Marshall-segély egyik feltétele ezért lett az érintett európai államok részéről benyújtandó igények közös összeállítása, amelyet az integráció gazdasági magjának szánt közös szervezet, az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC) osztott szét.

A Marshall-segély szétosztását kivitelezni hivatott amerikai kormányszerv, a Gazdasági Együttműködési Hivatal (ECA) és a kormányközi intézményeként létrehozott európai partnere, az OEEC felállítása 1948 áprilisában bíztató kezdetnek tűnt ezen az úton. A Kongresszus ún. Herter-bizottságának 1948. januári jelentése pedig arra a következtetésre jutott, hogy „bármilyen érdemi gazdasági unió gyakorlatilag a politikai föderáció jelentékeny fokát eredményezné. Következésképp kívánatos volna mindjárt az elején célként megfogalmaznunk egy korlátozott európai politikai föderáció létrehozását, amely azután képes lenne hatékonyan igazgatni ezt a gazdasági uniót".[2]

Amikor azonban a londoni külügyminiszteri konferencia után Bevin megkísérelte megnyerni amerikai kollégája támogatását egy közös *védelmi szerződés* számára, amely az Egyesült Államok katonai segítségét garantálta volna Nyugat-Európának, Marshall külügyminiszter először kitérően válaszolt: az amerikai alkotmány nem teszi lehetővé, hogy az Egyesült Államok békeidőben katonai szövetség tagja legyen. Marshall csak anyagi segítségnyújtást ígérhetett egy nyugat-európai biztonsági egyezmény számára. Marshall külügyminiszter Washingtonba visszatérve tapasztalhatta, hogy fenntartásait osztják a State Department vezető munkatársai. Robert Lovett külügyminiszterhelyettes, és George Kennan, a politikai tervezőcsoport vezetője úgy érvelt, hogy egy atlanti védelmi szerződés „túl nagy provokáció lenne" a Szovjetunióval szemben, és ezért a szovjetek feltartóztatására jobban megfelelnének a Szenátus jóváhagyásával lebonyolítandó Nyugat-Európába irányuló fegyverszállítások.

Ráadásul az amerikai külügyminiszter az Egyesült Államok nyugat-európai tartós katonai elkötelezettségét az európai védelmi erőfeszítések előzetes fokozásától és

összehangolásától tette függővé. Ezen európai kezdeményező szerep nélkül – vélte – az amerikai katonai elkötelezettség elképzelését még nehezebben lehet elfogadtatni a Kongresszussal, mint Európa gazdasági megsegítésének programját. Az amerikai belpolitikai nehézségekkel Bevin külügyminiszter is tisztában lehetett, mert Bidault-val folytatott előzetes egyeztetéseiben többször hangsúlyozta, hogy Párizsnak és Londonnak „európai kezdeményezéssel kellene megkönnyíteni Washington európai elkötelezettségének állandósítását."[3]

Ezért a brit politika 1948 elején nagy lendülettel látott hozzá a *„nyugati unió"* tervének megvalósításához. 1948. január 13-án a washingtoni brit nagykövet immár London hivatalos javaslatát vitte Marshall külügyminiszternek, amelyben Nagy-Britannia készségét fejezte ki, hogy védelmi kérdésekről kezdjenek tárgyalásokat Franciaországgal és a Benelux államokkal. A dunkerquei szerződéshez hasonlóan a jegyzék kétoldalú egyezmények kidolgozását tartotta kívánatosnak, amelyeket később ki lehetne terjeszteni Olaszországra, más mediterrán országokra és Skandináviára is. A jegyzék mellé csatolt emlékiratában Bevin kifejtette, hogy az Egyesült Államok és a domíniumok támogatásával Nagy-Britannia olyan „nyugati demokratikus" rendszer létrehozására törekszik, amely magában foglalná a skandináv államokat, Hollandiát, Franciaországot, Olaszországot, Görögországot, és talán még Portugáliát is.

A „nyugati unióval" kapcsolatos nyilvános vita kezdetét Bevin 1948. január 22-i, a brit alsóházban elmondott beszéde jelentette, amelyben a brit külügyminiszter Európa nyugati felét *a katonai és politikai egység* megteremtésére szólította fel. Jellemző, hogy 1948 elején az európai „harmadik erő" gondolatkör még mindig olyan erősnek tűnt, hogy a „nyugati unió" (s a brüsszeli szerződés) kezdeményezői annak stratégiai célját (az amerikai katonai segítségnyújtás előkészítését Nyugat-Európának) a nyilvánosság előtt – amennyire lehetett – megkísérelték az „önálló európai erőközpont" érveivel szorgalmazni, mivel ezen elképzelés belpolitikai szempontból csak így tűnt képviselhetőnek. Legalábbis a belga külügyminiszter, Henri Spaak, aki a brüsszeli szerződés előkészítésében fontos szerepet játszott, ilyen értelemben óhajtotta megvalósítani azt, de ez a megfontolás a francia szocialisták és – bizonyos fokig – Bevin elképzeléseiben is szerepet játszott.[4]

Kommunista hatalomátvétel Prágában (1948. február)

A nyugat-európai szövetségképződés folyamatát és a németek nyugati integrációjára vonatkozó „menetrendeket" is mértékadóan befolyásolta az 1948-as februári csehszlovák fordulat, *a kommunisták prágai hatalomátvétele.* Aligha kétséges, hogy a hidegháború keletkezés- és fejlődéstörténetében a „prágai puccs" az egyik legfontosabb választóvonalnak tekinthető. A szovjet Kelet-Közép-Európa politika legfontosabb partnerének értékelt, a Kelet és Nyugat között híd szerepét betölteni óhajtó csehszlovák parlamenti demokrácia 1948 telén-tavaszán, belső és külső tényezők

együttes nyomásának köszönhetően, a Kominform-stratégiának megfelelő értelmű „népi demokráciává" alakult.

Csehszlovákiában a háború befejezése után a pártok közötti megegyezéssel széles társadalmi konszenzus jött létre, amely a folyamatosság, vagyis a parlamentarizmus elvére épülhetett. E konszenzus erősödéséhez vélhetőleg hozzájárulhatott, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokkal közösen született döntés alapján már 1945. december 1-jén visszavonta katonai erőit Csehszlovákiából. A népfrontpolitika érvényesülését, valamint azt, hogy Kelet-Közép-Európában itt maradt fenn legtovább és működött ténylegesen a pártkoalíció, a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) 1946-os választási sikere is elősegítette, amely a legerősebb parlamenti párttá vált. Az 1946 júniusában megalakult Alkotmányozó Nemzetgyűlés Eduard *Beneš*t választotta a köztársaság elnökévé, kormányalakításra a kommunista Klement *Gottwald* kapott megbízást. A megalakult koalíciós kormányban a CSKP a belügyi, pénzügyi, tájékoztatási, belkereskedelmi, mezőgazdasági és jóléti–szociális tárcákat szerezte meg, a párthoz közel álló Ludvig *Svoboda* lett a hadügyminiszter, míg a külügyi tárcát Jan *Masaryk* kapta. Ez a koalíció 1947 nyaráig különösebb fennakadás nélkül működött; igazolva azon elvet, amely szerint Csehszlovákia „kiegyensúlyozva a Szovjetunió és a nyugati hatalmak befolyását", hidat alkothat Kelet és Nyugat között.

E híd-szerepben *súlyos törést* jelentett a Sztálin által ultimátum formájában kikényszerített ígéret 1947. július 9-én, hogy Csehszlovákia nem vesz részt a Marshall-terv előkészítését célzó párizsi konferencián. A későbbi csehszlovák fejlődésre, a csehszlovák kommunisták politikai stratégiájának módosulására ezenkívül nyilvánvalóan jelentős hatást gyakorolt az 1947-es szklarska–porebai konferencia is, ahol több küldöttség, mindenekelőtt a jugoszláv, bírálta azon testvérpártokat, amelyek „együttműködnek nem kommunista pártokkal, és pozitívan foglaltak állást a Marshall-tervvel kapcsolatban". A Tájékoztató Iroda (Kominform) 1947. decemberi belgrádi ülésén újabb támadások érték a csehszlovák pártot „koalíciós partnereivel szembeni *túlzottan türelmes* magatartása" miatt. Az élesedő politikai küzdelemben a kommunista erők keserű vereségét jelentette, hogy a szociáldemokraták addigi elnöke, Zdenek Fierlinger, s az általa képviselt, a kommunistákkal együttműködő irányzat kisebbségbe került. Az 1947. novemberi brnói kongresszus Bruno Lausmant választotta a párt elnökének, aki bírálta az addigi szoros együttműködést a kommunistákkal, és önállóbb politikai arculat kialakítását sürgette.

A pártok közötti belső ellentéteket erősítette a gazdasági helyzet 1947-es drasztikus romlása: a válság nyomán fokozódó általános társadalmi elégedetlenség a legnagyobb párt, a kormánykoalíció vezetője a CSKP ellen látszott fordulni. A kommunista vezetők szemében a párt potenciális kiszorulása a hatalomból ebben az időszakban komoly fenyegetésként jelentkezett. A totális hatalom megragadásának szándéka így a „testvérpártok bírálatán" túl e fenyegető konstellációból is következett; erre a párt 1947 őszétől a hagyományos bolsevik stratégiának megfelelően a rendőri apparátus megerősítésével (ekkorra a belügyminisztériumi állomány 80%-a kommunista lett), a polgári pártokon belüli összeesküvések „leleplezésével", és a „reakció" ellen szervezett militáns tömegakciókkal válaszolt. A CSKP a „népfrontpolitikát" már csak tagfelvételei során alkalmazta, taglétszáma havonta 40–50 ezer fővel emelkedett. Amikor ez a taktika átmenetileg eredménytelennek bizonyult, igyekezett befejezni a baloldali térnyerést a rendőrségen belül. Ennek keretében 1948 februárjában leváltottak nyolc magas rangú rendőrtisztviselőt, közöttük a prágai rendőrség vezetőjét. Helyükre a CSKP tagjai kerültek.

1948. február 13-án a kormány (nem-kommunista) többsége a szociáldemokratákkal együtt követelte, hogy Nosek belügyminiszter vonja vissza a nyolc kommunista rendőrtiszt kinevezését. Erre sem a belügyminiszter, sem Gottwald miniszterelnök nem volt hajlandó. A február 20-i kormányülésen ezért a kormány polgári pártokhoz tartozó 12 tagja tiltakozásul lemondott, ezáltal akarták kikényszeríteni a Gottwald-kormány lemondását, a parlament azonnali feloszlatását. 1948. február 21-én, a miniszterek lemondását követő napon, a kommunista párt 200 ezres munkástüntetést szervezett, és általános sztrájkkal fenyegetett, amennyiben nem fogadják el a polgári politikusok lemondását. Február 25-én Gottwald felkereste a fáradt, beteg Beneš elnököt, hogy döntésre bírja. Szavainak nyomatékot az utcákon menetelő fegyveres munkások adtak. Polgárháborútól és esetleges szovjet beavatkozástól tartva Beneš végül elfogadta a 12 miniszter lemondását, és aláírta Gottwald új kormánylistáját, amely 15 kommunista és 11 „útitárs" képviselőből áll. Miután Gottwald új kormánya február 27-én a Hradzsinban letette a hivatalos esküt, megteremtődtek annak feltételei, hogy a CSKP többé ne jusson kisebbségbe: a párt nagy elszántsággal és figyelemreméltó hatékonysággal látott hozzá, hogy a csehszlovák belső feltételeket a környező országokéhoz igazítsa. A kommunisták egyik fő ellenfele a liberális Prokop Drtina igazságügyminiszter február 27-én öngyilkosságot kísérelt meg, március 10-én pedig Jan Masaryk külügyminiszter holttestét találták meg a Külügyminisztérium udvarán. Masaryk erőszakos halála az egész világ számára nyilvánvalóvá tette a csehszlovák tragédiát.[5] Csehszlovákia „gleichschaltolása" aláhúzta a sztálini politika könyörtelenségét. Bebizonyosodott, hogy Moszkva a szolgálatkész szövetséges együttműködése helyett csak a totális ellenőrzéssel elégszik meg, és nem tud különbséget tenni a „baráti" és „bábkormányok" között.

A brüsszeli szerződés és a londoni ajánlások (1948. március)

A „prágai puccsot" Nyugat-Európában a „polgári demokráciák megdöntésére irányuló (szovjet) forgatókönyv" részének tekintették, és ahogyan a neves diplomácia-történész Jean Baptiste Duroselle fogalmazott: „a második világháború utáni európai történelemben valószínűleg 1948 márciusa volt az a hónap, amikor a legtöbben féltek a harmadik világháború kitörésétől." Ez a „nagy félelem" határozta meg azután az 1948. március 4-én kezdődő brüsszeli tárgyalások légkörét is, ahol Nagy-Britannia, Franciaország és a három Benelux-állam azért gyűltek össze, hogy szerződéses formába öntsék a „nyugati unió" célkitűzéseit.

Többoldalú diplomáciai megállapodást soha olyan gyorsan nem kötöttek meg, mint azokban a félelemtől terhes márciusi napokban: alig két hét után (!), március 17-én megszületett a *brüsszeli szerződés*, amely a „gazdasági, szociális és kulturális együttműködés, valamint az önvédelem" területeire terjedt ki; és így egyszerre testesített meg regionális együttműködési egyezményt és a casus foederis elvén nyugvó *kölcsönös segélynyújtási* (védelmi) megállapodást.

A szerződés 4. cikke szerint „Ha a Magas Szerződő Felek egyikét Európában támadás érné, a többiek az ENSZ Alapokmánya 51. cikke értelmében minden rendelkezésre álló eszközzel katonai és egyéb segítséget és támogatást nyújtanak neki..." A szerződés hasonlóan fontos alkotóelemét tartalmazta a hetedik cikk, amely állandó konzultatív tanács felállítását kezdeményezte azért, hogy (a szerződő felek) összeegyeztessék magatartásukat és a szükséges intézkedéseket abban az esetben, ha Németország részéről felújulna az agressziós politika, vagy minden olyan más helyzetben, amely fenyegetést jelenthetne a békére."[6]

A csehszlovák demokrácia tíz éven belül másodszor (és egyetlen puskalövés nélkül) esett áldozatul a totalitarizmus erőinek. A State Department hivatalnokait a prágai puccs még inkább meggyőzte az európai demokratikus erők demoralizáltságáról és megosztottságáról, valamint az európai demokratikus intézmények törékenységéről. Mindinkább meggyőződésükké vált, hogy Európa szovjet dominanciája nem katonai hódítás, hanem belső szubverzió eredménye lesz majd. Nyilvánvaló, hogy ezen megfontolások is szerepet játszottak az amerikai kongresszus döntésében, amely 1948 márciusában jóváhagyta az Európai Újjáépítési Program (ERP) javaslatát. Másrészt öt nappal a brüsszeli szerződés aláírása után, 1948. március 22-én Washingtonban tárgyalások kezdődtek Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Kanada képviselői között azért, hogy a regionális nyugat-európai védelmi kezdeményezéseket tartós amerikai katonai elkötelezettséggel egészítsék ki Európában.

Igaz, a szovjet megfélemlítési politika Finnországban kevesebb sikerrel járt. Sztálin 1948 februárjában nyersen felszólította Paasikivi elnököt, hogy küldjön delegációt Moszvába egy szovjet-finn „barátsági szerződés" aláírására — követve a kelet-európai „népi demokáciákkal" megkötött szerződések mintáját. Egy korabeli brit megfigyelő ezt a sztálini gesztust úgy értékelte, hogy „a szerencsétlen finn kormányt halálos ölelésre hívták meg a kékszakállú herceg várába."[7] Sztálin egy hónappal korábban, a Moszkvát felkereső jugoszláv küldöttség előtt sajnálkozását fejezte ki azért, hogy 1945-ben nem szállta meg Finnországot... mivel túlságosan tekintettel volt az amerikaiakra, holott azok a kisujjukat sem mozdították volna." A finn kommunista párt vezetői pedig 1948. február végén nyíltan hangoztatták, hogy számukra a csehszlovák változások jelentik a „követendő példát". Azonban Paasikivi elnök Benešnél határozottabbnak bizonyult: leváltotta a kommunista belügyminisztert, Leinót, és kormányhű csapatokkal erősítette meg a középületeket.[8]

A szovjet „Kominform-stratégia" feltartóztatásában különösen nagy jelentősége volt az olaszországi választásoknak 1948 áprilisában. Aligha kétséges, hogy az olasz baloldal veresége az 1948. április 18-i választásokon fontos fordulópontot jelentett a

háború utáni időszak történetében. Az olasz kommunisták választási kudarca, és döntésük, hogy nem kísérelték meg erőszakkal módosítani a választási eredményeket, növekvő bizalommal töltötte el az amerikai stratégiai tervezőket. Washington nemcsak azt remélte, hogy De Gasperi győzelme erősíti a nyugat-európai demokratikus erőket, de bízott abban is, hogy „a dominók ezután már ellenkező irányba dőlnek majd". Az olasz választások eredménye az amerikai döntéshozók szemében gazdasági és politikai offenzívájuk sikerét demonstrálta.

A „szovjet fenyegetés" árnyékában kibontakozó és erősödő nyugat-európai integráció fenti kontextusába kell elhelyeznünk a nyugatnémet különállam megszületését szorgalmazó angolszász törekvéseket. A gyakorlati lépéseket Bevin külügyminiszter 1948. január 5-én emlékiratban foglalta össze, amelyben megállapította: „tisztáznunk kell, mit is jelentenek tulajdonképpen az olyan fogalmak, mint »Németország demokratikus fejlődése«. Ha olyan fejlődésről van szó, amely egy kelet-európai mintájú kommunista Németország megteremtésébe torkollik, akkor a mi támogatásunkra senki se számítson. Félreérthetetlenül le kell szögeznünk, hogy Németország demokratizálása nem eredményezheti egy (újabb) rendőrállam születését és a Gestapo feltámadását másik név alatt..." Nyolcpontos programjában Bevin síkraszállt a bizonális közigazgatás átszervezése mellett, mégpedig úgy, hogy több felelősséget ruházzanak a németekre, és ezen intézményeket lehetőség szerint a francia zónára is kiterjesszék; ezenkívül valutareformot javasolt a nyugati zónák gazdasági újjáépítése érdekében. Az eljövendő német alkotmányt Bevin külügyminiszter szükségesnek tartotta úgy megfogalmazni, hogy azt különösebb nehézségek nélkül esetleg egész Németországra is ki lehessen majd terjeszteni, és azt is világossá kellett tenni, hogy a brit politikának nem célja (!) Németország felosztása. Másrészt Bevin nem volt hajlandó azon központosított kormányzati struktúrát támogatni, amelyet a szovjetek szorgalmaztak, mert az – nézete szerint – ismételt veszélyt jelenthetne az európai béke szempontjából.[9]

A State Department politikai tervező csoportjának élén Kennan 1948 februárjában pedig úgy látta, hogy Európa a jövőben három lehetőség közül választhatott: az egyik a német hegemónia, a másik a szovjet dominancia, végül a harmadik lehetőség olyan föderatív szerkezetű Európa megteremtése, amely magában foglalja Németország egyes részeit, ahol azonban a többi európai ország elegendő befolyással rendelkezik majd a német hatalom ellenőrzésére. Kennan szerint azért is szükséges volt felgyorsítani a nyugati zónák gazdasági integrációját Európába, hogy ezáltal elhalványuljon a németek „kihívó nacionalizmusa és kollektív önzése".[10]

Az amerikai elképzelések messzemenően egybeestek a brit Németország-politika törekvéseivel; a State Department is elsődleges céljának tekintette – a nyilvánosság előtt – a német egység fenntartását (más pozíciót a németek előtt nemigen képviselhettek volna), ám csak azzal a feltétellel, hogy (ezen egység) „nem vezethet szovjet befolyásra egész Németország felett". Ezt ugyanis Marshall külügyminiszter „a legnagyobb veszélynek" értékelte „minden nyugati nemzet biztonságára nézve, beleért-

ve az Egyesült Államokét is." Olyan nézet volt ez, amelyet a brit politika már majd két évvel korábban felismert.

Az angolszász szövetségesek első gyakorlati lépésként 1948 elején a bizonális közigazgatást hatékony politikai intézményekké alakították át: megduplázták a Gazdasági Tanács taglétszámát (104 főre) s emellett egy Tartományi Tanácsot hoztak létre. A szintén újonnan megalakított Közigazgatási Tanács pedig szinte kormányzati funkciókat látott el. Ekkor született a központi bankfeladatokat ellátó Bank Deutscher Länder és a Német Legfelsőbb Bíróság is. A tartományi miniszterelnökök és az (angolszász) katonai kormányzók 1948. január 7–8-i frankfurti tanácskozásán Clay és Robertson tábornok hangsúlyozta ezen intézmények ideiglenes jellegét, másfelől azt, hogy „a gazdasági helyzet nem teszi lehetővé, hogy ölbe tett kézzel tovább várjanak, és gyakorlati lépésekre van szükség." Ugyanakkor a résztvevőknek az is nyilvánvaló lehetett, hogy olyan intézmények megalakításáról tárgyalnak, amelyek megvetették a későbbi nyugatnémet rész-állam alapjait. Ezen intézmények törvényes feltételeit a két megszálló hatalom 1948. február 9-i *frankfurti nyilatkozata* teremtette meg. Azonban a francia politika nagy gyanakvással szemlélte ezt az intézményi fejlődést, és a londoni francia követ, Massigli többször kifejtette Bevinnek 1948 januárjában, hogy ezen intézkedések „túlságosan messzire mennek". A franciák megnyugtatására szánt brit válaszra pedig, hogy pusztán „időleges intézkedésről" van szó, a francia külügyminiszter, Bidault szárazon megjegyezte: attól tart, hogy ezek az intézkedések „csak annyira ideiglenesek, mint Lengyelország nyugati határa, vagyis nemigen módosíthatók többé."[11]

Jóllehet a francia diplomaták tisztában lehettek azzal, hogy nincs más választásuk, mint zónájukkal előbb vagy utóbb csatlakozni az angolszász államalapítási tervekhez, a francia kormány elszántnak mutatkozott, hogy legalább az alábbi négy követelést kicsikarja a brit és amerikai szövetségesekből: ismerjék el véglegesnek a Saar-vidékre vonatkozó francia igényt; a Ruhr-vidéket helyezzék olyan nemzetközi fennhatóság alá, amelyben a németek csak névleg vennének részt; a leendő nyugatnémet államot a tartományok lehető leglazább konglomerátumokként szervezzék meg (a francia politikusok itt kivált a 19. század első felének Német Szövetségét tekintették követendő példának); végül pedig garantálják ezen államszövetség tartós lefegyverzését – ennek érdekében a francia politika feleleverítette az 1946-os Byrnes-terv elképzeléseit, de immár Nyugat-Németországra korlátozva azokat.

A francia vonakodás és az angolszász célok közötti konfliktusok jellemezték a nyugati hatalmak első londoni konferenciáját is (1948. február 27.–március 6.), amelynek feladata abban állt, hogy megvesse az eljövendő nyugatnémet állam intézményes alapjait és kidolgozza az államalapítás menetrendjét. A három- majd hathatalmi megbeszélésekre (a tárgyalásokba február 26-a után bekapcsolódtak a Benelux-államok képviselői is) a Szovjetuniót nem hívták meg. Ezért azon nem a külügyminiszterek vettek részt (így akarták valamiképp kivédeni a szovjet szemrehányásokat a Külügyminiszterek Tanácsának megkerüléséről), hanem a francia és az amerikai londoni követ, René Massigli és Lewis W. Douglas képviselte a nyugati

szövetségeseket, a brit küldöttséget pedig a Foreign Office német ügyekért felelős államtitkára, Sir William Strang vezette. A konferencián lényegében a Kontrollrat hatáskörébe tartozó kérdéseket vitatták meg, és elhatározták, hogy Bizóniát és a francia megszállási övezetet bevonják a Marshall-tervbe, és az ennek európai megszervezésére hivatott testületbe, az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetébe (OEEC); a Ruhr-vidéket a Nemzetközi Ruhr Hatóság felállításával nyugati ellenőrzés alá helyezik, továbbá, hogy (nyugat-)német alkotmányozó gyűlést hívnak össze.[12]

Londonban Massigli ismét minden alkalmat megragadott, hogy hangsúlyozza, milyen jelentős a Ruhr-vidék a francia gazdaság számára. A konferencia többi résztvevője azonban nem volt meggyőződve arról, hogy a Ruhr iparágak nemzetközi irányítása és ellenőrzése szükséges lenne. Az amerikai képviselő, Lewis Douglas a nemzetközi hatóságot csak a megszállási rezsim befejezte után akarta létrehozni, és úgy érvelt, hogy ezen hatóságnak nemcsak a Ruhr-vidék, de egész Nyugat-Európa nehéziparát ellenőrizni kellene. Ezen gondolat ugyan összhangban volt azon új francia törekvésekkel, hogy Németországot az európai gazdaság egészébe integrálják, azonban Párizs még nem volt kész arra, hogy egyenlő partnerként egyesítse erőforrásait a németekkel.[13]

A konferencián az ameriaknak és a briteknek politikai érvekkel, katonai garanciák ígéretével és gazdasági nyomással végül sikerült lépésről lépésre meghátrálásra késztetni a francia diplomáciát. Így például fáradhatatlanul próbálták meggyőzni Massiglit, hogy az igazi veszélyt nem a „megvert, lefegyverzett, elszegényedett és ráadásul megfelezett Németország", hanem a Szovjetunió jelenti. Természetesen ezen érvek a „prágai puccs" után még meggyőzőbbnek tűntek, és 1948. április elején (amikor a katonai kormányzók folytatták a londoni megbeszéléseket), Robertson figyelmeztette Koenig tábornokot: „ha továbbra is végeláthatatlan vitákba bonyolódunk Németország nyugati felének jövőjével kapcsolatban, egy napon arra ébredhetünk, hogy a sarló és kalapács befolyása már a Rajnáig terjed." Amikor pedig Couve de Murville, a francia külügyminisztérium politikai államtitkára április 7-én látogatást tett Clay tábornoknál Berlinben, tőle azt hallhatta, hogy „elkerülhetetlen a háború a Szovjetunió ellen az elkövetkező egy-két évben, ám ez akár az idei évet is jelentheti."[14]

A hathatalmi konferencia második fordulója április 20-án kezdődött Londonban, és a francia diplomácia – miután hozzájárult zónájának az angolszász megszállási övezetekkel történő gazdasági egyesítéséhez – megkísérelte keresztülvinni, hogy legalább a nyugatnémet államalapítást (minél későbbre) halasszák el. E tekintetben Párizs főként a Berlinben és másutt lehetséges szovjet ellenlépésektől tartott – mint hamarosan kiderült: nem alaptalanul.

A berlini blokád (1948. június – 1949. április)

A szovjet vezetés, mint arra utaltunk, sokáig vonakodott, hogy a nyugatnémet államalapítási kísérletekre övezetében hasonló eszközökkel válaszoljon. Igaz, miután

a szövetséges külügyminiszteri konferenciák zsákutcába jutottak, 1948 márciusában Németország négyhatalmi igazgatása is összeomlott. A Kontrollrat március 20-i ülésén Szokolovszkij marsall felszólította a nyugati hatalmak képviselőit, hogy tájékoztassák őt az (első) londoni hathatalmi konferencia határozatairól, és egyúttal tiltakozott a nyugati hatalmak ezen lépése ellen, amelyet a potsdami megállapodásokkal való szakításként értelmezett. Miután a nyugati képviselők a kért tájékoztatást megtagadták, a szovjet delegáció vezetője nem látta értelmét a további megbeszéléseknek, és látványosan elhagyta a Szövetséges Ellenőrző Tanácsot – a legfőbb német hatalmi szerv cselekvésképtelenné vált.

Azután, hogy a francia nemzetgyűlés 1948. június 17-én jó néhány fenntartással ugyan, ám végül kis szavazattöbbséggel jóváhagyta a június elsején véget ért második londoni konferencia döntéseit, e határozatokat a katonai kormányzók *londoni ajánlások* néven július elsején közölték hivatalosan a nyugati zónák miniszterelnökeivel. Az ún. frankfurti dokumentumok alapján megkezdődhetett a nyugati külön-állam alkotmányának kidolgozása: 1948. szeptember elsejére kitűzték az ún. parlamenttanács első ülését, amely majd nem alkotmányt, hanem – a vállalkozás ideiglenes jellegét hangsúlyozandó – „alaptörvényt" dolgoz ki az eljövendő nyugatnémet állam számára.

Amikor pedig a nyugati zónákban 1948. június 20-án bevezették a *valutareformot* (amelyet a britek és az amerikaiak már régóta előkészítettek, és ehhez végül sikerült megszerezniük a franciák támogatását is), gyakorlatilag végbement nemcsak Németország, de Berlin kettészakadása is. A győztes hatalmak képviselői 1948. június 22-én még egyszer találkoztak a SZET pénzügyi bizottságában, hogy megvitassák a pénzügyi reform nagy-berlini kiterjesztésének kérdéseit. A szovjet képviselők azonban elutasították a nyugati valuta egész Berlinre történő kiterjesztését, és hangsúlyozták: a berlini szektorok a szovjet övezet pénzügyi rendszerébe tartoznak, így az egész városra az általuk meghirdetett pénzreform rendelkezéseit tekintik érvényesnek. A nyugati hatalmak e szovjet intézkedést szektoraikban érvénytelenítették, és a nyugati fizetőeszközt vették át. Erre válaszul kezdődött Berlin nyugati szektorainak szovjet blokádja: június 23-án „annak megakadályozására, hogy hatalmas mértékű értéktelen pénztömegek kerüljenek a szovjet megszállási övezetbe", a szovjet katonai közigazgatás (SMAD) lezárta a Berlinbe vezető összes köz- és vasútat, s a nyugati szektorokban megszűnt az áram- és gázszolgáltatás is. Nem sokkal azután, hogy megkezdődött a blokád, a berlini szövetséges Kommandatúra is működésképtelenné vált, Berlin kelet-nyugati kettészakadása is beteljesült.[15]

Figyelemre méltó, hogy a nyugatnémet államalapítási tervekkel párhuzamosan a nyugati kancelláriákban mindinkább előtérbe került a kérdés: hogyan reagál majd minderre a szovjet vezetés? Bár a vélemények meglehetősen eltértek, abban mindhárom nyugati szövetséges egyetértett, hogy pozíciójuk Berlin nyugati szektoraiban a legsebezhetőbb. Így például a londoni hathatalmi konferencia kezdete előtt, 1948. február 17-én a Foreign Office Berlinnel kapcsolatos tanácskozásán – jóllehet elismerték (Nyugat) Berlin kiemelkedő politikai jelentőségét – nem zárták ki annak

lehetőségét, hogy „feladják Berlint", ha a szovjetek megkísérlik a nyugati hatalmakat erőszakkal kiűzni onnan. „Maradnunk kell" – zárta le a vitát Bevin egy hónappal később, anélkül, hogy világos stratégiát dolgoztak volna ki a Berlin elleni szovjet lépések esetére. 1948. március 20-a, a SZET felbomlása után Berlinben érezhetően növekedett a feszültség, s a hónap végén a szovjetek megkezdték a „mini-blokádot", a Berlinbe vezető utak szigorított ellenőrzését. A brit politika vezérfonala ezután így hangzott: „semmit sem mondani (a szovjeteknek), ám egy tapodtat sem mozdulni (Berlinből)."[16]

Hasonlóképpen, a State Department hivatalnokai közül sokan „tarthatatlannak" és „tehertételnek" tekintették a szövetségesek berlini helyzetét, és azt javasolták, hogy a nyugati hatalmaknak fel kellene készülniük a városból való kivonulásra. Ezzel szemben „a két legbefolyásosabb amerikai Németországban", Lucius Clay tábornok és politikai tanácsadója, Robert Murphy, úgy érezték: a legjobb módszer a Moszkvával való összeütközés elkerülésére az, ha az Egyesült Államok teljesen világossá és egyértelművé teszi, hogy semmilyen körülmények között sem adja fel Berlint.[17]

1948 áprilisában Clay tábornok ezért mindenekelőtt szilárdságot követelt a Washingtontól: „Csehszlovákiát elvesztettük. Ha feladjuk Berlint, azután egész Nyugat-Németország következik. Ha az a szándékunk, hogy megtartsuk Európát a kommunizmussal szemben, egy tapodtat sem mozdulhatunk... (Berlinből). Ha Amerika most nem érti meg, hogy a kocka el van vetve... akkor a kommunizmus mindent maga alá gyűr (sic!)... a demokrácia jövője arra kötelez bennünket, hogy tartsuk berlini pozíciónkat."[18]

Ez az amerikai és brit elszántság tükröződött azután a londoni ajánlásokban; az angolszász szövetségesek világosan kinyilvánították szándékukat (ehhez végül sikerült megnyerniük a franciák vonakodó támogatását is), hogy Németország-politikájukat ezután a Szovjetunió nélkül alakítják, mégha ez egyúttal Németország tartós kettéosztásával is jár. A szovjet vezetés így Nyugat-Berlin blokádjával mindenekelőtt azon (négyhatalmi) tárgyalásokat akarta kikényszeríteni, amelyekből korábban kizárták, és ekképpen az utolsó pillanatban megakadályozni a nyugatnémet állam megszületését. Bár nem volt túlságosan nagy az esélye, hogy a szövetségesekre gyakorolt nyomás e durva formájával tárgyalásos megoldást lehet kikényszeríteni Németország ügyében, néhány hétig úgy tűnt: Sztálinnak sikerül elérnie célját. Igaz, Sztálin nem tette teljessé a blokádot, ugyanis – a szovjet külügyminisztérium javaslatát figyelmen kívül hagyva – nem záratta le a Berlinbe vezető légifolyosókat. Nyilvánvaló, hogy Moszkva ezzel a lépéssel csökkenteni akarta a közvetlen katonai összeütközés kockázatát. Másrészt ez a „rés" nem tűnt döntőnek a szovjet lépés sikere szempontjából, hiszen nehezen lehetett elképzelni, hogy a nyugati szövetségesek pusztán légi úton tartósan biztosítani tudják a kétmilliós Nyugat-Berlin ellátását.

1948. augusztus 3-án a nyugati hatalmak moszkvai követeit, akik a blokád felszámolásának feltételeiről korábban Molotovval tárgyaltak, maga Sztálin fogadta. Sztálin kifejtette, hogy erre az intézkedésre főként „technikai okokból" volt szükség,

mert a londoni határozatok, s mindenekelőtt a valutareform, és a nyugati pénznem bevezetése „a szovjet megszállási övezet centrumában a zóna gazdaságát felbomlással fenyegette... a szovjet hatóságok (a blokáddal) a szovjet megszállási övezetet védik". Ráadásul „a londoni konferencia eredményeképp két német állam jött létre, két fővárossal, Frankfurttal és Berlinnel... ezért a nyugati hatalmak elvesztették (nyugat)berlini jelenlétük jogi alapját... nincs kifogása a három nyugati zóna egyesítése ellen – tette hozzá Sztálin, elegánsan felülemelkedve a szovjet propaganda addig hangoztatott tézisein –, ellenben nem helyesli a nyugati hatalmak szándékát, hogy Nyugat-Németországban német kormányt alakítsanak... a szovjet zóna ugyanúgy egységet képez, ám (a szovjeteknek) eszükbe nem jutna, hogy ott német kormányt alakítsanak... ez az igazi probléma" – állapította meg Sztálin, s a beszélgetés folyamán ismételten utalt arra, hogy a londoni ajánlások *felfüggesztését* tekinti a blokád befejezése árának.[19]

A nyugati hatalmakat a blokád – egyes diplomaták előzetes figyelmeztetése ellenére – váratlanul és felkészületlenül érte, és kezdetben az is teljesen bizonytalannak tűnt, hogyan lehet majd az amerikaiak által improvizált légihíd segítségével biztosítani a több mint kétmilliós Nyugat-Berlin ellátását. A blokád kezdetén a francia diplomácia szkeptikusan úgy ítélte, hogy a nyugati hatalmak csak egy „új München" vagy a háború között választhatnak. Párizs kételkedett abban, hogy hosszútávon tartani lehetne a szövetséges hatalmak berlini pozícióit. Amikor pedig a brit és az amerikai légierő 1948. július 26-án megkezdte Berlin légiúton történő ellátását, a francia diplomácia informálta az angolszász szövetségeseket, hogy a francai légierő „sajnos nincs abban az állapotban, hogy hozzájárulhatna a szövetségesek légihídjához".

Ugyanakkor a brit kormány a június 24-én sebtében összehívott kabinetülésen jóváhagyta Bevin külügyminiszter álláspontját, hogy a nyugati hatalmaknak a gyengeség semmilyen jelét nem szabad mutatniuk, mert az „Európa elvesztésével" fenyeget. „Ha szilárdan kitartunk – fogalmazta meg Bevin –, az oroszok végül engedni fognak." Négy nappal később ebben az értelemben járult hozzá a brit kormány ahhoz is, hogy amerikai B–29-es bombázókat (atombomba célbajuttatására alkalmas harci repülőgépeket) telepítsenek néhány brit támaszpontra (igaz, atomfegyverek nélkül). Mégha a nyugati hatalmak bíztak is abban, hogy a Szovjetunió nem kockáztat háborút Berlinért, a szembenállás az egykori szövetségesek között 1948. júliusában-augusztusában drasztikusan kiéleződött.

A Robertson-terv (1948. augusztus)

A berlini blokád hatására született kiútkeresésként értékelhető Sir Brian Robertson, a németországi brit katonai kormányzó javaslata a megszálló csapatok *visszavonásáról* és egy központi német kormány létrehozásáról. A londoni ajánlásokra adott szovjet válasz meggyőzte Robertsont, hogy a nyugati hatalmak által választott út Németország politikai jövőjét illetően – a nyugati államalapítás és Németország tartós kettéosztása – előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül háborúhoz vezet a szovjetekkel. A *Robertson-terv* ezért javasolt alternatívát a német probléma rendezésére, mégpedig abban az értelemben, hogy „a megszálló hatalmak visszavonulnának a (német) határokon túlra, átengedve Berlint és Németország döntő részét egy egységes központi kormánynak, amellyel azután a versailles-i szerződés mintájára békeszerződést kötnének".[20] Azért, hogy tervéhez megnyerje a Szovjetunió támogatását, Robertson javasolta: kínálják fel a szovjeteknek a részvételt a Ruhr-vidék nemzetközi ellenőrzésében.

Nyilvánvaló, hogy e terv radikális szakítást jelentett (volna) a britek addigi Németország-politikájának célkitűzéseivel. Robertson javaslatát azonban a Foreign Office kétkedéssel fogadta, s heves viták után mint „kivitelezhetetlent" és „veszedelmest" vetette el: „Ha a Robertson-terv alapján kezdünk tárgyalni, nem hihetjük azt, hogy egy bizonyos pont után megállhatunk... az oroszok nagy presztízsgyőzelmet aratnak, s e kikényszerített tárgyalásokkal tetemes helyzeti előnyre tesznek szert... a Robertson-terv eddigi politikánk összeomlásához vezet, és óriási mértékű »gazdasági Münchenre« számíthatunk..." A Foreign Office német osztályának vezetője, Patrick Dean különösen attól a lehetőségtől óvott, hogy a „szovjetek megvethessék lábukat a nyugati zónákban, és kivált a Ruhr-vidéken", amelyet mindenfajta német rendezés központi kérdésének tekintett. Dean szerint egy esetleges szovjet részvétel e területen azt eredményezné, hogy „a szovjet befolyás szüntelenül növekedne (a Ruhr-vidéken) s végérvényesen szertefoszlana annak lehetősége, hogy e régió a nyugat-európai gazdasági térség békés és dinamikus részévé váljon..."[21] Ezen érvek végül meggyőzték a brit döntéshozókat, hogy a Robertson-terv forgatókönyve szerint egyesített Németország „nagyobb fenyegetést jelentene a békére, mint a kettéosztott", s elvetették a németországi brit katonai kormányzó elképzeléseit.

Kennan „A-programja" (1948. augusztus – 1949. április)

Érdekes, hogy a berlini válság hatására George Kennan – ekkor már az amerikai külügyminisztérium tervezési osztályának, a Policy Planning Staff-nak a vezetője – is a Robertsonéhoz hasonló elképzeléseket fogalmazott meg a nyugatnémet államalapítás lehetséges alternatívájaként. Kennan 1948. augusztus 12-i emlékiratában felvázolta egy *lehetséges „össznémet rendezés" körvonalait:* „a katonai kormányzás gyors befejezése, valódi hatalommal bíró (össz)német kormány felállítása, a megszálló erők kivonása Németországból, vagy annak döntő részéről..." Ezen elképzelés szerint a szövetséges megszálló erőket a német határok mentén állomásoztatnák, ekképpen ellenőriznék az (új), össznémet választásokból kikerülő német kormány politikáját. Ugyanakkor – tette hozzá Kennan – „ebben az esetben presztízsveszteség nélkül kivonulhatnánk Berlinből (is), amelynek lakossága azonban nem kerülne szovjet uralom alá, mivel a szovjeteknek is ki kellene vonulniuk Németországból."[22]

A Kennan vezette politikai tervezők szerint ezen megoldás nem elhanyagolható kockázatai és nehézségei ellenére (kivált az európai újjáépítési program tekintetében, amelyet így a szovjet zónára is kiterjesztettek volna) még mindig *elfogadhatóbbnak* tűnt, mint a tartós együttélés a megosztott Berlin problémájával, az európai integráció nélkül életképtelen Nyugat-Németországgal (s az újraegyesítésre törekvő [nyugat]németekkel), valamint Európa állandósult megosztottságával. Másszóval, Kennan a Szovjetunió feltartóztatásának – s Németország kettéosztásának – egyik legelső szorgalmazója most az általa képviselt politika ellen fordult: annyira megrettentette az amerikai politika mind militánsabbá válása, illetve a nyugat-európaiak hiányzó föderációs hajlandósága.[23]

Ugyanis Kennan meggyőződése szerint a feltartóztatási politika két egymással szorosan összekapcsolódó üzenetet hordozott. Az egyrészt a liberális értelmiségiek és a javíthatatlan rooseveltiánusok meggyőzésére irányult, megfogalmazván azt, hogy lehetetlen a tartós és hosszú távú együttműködés a Szovjetunióval. A „szovjet magatartás forrásainak" ezen végkövetkeztetése 1946-tól kezdődően mindinkább egybeesett a Szovjetunióról alkotott képpel, és a berlini blokád több mint hitelessé tette azt.

A kennani koncepció másik, nem kevésbé fontos eleme szerint azonban „a Szovjetunió nem jelentett halálos fenyegetést a nyugatra"; a szovjet rendszer „már magában hordozta pusztulásának csíráit", s a túlterjeszkedett sztálini birodalom nem az expanzióban, hanem a status quo stabilizálásában volt érdekelt. Charles Bohlenhez hasonlóan Kennan is bizonyos meglepetéssel vegyes hitetlenkedéssel fogadta 1948 tavaszán a Nyugat-Európa és az Egyesült Államok közötti formális védelmi szövetség gondolatát. Ugyanis Kennan egy „politikai fenyegetés politikai eszközökkel történő kezelését" tekintette a legfőbb prioritásnak, ám ezen elképzeléseivel a mind militánsabbá váló amerikai külpolitikai színtéren hamarosan ismét egyedül maradt.

Ami Kennan németországi javaslatának politikai környezetét illeti, a berlini blokádon kívül érdemes az 1948. júniusi Jugoszlávia elleni Kominform-határozatra utalnunk. A szovjet-jugoszláv viszályt Kennan „az első lépésnek" tekintette „a szovjet érdekszféra felbomlási folyamatában". Ezért elérkezettnek látta az időt, hogy a nyugati szövetségesek átfogó rendezés keretében egyezzenek meg Sztálinnal Németország politikai jövőjét illetően. 1948 nyarán Kennan úgy ítélte meg, hogy a németek önrendelkezésének elfogadása kevésbé kockázatos, mint a háború utáni status quo fenntartása, amely „beláthatatlan időre meghosszabbítaná a szovjetek katonai jelenlétét Európa szívében a német nemzet instabil felosztásának közepette". Ilyen körülmények között az eljövendő nyugat-német kormány Kennan szerint csak egy „sértett és kihívó nacionalizmus szóvivője" lehet majd.

Azonban a brit Foreign Office-hoz hasonlóan, a State Department is *elvetette* ezt az alternatív elképzelést, abból kiindulva, hogy *„túlságosan veszélyes* lenne Németországot (a javasolt elvek mentén) egyesíteni addig, míg Nyugat-Európa gazdaságilag és katonailag nem erősödik meg jobban." Az ügyvezető külügyminiszter, Robert Lovett az „A-program" átdolgozását kérte Kennantól.[24]

Ráadásul ekkorra a nyugati jelenlét fenntartása Berlin nyugati szektoraiban „a keleti terjeszkedéssel szembeni helytállás szimbólumává" vált. Ahogyan Clay tábornok politikai segítőtársa, Robert Murphy fogalmazott Marshall külügyminiszterhez intézett feljegyzésében: „ha engednénk a szovjet nyomásnak, hogy elűzzenek minket Berlinből, ebből a (nyugat)németek és a többi európai nemzet csak azt a következtetést vonhatnák le, hogy az amerikai visszavonulás Bécsből és Nyugat-Németországból már csak idő kérdése. A gyengeség és gyávaság eme dicstelen beismerése után az amerikaiak európai pozíciója pedig olyan szilárd lenne, mint a macskáé egy meredek bádogtetőn. A berlini kivonulás 1948 Münchenjét jelentené."[25]

Azonban amikor Dean Acheson 1949 januárjában átvette State Department irányítását és tudomást szerzett Kennan javaslatairól, kezdetben támogatta azokat. Sőt az újdonsült külügyminiszter igazából azt sem értette, hogy „egyáltalán, hogyan dönthettünk korábban a nyugat-német állam létrehozásáról. Ugyanúgy, ahogyan Németország egyesítése nem lehet öncél – jegyezte meg Acheson –, Németország felosztása sem lehet az". Így a State Department német kérdés mindkét megközelítését (tartós felosztás, illetve esetleges egyesítés) alapos elemzésnek vetette alá 1949 májusa előtt, az újabb külügyminiszteri konferencia előestéjén (a szovjet diplomácia ezt a négyhatalmi tanácskozást kérte a berlini blokád feloldásának fejében).

A Pentagon tervezői azonban ellenezték a kennani javaslatokat, ugyanis megkérdőjelezték a német határok mentén létrehozandó katonai enklávék elképzelését. De a terv még nagyobb ellenállást váltott ki azon politikusok részéről, akik óriási energiákat fektettek a londoni ajánlások megvalósításába. A Kennan-terv szerintük azt jelentette volna, hogy „gyakorlatilag mindenféle küzdelem nélkül átengedjük a kezdeményezést az oroszoknak és a kommunistáknak"; Clay tábornok a berlini blokád sikerére utalva pedig úgy látta, hogy „megnyertük a csatát és most olyan fegyverszünetet írunk, mintha mi lennénk a vesztesek". Ráadásul Robert Murphy úgy vélte, hogy a választás nem szükségképpen az egyesítés és a tartós megosztás között húzódik: a Nyugat-Európához szoros szálakkal kötődő virágzó Nyugat-Németország ugyanis „mágnesként" vonzerőt gyakorolhatna a kelet-németekre, így kivonva őket az orosz ellenőrzés alól. 1949. április 18-án a State Department vezető tisztségviselői részletes vitát rendeztek a Kennan-féle javaslatokról, azonban végül elvetették azokat.[26]

Amikor a britek tudomást szereztek a kennani „A-programról", megrémültek annak a gondolatától is, hogy az Egyesült Államok esetleg kivonja haderőit Németországból. Bevin külügyminiszter szerint „ha a szovjetek kivonulnak Európából, elvárják, hogy mi hasonlóképpen cselekedjünk, ez a lehetőség azonban félelemmel tölti el az európai államokat". Amikor Acheson megemlítette, hogy végülis legfeljebb a német határokra való visszavonulásról lenne szó, Bevin azt válaszolta, hogy a Foreign Office ezt igazából sohasem tekintette komoly lehetőségnek.

1949. május 10-én Bevin figyelmeztette Acheson külügyminisztert, hogy a német vezetők elkeseredetten elleneznének minden olyan Németország egészére vonatkozó megállapodást, amely „a (nyugat-)németeket kiszolgáltatná a keleti zónákban szovjet módra szervezett politikai rendőrség önkényének és a nyugati zónák kommunis-

tái kénye-kedvének". Bevin szerint a nyugat-német vezetők elutasítanák a nyugati megszálló csapatok visszavonulását mindaddig, amíg demokratikus államukat nem szilárdították meg és nem születtek hatékony ellenintézkedések a keletről jövő fenyegetéssel szemben. Amikor Acheson 1949 májusában a küszöbön álló újabb külügyminiszteri konferencia előtt óvatos utalást tett a „szövetségesek esetleges haderőátcsoportosításaira", Bevin figyelmeztetett, hogy ezen lehetőség puszta említése „mélységes nyugtalanságot válthatna ki az európai közvéleményből".[27]

Az „A programról" szóló híresztelések pánikot váltottak ki Párizsban és rémületet Londonban. Kennan keserű kommentárja szerint „lépésről lépésre, először a State Department döntéshozatali folyamatában született kompromisszumokkal, majd azon engedményekkel, amelyeket a franciáknak és a briteknek tettünk, az A-program fokozatosan értelmét vesztette".[28]

Évekkel később Paul Nitze úgy emlékezett, hogy Acheson annyira ragaszkodott a program következtetéseihez, hogy megkérte Charles Bohlent: félhivatalos formában próbálja megtudakolni a szovjet álláspontot a megszálló csapatok általános kivonásának tervéről. Bohlen kérdésére a kelet-németországi szovjet katonai kormányzó, Vaszilij Csujkov marsall állítólag azt felelte: „a németek gyűlölnek bennünket, ezért szükséges, hogy továbbra is fenntartsuk haderőinket Németországban". Ez Nitze szerint azután véget vetett minden további vitának a kennani tervről.[29]

A berlini blokád következményei

1948. augusztus 26-án a négyhatalmi felelősség fenntartását Marshall külügyminiszter mindenfajta Berlinre vonatkozó rendezés lényegi elemének tekintette. Ez egyúttal elkötelezettséget jelentett a nyugati szövetségesek tartós nyugat-berlini jelenléte mellett . A berlini blokád kritikus szakasza véget ért, és különösen azután, hogy a „légihíd" sikere mindinkább kirajzolódni látszott, 1948 őszétől a nyugati hatalmak nemigen láttak okot arra, hogy kompromisszumot keressenek a szovjetekkel. Marshall külügyminiszter optimista (és talán önelégült) elemzése szerint: „az oroszok (mindenütt) visszavonulóban vannak... már csak Berlinben tudnak gondot okozni nekünk, mindenütt másutt, és főként Németországban kicsúszik lábuk alól a talaj. Nyugat-Németországot talpra állítottuk, és most úgy kell újjáépítenünk, hogy valóban elmondhassuk: a győzelem útjára léptünk"[30]

Aligha kétséges, hogy Berlin nyugati szektorainak blokádja a második világháború utáni szovjet politika egyik súlyos tévedésének értékelhető. Az új források napvilágra kerülése teljesen nyilvánvalóvá tette azt, ami már korábban is sejteni lehetett: Sztálinnak nem volt célja a német megosztás, nem akart kelet-német különállamot létrehozni a szovjet megszállási övezetből, ehelyett inkább az egész Németország feletti ellenőrzésre törekedett. A négyhatalmilag igazgatott Németország lehetővé tette volna a Szovjetuniónak, hogy hozzáférhessen a Ruhr-vidék erőforrásaihoz.[31] A Marshall-terv azonban (egyik fontos következményként) meghiúsította Sztálin azon reményeit, hogy megszerezheti a közvetett ellenőrzést az egyesített Németország egésze felett.

Németországban a szovjet politika és Sztálin egyébként is olyan feladat elé került, amelynek megoldására nemigen volt alkalmas: olyan társadalmi rétegeket és politikusokat kellett meggyőznie, akik felett nem volt kizárólagos hatalma. Sztálin könnyűszerrel megvalósíthatta volna a szovjet zóna bolsevik értelmű átalakítását, de ezáltal szétrombolta volna annak reményét és kilátásait, hogy esetleg Németország többi részét is a szovjet érdekszférába vonhatja.

Azért, hogy a szovjet politika megvalósíthassa egész Németországra vonatkozó céljait, olyan politikára kellett törekednie a keleti zónában, amely bizonyos fajta vonzerőt gyakorol Németország többi részére. Ez végül megvalósíthatatlan feladatnak bizonyult, és ebben a kudarcban szerepet játszott a szovjet megszálló hatóságok jóvátételi politikája, éppúgy, mint az a tény, hogy a szovjet diplomáciának olyan szolgalelkű, szűklátókörű, makacs és hataloméhes kelet-német politikusokra kellett támaszkodnia német céljai megvalósításában, mint Wilhelm Pieck, Otto Grotewohl vagy Walter Ulbricht.

A Marshall-terv ráadásul választás elé állította a szovjet megszállási övezeten kívüli németeket: egyrészt követhették a nemzeti egységhez vezető sztálinista utat; bár világos volt, hogy a Szovjetunió meglehetősen korlátozott lehetőségekkel rendelkezik a német újjáépítés támogatására (a politikai akaratról nem is beszélve). Másrészt gazdasági segélyt remélhettek az amerikai szövetségtől – tudatában annak, hogy ezen szövetség hatására a távoli jövőbe tolódhat a német újraegyesítés távlata. Ilyen formában megfogalmazva, ezen dilemma nem is tűnt olyan összetettnek: a német gazdasági fellendülés és a többpárti demokrácia politikai előnyei a legtöbb nyugat-német szemében messze meghaladták azt az érzelmi hatást, amelyet az egység érzése jelenthetett (volna).

Így Németországnak a Marshall-terv következtében kirajzolódó felosztása, s a külön nyugat-német állam gazdasági újjáépítése és a formálódó nyugati tömbbe való integrálása a sztálini Németország-politika súlyos geopolitikai vereségével ért fel. Ezért a nyugati hatalmak által megfogalmazott londoni ajánlásokra Sztálin 1948 júniusában Berlin nyugati szektorainak blokádjaival válaszolt. A nyers szovjet érvelésmód szerint a nyugati hatalmak a jaltai-potsdami megállapodások felrúgásával elvesztették jogukat Berlin nyugati szektorainak igazgatására. 1948 júniusa után, amikor szorult a szovjet hurok Nyugat-Berlin körül, a nyugati hatalmak – igaz, némi habozás után – elutasították a Sztálin által javasolt német quid pro quo-t, tudniillik a londoni ajánlások érvénytelenítését cserébe a blokád feloldásáért.

Amíg a brit-amerikai légihíd Berlin túlélését biztosította, az amerikai propaganda a blokádot a szovjetrendszer könyörtelenségének és embertelenségének bizonyítékává stilizálta. A légihíd pedig az amerikai légierő zavarba ejtő fölényét demonstrálta. Így Sztálin makacs elszántsága azzal együtt, hogy nem tudta elviselni németországi diplomáciájának kudarcát, a szovjet külpolitika még súlyosabb vereségét eredményezte Nyugat-Berlinben. Berlin szovjet blokádja ugyanis messzeható következmé-

nyekkel járt az európai szovjet biztonsági érdekek szempontjából. A szovjet politika erőszakos és nyers eszközeitől megrémült nyugat-európai államok többsége ekkor fordult az Egyesült Államokhoz biztonsági garanciákért, és ez vezetett 1949 áprilisában az Észak- Atlanti Szövetség (NATO) megszületéséhez – amely több mint negyven évig a legtöbb fejfájást okozta a szovjet tábornokoknak, és végül a szövetség magát a Szovjetuniót is túlélte.

Ráadásul Sztálin durva kísérlete, hogy a nyugati szövetségeseket német politikájuk megváltoztatására szorítsa, azon németeket is elriasztotta, akik egyébként ingadoztak vagy éppenséggel hajlottak volna arra, hogy Tauroggen és Rapalló szellemében szovjet gyámkodás mellett valósítsák meg a német politika egyenjogúsítását az 1945-ös nulla év után. Nem tudni, a szovjet diktátor valóban azt remélte-e, hogy a blokáddal megszerezheti az ellenőrzést az egész város felett, vagy esetleg engedményekre kényszerítheti a nyugati hatalmakat a „londoni ajánlások" tekintetében. Az azonban bizonyos, hogy a Clay tábornok által kezdeményezett – és sikeresnek bizonyult – légihíddal éppoly kevéssé számolt, mint a blokád érzelmi és politikai hatásaival. A „berlini válság" hatására megszilárdult a szovjet politikáról formált negatív kép, és olyan *fenyegetettségi trauma* keletkezett Németország nyugati felében, amely megteremtette az (egyébként szintén hiányzó) legitimitást a külön nyugat-német állam létrehozásához.

A nyugatnémet tartományi miniszterelnökök első konferenciájukon, 1948 júliusában, Koblenzben még visszautasították az államalapításra szóló „megbízatásukat", és ehelyett ugyan részleges önállósággal rendelkező, de csak *ideiglenes* közigazgatási egység megteremtéséért szálltak síkra. A berlini válság hatására azután mindinkább hajlottak arra, hogy engedjenek Clay tábornok nyomásának. Amikor Rüdesheim városában a konferencia második fordulójában (július végén) épp a (nyugat)berlini polgármester, Ernst Reuter sürgette egy nyugatnémet „Kernstaat" gyors megalakítását (s Nyugat-Berlint is ezen állam részének tekintette), akkor a miniszterelnökök többsége megszavazta az alkotmányozó nemzetgyűlés 1948. szeptember elsejére történő összehívását. Azért, hogy a meglévő fenntartásokat kiküszöböljék, a katonai kormányzók elfogadták, hogy a kidolgozandó alkotmánynak az ideiglenesebben hangzó „alaptörvény" nevet adják, és a parlamenttanácsba a tartományi parlamentek küldjenek képviselőket, a közvetlenül választott delegátusok helyett. Bár Nyugat-Németország eljövendő nyugati integrációjának mértéke természetesen ekkor még eldöntetlen maradt, a nyugatnémet államalapításra tett előkészületeket aligha lehetett ezután kétségbe vonni. Az „ideiglenesség" tézise mindenekelőtt a németeknek segített abban, hogy „megemésszék" részvételüket e (nyugatnémet) megoldásban.[32]

Míg tehát a brit–amerikai légihíd Berlin túlélését biztosította, 1948 szeptemberében a bonni Alexander–König Múzeum épületében a tartományi parlamentek által delegált 65 képviselő hozzálátott az alkotmány kidolgozásának a születendő új német állam számára. A képviselők munkájának eredményét a pártviszonyok határozták meg (a szociáldemokraták kisebbségben voltak a keresztény-konzervatív pártokkal szemben), illetve a szövetséges hatalmak képviselői, akik precízen ügyeltek arra, hogy megvalósuljanak német elképzeléseik. A döntő kérdés természetesen arra vonatkozott: milyen erős legyen az új központi kormányzat a tartományokkal szemben. E tekintetben a nyugati hatalmak és a CDU/CSU képviselők egy elszánt Kurt Schumacherrel találták szembe magukat, aki erős központi kormány mellett érvelt erőteljesen föderalista színezetű elképzeléseik ellenében. Ebből az ütközetből végül Schumacher és a szociáldemokraták kerültek ki győztesen. Az új állam külpolitikai irányultságát illetően ezzel szemben az Adenauer képviselte óvatos, de egyértelmű nyugati integráció politikája kerekedett felül a német egység mihamarabbi megvalósítását központba állító, s ezért a nyugati integrációs intézményekkel szemben fenntartásait hangoztató schumacheri elképzelések ellenében. Időközben, 1948. augusztus 16-án a nyugati zónák katonai kormányzóinak találkozóján fontos döntés született: Koenig, Clay és Robertson munkacsoportokat állítottak fel egy németországi megszállási statútum kidolgozására, és egyúttal bevezették a teljes mozgásszabadságot a három nyugati zóna között.

Államalapítás a szovjet zónában (1949. október)

Mint arra utaltunk, Sztálin sokáig vonakodott, hogy a nyugatnémet államalapítás lépéseire a szovjet megszállási övezetben hasonló eszközökkel válaszoljon, s Nyugat-Berlin blokádjával kísérletet tett arra, hogy a nyugati hatalmakat politikájuk megváltoztatására szorítsa. Másrészt tagadhatatlan, hogy 1948 tavaszától a szovjet vezetés jelentős lépéseket tett azért, hogy a „Kominform-stratégia" jegyében átalakítsa a szovjet megszállási övezet arculatát. Bár a német kommunista párt nem vett részt a Tájékoztató Iroda 1947. szeptemberi alapító ülésén, és e konferencia állítólag teljesen váratlanul érte a pártot, az ott született határozatok nem maradtak hatás nélkül a szovjet övezet politikai fejlődésére. Tyulpanov ezredes, a szovjet katonai közigazgatás (SMAD) politikai tanácsadója először 1947 őszén fejezte ki nemtetszését „a szocializmushoz vezető sajátos német út" Anton Ackermanntól származó téziseivel szemben.

A szovjet katonai közigazgatás 1947 decemberében eltávolította a keleti CDU vezetéséből Jacob Kaisert és Ernst Lemnert, mert azok a „népi kongresszus" mozgalmat az Egységpárt manőverének tekintették. A Tägliche Rundschau, a szovjet megszálló hatóságok hivatalos lapja, 1947. december 13-án megállapította: „Kaiser alkalmatlannak bizonyult, hogy továbbra is pártja élén maradjon." A kereszténydemokrata párt számára, amely addig messzemenően megőrizte önállóságát, és az 1947. szeptemberi pártkongresszus után még a „dogmatikus marxizmus hullámtörője" kívánt lenni, 1947. december 20-án megkezdődött a politikai alkalmazkodás időszaka. Ami a liberális–demokrata pártot illeti, 1948 áprilisában, Külz halála után olyan személyek kerültek az LDP vezetőségébe, akik „lojálisan együttműködtek" az Egységpárttal.

A polgári pártok gyengítését szolgálta az is, hogy 1948 tavaszán a SMAD két további párt megalakulását engedélyezte. Az 1948 áprilisában kreált „Németország Nemzeti Demokratikus Pártját" (NPDP) Ludwig Bolz vezette, aki 1933 előtt a kommunista párthoz tartozott. A párt tagsága katonatisztekből és egykori náci (NSDAP) párttagokból került ki, akiket a másik két polgári párt korábban nem toborozhatott. Az NPDP erőteljes nemzeti jelszavakkal kívánta növelni befolyását. Hasonló körülmények között született „Németország Demokratikus Parasztpártja" (DBD) is, amelynek vezetője az egykori mecklenburgi kommunista képviselő, Ernst Goldenbaum lett. A „népi tanács", a II. „német népi kongresszus" által 1948 márciusában választott, és az Egységpárt által irányított állandó testület a két új pártot azonnal felvette tagjai sorába. Miután sikerült megtörni a CDU és LDP ellenállását, a két új párt 1948 augusztusában–szeptemberében az antifasiszta blokkhoz is csatlakozhatott.

Az Egységpártnak az SZK(b)P céljaival való maradéktalan azonosulását főként a szovjet–jugoszláv konfliktus váltotta ki. Igaz, Wilhelm Pieck már 1948 márciusában arról panaszkodott a szovjet megszálló hatóságok képviselőinek, hogy Németország nyugati zónáiban egyre inkább növekszik a Marshall-segély támogatottsága, és ott az Egységpártot csak „úgynevezett orosz hivatalos pártnak" tekintik.

A Kominform 1948. június 28-i jugoszlávellenes határozata (érdekes egybeesés: mindez alig néhány nappal a berlini blokád kezdete után történt) után a német párt (is) habozás nélkül Sztálin oldalára állt. 1948 júliusában döntés született a pártnak „az ellenséges és elfajult elemektől való megtisztítására", és nem sokkal később jelent meg Anton Ackermann önkritikája a „szocializmushoz vezető egyetlen lehetséges útról". A szerző arra a világos következtetésre jutott, hogy (az általa másfél évvel korábban megfogalmazott) sajátos német út elmélete „feltétlenül hamisnak és veszedelmesnek bizonyult".

1948 szeptemberében határozta el a pártvezetés a ún. Központi Ellenőrző Bizottság megalakítását, amely Hermann Matern vezetésével a párton belüli ellenzék semlegesítésének hatékony eszközévé vált. Az Egységpárt első konferenciáján (1949. január 25–28.) a „demokratikus centralizmust" a pártfelépítmény alapelvévé nyilvánították, a sztálini SZK(b)P vezető szerepének hitvallása minden párttag számára kötelező érvényű lett. Meghirdették a „szociáldemokratizmus" elleni általános harcot: a különböző „ügynökök" letartóztatásával erősödött a félelem légköre a párton belül, több korábbi szociáldemokrata vezető, köztük Gniffke és Thape nyugatra menekült.

A szociáldemokraták kiszorításával, a „demokratikus centralizmus" elvének felelevenítésével, *a szovjet modell és a sztálini tézisek szolgai követésével* az Egységpárt a „népfrontos közjáték" után a régi német kommunista párt tradícióihoz tért vissza, amely a húszas évek végén, harmincas évek elején egyszer már mélységesen sztálinizálódott. Minden előkészület megtörtént tehát, hogy az „államépítő párt" átvegye a hatalmat egy, a Szovjetuniót modellnek tekintő német részállamban. Talán ezért is érezte úgy Walter Ulbricht 1949 áprilisában, hogy „elérkezett a sikerek ideje. Az SED egy éve kezdődött új típusú párttá alakulása képessé teszi a pártot, hogy a

gazdaság, az államfejlődés és a kulturális élet minden területén új, konstruktív eszméket valósítson meg."[33]

Míg a Parlamenttanács Bonnban a Grundgesetz születésén munkálkodott, a szovjet zónában az Egységpárt 1949. januári pártkonferenciája az „egységes, haladó és demokratikus Németország" megteremtését jelölte meg a legfontosabb feladatának. A Népi Tanács 1949 márciusában kihirdette a „nemzeti szükségállapotot", „nemzeti önsegélyt" követelt és döntött egy harmadik népi kongresszus megválasztásáról, amelynek 1949. május végén *alkotmánytervezetet* kellett készítenie egy *össznémet* Német Demokratikus Köztársaság számára. A „nemzeti szükségállapotra" hivatkozva az Egységpártnak sikerült elérnie, hogy az 1949. május 15-re kiírt népi kongresszus választásokon a blokkpártok előzetesen rögzített kvóták szerinti *közös listákon* induljanak. A polgári pártok csak azért fogadták el az ilyen formájú szavazást, mert a SED kötelezettséget vállalt, hogy a küszöbön álló időszaki választásokat majd hagyományos formában rendezik meg. Mindenesetre a kvóták elfogadásával a polgári pártok olyan példát teremtettek, amelyre később nem volt nehéz hivatkozni: a „nemzeti szükségállapot" mind tovább tartott, egységet követelt, s az Egységpárt vezetése nem mulasztotta el, hogy szüntelenül utaljon is arra.

A III. „népi kongresszus" képviselői 1949. május 29-én ültek össze Berlin keleti szektorában; három héttel a Grundgesetz kibocsátása után, s hat nappal azután, hogy az ún. Jessup–Malik-megállapodásnak köszönhetően, amely a berlini szovjet blokád feloldását eredményezte, újabb négyhatalmi külügyminiszteri konferencia kezdődött Párizsban. A párizsi külügyminiszteri konferencia ülésein azonban nem sikerült közelíteni az álláspontokat: a nyugati hatalmak felkínálták a szovjet övezet tartományainak, hogy csatlakozzanak a Grundgesetzhez, és elutasították azon szovjet javaslatot, hogy a két központi gazdasági intézményből, a nyugati zónákban működő Gazdasági Tanácsból és a szovjet katonai közigazgatás (SMAD) fennhatósága alá tartozó Német Gazdasági Bizottságból (DWK) össznémet „államtanácsot" hozzanak létre.

A népi kongresszus azonban továbbra is a német egység mellett mozgósított: május 30-án jóváhagyta a keletnémet alkotmánytervezetet és „kiáltványt" intézett a „német néphez", amelyben az „egység és igazságos béke nemzeti frontjának" megalakítására szólított fel, és „összhangban a német népakarattal" központi német kormány megalakítását követelte. Figyelemre méltó, hogy a „nemzeti front" javaslatát nem a SED vezetése terjesztette elő, hanem Otto Nuschke, aki 1948 decemberében Jacob Kaiser lemondatása után örökölte a CDU elnöki tisztét: Nuschke felhívásában a „jóakaratú németekhez" fordult, hogy „tartsanak össze a nemzeti alapkérdésekben", és „valamilyen formában valósítsák meg a német egységet".

Az Egységpárt vezetése 1949 júliusában a párt legfőbb kötelességének nyilvánította „a demokratikus Németország nemzeti frontjának megteremtését az amerikai imperializmus elnyomásával szemben". El kellett érni továbbá „a német nép csatlakozását az antiimperialista táborhoz, amelynek vezető erejét a Szovjetunió" képviselte. Nota bene *egész* Németország keleti integrációjáról volt itt szó, legalábbis a szán-

dékok szintjén. A nyugatnémet külön-állam megszületését azonban már aligha lehetett megakadályozni. 1949. augusztus 9-én a szövetségi gyűlési választásokon azon pártok szereztek abszolút többséget, amelyek a (nyugati) államalapítás és a nyugati integráció mellett kötelezték el magukat. Az új fővárosban, Bonnban szeptember 7-én először ült össze a Bundestag, s szeptember 15-én Konrad Adenauert, igaz, csupán egyetlen szavazattöbbséggel, kancellárrá választották.

A kancellárválasztás valószínűleg a szovjet vezetés számára is vízválasztó lehetett: szeptember 16-án az Egységpárt küldöttsége (Pieck, Ulbricht, Grotewohl és a párt teoretikusa, Oelssner) Moszkvába érkezett, hogy „megtanácskozza az SZK(b)P képviselőivel a nyugatnémet imperialista állam létrejötte következtében kialakult helyzetet és megtervezze az NDK megalakulásához szükséges közös lépéseket".

Amikor a német pártvezetők két hét múltán visszatértek Moszkvából, érvelésükből még mindig úgy tűnhetett, hogy lehetőséget látnak a német egység fenntartására, és – néhány napig – ismét felerősödött a központi német kormány követelése. Hasonló módon érvelt az a szovjet diplomáciai jegyzék is, amelyet a nyugatnémet kormányalakítás után juttattak el a nyugati hatalmakhoz. Ezen október elsejei jegyzék „népellenes szeparatista kormánynak" bélyegezte Adenauer kormányát, amely „szoros kapcsolatban áll külföldi pénzügyi körökkel, sőt függ is azoktól", ám nem utalt az esetleges válaszlépésekre. Mindenesetre ezen olvasat szerint a megosztás felelőssége a nyugati hatalmakat terhelte, a szovjet övezet nemzeti mozgalma a nyugatnémet szeparatistákkal szemben, legalábbis forma szerint, legitimálódott, és a Szovjetunió a német egység őrzőjévé magasztosult.

Október 4-én azonban az Egységpárt vezetősége Wilhelm Pieck referátuma után egyhangúlag elfogadta azt a „sürgető javaslatot", hogy „tárgyalásokat kezdjenek a többi demokratikus párt és tömegszervezet képviselőivel a Német Demokratikus Köztársaság ideiglenes kormányának létrehozásáról". Ez a javaslat első megközelítésben még mindig csak egy össznémet rendezési változatnak tűnt, de Pieck a szűkebb nyilvánosság előtt hozzátette, hogy *„nem egész Németország,* hanem az NDK kormányát értjük ez alatt". Pieck szerint „a pártvezetés hosszú ideig habozott, hogy előálljon az NDK kormányalakítási javaslatával... most azonban a helyzet olyan komolyra fordult, hogy ez a lépés többé nem kerülhető meg."

Október 5-én a Népi Tanács prezidiumából és a pártok képviselőiből alakult ötvenfős testület *egyhangúan* úgy határozott: „felszólítja a Népi Tanácsot, hogy nemzeti önsegély útján alakuljon az NDK Ideiglenes Népi Kamarájává s nevezze ki az NDK alkotmányos kormányát". A választásokat azonban csak 1950. október 15-re írták ki, mivel Wilhelm Pieck szerint „erre az időre az új kormánynak szüksége van, hogy munkájával a néptömegek előtt bebizonyítsa: nemcsak létrejöttében és összetételében különbözik alapvetően a nyugati kormánytól, hanem valóban a német nép kormányát jelenti". Nem ismeretes, hogyan született meg végül az egyhangú döntés, de az államalapítás mértékadó NDK történész-krónikása (is) megemlíti, hogy a CDU és LDP képviselői az ülésen kétségbe vonták a Népi Tanács jogosultságát, szovjet

erőszakot emlegettek, és mindenekelőtt a választások több mint egy évvel történő elhalasztását kifogásolták.

Október 7-én a Német Gazdasági Bizottság épületében gyűlt össze a Népi Tanács 330 képviselője. A napirend első pontjaként a testület elnöke, Wilhelm Pieck felolvasta a „demokratikus Németország nemzeti frontja" – kiáltványt, melynek főbb gondolatait néhány nappal korábban az Egységpárt határozata fogalmazta meg. A nemzeti front meghatározó célját Pieck „Németország gazdasági és politikai egységének helyreállításában" jelölte meg; mégpedig a nyugatnémet különállam felszámolásával, a Ruhr-statútum és a Saar-vidék autonómiájának megszüntetésével, és egy *össznémet* demokratikus kormány kialakításával. A front programjának megvalósításáért folytatott küzdelemben az NDK „erős bástya" kívánt lenni, a „harcot Németország szuverenitásáért és egységéért" a születő új állam legfőbb törekvésének nyilvánították.

Október 10-én a SMAD egyetértését fejezte ki az államalapítással, s közigazgatási feladatait az NDK kormányára ruházva át, Szovjet Ellenőrző Bizottsággá (SKK) alakult, amely Csujkov hadseregtábornok vezetésével a jövőben a „potsdami megállapodások betartásának" ellenőrzésére korlátozta tevékenységét. A Szovjet Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadója Vlagyimir Szemjonov lett, a Szovjetunió „németországi" követévé október 17-én Puskint nevezték ki. Október 11-én a Népi Kamara Wilhelm Pieckct választotta az NDK elnökévé, Otto Grotewohl lett a miniszterelnök, aki másnap mutatta be kormányát, amelyben a kulcsminisztériumokat az egységpárt szerezte meg. Kormánynyilatkozatában Grotewohl megállapította: „az imperialista háború fenyegető veszélye parancsoló szükségességgel állított bennünket azon feladat elé, hogy a Németország egységéért folytatott harc, a demokratikus újjáépítés és a béke érdekében hatékony és erős vezetést teremtsünk. Ezért hoztuk létre a Német Demokratikus Köztársaságot."

Sztálin október 13-i üdvözlő táviratában az NDK megalakulását „az egységes, demokratikus és békeszerető Németország alapkövének" nevezte és ezt „Európa történetében fordulópontnak" tekintette, mert szemében nem volt kétséges, hogy „egy békeszerető és demokratikus Németország létrejötte a békeszerető Szovjetunió fennállása mellett kizárja új háborúk lehetőségét Európában, és meghiúsítja a világimperialisták azon szándékát, hogy leigázzák az európai népeket". Az NDK megalakulásában nem utolsósorban az élesedő kelet–nyugati konfliktus és a mindinkább elmérgesedő jugoszláv–szovjet vita is közrejátszott: néhány nappal korábban kiáltották ki Pekingben a Kínai Népköztársaságot, Magyarországon ebben az időben került sor a Rajk-perre, és „Rajk László és cinkosai" kivégzése után a Szovjetunió felmondta a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést; szeptember 23-án pedig nyilvánosságra került az első sikeres szovjet atomrobbantás híre, megdőlt az amerikai atommonopólium. E vészterhes időkben aligha volt meglepő, hogy a nyugati közvélemény nem tulajdonított jelentőséget a „demokratikus német állam" megszületésének. A másik német állam vezetői is úgy tekintették, hogy az NDK nem lesz hosszú életű. Konrad Adenauer szövetségi kancellár 1949. október 21-i nyilatkozata is e

magabiztos meggyőződést tükrözte, amelyben Adenauer kinyilvánította, hogy a „német egység létrejöttéig a Szövetségi Köztársaság a német nép egyetlen törvényes állami kerete."[34]

A szövetséges hatalmaknak a második világháború végén időlegesnek szánt megállapodásai Németországban ekképpen valószínűtlen, ugyanakkor meghatározatlan idejű status quo-vá szilárdultak. Úgy tűnt, hogy a német rendezés a háború utáni európai rendezés hű tükörképe lesz, abban az értelemben, hogy a két tömböt elválasztó határok az egykori német államtest közepén húzódtak, sőt az egykori német fővárost is kettéosztották. 1949 végén egyáltalán nem volt világos, hogy ez a helyzet mennyire lesz majd tartós. Az azonban bizonyosnak tűnt: ezt a status quot az érdekelt felek egyike sem tekintette végérvényes megoldásnak.

IX.

A nyugati szövetségesek és a Szövetségi Köztársaság: ellenőrzés integráció révén?

A Vandenberg-módosítás és a NATO megalakulása (1949. április)

Az amerikai külpolitika átértékelése – egy híres diplomáciatörténeti munka címével szólva: „ a globalizmushoz való felemelkedés" – bár nem 1948-tól számítható, az igazán markáns fordulat, a prágai kommunista hatalomátvétel és a berlini válság után következett be. A közvetlen amerikai katonai kötelezettségvállalást Európában azonban gátolta az (amerikai) alkotmány klasszikus tilalma, amely szerint az Egyesült Államok békeidőben nem köthetett katonai szövetségeket. E tekintetben 1948 májusában következett be áttörés, amikor Bidault, francia külügyminiszter amerikai tárgyalópartnerei értésére adta: elképzelhetetlen, hogy kielégítő amerikai védelmi garanciák nélkül a francia Nemzetgyűlés támogatná a londoni ajánlásokat és a nyugatnémet állam megalakítását; ezen amerikai biztosítékok – francia szempontból – egyszerre nyújtottak volna védelmet egy esetleges szovjet támadás, illetve az esetleg újjáéledő „német veszéllyel" szemben.

Ez a „francia junktim" adta meg a végső ösztönzést a State Departmentnek, hogy szorgalmazza a „formális védelmi szövetség" gondolatát. Igaz, az erre vonatkozó megbeszélések már 1948 áprilisában megkezdődtek a State Department, a Kongresszus, a Szenátus, a Nemzetbiztonsági Tanács és a Vezérkari Főnökség Egyesített Bizottsága között. A republikánus többségű törvényhozásban a demokrata Trumannak kevés esélyt adtak, hogy néhány hónappal az 1948 őszén esedékes választások előtt érvényesíteni tudja akaratát egy ekkora horderejű külpolitikai fordulatot eredményező javaslat tekintetében. Vandenberg szenátor azonban, aki a republikánusok jelöltjeként az elnökválasztáson Truman leendő riválisának számított, nem akarta, hogy az atlanti szövetség kezdeményezése az elnöktől induljon ki, s ezért integrációpárti tanácsadója, John Forster Dulles javaslatára vállalta a róla elnevezett határozati javaslat előterjesztését.

A Vandenberg-határozatot a Szenátus nagy többséggel fogadta el 1948. június 11-én. A határozat az ENSZ szerepének általános erősítésén túl támogatta azon elvet, hogy az Egyesült Államok „alkotmányos úton csatlakozzon olyan regionális és kollektív intézkedésekhez, amelyek tartós és hatékony önsegélyen, valamint kölcsönös segítségen nyugszanak."[1]

A Vandenberg-módosítás az amerikai külpolitika fontos mérföldkövének bizonyult az elszigetelődési politikától a globális kötelezettségvállalás felé vezető úton. Ráadásul az 1948. július 6-án Washingtonban a majdani európai–amerikai katonai szövetségről megkezdett tárgyalások (a brüsszeli szerződés aláírói, valamint az Egyesült Államok és Kanada képviselői között) a berlini blokád hatására a vártnál sokkal gyorsabban haladtak: a szovjet katonai fenyegetés tézise az amerikai politikai közvéleményben mind hitelesebbé vált. Kéthónapos tárgyalássorozat után, 1948. szeptember 9-én a résztvevő hatalmak egyetértettek abban, hogy „a Szovjetunió, amely a Kreml jelenlegi diktatúrájának uralma alatt a közvetett agresszió technikáit és a közvetlen agresszió fenyegetését alkalmazza, a nyugati civilizáció könyörtelen ellensége. Ezért olyan együttműködési formát kell kialakítani, amely egyesíti Nyugat-Európa országait és az észak-amerikai kontinens államait e közös veszéllyel szemben, és biztonságot teremt számukra."[2]

A NATO-tárgyalások igazán azonban csak Truman elnök 1948. őszi újraválasztása után gyorsultak fel. Az új külügyminiszter, Dean Acheson, akit korábban „Washington legtehetségesebb ügyvédjének" tartottak, három fő kérdéssel találta magát szemben: az Atlanti-szerződéssel, Németország problémájával, és az európai integráció jövőjével. Az új külügyminiszter kinevezését kommentálva a washingtoni brit követ Sir Oliver Franks a következőképpen jellemezte Achesont: „bár kimagasló jellemű és kiváló tulajdonságokkal rendelkezik, Acheson lényegében jogász, vagyis olyan személy, aki ha valamilyen nehézséggel találja magát szemben, azt minden oldalról mérlegeli, abban a reményben, hogy sikerül valamilyen kompromisszumot találnia ahelyett, hogy világos igennel vagy nemmel válaszolna".[3] Mint az elkövetkező években kiderült: Acheson jogászi ösztönére és kompromisszumkeresésére nagy szükség volt az amerikai külpolitika előtt álló három fő kérdés megoldásában.

Annál is inkább, mivel Washingtonban nem volt mindenki meggyőződve az amerikai katonai szerepvállalás szükségességéről. A Kennan vezette Policy Planning Staff 1948 végén úgy tekintette, hogy „a meghatározó orosz szándék továbbra is Nyugat-Európa politikai eszközökkel való meghódítása. A katonai erő Moszkva e törekvéseiben pusztán a megfélemlítés eszköze. Az észak-atlanti biztonsági megállapodás hozzájárulhat a nyugat-európai nemzetek önbizalmának – szükséges és kívánatos – erősítéséhez. Azonban fennáll a veszély, hogy a katonai-biztonsági kérdések túlságos hangsúlyozásával háttérbe szorul a gazdasági újjáépítés, és az európai problémák békés megoldására való törekvés."[4]

Az új külügyminiszter hivatalba lépése idején az Észak-Atlanti Szerződés még több fontos kérdése tisztázatlan és eldöntetlen maradt: ezek közé tartozott az esetleges olasz tagság, amelyet Franciaország erőteljesen támogatott – azon az alapon, hogy

Olaszország fontos stratégiai határvonalon húzódott és a franciák számítása szerint az olasz tagság lehetővé tette volna az Észak-Atlanti Szerződés kiterjesztését Algériára is (!). Az olasz tagságot azonban kezdetben sem Truman elnök, sem a szenátus, sem a brit kormány nem támogatta, mivel Olaszországot inkább az atlanti megállapodás tehertételének tekintették. Ugyanakkor Acheson külügyminiszter mindinkább meggyőződött arról, hogy Olaszország kizárása „elszigetelődési komplexusokat eredményezne, és ez esetleg semlegességi politikára ösztönözné az olaszokat". Mégis, a döntő tényezőt a francia diplomácia álláspontja jelentette, ugyanis Franciaország esetleges távolmaradása esetén a szerződés „semmit sem ért volna". Ráadásul Acheson szerint „kétséges volt, hogy Franciaország valaha is megbarátkozna a németországi szövetséges ellenőrzés elkerülhetetlen csökkenésével, ha nem kerülne sor az Észak-Atlanti Szerződés megkötésére".

Végül 1949. április 4-én Washingtonban tizenkét állam képviselője írta alá az Észak-Atlanti Szerződés (NATO) alapokmányát, közöttük Olaszország (a francia diplomácia sürgetésére), illetve Norvégia, Dánia (Grönland szigetével együtt), Izland és Portugália (az Azori-szigetekkel), mivel ezen államok az amerikai és kanadai geostratégiai biztonságfelfogás fontos alkotóelemét képezték.

Az alapokmány értelmében az Egyesült Államok elkötelezte magát egy közös katonai szervezet létrehozása mellett, amelynek kompetenciáját és kiterjedtségét azonban az alapokmány nem említi. Az európaiak által remélt automatikus segítségnyújtás elvében sem sikerült a tárgyalófeleknek megállapodniuk. Tekintettel az amerikai törvényhozásra, az aláírók csak arra vállaltak kötelezettséget, hogy „az egyikük vagy többjük ellen... intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek, s ez esetben mindegyikük megteszi azokat az intézkedéseket –ideértve a fegyveres erő alkalmazását is –, amelyeket a békének és a biztonságnak az északatlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart."[5]

Megállapítható tehát, hogy ez idő tájt még az amerikai szövetségesi elkötelezettség korlátozott felfogása dominált. Hasonlóképpen, az európaiaknak szánt 1,45 milliárdos katonai támogatás, amelyet Truman elnök még a szerződés 1949. júliusi kongresszusi jóváhagyása előtt jelentett be, inkább szimbolikus jelentőségűnek tekinthető. Mégis, a gazdaság és a politika mellett e szerződéssel az Egyesült Államok hosszútávra kötelezze el magát az európai kontinens védelme mellett. Aligha tévedünk nagyot, ha a NATO szerződés közvetlen jelentőségét annak az európai kontinensre gyakorolt pszichológiai hatásában látjuk. Washington ekképpen szándékozott bátorítani az aláíró államokat, hogy nagyobb kockázatokat vállaljanak a német gazdaság újjáépítésében, a (nyugat-)német köztársaság megteremtésében és az európai integrációs törekvések erősítése terén. Ahogyan Acheson külügyminiszter fogalmazott a NATO szerződés szenátusi vitájában: „ a megállapodás nagyobb biztonságérzetet ad Franciaországnak Németországgal szemben ugyanúgy, mint a Szovjetunió ellenében és ez segítheti a franciákat a német probléma realistább megközelítésében" [6].

Bár az atlanti szerződés aláírása idején Hubert Beuve-Méry, a Le Monde főszerkesztője – és az európai „harmadik erő" gondolatkör egyik legtekintélyesebb képvi-

selője – úgy értékelte, hogy „Németország újrafelfegyverzése úgy búvik meg az atlanti szerződésben, mint csíra a magban",[7] természetesen ez idő tájt nyugatnémet részvételről aligha lehetett szó a formálódó nyugati katonai szövetségi rendszerben. Igaz, e részvétel nem állt ellentétben a szovjet terjeszkedés feltartóztatására született védelmi szövetség logikájával – s ezért amerikai és brit tervekben már 1949 nyarától feltűnt e gondolat –, azonban az angolszász szövetségesek a végleges nyugati integrációtól vonakodó nyugatnémetekre e tekintetben éppoly kevésbé számíthattak, mint a német veszély esetleges újjáéledésétől visszarettenő franciákra.

A washingtoni egyezmények és Nyugat-Németország jövője (1949. április)

Az atlanti szerződés árnyékában, 1949 áprilisában a három nyugati szövetséges külügyminiszter, Acheson, Bevin és Schuman Washingtonban értekezletre gyűlt össze, amelyen megvitatták a Németországgal kapcsolatos függő kérdéseket, és április 8-án aláírták a diplomáciatörténetben *washingtoni egyezmények* néven ismert hét okmányt, amelyek megvetették az eljövendő nyugatnémet állam alapjait. Az ugyanezen a napon megkötött másik egyezményben a francia megszállási övezetet egyesítették Bizóniával, és így létrehozták Trizóniát, amelyre vonatkozóan egységesen voltak érvényesek a washingtoni egyezmények rendelkezései. Nagy jelentősége volt, hogy a szövetségesek Nyugat-Németországban megszüntették a katonai kormányzatot, ehelyett főbiztosokat neveztek ki a megszállási politika felügyeletére. Ez egyebek mellett azt is eredményezte, hogy sikerült véget vetni Clay tábornok és a francia katonai kormányzó, Koenig végeláthatatlan vitáinak.

A nyugati övezetekre vonatkozó *megszállási statútum* kifejezte a nyugati hatalmak azon szándékát, hogy „a megszállás elkövetkező időszakában a német nép mind nagyobb önkormányzatra tegyen szert." Ennek értelmében a szövetségi állam és a tartományok (Landok) megkapták a teljes törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmat (összhangban a kidolgozandó német alkotmánnyal, az Alaptörvénnyel). A megszálló hatalmak ellenben fenntartották jogaikat többek között a leszerelés és demilitarizálás, a Ruhr-vidékre vonatkozó ellenőrzés, a jóvátétel, a külügyek és a külkereskedelem ellenőrzése tekintetében.[6] Jóllehet a megszálló hatalmak fennhatósága alá rendelve, a megszállási statútum a német önállóság új elvét vezette be és ezáltal megvetette a (nyugat) németek nyugat-európai társulásának alapjait.

A „német kérdés" ez idő tájt igazából három kérdést takart, amelyekre a szövetséges hatalmaknak választ kellett találniuk: (i) bíznak-e eléggé a németekben ahhoz, hogy lehetővé tegyék egy egységes német állam létrejöttét; (ii) bíznak-e eléggé a németekben ahhoz, hogy megengedjék szabad döntésüket az új Németország politikai és katonai szövetségeseit illetően; (iii) bíznak-e eléggé a németekben ahhoz, hogy bizton állíthassák: a német nemzeti törekvések nem fenyegetik majd az európai békét. 1948-1955 között a francia, a brit és a szovjet kormány valószínűleg mindhárom kérdésre határozott nemmel válaszolt volna. Azonban az amerikai válasz nem volt ennyire egyértelmű.

Igaz, a nyugatnémet államalapítási tervek felkarolásával, támogatásával a nyugati szövetségesek szemében a „német probléma" biztonsági aspektusa is megváltozott. „Jelenlegi politikánk arra irányul – emlékeztetett Robert Lovett ügyvezető külügyminiszter 1948 decemberében –, hogy Nyugat-Németországot szoros szövetségben egyesítsük Nyugat-Európa szabad és demokratikus államaival, és ezáltal lehetővé tegyük számára, hogy hozzájárulhasson és részt vehessen az európai gazdasági újjáépítésben. Nem engedhetjük meg, hogy Németország a szovjet érdekszféra részévé váljon, vagy azt, hogy a szovjet politika eszközeként építsék újjá".[9]

Acheson külügyminiszter és az amerikai külpolitika arra törekedett, hogy új intézmények létrehozásával is biztosítsák a nyugat-németek európai elkötelezettségét. Acheson ezért kívánta egyszerűsíteni a megszállási statútumot és minimálisra csökkenteni a megszálló hatalmak közvetlen befolyását. Annál is inkább, mert úgy vélte, hogy az Egyesült Államok elegendő eszközzel rendelkezik Nyugat-Németország ellenőrzésére az Európai Újjáépítési Program (ERP) keretében kialakított eljárások segítségével. Különös megelégedéssel töltötte el Achesont, amikor jóbarátja, John McCloy (a háború idején helyettes hadügyminiszter, utána pedig a Bretton Woodsban 1945-ben létrehozott Világbank első elnöke) elfogadta a felkérést a németországi amerikai főbiztos posztjára. Ez Clay tábornok mandátumának a végét is jelentette, és mivel McCloy közvetlenül a State Departmenttel állt kapcsolatban, ekképpen a hadsereg befolyását is sikerült visszaszorítani a washingtoni döntéshozatalon belül.

A szigorú háromhatalmi ellenőrzés helyett a Foreign Office már 1948 őszén azt javasolta, hogy „az idejétmúlt biztonsági elképzelések helyett" a Nyugati Unió Club *belsejéből* ellenőrizzék Németországot – a többségi elv okos érvényesítésével..." Ezen ellenőrzést (az integráció révén) a brit diplomaták azért is elengedhetetlennek ítélték, mert tartottak a „Rapalló-komplexus", a Kelet és Nyugat között ingadozó kiszámíthatatlan német politika esetleges újjáéledésétől: „Németország csak akkor jelent veszélyt (az európai biztonság szempontjából), ha ellenséges ligához csatlakozik... és az egyetlen ellenséges szövetséget a szovjet tömb jelenti" – fogalmazott 1948 őszén egy brit emlékirat.[10]

Ráadásul ekkorra az európai kontinens biztonsága egyre inkább előtérbe került a brit külpolitikai gondolkodásmódban: „azt még túléljük, ha elveszítjük a Közel-Keletet, de ha Nyugat-Európa vész el, abba belerokkanhatunk...", szögezte le az 1949 márciusára elkészült brit hosszú távú stratégiai program. Nyugat-Európa védelme a brit biztonság fontos pillérévé lépett elő.[11]

E programban találhatjuk „az atlanti együttműködés" fejlesztésének meghatározó törekvését is, azon elvből kiindulva, hogy „a jelen helyzetben elengedhetetlen a legszorosabb együttműködés az Egyesült Államokkal, nemcsak a szovjet agresszió feltartóztatása érdekében, de az európai egység és a nemzetközi érdekek is ezt diktálják". Bár az amerikai politikai, katonai és gazdasági támogatás életbevágóan fontos volt Nagy-Britannia számára, a brit diplomácia kínosan ügyelt arra, hogy a „ veszé-

lyes luxusnak" tartott függőségi viszony ne billenjen át feltétlen alárendeltségi kapcsolatba és kellő mozgásszabadságot biztosítson a szigetországnak.

A tanulmány Németországgal kapcsolatban megállapította: „egy igazán jelentős nyugat-európai erőnek szüksége van az erős és talán egységes Németországra, de ebben az esetben számolni kell bizonyos német szándékokkal a dominancia megszerzésére vagy zsarolásra, a német–szovjet együttműködéstől való tartózkodás ellentételeként..." A britek véleménye szerint, „annak ellenére, hogy a kettéosztott Németország potenciális veszélyeket hordoz, a nyugatnak nem szükséges magához ragadni a kezdeményezést a lehetséges megegyezés érdekében, mivel csak a Szövetségi Köztársaság további demokratikus fejlődése, illetve a Szovjetunió gyengítésére tett akciók eredményezhetnek elfogadható szovjet javaslatokat."[12]

A francia Németország-politika esetében mindenekelőtt az „idejétmúlt biztonsági elképzelések" kirajzolódó kudarca tűnik föl. A britek és amerikaiak integrációs politikája minden téren felülkerekedni látszott azon francia elképzeléseken, hogy „lehető legtovább tartsák fönn Németország alávetett helyzetét". E francia politika lényegi problémákat vetett fel az angolszászok számára. Nézetük szerint alapjában hibás volt az az elképzelés, ahogyan a franciák érvényesíteni kívánták biztonsági törekvéseiket. Ahogyan Robert Murphy, Clay tábornok politikai tanácsadója fogalmazott: „a franciák mindenhová biztonsági garanciákat akarnak beépíteni. A helyhatósági választások lebonyolításába, a cipő- és aszpiringyártásba éppúgy, mint a nevelés, a vallás, a rajnai hajózás és a bankügyletek terén. Mi ellenben Németország gyors újjáépítését akarjuk *általános* biztonsági garanciák segítségével. Meggyőződésünk szerint nemigen lesz német újjáépítés, ha az élet *minden területét* biztonsági korlátozásokkal terheljük."[13]

Mégis, közvetlenül a washingtoni egyezmények megkötése után az amerikai politikának számolnia kellett a megállapodások esetleges ellehetetlenülésével. Április 11-én a szovjet ENSZ képviselő, Malik közölte amerikai kollégájával, hogy Moszkva kész véget vetni a berlini blokádnak, amennyiben a szövetséges hatalmak hozzájárulnak, hogy egy újabb négyhatalmi konferencia keretében vitassák meg Németország jövőjét.

A State Department külpolitikai tervezői hosszú és részletes vitákban tekintették át a szövetségesek Németország politikájának lehetséges opcióit, azonban végül ismét arra a következtetésre jutottak, hogy az egyesített Németország az adott körülmények között hármas fenyegetést hordozott: esetleg társulhatna a Szovjetunióval, manőverezne a két ellenséges tömb között vagy ismét független erőre tehetne szert. Ezért a párizsi külügyminiszteri konferencián 1949 májusában és júniusában a meghatározó amerikai álláspontot jól összegezte Acheson külügyminiszter: „alapvető álláspontunk az, hogy mindenképpen előre kell haladnunk a nyugat-német kormány megalakításával, ha törik, ha szakad. Mindenfajta német újraegyesítésnek a bonni alkotmányon kell alapulnia"[14].

Így a párizsi külügyminiszteri konferencia megelőlegezte a későbbi hasonló külügyminiszteri ülések légkörét, amikor a vitázó felek mindenekelőtt a közvéleményt óhajtották befolyásolni. Ugyanis Acheson külügyminiszter is érezte, hogy kevés dolog veszélyeztetné jobban terveit, mint az igazi szovjet tárgyalási készség és az esetleges szovjet engedmények. Az amerikai delegációból Paul Nitze is nyugtalankodott, hogy a szovjetek talán látványos csapatkivonási ajánlatot tesznek, amely „különösen zavarba ejtő lett volna számunkra". Azonban az amerikai delegációt meglepték az új szovjet külügyminiszter, Andrej Visinszkij bátortalan javaslatai; ezek csak megerősítették a nyugati szövetségesek értékelését, hogy „az oroszok vesztésre állnak Európában".[15]

A Ruhr-statútum és Petersberg (1949. november)

A németek politikai jövőjéről folytatott szövetséges huzavona legfőbb botránykövét továbbra is a Ruhr-vidék sorsa jelentette. Az 1948 tavaszán született elvi elképzelést, hogy nemzetközi hatóságot hozzanak létre a Ruhr-vidék ipari termelésének ellenőrzésére végül – a francia politika ismételt sürgetésére – 1948 novemberében hathatalmi tárgyalások követték. Ekkorra egyébként különösen kiéleződött a viszony a britek és a franciák között: a francia kormány októberben a legélesebben tiltakozott a kulcsiparágaknak a brit zónában tervezett államosítása ellen, mert Párizs úgy tekintette, hogy „ezáltal az (eljövendő) német kormány egyedülálló hatalmi bázisra tehetne szert..."

A francia magatartás minden bírálata ellenére az angolszász szövetségesek szemében nyilvánvaló volt: a berlini blokád és a kiéleződő kelet-nyugati szembenállás idején nem mondhatnak le Franciaország részvételéről a nyugati szövetségi rendszerben; ezért ajánlatosnak mutatkozott, hogy ne gyakoroljanak túlságosan nagy nyomást a gyakran intrazigens francia politikára. Ebből is fakadt, hogy amikor 1948. december 28-án a londoni tárgyalások eredményeként az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Benelux-államok képviselői aláírták a Nemzetközi Ruhr Hatóság felállításáról szóló egyezményt, az sok tekintetben a francia diplomácia elképzeléseit tükrözte, s mindenképp több volt annál az „üres homlokzatnál", ahogyan a britek maguk között az 1948 nyarán (a londoni ajánlásokkal együtt) született elvi nyilatkozatot nevezték. A Ruhr Hatóság szervezetét és hatáskörét az 1949. április 28-án kelt, 35 cikkből álló egyezmény szabályozta. Az egyezmény a Hatóság feladatát a szén, koksz és acél elosztásában jelölte meg a német fogyasztás és kivitel között. Vezető szervében, a Tanácsban az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország három-három, a Benelux-államok egy-egy szavazattal rendelkeztek.

A Ruhr-statútumot Németországban egyértelmű elutasítással fogadták, s azt a politikai közvélemény a háború utáni egyik legsúlyosabb döntésnek tekintette. Elutasították a Ruhr egyoldalú nemzetköziesítését, de mindinkább teret nyert azon elképzelés, amely a statútumot az esetleges *első lépésnek* ítélte egész Nyugat-Európa nehézipari integrálódása terén. Így például az észak-rajna-westfáliai miniszterelnök, Karl Arnold javasolta: az egyoldalú ellenőrzési mechanizmusok helyett hozzanak

létre olyan nemzetközi szervezetet, amely keretében a nyugat-európai államok – egyenrangú partnerekként – szén- és acéltermelésüket közösen szabályozzák. Ez megfelelt volna az amerikai elképzeléseknek, ám a brit diplomácia túlságosan korainak tartotta egy ilyesfajta intézmény születését: „a németeknek nem szabad azt hinniük, hogy már minden bűnük feledésbe merült... a Ruhr hatóság főként biztonsági eszköz (a szövetségesek kezében), s legalább két-három évig próbára kellene tenni: vajon életképes-e, s a németek nem szabotálják-e működését."[16]

Adenauer kancellár azonban késznek mutatkozott a feltétlen együttműködésre a nyugati szövetségesekkel; bízott abban, hogy csak ekképpen teremthetők meg a partneri viszony alapjai Nyugat-Németország (újdonsült) szövetségeseivel, s ezen együttműködés végén – Adenauer törekvései szerint – a (nyugat)német szuverenitás teljes elnyerésének kellett állnia. Az NSZK megalakulása után, a szövetségesek iránti (nyugat)német lojalitás első „tesztjeként" Adenauer kancellár a Szövetségi Köztársaság hivatalos (és teljes jogú) csatlakozását kérte a Nemzetközi Ruhr Hatóságba, s ezzel maradéktalanul elismerte azon függő viszonyt, amelyet ezen intézmény testesített meg. Ugyanakkor sürgette a nehézipari gyárleszerelések leállítását a Ruhr-vidéken. Válaszlépésként a nyugati szövetségesek a gyárleszerelések csaknem teljes mértékű leállítását, a hajógyártásra kirótt korlátozások enyhítését, illetve a konzuli kapcsolatok fokozatos helyreállítását kínálták.

A három nyugati külügyminiszter (Acheson, Bevin és Schuman) 1949. november 9–10-én Párizsban újabb konferenciát tartott. A kiadott zárónyilatkozat szerint megerősítették szándékukat, hogy a német ügyek intézésében széles területen szabad elhatározást engedélyeznek a Szövetségi Köztársaságnak, valamint támogatják és bátorítják az új államnak az európai államközösségbe való integrálását. Ezen elveket (és a korábban jelzett kompromisszumokat) rögzítették azután az ún. *petersbergi egyezmények,* amelyet a három nyugati főbiztos és Adenauer kancellár írt alá 1949. november 22-én a Bonn melletti Petersbergben, a szövetséges főbiztosok székhelyén.[17]

Ekkorra a nyugati hatalmak politikájában kikristályosodtak a „német probléma" kezelésének általános elvei. Szándékuk nem pusztán abban állt, hogy az újdonsült Szövetségi Köztársaságot megvédjék a Szovjetunió hatalmi törekvéseivel szemben. Egyúttal azt is meg kellett akadályozniuk, hogy a nyugat-német állam túlságosan függetlenné vagy hatalmassá váljon. Acheson külügyminiszter szavaival „Németország nem válhat(ott) a mérleg nyelvévé az európai hatalmi egyensúly rendszerben... visszavonhatatlanul a Nyugathoz kell(ett) kapcsolni, s a nyugat-európai együttműködés rendszerébe ágyazni, hogy képtelen legyen a bajkeverésre."

A petersbergi jegyzőkönyv éles vitákat váltott ki a Bundestagban, és ekkor hangzott el Schumacher nevezetes kijelentése is, amelyben „a szövetségesek kancellárjának" nevezte Adenauert. Érdekesen összecseng ezen jellemzéssel egy korabeli brit diplomáciai irat megfogalmazása: ebben a brit főbiztos, John Kirkpatrick úgy találta, hogy „ Adenauer valószínűleg a legjobb kancellár, akire (Németországban) szert tehettünk volna."[18]

A párizsi külügyminiszteri konferencián Acheson külügyminiszter azért, hogy sürgesse a britek és a franciák hozzájárulását a németeknek tett elkerülhetetlen engedményekhez, hasonlóképpen fogalmazott: „azt hiszem, hogy Németországban a mostaninál sohasem lesz demokratikusabb és fogadóképesebb atmoszféra politikánk iránt... talán bölcsebb lenne, ha mi is kifejeznénk jóindulatunkat a németek iránt"[19]. Adenauer kancellár is gyakran érvelt hasonló értelemben a szövetséges hatalmak felé, s kérte támogatásukat, hiszen – ahogyan gyakran emlegette – utána a „vízözön" következett volna. A párizsi külügyminiszteri konferencia után McCloynak sikerült meggyőznie Acheson külügyminisztert, hogy kísérje el Bonnba. Az amerikai külügyminiszter így a külföldi államférfiak közül elsőként tett látogatást az új német fővárosban, és ott megbeszéléseket folytatott a német vezetőkkel, közöttük Adenauerrel és Schumacherrel.

Az amerikai külügyminisztert magával ragadta a kancellár elemzése a német nemzeti karakterről. Adenauer szerint a németeket nagyon erősen befolyásolja a környezetük, és éppen ezért úgy ítélte, hogy Nyugat-Németországot erős szálakkal kell Nyugat-Európához kapcsolni: „Franciaország és Németország közös civilizációs örökségét a Rajna testesítette meg, és amikor Nagy Károly örökösei az európai civilizációt védelmezték, akkor az emberáldozat még elfogadott volt Németország keleti területein" – érvelt Adenauer. A nyugat-német kancellár elkötelezte ugyan magát a német újraegyesítés mellett, ám kész volt hosszú távon együtt élni a német megosztottsággal. Annál is inkább, mert a Rajna-vidéki Adenauer szemében az Elba a civilizált Európa természetes határvonalának tűnt. És ahogyan a kancellár ismételten szerette hangoztatni „ az Elbán túli területek lakosságát későn és rosszul keresztelték meg"[20].

Adenauer arról is meggyőzte Achesont, hogy „az oroszok sohasem kötnének kompromisszumot Németország ügyében". Ugyanígy érvelt az amerikai külügyminiszternek Ernst Reuter, Nyugat-Berlin polgármestere is, aki „mélységesen abszurdnak" tekintette azon elképzelést, amely szerint „a Szovjetuniót meg lehetne győzni arról, hogy vonja vissza haderőit Kelet-Németországból . Abban a pillanatban, hogy a Vörös Hadsereg kitenné a lábát Németországból, a helyi kommunista kollaboránsokat véres tisztogatással söpörnék el." [21] Ezzel szemben Schumacherrel való találkozója megerősítette az amerikai külügyminisztert, hogy a szociáldemokrata vezető „nyers, erőszakos természete, nacionalista, és agresszív eszmékkel párosult. Amíg ez a fanatikus személyiség irányítja német szociáldemokrata pártot az valószínűleg reménytelen helyzetben lesz" – vonta le a következtetést Acheson.[22]

Az NSC 68 és az amerikai külpolitika célkitűzései (1950. április)

A németek (nyugat-)európai integrációját 1949 őszétől ugyanakkor új atlanti „fenyegetettség-érzetek" ösztönözték. Amikor Truman elnök 1949 szeptemberében bejelentette, hogy amerikai jelentések szerint a Szovjetunió az előző hónapban sike-

res atomkísérletet hajtott végre, és a kínai forradalom győzelmének hírei is megérkeztek Washingtonba, a legtöbb politikus számára nyilvánvalóvá vált: szükséges és nem halasztható az új amerikai katonai stratégia megfogalmazása.

Nyilvánvaló, hogy „Kína elvesztése" és a sikeres szovjet atomkísérlet 1949 szeptemberében az amerikai pozíció relatív gyöngülését eredményezte. Az amerikai atommonopólium elvesztése súlyosan esett latba, hiszen korábban az atomfegyverek kizárólagos birtoklása ellensúlyozta az amerikai haderőknek a hagyományos fegyverek terén megmutatkozó hátrányát. Az Egyesült Államok 1949-ben hét aktív hadosztállyal rendelkezett, míg a Szovjetunió 175-tel. Az amerikai atommonopólium elvesztése ezért először is fontos *katonai-stratégiai* kérdést vetett fel: az Egyesült Államok új védelmi stratégiája az atomfegyverek használatára épüljön-e, vagy túlnyomórészt továbbra is a hagyományos fegyverekre támaszkodjon a szovjet fenyegetéssel szemben. A feltartóztatási politika új dilemmájának a lényegét jól jellemzi Kennan feljegyzése: „ a kulcskérdés az, vajon támaszkodhatunk-e a tömegpusztító fegyverekre, mint katonai erőnk alapvető és életbevágóan fontos elemére, melyet bármikor, tétovázás nélkül és tudatosan alkalmazni kívánunk abban az esetben, ha a Szovjetunióval katonai konfliktusba kerülünk. Avagy csupán az elrettentés és a megtorlás eszközéül szolgálnának arra az esetre, ha atomfegyvereket vetnek be ellenünk? Ha ragaszkodunk az első csapás elvéhez, nem kerülünk közelebb az atomfegyverek nemzetközi ellenőrzésének megvalósításához. Ellenkező esetben viszont át kell formálnunk egész stratégiánkat, és a hagyományos erők fejlesztésére kell összpontosítanunk."[23]

Kennan az utóbbi megoldást támogatta, mivel elvetette a nukleáris erő alkalmazását, amelyet megengedhetetlen eszköznek ítélt egy demokratikus társadalom szolgálatában. Kennan morális fenntartásait és a Szovjetunióról vallott véleményét (ambiciózus, de ugyanakkor óvatos és viszonylag bizonytalan hatalom) nem osztotta mindenki a Truman-adminisztráción belül. Végül ez a tény is közrejátszott Kennan döntésében, hogy egy időre visszavonuljon a hivatalos szolgálattól, helyét a Policy Planning Staff élén 1950 januárjában Paul Nitze vette át.

Az Egyesült Államok új stratégiai programjának kidolgozása az 1949 novemberében a Nemzetbiztonsági Tanács keretén belül életre hívott különleges bizottságra hárult, melynek tagjai Acheson külügy-, Johnson hadügyminiszter és Lilienthal, az Atomenergiai Ügynökség vezetői voltak. 1950. január 31-én Truman elnök bejelentette történelmi döntését, hogy az Egyesült Államok megkezdi a hidrogénbomba kifejlesztését. Az elnök egyúttal utasítást adott a State és Defense Department hivatalnokainak, hogy végezzék el az amerikai célok és stratégiai tervek átfogó elemzését, a Szovjetunió „valószínű atomkapacitásának és lehetséges termonukleáris képességének fényében". Ennek eredményeként született 1950. április elején a történelmi tudatba *NSC 68* néven bevonuló jelentés. Ezen legendás dokumentum, amelyet 1975-ös nyilvános közléséig a „kormányzat leghíresebb olvasatlan dokumentumának" is tekintettek, jelentős hatást gyakorolt az amerikai hidegháborús stratégiai gondolkodásmódra – a „tömeges megtorlás" katonai doktrínájának hívei pedig majdhogynem „szentírásként" tisztelték.[24]

A dokumentum megfogalmazása szerint a bipoláris világon belül „a szembenállás a két nagyhatalom és világnézet között mindaddig fennmarad, amíg a szovjet rendszer természetében alapvető változás nem következik be. A szovjet vezetés célja, hogy megerősítse abszolút hatalmát a Szovjetunión belül, és az ellenőrzése alatt álló területeken. A szovjet vezetők szerint ez azonban autoritásuk dinamikus és szakadatlan kiterjesztését feltételezi." Szemben a kennani, a szovjet birodalom „túlterjeszkedéséről" vallott véleménnyel, a jelentés szerint Moszkva hatalmának megnövekedése inkább erőt, mint gyengeséget eredményezett, ezért elővigyázatlanság lenne a jövőt kockáztatni abból a feltételezésből kiindulván, hogy a szovjet birodalom, belső ellentmondásai, vagy más spontán ok miatt majd önmagát rombolja le.

A jelentés azzal számolt, hogy a Szovjetunió szándékai agresszív jellegűek, vezetői alkalmasnak tekinthetik a kialakult helyzetet, hogy „fokozzák a politikai nyomást, és erős kísértést érezhetnek, hogy a zavarosban halásszanak". A jelentés szerint Moszkva hagyományos katonai ereje is elegendő volna Nyugat-Európa lerohanására, de egy 1950. február 10-én kelt CIA jelentés szerint 1954-re az atomfegyverek terén is kiegyenlíthetik az amerikai fölényt. A memorandum szerzői az azt követő egy-két éven belül szovjet atomtámadás lehetőségét sem zárták ki. A dokumentum a Szovjetunió elsődleges érdekterületének Ázsiában Kínát, Indokínát és Koreát, míg Európában Németországot és Ausztriát tekintette, de a jövőben a szovjet stratégiai szempontok radikális módosulását, így további drámai változásokat sem tartott elképzelhetetlennek.

A tanulmány a szovjet kihívásra adható válaszként négy lehetőséget sorakoztatott fel. Első helyen a korábbi politika folytatásának lehetőségét, másodsorban az elszigetelődési politika megerősödését említette, majd felvetette egy preventív háború lehetőségét. Negyedik választásként a „szabad világ" politikai, gazdasági és katonai erejének gyors fejlesztését javasolta, a Szovjetunió befolyásának és hatalmának az érdekszféráján belüli csökkentése mellett. Ez a megfogalmazás nyílvánvalóan szembenállt a kennani feltartóztatási stratégiával, amely – tekintettel az amerikai külpolitika korlátozott erőforrásaira – az elhanyagolható és létfontosságú érdekek és területek közötti értékelést és választást fogalmazta meg. Ehelyett a hangsúly egy szélesebb körű védelemre helyeződött. Az új értelmezés a feltartóztatás célját abban látta, hogy „minden, nem háborús eszközzel megakadályozza a további szovjet terjeszkedést és hatékonyan segítse a Kreml befolyásának és uralmának visszaszorítását. Táplálja a szovjet rendszer romlásának magjait, míg a Kreml kénytelen lesz módosítani eddigi magatartását és igazodik a nemzetközi érintkezés általánosan elfogadott szabályaihoz". Míg a korábbi koncepció a feltartóztatást politikai, gazdasági, pszichológiai és katonai lépések és eszközök együttes alkalmazásán alapuló stratégiaként jellemezte, az *NSC 68* szerzői szerint ..."a feltartóztatás politikája valóságosan létező és gyorsan mozgósítható katonai erő nélkül nem más, mint egyszerű blöff".

A jelentés a diplomáciai eszközöket elégtelennek ítélte ahhoz, hogy nyomást gyakoroljon a szovjet magatartás megváltoztatására, s nem látott lehetőséget tárgyalásos megegyezésre mindaddig, amíg a szovjet rendszer természetében nem következik be változás. Ezért „bármely tárgyalási ajánlat vagy általános megegyezést célzó kísérlet csak taktikai jellegű lehet. A tárgyalások ugyan hasznosak lehetnek, bár nem önmagukban, hanem mint az erő pozíciójának kiépítését szolgáló eszközök. Természetesen a nyugat végső szándéka a szovjet kormánnyal vagy utódjával a fennálló ellentétek megnyugtató rendezése. De ilyen megegyezés csak a távoli jövőben várható, és jelzése lesz annak a fejlődésnek, melyet a szabad világ ért el azon globális politikai és gazdasági rendszer kiépítésében, mely gátat emel a Kreml útjában és megakadályozza (Moszkva) világuralmi terveinek megvalósítását."[25]

Az *NSC 68* fogadtatását elemzők többsége egyetért abban, hogy a jelentésnek sem a hangvétele, sem pedig a benne vázolt gondolatok nem igazolják az általa kiváltott hatást. Feltételezései elnagyoltak voltak, nem állított fel igazi alternatívákat, a vázolt négy lehetőség közül nyilvánvalóan csak az utolsó állt meg a lábán. Mégis, drámai hangnemének köszönhetően, a jelentés egyszerű mondatokból álló következtetései nem maradtak visszhang nélkül.[26] Az amerikai külpolitikai elit köreiben végigsöprő fenyegetettség érzését jól tükrözte Robert Lovett megállapítása: „ez igazi háború, az egyetlen különbség a megelőző és a mostani között, hogy a halál lassabban jön és más formában".[27] Kétségtelen, hogy a jelentés új amerikai küldetéstudatot fogalmazott meg, s hatására mérlegelték először az amerikai adminisztráció vezetői a növekvő „szovjet fenyegetés" következményeit az amerikai atommonopólium elvesztése után. Igaz, az *NSC 68* azonnal homlokegyenest eltérő véleményeket és reakciókat váltott ki. Ellenzői egy gigantikus fegyverkezési verseny meghirdetésének tekintették és elvetették szigorúan bipoláris gondolatmenetét. Charles Bohlen és George Kennan kételkedtek a szovjet magatartás elemzésének helyességében. Bohlen szerint a szovjet külpolitika végső célja nem a világuralom, hanem a rendszer fenntartása saját határain belül; e határok kiterjesztésére a szovjet politika csak akkor vállalkozik, ha az nem jár komolyabb kockázattal. Bohlen például ezért tartotta elegendőnek az európai integráció katonai jellegének kidomborítását, az elrettentő funkció erősítését.

A tanulmány következtetéseinek megvalósítása során a külpolitikai tervezők elhúzódó bürokratikus küzdelemre számítottak, ám váratlan támogatást kaptak onnan, ahonnan senki sem várta: Sztálintól és Kim Ir Szentől a koreai háború formájában. Ily módon, bár az *NSC 68* fait accomplit próbált teremteni, átütő erejét időzítésének köszönheti: „a vészharangot a tűz kitörése előtt húzták meg."[28]

Az 1950. június 25-i észak-koreai támadás az amerikai hivatalos körökben éppúgy, mint a közvéleményben azt a benyomást keltette, hogy „ez az első lépés a gyanított, a világ meghódítására szőtt grandiózus szovjet terv megvalósításában". A koreai konfliktus következtében az *NSC 68* által javasolt elképzelések viharos gyorsasággal emelkedtek az amerikai hivatalos politika szintjére. Jóllehet a tanulmány nem tartalmazott előrejelzést a program várható költségeire nézve, a kormányzatnak hamarosan és könnyen sikerült elfogadtatnia a törvényhozással a katonai kiadások megháromszorozását (az 1950-es 17,7 milliárd dolláros védelmi költségvetés 1953-ra 52,6 milliárdra nőtt), amit akkor lehet kellőképpen értékelni, ha hozzátesszük, hogy a Truman-adminisztráció mozgásterének legszorosabb korlátai éppen a költségvetési határok voltak.

Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a sztálini politika újabb kihívására az Egyesült Államok önmagában képtelen válaszolni, „szüksége van szövetségesekre (Európában). Ezen szövetségesek azonban mindinkább felfedezik, hogy csupán a gazdasági intézkedések nem elegendőek. A gazdasági felépüléshez biztonságérzetre van szükség, amely annak a hitét (is) feltételezi, hogy a szabad németek képesek lesznek megvédeni magukat egy fegyveres agresszióval szemben. Ez a hit most észrevehetően hiányzik Nyugat-Európából."[29]

Acheson külügyminiszter tartott attól, hogy az amerikai stratégiai fölény elvesztése és a koreai háború bizalmi válságot vált ki az európai szövetségesekben az Egyesült Államok iránt. Ezért a külügyminiszter az *NSC 68*-as program lényegét abban látta, hogy megfelelő lépésekkel előzzék meg ezen bizalmi válság kibontakozását, másszóval az Európához fűződő szövetségesi szálak szorosabbá tételére volt szükség. Ahogyan Paul Nitze fogalmazott: „ez idő tájt az amerikai politika legnagyobb problémáját Európa biztonsága jelentette, mivel atlanti partnereinket meg kellett győznünk arról, hogy a hatalmi egyensúly nem a Szovjetunió javára billent".[30]

Igaz, a State Department álláspontját, amely szerint az atlanti együttműködés terén növekvő amerikai kötelezettségvállalásra volt szükség, nem mindenki fogadta egyértelmű lelkesedéssel: „az Atlanti Paktum és a katonai segélyprogram inkább vezet háborúhoz, mint békéhez... és ellentétben Ázsiával, jelenleg nincs Nyugat-Európára leselkedő veszély" – fogalmazott például Taft szenátor, aki nem osztotta a NATO-ra szabott koncepciót.[31] Mégis, az amerikai külpolitika az ötvenes évtized kezdetére egyértelműen az európai szövetségesekkel közösen kialakítandó (és elsősorban a NATO-n alapuló) biztonsági rendszer mellett tette le a voksát. Az amerikai támogatásért cserébe pedig hasonló elkötelezettséget és tényleges lépéseket várt az európai szövetségesektől.

Másrészt az európai szövetségesek, kivált a brit kormány, minden diplomáciai erőfeszítésüket latba vetve próbálták meggyőzni amerikai partnerüket: ne tartson aránytalanul nagy (katonai) erőket a Távol-Keleten, ehelyett fordítson nagyobb energiákat az európai védelmi rendszer megerősítésére. A közvetlen katonai részvétel sarkalatos pontja volt ezen amerikai szerepvállalásnak, hiszen Acheson külügyminiszter még 1950 tavaszán is úgy nyilatkozott, hogy „nem lehet szó az amerikai haderő hosszú távú európai állomásoztatásáról".[32]

Ugyanakkor az amerikai vezetés szemében az ötvenes évtized elején egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy európai szövetségeseinek védelmi erőfeszítései nem érik el a kívánt mértéket; ez egyszerre fakadt gazdaságuk korlátozott teljesítőképességéből és politikai óvatosságukból. Ebben a helyzetben került előtérbe az európai biztonsági rendszerhez történő német hozzájárulás kérdése, mely a nyugat-európai együttműködés legnagyobb próbatételévé és az integrációs folyamat meghatározó mérföldkövévé vált.

A francia Németország-politika esetében tehát mindenekelőtt a kudarc konstatálásával illik kezdenünk. Ahogyan Jean Monnet, a francia újjáépítési hivatal vezetője nevezetes 1950. májusi emlékiratában fogalmazott: „bárhová tekintünk a jelenlegi világhelyzetben, mindenütt zsákutcát találunk". Különösen érvényes volt ez a franciák német politikáját illetően, amely öt évvel a háború befejeződése után gyakorlatilag kudarcot vallott. E politika legfőbb célját, tudniillik, hogy Németország tartós gazdasági, politikai alávetettségével semlegesítsék a „német veszélyt", nem sikerült megvalósítani. Bár Németországot felosztották, de a „maradék" Szövetségi Köztársaság gazdasági újjáépítése – a francia ízlés szerint – túlságosan gyors ütemben haladt; továbbra is nyitott volt a német újraegyesítés problémája, s Franciaország nemigen bízott a Németországot ellenőrző nemzetközi mechanizmusokban.[33]

Ezen körülmények között Párizs megkísérelte újragondolni a francia–német problémát, amelynek célja nemigen lehetett kétséges: „ha el akarjuk kerülni, hogy Németország ismét független, a kontinens biztonságára veszélyes politikát folytasson, elengedhetetlen, hogy (Németországot) a nyugati államok formálódó csoportjához láncoljuk." A francia politika tehát ezen új formában kívánt biztonsági garanciákra szert tenni; „mivel az Európához szerződéses szálakkal kapcsolt Németország nem érez majd kísértést, hogy kalandokba bocsátkozzon."

E tekintetben Monnet elképzelése szerint „fontos, lényegi, azonnali és drámai akcióra" volt szükség. Ezért került sor 1950. május 9-én a Schuman-terv meghirdetésére. A „német tényező" jelentőségét Schuman külügyminiszter európai integrációs terve esetében aligha lehet túlbecsülni. A francia külügyminiszter egyébként pontosan meghatározta ezen integrációs politika célját: „ ha a nyugati hatalmak nem lesznek képesek a nyugatnémet kormánynak az európai egységeszmének nemcsak a reményét, De Gyakorlati kezdetét kínálni, akkor a német nacionalizmus teljes mértékben a német egység helyreállításának rabjává válik, s Németország újrakezdi hagyományos hintapolitikáját a Kelet és Nyugat között e cél megvalósítása érdekében."[34] A francia államférfiak szeme előtt tehát továbbra is a német „Schaukelpolitik" réme, a Kelet és a Nyugat egymással szembeni kijátszásának és a független német nép erőszakos módon történő egyesítésének az ijesztő lehetősége lebegett. Ráadásul Németország „beemelése" az európai struktúrákba csak akkor lehetett tartós, ha a németeket egyenjogú partnerként veszik számításba.

Schumannak az Európai Szén- és Acélközösség (Montánrunió) létrehozására tett javaslata a sikertelennek bizonyult francia Ruhr-politika zsákutcájából is kiutat kínált. Másrészt a francia kezdeményezés alapötlete, hogy az európai alapiparágak koordinálását egy nemzetek feletti (szupranacionális) európai intézményre ruházzák, fontos kiindulópontot képviselt az európai egységeszme gyakorlati megvalósításában. Különösen azután, hogy az „európai közgyűlés", az Európa Tanács keretében elképzelt politikai unió elképzelése (főként a brit ellenálláson) megbukott. Az 1949 őszén születő „Strasbourg-Európa" intézményei a föderalista tervek elutasítása után nem haladták meg a hagyományos kormányközi megállapodások szintjét.[35]

A strasbourgi brit szereplés után aligha volt meglepő, hogy az ötvenes évek első felében az európai egységmozgalom összetűzéseit megújuló francia–brit feszültségek jegyében vívták, s a viták központi elemét a formálódó intézmények szupranacionalizmusának mértéke jelentette. Így válik érthetővé az is, hogy a Schuman-tervről az amerikai külügyminiszter előbb értesült, mint Bevin – aki a „brit érdekek elleni összeesküvésnek" tekintette a francia kezdeményezést, s az utolsó francia kísérletnek, hogy ellenőrizzék a német nehézipart. A franciák célja – írta Bevin –, hogy „tűnékeny hatalmukat olyan közvetett befolyással helyettesítsék, amely politikailag elfogadható a németek szemében."[36]

A brit aggályok a nemzeti szuverenitás egyes elemeiről való lemondás tekintetében végül oda vezettek, hogy amikor 1951 márciusában Franciaország, az NSZK, a Benelux-államok és Olaszország megkötötték a Montánunió létrehozásáról szóló szerződést – és ezzel elindították azt az együttműködést, amely 1957-ben a Római Szerződés, az Európai Gazdasági Közösség megalakulásába torkollott –, Nagy-Britannia nem volt az aláírók között. Az ötvenes években a nyugat-európai integráció tekintetében a brit részvétel a tagadásra korlátozódott.

Ez nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy Nagy-Britannia nem regionális európai hatalomnak tekintette magát, hanem az Egyesült Államok olyan partnerének, amely az egész világra kiterjedő érdekekkel bír. Churchill 1951 decemberében különösen frappánsan határozta meg Nagy-Britannia helyét, amikor azt három egymást metsző kör (Nyugat-Európa, a Brit Nemzetközösség és az Egyesült Államok) metszéspontjában helyezte el.

London reakciója azonban nagy csalódást okozott Washingtonban. Mégis, a brit politika válasza a Schuman-tervre összhangban volt a háború utáni brit külpolitika alapelveivel. Mint arra utaltunk, 1945 után a brit külpolitikai tervezők döntő törekvését az Egyesült Államok fűződő „special relationship" felépítése és elmélyítése jelentette. Jóllehet a nyelv, a közös ideológia és kulturális örökség természetes módon kapcsolta össze Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat, a „special relationship" mindenekelőtt a kölcsönös egymásra utaltságot fejezte ki: Londonnak szüksége volt az amerikai védelemre, Washingtonnak pedig szüksége volt a brit támogatásra a Szovjetunió elleni feltartóztatási politika terén. Másrészt ez a kapcsolat ellensúlyozta Nagy-Britannia háború utáni gazdasági nehézségeit és lehetővé tette egy „független külpolitika megvalósítását az Egyesült Államok segítségével". Ahogyan Sir Orme Sargent fogalmazott: „ez a kapcsolat azt is jelentette, hogy Nagy-Britannia megfogalmaz egy politikát, majd megkísérli az Egyesült Államokat meggyőzni arról, hogy (Washington) azt szintén sajátjának tekintse". 1949 végén és 1950-ben a State Department sajnálkozott ugyan a brit hatalom hanyatlása fölött, azonban továbbra is meg volt győződve arról, hogy „Nagy-Britannia az európai integráció kulcsa". A Schuman-terv teljesen meglepte a brit döntéshozókat, és Monnet ragaszkodása ah-

hoz, hogy a terv mindegyik résztvevőjének el kell fogadnia a nemzetekfelettiség elvét, csak növelte a brit aggodalmakat.

Ezzel szemben a Truman-adminisztráció jóval pozitívabban fogadta a francia kezdeményezést, amely azt a benyomást keltette – és ezt Washingtonban megkönnyebbüléssel nyugtázták –, hogy enyhültek a francia félelmek a német szomszéddal szemben. Truman elnök 1950. május 18-i sajtókonferenciáján „konstruktív államférfiúi cselekedetnek", az „európai problémák megoldásában betöltött hagyományos francia vezető szerep megnyilvánulásának" tekintette Schuman külügyminiszter tervét, amely hozzájárulhat az „évszázados francia–német viszály elcsitulásához, egy sokkal békésebb és virágzóbb Európa születéséhez."[37]

Acheson pedig hangsúlyozta Schumannak, hogy az Európa-építés ezen útja a legjobb módszer arra, hogy „Európa megerősödve szállhasson szembe a kommunista nihilizmus és a szovjet imperializmus támadásaival... és a legbiztosabb garancia, amellyel e generáció biztosíthatja magát az újabb német eltévelyedésekkel szemben."[38]

Az európai integráció kezdetei és a Szövetségi Köztársaság

A nyugatnémet politikusok közül Adenauer kancellár fenntartás nélkül támogatta a francia kezdeményezést. E támogatás egyrészt abból a meggyőződésből fakadt, hogy az integráció Nyugat-Európa erősítésének leghatékonyabb útja; másrészt e szoros együttműködés hozzájárulhat a francia bizalmatlanság enyhítéséhez. Amikor a bonni parlament a Szövetségi Köztársaságnak az Európa Tanácshoz való csatlakozását vitatta meg, Adenauer kancellár ismét hangsúlyozta Schuman külügyminiszter javaslatainak politikai jelentőségét: „valószínűleg nincs megfelelőbb módja annak, hogy eloszlassuk a francia kétségeket a német nép békeszeretetét illetően, mint a két ország vas-, acél- és szén-termelésének egyesítése – hiszen ezen iparágak jelentik a fegyverkezés legfőbb forrását."[39] Adenauer Európa-politikájának első nagy sikerét jelentette, hogy a Bundestag végül nagy többséggel hagyta jóvá a Szövetségi Köztársaság társult tagságát az Európa Tanácsban.

A Montánunió-szerződés (és az NSZK Európa Tanácshoz történő csatlakozásának) leghevesebb ellenzőjévé Kurt Schumacher vált. Az SPD vezetője olyan „következetesen demokratikus és szocialista politikát várt el a Szövetségi Köztársaságtól", mely sikeresen ellenáll minden totalitarizmusnak és expanziós törekvésnek", szociális és gazdasági sikerei révén pedig ellenálhatatlan „vonzerőt gyakorol" a keleti zónára. A „mágnesteória" koncepció megalkotója ugyanakkor elvetette a nyugati integráció politikáját, mert az nézete szerint „Európa kettészakítását szolgálta egyesítése helyett", és az együttműködés „konzervatív és klerikális, kapitalista és kartelleken alapuló formáját" testesítette meg.[40]

Példátlan személyes erőfeszítéseivel Schumachernek sikerült elérnie, hogy a Schuman-terv 1951-ben az NSZK legfontosabb belpolitikai kérdésévé vált. Schumacher különösen nyomasztónak ítélte e terv hatását a német újraegyesítés szempontjából, s röviddel halála előtt, egyik utolsó interjújában leszögezte: „Németország újraegyesítése a szociáldemokraták véleménye szerint sürgetőbb és fontosabb, mint bármiféle integráció más nemzetekkel." A német szociáldemokraták elutasító álláspontját értetlenül fogadták, és európai ügyekben a párt hitele forgott kockán. A schumacheri offenzíva sem tudta azonban megakadályozni, hogy 1952. július 25-én életbe lépett a Montánunió-szerződés, s ezzel egyidejűleg a Ruhr Hatóság is befejezte működését: a szövetséges hatalmak a német nehézipar feletti egyoldalú ellenőrzés minden formájáról lemondtak.

X.

A nyugati szövetségesek és a német újrafelfegyverzés (1950–1952)

A koreai háború hatása (1950. július-szeptember)

A Schuman-terv mellett a koreai háború volt az a másik döntő tényező, amely „meghatározta a Szövetségi Köztársaság fejlődését az ötvenes évtizedben, sőt jóval azt követően is. Minden ebből következett: nemcsak a szuverenitás és a Bundeswehr, de – legalább részben – a német gazdasági csoda is..."[1] Az Adenauer-korszak kiemelkedő történészénél aligha lehet pontosabban leírni a koreai háború jelentőségét az NSZK számára. Igaz, már 1950. június 25. előtt is születtek elképzelések a Szövetségi Köztársaság bevonására a formálódó nyugat-európai védelmi rendszerbe. Washington terveiben már 1948 után feltűnt ez a gondolat, amelyet Londonban is sokan osztottak. „Tétovázás nélkül kimondom – jelentette ki Churchill a brit alsóház előtt 1950 márciusában –, hogy az európai határok hatékony védelme nem érhető el, ha a német hozzájárulás gondolata hiányzik a felelősök elképzeléseiből." Nem hiányzott, ám a hozzájárulás módját illetően markánsan különböztek az elképzelések és remények.

Még a brit politikai közvéleményen belül is: Bevin külügyminiszter például egyáltalán nem lelkesedett a német katonai hozzájárulás gondolatáért; igaz, nem is zárta ki ennek lehetőségét, de csak abban az esetben, ha „Németország kielégítő mértékben a Nyugat felé tájékozódik majd, és elfogadja a nyugati klub játékszabályait."[2] 1950 májusában azonban Bevin még nem érezte elérkezettnek az időt a német hadsereg felállítására.

A Truman-adminisztráció is tisztában volt azzal, hogy egy nyugatnémet hadsereg felállítása túlságosan érzékeny probléma ahhoz, hogy nyílt amerikai igényként fogalmazódjon meg. Az Egyesített Vezérkari Főnökök Bizottságának ismételt ezirányú sürgetésére a State Department 1949 telén a német katonai integráció *ellen* foglalt állást, mindaddig „míg a nyugat-európai védelmi rendszer legfontosabb tagjai – bizonyos, még előre nem látható körülmények hatására – arra a meggyőződésre jutnak, hogy a korlátozott mértékű német újrafelfegyverzés inkább erősítené, mint gyengítené a Nyugat biztonságát".[3] A nyilvánosság előtt Acheson külügyminiszter pedig még 1949. őszén is úgy fogalmazott, hogy „Németország lefegyverzésének teljesnek és abszolútnak kell lennie".[4]

A koreai háború azonban gyökeresen felforgatta az erőviszonyokat a nyugatnémet remilitarizálás hívei és ellenfelei között. Főként azért, mivel Washington „egy nagyszabású kommunista offenzíva" kezdetének érzékelte a Dél-Korea ellen intézett északi támadást, és ezért már két napra rá (1950. június 27-én) elrendelte az amerikai légierő és hadiflotta bevetését Dél-Korea támogatására – mégha tudatában is volt, hogy ezzel a Szovjetunióval való esetleges közvetlen katonai összeütközést kockáztatja.[5]

Amikor Sztálin hozzájárulását adta a Szöul elleni észak-koreai támadáshoz, valószínűleg helytelenül mérte fel e lépés Washingtonra és Nyugat-Európára gyakorolt következményeit. Az újabb források azt tanúsítják, hogy a szovjet diktátor következményekre csak Ázsiában számított.[6]

A kortársak többsége azonban nem tartotta kizártnak annak lehetőségét, hogy a megosztott Korea egyesítésének (kommunista) módszere német földön is követőkre talál majd. A Frankfurter Allgemeine Zeitung egy nappal a háború kitörése után így írt: „egyetlen nép sem tekint ma olyan feszülten Korea felé, mint a német. Nemcsak azért, mert Németország közvetlen szomszédja a hatalmas keleti világnak, amelynek legtávolabbi előőrsei most Koreában támadásra szánták el magukat. Ettől még feltűnőbb az oroszok módszereinek döbbenetes hasonlósága Koreában és nálunk."[7]

Bevin külügyminiszter a brit kabinet ülésén 1950 szeptemberében „komolyan tartott attól, hogy a jövőben a szovjet kormány megkísérli, hogy Németországban megismételje azt, ami Koreában történt". Párizs szintén tartott attól, hogy Sztálin esetleg három hónapon belül preventív háborút indít Németországban – még mielőtt az Egyesült Államoknak ideje lenne a mozgósításra –, és 1950. július közepén a francia főbiztos, François-Poncet Adenauer közvetlen munkatársával, Herbert Blankenhornnal a bonni kormány evakuálási terveit is megvitatta egy esetleges szovjet támadás esetére. Az amerikai főbiztos McCloy pedig azt jelentette Washingtonba, hogy „ahhoz hasonló támadás esetén, amelyre Koreában került sor, azt hiszem, nagyon nehéz lenne megtagadni a németektől azt a jogot, hogy megvédjék hazájukat".[8]

Igaz, McCloy nem pusztán a közvetlen katonai szempontokat tartotta szem előtt. Meg volt győződve arról, hogy a bonni kormány (belföldi) státuszát is meghatározza majd az a tény, hogy a Szövetségi Köztársaság részt vehet-e a nyugati védelmi rendszerben vagy sem. Ráadásul az amerikai Kongresszus már felvetette a kérdést: vajon az Egyesült Államoknak kell-e megvédeni (Nyugat-)Európát, amikor az európaiak továbbra is vonakodnak mozgósítani a német erőforrásokat Európa védelmére. Ezért McCloy úgy vélte, hogy hosszú távon politikailag lehetetlen lesz fenntartani Nyugat-Európa védelmének amerikai garanciáit a németek részvétele és bevonása nélkül. Egy brit diplomata szellemesen fogalmazta meg a nyugati hatalmak dilemmáját az újdonsült Szövetségi Köztársasággal szemben: „Nem lesz örömteli és könnyű

Németországot partnerként és egyenlőként kezelni, azonban nem állhatunk meg félúton. A nyugati hatalmaknak a klub teljes jogú tagjává kell tenni Németországot, és meg kell barátkozniuk a gondolattal, hogy (Németország) ha kedve tartja, esetleg óriási szivarra gyújt a klub dohányzójában a kandalló mellett".[9]

Nem tudni bizonyosan, mennyire voltak megalapozottak a félelmek, amelyek Koreát modellértékűnek tekintették Németország számára. A „Korea-sokk" azonban tekintélyes hatást gyakorolt a nyugati (és nemcsak német) döntéshozókra. Konrad Adenauer kancellár szemében pedig e sokkhatás páratlan lehetőséget biztosított arra, hogy a Szövetségi Köztársaság megszállt országból a nyugati szövetség egyenrangú partnerévé váljék.[10] Visszatekinve megállapíthatjuk: Kim Ir Szen ugyan nem tudta megváltoztatni Korea térképét, ellenben jelentősen hozzájárult Európa politikai arculatának átformálásához.

A Pleven-terv (1950. október)

Az európai védelmi rendszerhez való német hozzájárulás kérdésében Adenauer kancellár fontos szövetségesre akadt Winston Churchill személyében. A brit House of Commons ellenzéki vezére 1950. augusztus 11-én Strasbourgban az Európa Tanács második ülésszakán felvetette, hogy a Tanács foglaljon állást egy „európai közös parancsnokság alatt álló hadsereg azonnali megteremtése mellett." Ezen „európai hadseregbe" Churchill szerint a németeknek is fel kellett kínálni a részvételt: „biztosíthatjuk német barátainkat, ha sorsukat a miénkhez kötik, akkor szabadságukra éppúgy vigyázunk majd, mint a sajátunkra."[11]

A Tanács e kezdeményezést nagy többséggel szavazta meg, csak a német szociáldemokraták és a brit munkáspárti képviselők fejezték ki (tartózkodó szavazataikkal) fenntartásaikat. Igaz, az Európa Tanács ajánlása nem jelentett kötelezettséget egyetlen kormány számára sem, de irányt adott a német remilitarizálási törekvéseknek. A németországi amerikai főbiztos helyettese, Hays tábornok azonnal tapogatózó megbeszéléseket kezdett a nyugatnémet kormánnyal, míg a főbiztos McCloy Washingtonban kísérelte meg – sikerrel – meggyőzni a külügyi hivatalnokokat az európai hadseregben történő német részvételről. Erről tanúskodott a State Department 1950. augusztus 16-i emlékirata, amely támogatta egy amerikai, kanadai és német részvételű „európai védelmi erő" létrehozását; nemzeti kontingensekből, de nemzetközi vezérkarral és lehetőleg amerikai főparancsnok ellenőrzése alatt."[12]

A strasbourgi határozat jó alkalmat teremtett Adenauer kancellár számára, aki többértelmű nyilatkozataival és célzásaival egyébként már 1949 novemberétől–decemberétől gondoskodott arról, hogy a német újrafelfegyverzés témája a német belpolitikai és nemzetközi viták részévé váljon. A kancellár világosan felismerte a szövetségesek németországi megszállási rendszerének feloldása, a nyugati védelmi rendszer kiépítése, s ezen belül a német hozzájárulás közötti mind nyilvánvalóbb és egyre szorosabb kapcsolatokat. 1950. augusztus 29-én Adenauer elérkezettnek látta az időt,

hogy megfogalmazza a (német) feltételeket, amelyeket elengedhetetlennek ítélt egy német katonai hozzájárulás szempontjából. A „memorandum a Szövetségi Köztársaság belső és külső biztonságáról" (amelyet Adenauer kancellár a New York-i háromhatalmi külügyminiszteri konferencia előestéjén juttatott el az amerikai főbiztosnak, McCloy-nak) a szovjet fenyegetésre hivatkozva kérte a szövetséges megszálló csapatok németországi létszámának felemelését és egyúttal felkínálta „a német hozzájárulást egy többnemzetiségű nyugat-európai hadsereg felállításához". A dokumentum másik döntő mondata szerint a kancellár egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy „elutasítja Németország újrafelfegyverzését önálló katonai erő felállításának formájában." Ezzel egyidejűleg – egy másik emlékiratban – a kancellár sürgette, hogy „a megszálló hatalmak és a Szövetségi Köztársaság közötti kapcsolatokat fokozatosan szerződéses megállapodások rendszerével szabályozzák", a főbiztosok pozícióját pedig követek rangjává emeljék – ami kimondatlanul a megszállási státusz megszüntetését tételezte fel.[13]

Az amerikai külügyi hivatalnokok közül McCloy ismerte fel legvilágosabban a nyugati védelmi rendszerben való német részvétel politikai következményeit. Truman elnökhöz intézett jelentésében a németországi amerikai főbiztos úgy érvelt, hogy „a megszállási rendszer gyakorlati szempontból nem tartható fenn örökké azután, hogy a németek csatlakoztak az európai védelmi rendszerhez". McCloy sürgette, hogy a szövetségesek kezdeményezzenek tárgyalásokat a bonni kormánnyal és fokozatosan enyhítsék a megszállási rendszert. Jóllehet McCloy a német társadalom nagyobb demokratizálására törekedett, azonban, ahogyan az elnöknek fogalmazott „bizonyos dolgokat, amelyeket szerettünk volna elvégezni Németországban, nem lesz időnk befejezni. Ezt mégis kénytelenek leszünk elkerülhetetlen tényként elfogadni, hogy elérjük legfontosabb célunkat – azt, hogy Németországot végérvényesen a nyugathoz kapcsoljuk."[14]

A New York-i konferencia néven ismert, két hétig tartó tanácskozáson (1950. szeptember 12–26.) a három nyugati megszálló hatalom több ponton is eleget tett az adenaueri emlékiratokban megfogalmazott feltételeknek. A szövetségesek nyilatkozatot fogadtak el, amely szerint „a három kormány a Szövetségi Köztársaságot tekinti az egyetlen szabadon és törvényesen megalakított német kormánynak, amely ennélfogva jogosult arra, hogy Németország nevében beszéljen és a német népet nemzetközi ügyekben képviselje". A nyugati hatalmak kiterjesztették biztonsági garanciájukat az NDK népi rendőrség esetleges támadása esetére is (amelynek alakulatai ekkor már több mint 60 ezer főt számláltak, és nehézfegyverekkel (!) is rendelkeztek), és hozzájárultak egy 30 ezer fős mobil, szövetségi rendőrségi alakulat felállításához. Nehezebbnek bizonyult azonban a megállapodás az „európai integrált haderő" és az abban való német részvétel kérdésében.

A konferencián Acheson külügyminiszter, a „matematika könyörtelen logikájára" hivatkozva szorgalmazta a nyugat-európai államok fokozott katonai erőfeszítéseit, koalíciós hadsereg felállítását javasolta felemelt amerikai kontingenssel, és a Szövetségi Köztársaság stratégiai helyzetére és embertartalékaira hivatkozva sürgette mint-

egy 10 német hadosztály felállítását és a koalíciós haderőbe való integrálását (anélkül azonban, hogy nyugatnémet vezérkart hoznának létre). Ezen javaslat ellen kezdetben mind a britek, mind a franciák tiltakoztak, és garanciákat kértek annak megakadályozására, hogy az újjászülető Wehrmacht esetleg Nyugat-Európa ellen fordulhasson. Ezért mind Bevin, mind Schuman azt javasolta, hogy előbb hozzák létre az egységes nyugat-európai hadsereget, és csak annak létrejötte után vonják be a nyugatnémet egységeket. Végül a brit kabinet szeptember 15-én engedett Washingtonnak, és „elvi" támogatásáról biztosította Acheson elképzeléseit.

Párizs mély megdöbbenését váltotta ki a német fegyveres erőnek még a gondolata is. A megosztott francia kormány, amelynek e kérdésben a legnagyobb belpolitikai ellenállással kellett számolnia, mindenáron szerette volna elkerülni a (nyugat-)német hadosztályok felállítását. A francia elutasítás (különösen a Schuman-terv után) értetlenséget váltott ki Washingtonban, és a három külügyminiszter megbeszélését követő NATO-tanácsülésen Acheson kategorikusan kijelentette: az amerikai javaslatok elutasítása esetén kivonják az amerikai csapatokat Európából, és további fenyegetésnek szánta, hogy az Egyesült Államok esetleg „nem vesz részt az egyesített európai hadvezetésben". A francia politikusok ellenérveire, akik minduntalan arra hivatkoztak, hogy a francia közvélemény túlságosan érzékenyen reagálna a német újrafelfegyverzésre, McCloy indulatosan válaszolt: „azt hiszem, ideje volna közölnünk (a franciákkal), hogy az amerikai közvélemény is egyre érzékenyebbé válik. Ha esetleg néhány hónapon belül szovjet támadásra kerül sor, és az Európában állomásozó amerikai egységek azért nem számíthatnak majd a németek segítségére, mert a franciák képtelenek szembe nézni a tényekkel, nos még rágondolnom is rossz, hogy ez milyen kevéssé árnyalt reakciókat váltana ki az amerikai közvéleményből ..."[15] Ezen ultimátumra emlékeztető hangvétel nem maradt hatás nélkül, és az Atlanti Tanács 1950. szeptember 26-i közleménye rögzítette: „Németországban olyan feltételeket kell teremteni, hogy az hozzájárulhasson Nyugat-Európa védelmének helyreállításához."[16]

Az amerikai eltökéltség azonban felettébb kényelmetlen helyzetbe hozta Franciaországot. Schuman külügyminiszter azzal a meggyőződéssel tért haza Párizsba, hogy Washington eldöntötte a nyugatnémetek felfegyverzését – akár a franciák nyílt ellenzése ellenére is. A francia közvélemény ellenérzéseit és Washington igényeit a Pleven-kormány mindkét oldalra nézve elfogadható megoldással óhajtotta figyelembe venni. Ezt hivatott teljesíteni az 1950. október 24-én, a Schuman-tervhez hasonlóan ugyancsak Jean Monnet elképzelései alapján született Pleven-terv. Azért, hogy minél inkább késleltessék a német újrafelfegyverzést, e terv Európa védelmét „a Schuman-terv szupranacionális módszere szerint" javasolta. Másszóval – a korszak egyik neves kutatója, Pierre Melandri kifejezésével – „nem arról volt szó, hogy Németországot fegyverezzék fel, hanem csupán a németeket egy európai hadseregen belül."[17]

Pleven javaslata szerint a közös haderőt vegyes nemzetiségű hadosztályokból állították volna össze, s ezt az erőt az Európa Tanács Konzultatív Közgyűlésének felelős hadügyminiszter irányította volna. Ellenben nem hoztak volna létre nyugat-német nemzeti haderőt és vezérkart. A nyugat-német egységeket a zászlóaljak szintjén osztották volna az európai egységekbe. Pleven tervezete ekképpen az eredeti amerikai javaslatot olyan megoldással próbálta helyettesíteni, amely a legfontosabb kérdésben eleget tett ugyan az amerikai kívánságoknak, de emellett kellő garanciákat is tartalmazott Franciaország és a többi nyugat-európai állam számára a „német militarizmus" újjászületése ellen. Mindenekelőtt oly módon, hogy a (nyugat-)német haderő ellenőrzése legalább részben a franciák hatáskörébe került volna. A Pleven-koncepció egyúttal felhívás volt az integrációpárti politikusok számára az európai politikai unió megvalósítása érdekében, mivel az olyan nyugat-európai kormányt feltételezett, amely képes az egyesített hadsereget irányítani.

Azzal, hogy a francia Nemzetgyűlés támogatta Pleven miniszterelnök tervét, jó okunk van azt hinni, hogy inkább a német újrafelfegyverzés ellen szavazott, mint az európai hadsereg mellett. Ez a terv, amely egyszerre kínált eszközt a németek ellenőrzésére és megpróbálta elfogadtatni újrafelfegyverzésük tervét a francia közvéleménnyel, valójában mindkét problémára csak félmegoldást kínált. A Pleven-terv ellentmondásait jól mutatta, hogy kritikusai szerint „az eljövendő európai hadseregnek a Vörös Hadsereget kellett megállásra késztetnie, ám létszámát tekintve kisebbnek kellett lennie, mint a luxembourgi". Ráadásul a francia politikai közvélemény hajlott ugyan a nyugati szövetség támogatására és – igaz meglehetősen kis többséggel –, talán még a német újrafelfegyverzés gondolatát is kész volt elfogadni. Az azonban bizton állíthatjuk, hogy nem volt hajlandó támogatni a francia hadsereg megszüntetését az egyesített európai hadsereg keretén belül.[18]

A tulajdonképpeni küzdelem a Szövetségi Köztársaság katonai szerepvállalásáért 1950 októberében kezdődött. A nyugat-európai és német közvélemény most lett igazán figyelmes azon tervekre, amelyeket sokan „halálos veszedelemnek" tekintettek, s a legtöbb német – tizenkét év nemzetiszocializmus, a sok millió háborús áldozat és a lerombolt ország után – hallani sem akart hadseregről és újrafelfegyverzésről. Adenauer kancellár 1950. október 26-án nevezte ki Theodor Blank CDU-képviselőt „a szövetséges haderők növelésével kapcsolatos kérdések" megbízottjának. Ez a „Blank-iroda" vált a Szövetségi Köztársaság későbbi védelmi minisztériumának magjává. Adenauer kancellár a Bundestagban 1950. november 8-án „elvileg" támogatta a Pleven-tervet, de hozzátette: ha a szövetségesek a Szövetségi Köztársaságtól egyenlő hozzájárulást várnak, akkor a kötelezettségek mellé egyenlő jogokat is biztosítsanak számára. „Támogatom a közös európai védelmet – mondta Adenauer –, ha teljesen világos lesz, hogy ez a részvétel nem a német nép alávetettségének fenntartására szolgál."[19]

A tárgyalások során a francia politika így szembesült azzal, hogy (előbb vagy utóbb) el kell ismernie a nyugatnémet egyenjogúság tézisét, mégha a Pleven-terv eredeti javaslata számos korlátozó megkülönböztetést is tartalmazott a németek számára: a német vezérkar felállításának tilalmától egészen a tervezett francia dominanciáig a szervezet döntéshozatali mechanizmusában. Ráadásul az is kiderült: London nem

támogat semmiféle intézményt, amely bármi módon keresztezné a NATO tevékenységét. A NATO védelmi minisztereinek 1950. októberi londoni ülésén a brit védelmi miniszter úgy vélte, hogy a francia javaslat „csak nevetésre készteti majd Moszkvát". Ezen megsemmisítő brit kritika részben talán a „francia álnokság" elítélését is tükrözte, hiszen a francia diplomaták bizalmasan azt közölték a Foreign Office hivatalnokaival, hogy a Pleven-terv igazából csak „parlamenti használatra született, az katonai szempontból értelmetlen és megvalósíthatatlan". A brit diplomácia aggódott, hogy ez a francia taktika esetleg „visszafelé sül el" és meghiúsítja az amerikai részvételt a hatékony európai védelmi rendszer létrehozásában. „Nem engedhetjük meg – vélte Bevin –, hogy az európai föderalista hadsereg elve teret nyerjen a NATO-n belül, és ezáltal gyengítse a szálakat az Atlanti-óceán két partja között". A britek ellenezték a Pleven tervet, mert szerintük az „megmételyezné az atlanti közösség eszméjét, és ürügyül szolgálhatna Washingtonnak az Európából való kivonulásra".[20] Így Párizs számára hamar bizonyossá vált, hogy a brit ellenállás miatt a Pleven-tervet csak azon államokra lehet kiterjeszteni, amelyek elfogadták a részvételt a Szén- és Acélközösségben.

Szemben a NATO védelmi miniszterek negatív válaszával, az amerikai diplomaták több megértést tanúsítottak a francia álláspont iránt. A párizsi amerikai követ, Lewis Bruce úgy vélte, hogy a „francia kezdeményezés nagyban hozzájárulhat az európai szabad nemzetek szorosabb egységéhez". A londoni amerikai követ, Douglas szerint „ugyan még sok minden tisztázásra vár, azonban a javaslat fontos eszköz lehet a francia-német közeledés előmozdításában és ezáltal hozzájárulhat Nyugat-Európa hatékony védelméhez". A németországi főbiztos, McCloy pesszimistábbnak bizonyult: „figyelmesen elolvasva a javaslatot azt látom, hogy az tele van kibúvókkal és számtalan olyan kitétellel, amelyek csak gátolják az elszánt és gyors cselekvést".

Bár 1950 decemberében napvilágot látott a NATO-Tanács amerikai képviselője, Charles Spofford kompromisszumos terve, aligha állíthatjuk, hogy a francia aggodalmak megszűntek volna a német újrafelfegyverzéssel kapcsolatban. A Spofford-javaslat szerint a (nyugat-)németeket hadosztályoknál alacsonyabb szinten vonták volna be az európai hadseregbe, és Párizs arra is ígéretet kapott, hogy a majdani európai hadseregben a német részvétel sohasem haladhatja meg a 20%-ot. Az amerikaiak abba is beleegyeztek, hogy Dwight Eisenhower tábornokot nevezzék ki a NATO erők főparancsnokának.[21]

A brit politika elképzelései a német egységről

Az európai védelmi rendszerben való részvétel mellett a német jövő másik kulcsfontosságú dilemmája, az egység vagy kettéosztottság kérdése sem jutott ez idő tájt nyugvópontra. 1950. február 28-án McCloy, az amerikai főbiztos a nyugati megszálló hatalmak csúcsszerve, a főbiztosság elé terjesztette javaslatait az össznémet választások október 15-i megtartására. A választások alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozását célozták, a megszálló hatalmak vagy az ENSZ képviselőiből összeállított bizottság ellenőrzése mellett. A Szövetségi Kormány üdvözölte a javaslatot, de a május 13-án Csujkov marsallnak átnyújtott, a három nyugati külügyminiszter támogatását élvező jegyzékre – a többszöri emlékeztetők ellenére – nem érkezett válasz.

1950 áprilisában (tehát még a „Korea-sokk" előtt) Londonban elkészült a Foreign Office 1949 tavaszától készülődő tanulmánya, amely az „Egységes, illetve megosztott Németország problémája" címen került megvitatásra. Ezen elemzés összegezte a nyugati hatalmak megelőző időszakbeli, Németországgal összefüggő politikájának főbb irányvonalait, számba vette a jövendő lehetséges alternatíváit, illetve a feltételezett szovjet motivációkat, ezért talán érdemes részletesebben felidézni gondolatmenetét.

A tanulmány szerint Potsdam óta a nyugati diplomácia céljának olyan egységes, demokratikus Németország megteremtését tekintette, amely „mentes az idegen befolyástól, nem szorul külső gazdasági segítségre és képtelen újbóli agresszióra. E szándék megvalósítása a Szovjetunió politikája miatt lehetetlenné vált, és a folyamat Németország de facto kettéosztásához vezetett, amely azonban jelentős hátrányokkal és veszélyekkel jár" – állapította meg az emlékirat. Ebben a helyzetben mind a nyugati hatalmak, mind a Szovjetunió előtt az a kérdés állt: az egységes, semleges és demilitarizált Németország megteremtése vagy a kettéosztás fenntartása élvez-e előnyt hosszú távú terveikben.

A feljegyzés szerint a német egység megvalósítása, a megszálló csapatok kivonása csak tárgyalások útján érhető el, ennek pedig előfeltétele, hogy olyan szovjet ajánlat szülessen, amely elismeri a legfontosabb nyugati törekvéseket: tudniillik, hogy a német egység helyreállításához elengedhetetlen (i) szabad össznémet választások megtartása, és az így megválasztott kormány jogának elismerése, hogy nemzetközi intézmények tagja lehessen, (ii) az alapvető emberi szabadságjogok biztosítása, (iii) nagyhatalmi megállapodás bizonyos létfontosságú gazdasági kérdésekben (jóvátétel, tiltott iparágak).

A Szovjetuniót ezen ajánlat megtételére orientálhatja, hogy ily módon képes lehet ellensúlyozni a nyugati zónákban elveszett befolyát, másrészt az amerikai csapatok kivonása után számíthat katonai helyzetének és a hagyományos szlávbarát német érzelmeknek a megerősödésére. Végül a kommunista befolyás egy kiegyensúlyozott életszínvonalú, legrosszabb esetben is ütközőállam szerepet betöltő egységes Németországban is jelentős tényező maradhat.

A Nyugat számára is rejt vonzó lehetőségeket ez a megoldás – vallotta az emlékirat –, mert az kizárja annak lehetőségét, hogy a Szovjetunió az egységre hivatkozva kísértse meg a Szövetségi Köztársaságot, és megőrizhető az esély, hogy a Nyugat az egységes Németországot majd befolyása alá tudja vonni. E megoldás ellen szólt, hogy az csak részben „csökkentené a szovjet katonai fenyegetést, sőt további szovjet terjeszkedéshez nyújthat kiindulási alapot". Ráadásul a német egység megvalósítása hátrányosan érinthetné Németországnak a Nyugat felé való tájékozódást, mivel az

esetleg hagyományos ambícióitól vezérelve Kelet felé fordulhatna, márpedig ennek megakadályozása a nyugati hatalmak legfontosabb feladata.

Végső összegzésben a dokumentum az alábbi következtetésekre jutott: „Németország jelenlegi megosztottsága a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közti kapcsolatok zsákutcája. Ez a helyzet a békére nézve potenciális veszélyt rejt magában. A megosztottságból eredő hátrányokat csökkentené, ha a nyugati hatalmak feltételeit kielégítő egyezményt lehetne kötni Moszkvával Németország egységének helyreállításáról. A nyugati hatalmaknak, bár erőteljes propagandát kell folytatniuk a német egység érdekében, nem szükséges kezdeményező szerepet vállalniuk egy ilyen egyezmény elérése érdekében. Bármely, a Szovjetunióval kötendő egyezménynek kellő biztosítékokat kell tartalmaznia a kommunista terjeszkedés és a feléledő német nacionalizmus veszélyével szemben. Legfőképp, Németországnak fegyvertelennek kell maradnia (!). Amíg pedig nem születik megfelelő szovjet javaslat, a nyugati hatalmaknak folytatniuk kell jelenlegi, a Szövetségi Köztársaság és az egyesített nyugati világ közötti még szorosabb együttműködést célzó politikájukat."[22]

Érdekes megjegyzéseket fűzött a tanulmányhoz Sir Brian Robertson, a korábbi németországi brit katonai kormányzó, aki nem tudta elfogadni a tanulmány szemléletét. Ha a nyugati hatalmak kívánatosnak ítélik a német egység helyreállítását (számára ez egyértelműen kiderült a tanulmányból), akkor megfelelő időpontban ezt nekik kellene javasolniuk, és nem kellene átengedniük a kezdeményezést és az ezzel járó előnyöket a Szovjetuniónak.

Másrészt Robertson érvelése szerint Nyugat-Németország bevonása a nyugati szövetségi rendszerbe elengedhetetlennek tűnt. Az olyan integráció azonban, amely Nyugat-Németország felfegyverzését és fegyveres erőinek beillesztését irányozza elő a nyugati védelmi rendszerbe, „csak egyenlő partneri viszony alapján jöhet létre." Robertsonnak nem volt kétsége afelől, hogy ez „a Szovjetunió részére teljességgel elfogadhatatlan ajánlat marad mindaddig, míg fel nem ismeri, hogy nincs más választása." E szovjet döntés a nyugati világ erejének és a Keletre gyakorolt mágneses hatásának lesz az eredménye – vallotta Robertson –, amelyhez azonban csak a Szövetségi Köztársaság erőteljes nyugati integrálódása vezethet".[23]

Az ezen felismerés első jeleként értelmezett keleti kezdeményezés 1950 októberében, a prágai felhívás keretében érkezett. A „népi demokráciák" újraegyesítési terve békeszerződés megkötését, a megszálló csapatok egy éven belüli kivonását és a két német állam képviselőiből álló tanács paritásos alapon történő létrehozását tartalmazta. Néhány nappal később, november 3-án Moszkva négyhatalmi konferenciára szóló felhívást tett közzé, hogy ott megvitassák a „prágai javaslatokat", Németország demilitarizálását, és a potsdami döntések végrehajtását.

Bár 1950. december 22-én a nyugati hatalmak elutasító választ közöltek Moszkvával (hivatkozva a megválaszolatlanul hagyott McCloy-javaslatra, a prágai üzenetre adott negatív német reagálásra és arra a tényre, hogy a Szövetségi Köztársaság, ellentétben a keleti zónával, nem rendelkezik semmilyen fegyveres erővel) a tervezett konferencia gondolata nem került le a napirendről, és 1951 márciusában előkészítő tárgyalások kezdődtek a párizsi Palais Rose-ban.

Acheson értékelésében – aki szerint „mindig örömmel fogadtuk a szovjet szándékok megváltozására utaló kézzel fogható bizonyítékokat... de a mostani szovjet felhívás nem tartozik ezek közé" – vélhetően az amerikai szempontból kedvezőre fordult koreai katonai események is szerepet játszottak. A francia kormány viszont felkarolta a szovjet kezdeményezést: „azzal a feltétellel, hogy az indítványozott konferenciát szakértői megbeszélések előzzék meg, s ezek napirendje ne legyen előzetesen korlátozva."[24] A keleti „diplomáciai offenzíva" másik összetevőjeként Otto Grotewohl, az NDK miniszterelnöke 1950. november 30-án, a szövetségi kancellárhoz intézett felhívásában közvetlen tárgyalásokat javasolt a két német állam között.

A felhívással egyidejűleg „Deutsche an einen Tisch" jelszóval erőteljes propagandakampány indult a keleti zónában. 1951. január 15-én azonban Adenauer kancellár határozottan elutasított mindenféle párbeszédet a kelet-berlini vezetéssel: „azok a kormányzó szervek a szovjet zónában, akik bár németnek vallják magukat, készen álltak az Odera–Neisse vonaltól keletre fekvő német területek feladására, nem legitim képviselői a német népnek, és ezért nincsenek feljogosítva, hogy a német újraegyesítésről bárkivel is tárgyaljanak... létrehozták a szovjet zónában a népi milíciát, és olyan elnyomó rendszert építettek ki, amely megakadályozza, hogy az emberek szabadon érintkezzenek a Szövetségi Köztársaságban élő testvéreikkel. A Szövetségi Kormány egy ilyen rezsimmel nem bocsátkozhat tárgyalásokba a német egység kérdéséről ."[25]

A brit diplomáciát is a német felfegyverzés dilemmái és a tervezett négyhatalmi konferencia gondolata foglalkoztatta ez idő tájt. Sir William Strang Bevin külügyminiszternek címzett feljegyzésben a német felfegyverzést, bár logikus lépésnek vélte, mégis ellenezte. Véleménye szerint „ha a Szovjetunió előnyösnek ítéli meg, hogy katonai eszközöket vegyen igénybe Nyugat-Európával szemben, alkalmazni fogja azokat, függetlenül az esetleges német felfegyverzésről." Ezzel szemben Sir Pierson Dixon, helyettes államtitkár, az amerikai elkötelezettségre támaszkodva azon véleményének adott hangot, hogy Nagy-Britannia számára elfogadható a német felfegyverzésre adott várható szovjet reakciók kockázata. Az esetleges brit nemleges válasz Dixon szerint növelte volna az Egyesült Államok elszigetelődési politikájának veszélyét, és a semlegesség nyugat-európai térhódítását eredményezhette.[26]

A Foreign Office 1951. június elsejei feljegyzése (a végül elmaradt) „négyhatalmi külügyminiszteri tárgyalásokról a német egység ügyében" a valószínűsített szovjet szándékokra és a nyugati válaszokra igyekezett fényt deríteni. A dokumentum abból a feltételezésből indult ki, hogy a „szovjet politika hosszú távon egyértelműen az egész Németországra kiterjedő ellenőrzés megszerzésére törekszik. Ebben a szándékában eddig a nyugati megszálló katonai erők akadályozták meg a Szovjetuniót – vallotta a feljegyzés –, és a német katonai erő megjelenése e tekintetben újabb gátat képezne. Elkerülendő ezt a veszélyt, az oroszok most hajlandóak lennének a szabad választásokat is elfogadni mint az újraegyesítés feltételét, cserébe viszont Németor-

szág semlegesítését kérik." A tanulmány szerint a nyugatnémet politikusok többsége azon a véleményen volt, hogy egy semleges Németország gyorsan kommunista uralom alá kerülne. Ebben a helyzetben a nyugati hatalmak előtt álló legfontosabb kérdést az jelentette: vajon hajlandóak-e az újraegyesítésért ekkora árat fizetni. A semlegesítés azonban elfogadhatatlannak tűnt a brit diplomácia szemében, hiszen ezzel a nyugat-európai védelmi rendszer elveszítette volna Nyugat-Németország hozzájárulását.

A Foreign Office hivatalnokai ezért arra a következtetésre jutottak, hogy "nem kockáztatható az egyesítés, mégha demokratikus elveknek megfelelően történik is, hacsak Németország számára nem adottak az önvédelem eszközei a nyugati védelmi rendszeren belül." Az előbbiek fényében világossá válik a négyhatalmi tárgyalásokra javasolt brit taktika, mely szerint „a nyugati politika bölcsen tenné, ha csupán védekező álláspontra helyezkedne, kerülné a német egység kérdését, nem nyújtana be javaslatokat és meggátolná az ilyen irányú szovjet előterjesztéseket."[27]

A nyugat-német pozíció dilemmái

Ezen a ponton talán érdemes még egyszer felidézni a Szövetségi Köztársaság prominens kormánytisztviselőinek nézeteit arra vonatkozóan, hogy milyen választ adtak a németek nyugati integrációja és a német újraegyesítés közötti súlyosbodó dilemmákra. Érdemes itt ismét utalnunk Jacob Kaiser álláspontjára, akinek a német semlegesítésre vonatkozó nézetei – különösen az 50-es évek első felében, az újrafelfegyverzéssel kapcsolatos vitákban – sok követőre találtak. A szovjet zóna egykori kereszténydemokrata vezetője, az első „össznémet" miniszter, Kaiser szerint „csak azt a helyzetet vehetjük alapul, hogy Németország Kelet és Nyugat között helyezkedik el. Ez a helyzet rengeteg lehetőséget kínál számunkra és nem vezet szükségszerűen kizárólagos választáshoz Kelet és Nyugat között "[28] Elemzői szerint Kaiser elképzeléseiben gyakran bukkantak elő a hagyományosnak (és sokak szemében rosszemlékűnek) mondható német-orosz (szovjet) együttműködés felidézésére utaló törekvések, Tauroggen és Rapalló szellemének árnyai. Adenauer kancellár egyenesen „öngyilkosságnak", a szociáldemokrata vezető Kurt Schumacher pedig „ábrándkergetésnek" minősítette a német semlegesség kaiseri felfogását.

Ezzel szemben a „nyugati integráció" politikájának elkötelezett híve, Adenauer kancellár 1949. szeptember 20-i első kormánynyilatkozatában úgy értékelte, „a német nép számára nincs egyéb út, mint újra együtt menetelni a (nyugati) szövetségesekkel. Nem lehet kétségünk, hogy történeti múltunk és földrajzi helyzetünk révén a nyugat-európai világhoz tartozunk." Adenauer „nyugati stratégiáját" elsősorban a szovjet fenyegetéstől való félelme határozta meg. Másrészt a kancellár véleménye szerint Németország egyenjogúsítása leggyorsabban a nyugati integráción keresztül (volt) elérhető, és a német újrafelfegyverzés kérdését is e hosszú távú célnak rendelte alá. „Felfogásom szerint – írta visszaemlékezéseiben – (a német felfegyverzés) előze-

tes feltétele a jogok és kötelességek teljes egyenlőségéből eredt, ezért a világban elfoglalt helyünkre nézve (a felfegyverzés) fontos következményekkel járt."[29] Ugyanakkor tekintetbe kellett vennie a német közhangulat ellenérzéseit – 1949 decemberében a nyugatnémet polgárok háromnegyede utasította el a német hadsereg gondolatát – és az európai hadseregbe integrált német fegyveres erő terve is közülük csak minden második számára volt elfogadható 1950 márciusában.

A koreai háború kitörése után Adenauer kancellár sem mulasztotta el a koreai és német helyzet közötti párhuzam és a közvetlen szovjet veszély nagyságának hangsúlyozását, kiemelve, hogy országa képtelen lenne szembenézni egy keleti támadással: „úgy hiszem, az oroszok sokkal nagyobb kísértést éreznek a háborúra, mintsem azt általában feltételezik. Ilyen körülmények között a béke csak akkor biztosítható, ha a szovjet vezetők meggyőződnek arról, hogy lehetetlen meghódítaniuk Európát."[30]

Igaz, a (nyugat-) német politikai színtéren az Európára való gyakori hivatkozás gyakran a német nemzeti érdekek érvényesítésének eszközévé is vált. Ezt egy éles szemű brit diplomata a következőképpen kommentálta: „a németek történelmi küldetésük részének tekintik, hogy évszázadokon keresztül védelmezték az európai civilizációt az ázsiai barbárokkal szemben. Arról azonban kevés német vesz tudomást – tette hozzá a brit diplomata -, hogy Nyugat-Európa nemzetei meglehetős kétkedéssel fogadják azt a német felfogást, amely szerint a németek a nyugati civilizáció szakadatlan, kitartó és lojális védelmezői lettek volna".[31]

Mégis, attól a pillanattól kezdve, hogy Washington 1950 őszén kijelentette: szükségesnek és alapvető fontosságúnak tartja a német katonai részvételt az európai védelmi rendszerben, Adenauer kancellár sejtette, hogy ennek árát ő szabhatja meg. A korszak egyik történészének szellemes hasonlatával élve „a katonai szekér húzta a politika lovát, és a bakon Adenauer ült. Onnan pedig tisztán lehetett látni, hogy a német felfegyverzésről szóló döntés ráütötte a pecsétet Európa kettéosztásának dokumentumára, a német egység reményeinek végét harangozván."[32]

Az adenaueri politika sikerét és fontos áttörést jelentett, amikor 1950. december 19-én a három nyugati hatalom külügyminiszterei megbízták a németországi főbiztosokat: kezdjenek tárgyalásokat a Szövetségi Köztársasággal az európai védelmi rendszerben való német katonai részvételről. Az amerikai főbiztos, McCloy meg volt győződve, hogy a szövetségeseknek lényegi „egyenlőséget" kell kínálniuk a németeknek a nyugati szövetségen belül. Ugyanakkor McCloy számára is nyilvánvaló volt, hogy a német újrafelfegyverzésre csak valamilyen európai keretben kerülhet sor a Wehrmacht egyszerű restaurációja helyett.

E döntés aligha volt független a koreai hadiesemények alakulásától. Miután 1950 novemberében az északiak oldalán négyszázezer kínai „önkentes" kapcsolódott be a konfliktusba, a háború új jelleget öltött, jelentősen megnőtt egy esetleges világháború veszélye. Ezen körülmények között Acheson külügyminiszter 1950. december elsején arról beszélt, hogy „tennünk kell valamit Koreában, és Németországban is, hogy fellépjünk a gyorsan elharapódzó semlegesítésítési elképzelésekkel szemben. Energikusabban kell felépíteni védelmi rendszerünket és meg kell törnünk Francia-

ország ellenállását az európai hadsereg létrehozásával szemben."[33] Párizsnak 1950. december 6-án el kellett ismernie a „közvetlen német fegyverkezés" elvét (bár a létrehozandó egységeket még nem hadosztályoknak, hanem „harci csoportoknak" nevezték).

A Pleven-terv gyakorlati megvalósítása céljából Párizsban 1951. február 15-én tárgyalások kezdődtek a „hatok" részvételével – a hosszan elhúzódó megbeszéléseken Franciaország, a Benelux-államok, Olaszország és a Szövetségi Köztársaság vett részt. Ezzel egyidőben a szövetséges főbiztosok helyettesei és a nyugatnémet képviselők Bonn mellett tárgyaltak. Petersbergben viszonylag hamar részleges megállapodás született tizenkét német hadosztály felállításáról. Ezzel párhuzamosan pedig a szövetségesek újabb intézkedéseket hagytak jóvá, amelyek a „megszállástól a partneri viszony" irányába mutattak. Annál is inkább, mert Acheson külügyminiszter szerint a német felfegyverzésnek az integráció általános folyamatából kellett következnie; ezért 1951. januárjában sürgette a Szövetségi Köztársaság mihamarabbi politikai és gazdasági egyenjogúságát. E folyamat eredményei hamar megmutatkoztak: 1951. március 6-án – a New York-i határozatok értelmében – sor került a megszállási statútum első (igaz, Adenauer kancellár ízlése szerint kiábrándító) módosítására. Miután a Szövetségi Köztársaság elismerte az egykori német külföldi adósságokat, nagyobb jogokra tett szert a külügyek terén, és a szövetségesek a gazdasági korlátozásokat is enyhítették. Az NSZK kormánya 1951. március 15-én nevezhetett ki először külügyminisztert: az új hivatalt Adenauer kancellár foglalhatta el. Április 18-án aláírás került a német–francia gazdasági egyenlőtlenséget felszámoló, az Európai Szén- és Acélközösséget (Montánunió) létrehozó egyezményre, és május 2-án a Szövetségi Köztársaság az Európa Tanács teljes jogú tagjává vált. A német integrációs folyamatok előrehaladását biztosította az is, hogy 1951. július 9-én a három nyugati megszálló hatalom egyidejűleg bejelentette a katonai megszállás és így a Németországgal fennálló hadiállapot megszüntetését.

A (nyugat-)német felfegyverzés előrehaladtával a szovjet (és attól aligha függetlenül a keletnémet) diplomácia is aktívabbá vált. 1951. szeptember 15-én Grotewohl új javaslatokat terjesztett elő, hangsúlyozva: „a kialakult helyzetben igazán csak az számít, hogy a németek, keletről és nyugatról, leüljenek egymással tárgyalni és megértésre jussanak". A Szövetségi Köztársaság kormánya szeptember 27-i válaszában kétségeit fejezte ki ezen tárgyalások sikerét illetően és a Bundestag 1951. március 9-i négylépcsős egyesítési tervének megfelelően ENSZ-bizottság felállítását kérte a választások megszervezésére. Adenauerrel folytatott megbeszélésükön a nyugati főbiztosok kifejtették: „a keleti ajánlatok azt mutatják, hogy a szovjetek késznek tűnnek igen magas árat fizetni, csakhogy megakadályozzák, hogy a Szövetségi Köztársaság betagozódjék Nyugat-Európába és a németek részt vegyenek a Nyugat védelmében. A szovjet ajánlat az igazán szabad választások felajánlásáig is elmehet. Ezért világossá kell tenni minden német számára – hangzott a figyelmeztetés –, hogy jelen helyzetben a német egység ára a szovjet ellenőrzés lenne".[34]

A washingtoni külügyminiszteri találkozón, majd az azt követő ottawai NATO-konferencián 1951 szeptemberében a nyugati szövetség összes fontos kérdése terítékre került a koreai békeszerződéstől Görögország és Törökország küszöbön álló NATO-felvételéig. A megbeszéléseket azonban a Németországra, illetve a nyugat-európai újrafelfegyverzés ütemére és természetére vonatkozó döntések uralták. A washingtoni konferencia megerősítette a szövetségesek meggyőződését, hogy az Európai Védelmi Közösség lesz a német újrafelfegyverzés legjobb módszere. Acheson külügyminiszter közölte brit és francia kollégájával: „az Egyesült Államok lelkesen és teljes mértékben támogatja tervet, ezután már nincs visszaút és nincs helye a további kétségeknek". Igaz, a brit diplomácia közvetlenül nem vett részt az amerikai-francia alkudozásokban az Európai Védelmi Közösséggel (EVK) kapcsolatban, a Foreign Office szintén támogatta a megállapodást. Bár London szkeptikusan tekintett azon amerikai álláspontra, amely az „kritika nélkül minden európai integrációs törekvést támogat", mégis alkalmazkodott az újdonsült amerikai lelkesedéshez. Ráadásul Londonra nagy hatást tett az új NATO-főparancsnok, Eisenhower ígérete, hogy katonai szempontból hatékonnyá teszik a Pleven-tervet és ami még fontosabbnak tűnt: alárendelik azt a NATO főparancsnokságnak.[35]

A londoni külügyminiszteri találkozón (1951 decemberében) az angolszász politikusok végleg elkötelezték magukat az Európai Védelmi Közösség (EVK) mellett. Ugyanakkor a szövetségesek emlékeztették a találkozón meghívottként résztvevő Adenauer kancellárt, hogy a német katonai hozzájárulás nélkül a Szövetségi Köztársaság státuszát rendező egyezmények nem köthetők meg.

Igaz, ekkorra megnövekedtek Párizs kétségei az EVK megvalósítását illetően, miközben Adenauer kancellár annak egyik legékesszólóbb támogatójává vált: „a német tárgyaló fél annyira magáévá tette az európai hadsereg koncepcióját, hogy ez a lelkesedés inkább elrémítette a franciákat a következményektől" – vélte az amerikai főbiztos, McCloy. A francia aggodalmak egy része abból fakadt, hogy London továbbra is elutasította az európai hadseregben való részvételt, és Párizs kételkedett abban, hogy egyedül képes lesz ellensúlyozni a német szomszéd erejét.

Amikor 1951 októberében a Konzervatív Párt került hatalomra Nagy-Britanniában, Párizsban egyesek bíztak abban, hogy esetleg módosul a európai integrációra vonatkozó brit álláspont. Hiszen Churchill volt az európai együttműködés egyik legkorábbi szószólója. Azonban a konzervatív kabinet két külpolitikai prioritást határozott meg, egyrészt a Washingtonhoz fűződő „különleges viszony" helyreállítását, amely Churchill szerint csorbát szenvedett a munkáspárti évek alatt, másrészt pedig a brit Commonwealth-hez fűződő kapcsolatok megerősítését. Churchill ugyan támogatásáról biztosította az EVK tervét, azonban Nagy-Britannia nem szándékozott részt venni az európai hadseregben. A brit miniszterelnöknek fenntartásai voltak az európai haderő föderalista jellegét illetően, és ehelyett azt hangsúlyozta Acheson külügyminiszternek, hogy „erős nemzeti hadseregeket szeretne látni, amelyek együtt menetelnek a szabadság védelmére, miközben nemzeti himnuszaikat éneklik". Így nemigen volt lehetőség arra, hogy Nagy-Britannia közvetlenül is részt vegyen az

európai hadseregben, ahogyan Churchill fogalmazott: „szeretem Franciaországot és Belgiumot azonban mi nem süllyedhetünk erre a szintre." [36]

Az európai védelmi rendszer létrehozásáért és a német felfegyverzésért folytatott hosszú küzdelem új lendületet kapott 1952 februárjában. A Bundestag felhatalmazta a szövetségi kormányt, hogy kezdeményezzen tárgyalásokat az Európai Védelmi Közösséghez (EVK) való német csatlakozásról. Egyúttal kijelölte a legfontosabb német feltételeket is: a NATO-tagságot, a német szuverenitás teljes helyreállítását, egyenrangú részvételi lehetőséget a „német kérdés" rendezésében és a német gazdaságot sújtó korlátozások felszámolását. Az 1952. februári lisszaboni NATO Miniszterttanács ülésén sikerült megegyezésre jutni a nyugat-európai védelmi rendszer, konkrétan a nemzetközi hadsereg felállításában vállalt feladatok, kontingensek és az egyes államok pénzügyi hozzájárulásának kérdésében. Ezenkívül döntés született Görögország és Törökország csatlakozásáról és arról, hogy 1954-ig száz hadosztály felállítására lesz szükség a szövetség keretein belül. A lisszaboni konferencia után úgy tűnt, hogy a már előzőleg létrehozott főparancsnokság (SACEUR), a tető megépítése után „a ház felhúzása is elkezdődhet": a NATO az 1949-es laza védelmi szövetségből ekkor kezdett igazi katonai szervezetté válni, amely „négyezer mérföldes védelmi vonalat ellenőrzött az Északi-sarkkörtől a Kaukázusig". Ezen átalakulásban a Szövetségi Köztársaság mind nagyobb jelentőségre tett szert, és Adenauer kancellár az Európára vonatkozó amerikai tervek mind jelentősebb szereplőjévé vált. Igaz, a (nyugat-) német belpolitikában némi megütközést keltettek az ambíciózus lisszaboni tervek, ám azt méginkább felülmúlta a moszkvai fogadtatás.

XI.

A „jegyzékek csatája" és a Deutschlandvertrag (1952. március-május)

Amikor 1952. március 10-én Gromiko szovjet külügyminiszter-helyettes a nyugati nagyhatalmak Moszkvába akkreditált nagyköveteinek átnyújtotta a legújabb szovjet javaslatokat, még nem lehetett sejteni, hogy ez a jegyzék kritikus szakasz kezdetét jelenti a német újraegyesítésért, illetve a Szövetségi Köztársaság nyugati integrációjáért folytatott diplomáciai küzdelemben.

Új szovjet javaslatok Németország semlegesítésére (1952. március)

A szovjet kormány március 10-i jegyzéke, amelyet általában csak „Sztálin-jegyzéknek" szokás emlegetni, új kezdeményezést terjesztett elő a nyugati hatalmaknak a német békeszerződésről, amely lényeges pontokban meghaladta a korábbi szovjet ajánlatokat. Eszerint a két német államot az 1945-ös határok mentén egyesítették volna, s a négyhatalmi felügyelet mellett megtartott választásokból megszülető össznémet parlament és kormány kötelezettséget vállalt volna, hogy „semilyen katonai szövetséghez nem csatlakozik olyan állam ellen, amely fegyveres erőivel részt vett a Németország elleni háborúban".[1] A korábbinál egyértelműbben kapcsolta össze tehát a szovjet javaslat Németország *egységének és semlegesítésének kérdését*, továbbra is homályban maradt viszont, milyen lenne az egységes német állam politikai berendezkedése. Területi és határkérdésekben a szovjet tervezet a potsdami konferencia határozatait tekintette mérvadónak, javasolta az összes gazdasági korlátozás felszámolását, német nemzeti hadsereg felállításának engedélyezését (!), és kilátásba helyezte Németország felvételét az Egyesült Nemzetek Szervezetébe.

A nyugati kancelláriákban a javaslatokat úgy tekintették, mint az első komoly szovjet reakciót az1952. februári lisszaboni NATO-konferencia határozataira, va-

lamint arra, hogy elérhető közelségbe került a németek újrafelfegyverzése az Európai Védelmi Közösség keretében. Ezért a nyugati szövetségesek számára a lehető legélesebben vetődött fel a kérdés: a szovjet kezdeményezés vajon pusztán a Szövetségi Köztársaság nyugati (katonai) integrációjának fékezését, megakadályozását szolgálja, avagy e jegyzék a szovjet Németország-politika mélyreható és lényegi megváltozását tükrözi.

Az amerikai válasz

Az amerikai politika megítéléséhez érdemes felidézni a németországi főbiztos, McCloy véleményét. McCloy elemzése szerint a szovjet jegyzék „a Kreml azon döntését tükrözte, hogy e merész kezdeményezéssel zátonyra futtassa a nyugat-európai integráció programját. Közvetlen célja pedig, hogy zűrzavart keltsen és így késleltesse a Szövetségi Köztársaság beépülését a nyugati védelmi rendszerbe." Ezen „Rapallóra emlékeztető" ajánlat végső és kikerülhetetlen következménye – McCloy szerint – az lett volna, hogy „Németország a szovjet befolyási övezet részévé válik, igaz, valamivel kedvezőbb státusszal, mint a kelet-európai csatlósok." Az amerikai főbiztos ráadásul kifejezte meggyőződését: „számíthatunk a Kreml erőteljes törekvésére, hogy Adenauert elszigetelje Németországban, Németországot Nyugat-Európában, és éket verjen Nyugat-Európa és az Egyesült Államok közé."[2] Az amerikai főbiztos nemigen hitt abban, hogy a dinamikus és számottevő gazdasági erőt képviselő Németország sokáig „semleges" maradhatna, és attól tartott, hogy a szovjet politika elkerülhetetlenül megkísérelné, hogy az egyesített Németországot érdekszférájába vonja. A moszkvai amerikai nagykövetség szemében nyilvánvaló volt, hogy „figyelembe véve a szovjet szemantikát, a Kreml meglepően világos ajánlatot tett. A szovjetek valószínűleg az értékelésük szerinti legvonzóbb ajánlatot kínálták a németeknek, amelynek nagy visszhangja lehet mind a kelet- mind a nyugat-németek körében; nehéz lenne többet kínálni az egység és nemzeti hadsereg, plusz békeszerződés javaslatánál." Azokban a feszült napokban az amerikai ügyvivő, Cumming, ráadásul azt a lehetőséget sem vetette el egészen, hogy Moszkva esetleg a közeljövőben kész volna az Odera–Neisse határ revíziójára." (E határmódosítási ajánlat) lehet a szovjetek kezében az a mézesmadzag – írta Washingtonba Cumming –, amely végül rábírná a német öszvért, hogy kötélnek álljon (the ultimate carrot to lead the German donkey over the hump)." Cumming értékelése szerint a szovjetek érdekeltek egy nemzetközi találkozó mielőbbi összehívásában a távlatilag Németországból távozó négy hatalom részvételével, s ez irányban nyomást fognak kifejteni. Ez a fórum hasznos volna propaganda-erőfeszítéseik terén, amelyekkel megkísérlik újabb ellentétek magvait elvetni és lelassítani a folyamatokat."[3]

Brit megfontolások

Mint arra utaltunk, a Foreign Office 1951 júniusában készült nagy jelentőségű tanulmánya leszögezte, hogy „el kell vetni minden olyan tervet, amely semleges és demilitarizált Németországhoz vezetne." A brit politika megengedhetetlennek ítélte a német semlegesítést. Ráadásul a semlegesített Németország lehetőségének elfogadása az egész addigi brit politikát kérdőjelezte volna meg: e politika szerint a Szövetségi Köztársaság nyugat-európai integrációjának szorgalmazása arra (is) szolgált, hogy „a németeket demokratikusabbá, jó állampolgárokká változtassák, mégpedig nem magánzárkára ítélve és önszorgalmukban bízva, hanem egy jónevű klub tagjaivá fogadva őket." Ráadásul a semlegesítés lehetősége „lehetővé tenné a németeknek, hogy egyensúlyozzanak Kelet és Nyugat között... és annak adják el magukat, aki a legtöbbet kínálja... ez valószínűleg új és veszedelmes helyzetet eredményezne Európában."[4]

A brit politikát ezen megfontolások vezérelték, amikor (ismét) kezdeményező szerepet játszott a szovjet jegyzékre adott nyugati válasz megfogalmazásában.[5] A szovjet kezdeményezést a brit döntéshozók is „merész manővernek" értékelték, hogy „késleltesse, s ha lehet, megakadályozza a Szövetségi Köztársaság betagozódását a nyugati védelmi rendszerbe". De nem pusztán „taktikai húzásnak" ítélték, hanem „a német kérdés rendezésére tett komoly és veszedelmes kísérletnek" is értékelték. Ahogyan Eden külügyminiszter fogalmazott: „a szovjetek őszintén gondolják javaslataikat, mert igaz ugyan, hogy azok bizonyos veszélyekkel járnak, de kiválóan alkalmasak a szovjet célok megvalósítására."[6]

A nyugati szövetségesek válaszjegyzéke

A nyugati szövetséges hatalmak között hamar egységes vélemény alakult ki abban a kérdésben (már március 13-ra megfogalmazódtak a tervezett válaszjegyzék körvonalai), hogy a szovjet szándékok őszinteségét a független nemzetközi ellenőrzés alatt megtartandó *szabad választások* kérdésének a kezelése fogja eldönteni. Ezen kérdés nyílt felvetését a szovjet jegyzék megkerülte: „a négy megszálló hatalomnak, amelyek Németországban ellenőrző feladatokat látnak el, meg kell vizsgálniuk azon feltételek kérdését, amelyek egy össznémet, a német nép akaratát kifejező kormány mielőbbi felállítását szolgálják". A nyugati válaszjegyzék tervezete a békeszerződéshez vezető úton az első lépésnek egy össznémet kormány megalakítását tekintette, és utalt arra, hogy az erre vonatkozó német és nyugati javaslatok régóta ismeretesek a szovjet fél előtt is. (Az ENSZ által 1951. december 20-án létrehozott bizottságnak, mely a szabad választások feltételeit ellenőrizte volna Németország egész területén, a szovjet megszálló hatóságok korábban nem voltak hajlandóak beutazási engedélyt adni.)

A Foreign Office azonban nem tartotta elegendőnek, hogy csak a szabad választásokat szabják (az esetleges egyesítés) előfeltételének, hiszen – Sir William Strang

érvelése szerint – „a szabad össznémet választásokból (figyelembe véve a CDU gyengeségét Kelet-Németországban) valószínűleg egy Schumacher-vezette szociáldemokrata kormány kerülne ki győztesen. Egy ilyen kormány pedig valószínűleg a feje tetejére állítaná Adenauer nyugati integrációs politikáját, és a semlegességet, valamint a Kelet és Nyugat közötti manőverezést választaná". Ezen – a nyugati szövetségesek szempontjából meglehetősen lehangoló – alternatíva ellen Strang szerint a nyugati politikának nincsenek eszközei, s nem tehet mást, mint vállalja (az össznémet választások) kockázatait."[7]

Ezen a ponton Eden külügyminiszter más véleményen volt, és úgy gondolta: a nyugati szövetségesek még további feltételeket is szabhatnának, például az Odera–Neisse határ ügyében. A szovjet jegyzék nem említette ezen érzékeny problémát, amely a moszkvai brit követ, Gascoigne szerint „az orosz javaslat alapvetően gyenge pontját képezte". Eden ezzel kapcsolatos sokatmondó kommentárja a moszkvai követi jelentés margóján: „Sir A. Gascoigne valószínűleg fontos ütőkártyát adott a kezünkbe ezzel." Gascoigne érvelése olyan megnyerőnek tűnt a britek számára, hogy sikerült elérniük, az 1952. március 25-i nyugati válaszjegyzék is megemlítette: „a szövetséges hatalmak felhívják a Szovjetunió figyelmét, hogy Potsdamban a német határok rögzítésére nem került sor, ezek végső rendezése a békeszerződésre vár." Ettől azonban sokkal fontosabb volt a jegyzék harmadik pontja, amely pontosította „az eljövendő német kormány teljes cselekvési szabadságát, hogy az Egyesült Nemzetek elveivel összeegyeztethető szövetségekhez csatlakozzon."[8]

A hivatalos francia reakciók is azt a meggyőződést erősítették, hogy a szovjetek „komoly, de veszélyes" jegyzéke az integrációs folyamat és Lisszabon sikerét jelezte, ezért ezen folyamatok erősítésére van szükség. A francia közvéleményt viszont sokkszerűen érte a független német hadsereg felállítására tett szovjet ajánlat. Az e hadsereg korlátozására és ellenőrzésére vonatkozó elképzelések hiánya képezte a franciák szerint a jegyzék egyik gyenge pontját. Az Európai Védelmi Közösségen kívül álló német hadsereg létrejöttének megakadályozása régóta foglalkoztatta a francia külpolitikát, ezért a semlegesség gondolata a francia diplomácia szemében elfogadhatatlannak tűnt. Az esetleges másik bizonytalan ponttal, a keleti határokkal kapcsolatban a francia gyanút jól tükrözte a párizsi amerikai követ jelentése: a francia vélemény szerint „a németek (a határok ügyében) inkább kivárják a megfelelő időpontot, hogy a teljes szuverenitás és fegyveres erő megszerzése után a kérdés magától a felszínre kerüljön."

A németországi amerikai és brit főbiztos, McCloy és Kirkpatrick jelentései szerint Németországban általában fenntartásokkal és gyanakvással fogadták a szovjet terveket, de utaltak arra a veszélyre, hogy igen sok német az egységet előtérbe helyezi a nyugat-európai integrációval szemben, és a szovjet jegyzék „elsősorban őket akarja táncba vinni". Adenauer arra hívta fel a főbiztosok figyelmét, hogy „ismét világossá kell tenni Moszkvának: nem létezik olyan német kormány, amely elfogadhatná az Odera–Neisse határt." A kancellár egyetértett abban, hogy „bármi történjék is, az EVK és a Deutschlandvertrag előkészítése semmiképpen sem lassulhat le, hanem

éppen ellenkezőleg, fel kell gyorsulnia." Adenauer bírálói ezzel szemben azzal érveltek, hogy a kancellárnak „nem érdeke" a német újraegyesítés. Adenauer politikai ellenfelei, de számos támogatója is azon a véleményen volt, hogy a kancellár attól tartott: az össznémet választásokból nagy valószínűséggel a szociáldemokraták kerülnének ki győztesen.[9]

Amerikai tárgyalási javaslat

Az amerikai főbiztos, McCloy először március végén említette, hogy a Sztálin-jegyzéket esetleg a szovjet politika igazi megváltozásának jeleként kell értékelni, amely messzemenő változást jelez a Kreml politikájában, és komoly ajánlat egy ellentétes irányú Rapalló vagy a finnek státusához hasonló megoldásra". Ehhez hasonló következtetésre jutott az amerikai Policy Planning Staff március 18-i feljegyzése is. Véleményük szerint „nem volna bölcs dolog feltételezni, hogy a jegyzék csupán propaganda, s elővigyázatlanság lenne azt hinni, hogy a Szovjetunió egyetlen célja az Európai Védelmi Közösség megakadályozása. Veszélyes lenne – jegyezték meg az amerikai külpolitikai tervezők –, ha nem tudnánk elfogadni a (szovjet) tárgyalási javaslatot, s úgy tűnnénk fel, mint a német egység ellenzői. Ezért meg kell mutatnunk, hogy a szovjet ajánlat csupán blöff. Kilenc a tízhez az esély, hogy a szovjetek nincsenek felkészülve igazi politikai szabadság engedélyezésére saját zónájukban. Mindössze egy a tízhez annak az esélye, hogy nem blöffölnek, és a német egyesítéshez kell hozzáigazítani európai politikánkat."[10]

A State Department következő, a nyugati válaszjegyzék átnyújtását követően készült tanulmánya a lehetséges szovjet ellenjavaslatokat vette számba: a politikai jogok kiterjesztését, az ENSZ-bizottság megítélésének felülvizsgálatát, esetleg a keleti határok kérdésével foglalkozó konferencia összehívására tett javaslatot, és végül a szabad választások kérdését. A szovjet szándékok őszinteségének bizonyítékát e feljegyzés szerint is a szabad választások jelentették: „ha a szovjet válasz tartalmaz a szabad választások felé mutató lépést, a jelenleginél nagyobb esélyt kell adnunk annak az eshetőségnek, hogy változás ment végbe a szovjet politikában. Ebben az esetben azért, hogy felhagyjunk eddigi sikeres politikánkkal, a lehető legmagasabb árat kell kérnünk." Pozitív szovjet válasz esetén az amerikai politikának a lehető leggyorsabban a szabad választások megtartására kell törekednie, és rá kell döbbenteni Moszkvát, hogy „ha elkezdjük az egyesítési játszmát, komolyan kell játszani és a végsőkig."[11]

Mégis, az „egyesítési játszmát" illetően a State Department 1952. április 2-i nagy jelentőségű értekezletén az a meggyőződés került többségbe, amely szerint „a német egység nem kívánatos célja az amerikai politikának." Ugyanis – Charles Bohlen megfogalmazása szerint – a megosztott Európában az egységes Németország a kontinentális német hegemónia vagy a német–szovjet közeledés igen komoly veszélyét teremti meg." A követendő amerikai politika kérdésében a tanácskozás két kiemelkedően fontos kérdéskört jelölt ki: egyrészt az integrációs tárgyalások felgyorsítását,

másrészt, ha közvetlen négyhatalmi tárgyalásokra sor kerülne, akkor azok lassítását „időnyerés" céljából. Általános volt az egyetértés, hogy „jó lenne elkerülni a tárgyalásokat, de amennyiben mégis sor kerülne (négyhatalmi) megbeszélésekre, akkor azokat a lehető legalacsonyabb szinten kell folytatni."[12]

Az április 9-i szovjet jegyzék több engedményt tett a szabad választások kérdésében: a szovjet vezetés hajlott a nemzetközi ellenőrzés elfogadására, igaz, a négy szövetséges hatalom által, nem pedig az ENSZ keretében. Ennek hatása nem maradt el a német belpolitikára: a Szövetségi Köztársaságban a nyugati integráció ellenfelei nagy nyomatékkal sürgették, hogy kezdjenek négyhatalmi tárgyalásokat. A szovjet kezdeményezés megítélését illetően a kormány és az ellenzék közötti utolsó szálak is elszakadni látszottak. „Semmilyen lehetőséget sem szabad kihasználatlanul hagynunk – írta Schumacher április 22-én, Adenauerhez címzett levelében –, hogy megállapítsuk: lehetőséget nyújt-e a szovjet jegyzék arra, hogy szabadságban egyesítsük Németországot. Ha a tárgyalásokon ennek az ellenkezője derülne is ki, akkor mindenesetre az nyilvánvalóvá válna: a Szövetségi Köztársaság a maga részéről mindent megtett a német megosztottság felszámolására, és nem rajta múlt, hogy ez nem következett be."[13] Tekintettel a „vonakodó, sőt hisztérikus" német közvéleményre (Kirkpatrick brit főbiztos szavaival), a nyugati hatalmak helyzete mind nehezebbé vált. Mivel az EVK-egyezmény és a Németország-szerződés aláírásának időpontját 1952 májusára becsülték, az angolszászok időhúzó taktikát választottak. Újabb üzenetváltásokra került sor a szovjetek által nyitva hagyott kérdések pontosítására (ENSZ-bizottság a német választások ellenőrzésére, az össznémet kormány szövetségekhez való csatlakozásának joga). De a nyugati szövetségeseknek az igazi küzdelmet ez idő tájt a német közvélemény nyomásával kellett megvívniuk.

Bár Acheson külügyminiszter a németek megnyugtatása érdekében bizonyos tárgyalásokat szükségesnek ítélt – „ezzel sokat nyerhetünk és semmit se veszíthetünk" –, a brit diplomácia azonban minden tárgyalási ajánlatot elutasított, ragaszkodva a korábbi jegyzékekben felsorakoztatott ellenérvekhez. Mivel el akarta kerülni azt a látszatot, hogy „a szövetséges hatalmak Németországra erőltetik álláspontjukat", Acheson számolt azzal a lehetőséggel, hogy négyhatalmi tárgyalásokat kezdjenek a Szovjetunióval: „ha a szovjetek tényleg készek arra, hogy megnyissák a keleti zónát, ezt igenis minden erőnkkel szorgalmaznunk kellene. Nem engedhetjük meg, hogy terveinket pusztán azon spekulációk akadályozzák, hogy a (Szovjetunió) esetleg hajlandó lenne magas árat fizetni (a német semlegességért)."[14] Az amerikai külügyminiszter ezért egy egyszerű válaszjegyzéket nem tartott elégségesnek a szovjet szándékok tisztázására; a tervezett szerződések aláírásától függetlenül szükségesnek tekintett valamiféle tárgyalásokat a szovjet féllel.

Brit-francia elutasítás

Ezt az amerikai javaslatot azonban Londonban és Párizsban éppúgy elutasítással fogadták, mint Bonnban. Adenauer kancellár minden erejét latba vetette, hogy a nyugati szövetségesek akár leghalványabb kompromisszumkészségét is megakadályozza. Ahogyan McCloy-nak május 3-án kifejtette: „hosszas mérlegelés után végül arra a következtetésre jutott, hogy a (négyhatalmi találkozóra vonatkozó) amerikai javaslatot hiba volna megtenni a jelen helyzetben" Adenauer úgy ítélte meg, hogy egy esetleges berlini négyhatalmi találkozó esetén a kabinet nemigen hatalmazná őt fel a nyugati egyezmények aláírására azelőtt, hogy a találkozó megmutatta volna a szovjetek őszinteségét az általuk kínált szabad választásokat illetően. „Várhatóan az ellenzék ragaszkodni fog hozzá, hogy még az aláírás előtt tartsák meg a találkozót, de még attól is tartani kell, hogy a kormányzat tagjai szintén ezt a vonalat követnék. Nem lenne bölcs dolog a négyoldalú találkozót csak a szabad választás témájának tárgyalására leszűkíteni, minthogy a szovjetek készen lehetnek olyan engedmények megadására, amelyek igazolnák a tárgyalások hosszúságát. A nyilvánosság figyelme az engedményekre irányulna és a szovjet javaslat más, kifogásolható részei felett szemet hunyna. E körülmények között lehetetlenné válna a védelmi tárgyalások befejezése."[15] Hasonló véleményt tükrözött Kirkpatrick brit főbiztos jelentése is: „úgy hiszem, a mostani helyzetben bármely négyhatalmi találkozóra vonatkozó ajánlat zavart okozna a német közvéleményben, késleltetné a szerződések aláírását, és a politikai pártokat várakozó álláspont elfogadására ösztönözné".[16] Meglepő módon a brit álláspont még egy támogatót tudott maga mögött: a francia egyetértést.

Egy Edenhez intézett levélben Schuman külügyminiszter a francia álláspontot a hidegháború és a „német kérdés" szélesebb összefüggéseiben világította meg: „A zavarodottság, amelyet ma szinte mindenütt tapasztalhatunk, azt bizonyítja, hogy az oroszok által pár hete megkockáztatott manőver jobban sikerült, mint bárki gondolta volna. Mint történelmében oly gyakran, Németország most is az egység kérdésével áll szemben, amely teljesen leköti figyelmét. Az oroszok ezt a kérdést a legfőbb kihívás tétjének tették meg: az azonnali egyesülést kínálva bizonyos »késedelmek« és kétértelműségek fejében. Eljött a kétértelműségek és csapdák felfedésének pillanata, nemcsak a mi hasznunkra, hanem különösen a németekére. Itt az ideje, hogy végre ők is számot vessenek azzal, hogy a felkínált egyesülés komoly bizonytalansággal jár és biztos alávetettséget hordoz. Az oroszoknak sikerült minden figyelmet az össznémet választások szabadságára összpontosítani. Ennek a problémának bizonyára van jelentősége, de az egyáltalán nem megoldhatatlan. Feltételezem, az oroszok minden eszközt be fognak vetni, hogy eredményre jussanak, ha ezzel sikerül elérni az egységes német kormányzat létrejöttét, ami egyet jelent első számú ellenségük, a szövetségi kormány végével. A németek, az egység legfőbb megszállottai és szerelmesei bizonyára rá fognak ébredni, hogy az egység nem minden, és a szolgasággal egyet jelentő orosz ellenőrzés alá vetett egység, jóllehet átmeneti enyhülést hoz Németország keleti felének, de Németország egésze számára meghátrálást és új kapitulációt jelent.

Németországnak éreznie kell, hogy felelősségének minden súlya rá nehezedik. Nem a nyugati integráció és német egység között kell választania, amely lehetetlen dilemma volna számára, hanem az általunk ajánlott, a szabadságra garanciákat biztosító egység és a négyhatalmi szolgaság »egysége« között. Összefoglalva: meg kell győzni Németországot arról, hogy valódi érdeke saját egységének keresése (miatt) is hozzánk köti."[17]

Acheson külügyminiszter végül elfogadta a brit válaszervezetet, amely a május 13-i elutasító nyugati válasz alapjául szolgált. Az amerikai tárgyalási készséggel ellentétben e jegyzék a fennálló nézetkülönbségek miatt kilátástalannak ítélte a tárgyalásokat a német békeszerződés ügyében: „a szovjet javaslatok, amelyek Németországot arra köteleznék, hogy kizárólag saját (nemzeti) fegyveres erőivel törekedjen biztonságra, folyamatosan sértenék Németország nemzetközi társulási jogait, s a bizonytalanság és feszültség tartós állapotához vezetnének Európa közepén."[18]

A Németország-szerződés (1952. május)

A nyugati hatalmak igazi válaszát azonban a Németország-szerződés aláírása jelentette 1952. május 26-án Bonnban, illetve az EVK-egyezmény parafálása másnap Párizsban. Ahogyan Eden megjegyezte kollégáinak Párizsban: „a nyugati hatalmak megnyerték a jegyzékek csatáját."[19]

E két fontos szerződéssel (a „Deutschlandvertrag" és az Európai Védelmi Közösségről szóló megállapodás) a Szövetségi Köztársaság a „jónevű klub", a nyugati szövetségi rendszer tagjává vált. Ahogyan Acheson külügyminiszter értékelte: „az aláírt okmányok nyolc hüvelyk magasságú gyűjteménye egy új Németország, egy új Európa és egy új történelmi korszak születését jelezte". Az NSZK kormánya és Adenauer kancellár számára páratlan elismerést jelentett, amikor a három nyugati külügyminiszter (némi vonakodás után) az államalapítás után először látogatott Bonnba, hogy e ceremóniával is segítse növelni – egy brit emlékirat szerint – „dr. Adenauer és a Szövetségi Kormány presztízsét, amelyre nagyon ráfért az effajta dicsfény."[20] A „Szövetségi Köztársaság és a három hatalom kapcsolatairól" szóló szerződéssel, amelyet Adenauer kancellár hamarosan „Németország-szerződésre" keresztelt, a nyugati hatalmak befejezettnek nyilvánították a megszállási rendszert, megszüntették a szövetséges főbiztosok intézményét, konzultatív jogot biztosítottak az NSZK-nak a „Németország egészét" érintő kérdésekben (anélkül azonban, hogy lemondtak volna a szövetséges hadseregek nyugatnémet területen való állomásoztatásáról, valamint a Berlinre és Németországra mint egészre vonatkozó jogaikról), s kinyilvánították: „a (német) békeszerződés megkötéséig az aláíró államok együttműködnek abban, hogy békés eszközökkel valósítsák meg közös céljukat: Németország újraegyesítését, amely a Szövetségi Köztársasághoz hasonló demokratikus alkotmánnyal rendelkezik, és az európai közösség integráns részét képezi."[21]

A bonni szerződés legnehezebb pontját a szövetséges hatalmaknak fenntartott jogok jelentették, mégpedig a német újraegyesítés vonatkozásában és Berlin kérdésében. Párizs Bonn ellenében és az angolszászok langyos támogatása mellett fenntartotta azt az álláspontot, hogy Németországgal a végső békeszerződést csak szovjet részvétellel lehet majd megkötni, és ez váltaná fel a jaltai és potsdami megállapodásokat. A francia diplomácia e ponton nem akart összeütközésbe kerülni Moszkvával. Ráadásul Párizs nem szándékozott lemondani jogairól a jövőbeni német rendezést illetően, és el akarta kerülni azt a helyzetet, hogy a nyugat-németek esetleg egyedül tárgyaljanak Moszkvával a német újraegyesítés ügyében.

Ezen megállapodás azonban csak a másnap, május 27-én Párizsban aláírt *Európai Védelmi Közösség (EVK) szerződés* aláírásával együtt léphetett életbe. Az ötven évre szánt, felettébb terjedelmes okmány meghatározta az európai hadsereg felállításának feltételeit: a hat tagállam vállalta, hogy a szerződés hatályba lépése után szárazföldi és légierőit a közös hadsereg rendelkezésére bocsátja. Ezen felül az egyes államok csak a „nem európai területeken" történő felhasználásra, azaz a gyarmati problémák kezelésére rendelkezhettek (nemzeti) haderőkkel.

Az EVK középpontjában értelemszerűen a (nyugat-) németek hozzájárulásának formája állt. Az eredeti Pleven-javaslat időközben sokat változott, a franciák által kívánt biztosítékok zöme is eltűnt a szövegből. Párizs azonban attól tartott, hogy miközben a francia hadsereg legjobb erői egy megnyerhetetlen gyarmati háborút vívtak Indokínában, a dinamikus Németország az Európai Védelmi Közösségen belül gyorsan fölényre tehet szert. Sőt a francia diplomácia azt sem tartotta kizártnak, hogy az újból megerősödött Nyugat-Németország hadserege esetleg később kiválik az Európai Védelmi Közösségből, a fegyverek erejével egyesíti Németországot és veszélyezteti az európai békét.

Ezért Schuman külügyminiszter ragaszkodott az angolszász biztonsági garanciákhoz arra az esetre, ha a „védelmi közösség valamelyik tagja felmondaná a megállapodást vagy rosszindulatú magatartást tanúsítana". Acheson azonban kételkedett, hogy meggyőzhetné az amerikai szenátust ezen újabb biztonsági garanciákról. Ehelyett Eden külügyminiszterrel közös nyilatkozatot tettek, amely szerint közösen lépnek fel abban az esetben, ha a Szövetségi Köztársaság kísérletet tenne az Európai Védelmi Közösség elhagyására. Ráadásul az Egyesült Államok megerősítette szándékát az amerikai haderő Európában való állomásoztatására „tekintettel az Észak-Atlanti Szerződésben foglalt kötelezettségekre, az Európai Védelmi Közösség integritásához fűződő amerikai érdekekre, valamint az Egyesült Államok németországi kötelezettségeire".[22]

A szerződés értelmében az NSZK 12 szárazföldi hadosztály, 85 ezer fős légierő és 12 ezres haditengerészet, összesen egy 407 ezer fős hadsereg felállítására kapott felhatalmazást, amely a francia után – méreteit tekintve – a másodiknak számított Európában. A szerződések aláírásával egyidőben az NDK a belnémet demarkációs vonalat – szögesdróttal és aknákkal – „határrá" alakította: egy 5 km széles határövezet és egy 10 méteres aknazár segítségével, amely azután sok keletnémet menekülő

számára végzetessé vált. Ezen intézkedésnél semmi nem dokumentálhatta volna nyilvánvalóbban Németország megosztott helyzetét.

Adenauer kancellár már 1952 őszére számított a szerződések hatályba lépésére, ám az EVK-szerződésről még 1953 tavaszán is hiányzott a francia és az olasz törvényhozás jóváhagyó pecsétje. A Szövetségi Köztársaságban szenvedélyes belpolitikai viták után a Bundestag 1953. március 19-én hagyta jóvá a két szerződést. Mivel Adenauer kancellár nem akart üres kézzel hazatérni áprilisra tervezett első amerikai látogatásáról, javasolta Washingtonnak: a Németország-szerződést már az EVK-megállapodás ratifikálása előtt léptessék életbe. Az új amerikai külügyminiszter azonban „oktalannak sőt végzetesnek" ítélte ezen javaslatot, amely nézete szerint „egyenesen provokálta volna a franciák elutasítását az EVK ügyében." Így e tervekből egyelőre semmi sem valósult meg (mint ahogyan abból a merész adenaueri ötletből sem, hogy az angolszászok titokban kezdjék meg 100 ezer német katona kiképzését, hogy azok az EVK-szerződés elfogadása után azonnal készen álljanak). Mégis, 1953 szeptemberében a (nyugat-) német választásokon a kormányzó pártok kétharmados többségre tettek szert. Ezt az eredményt sok megfigyelő a „nyugati integrációs" politika egyértelmű győzelmének (is) tekintette.

Aligha kétséges, hogy a (nyugat) német újrafelfegyverzés megakadályozása a Szövetségi Köztársaság megszületésétől a Deutschlandvertrag megkötéséig tartó időszakban a szovjet diplomácia egyik legfontosabb törekvését jelentette. Nyilvánvaló történelmi és pszichológiai okok is magyarázzák ennek a szovjet törekvésnek az érzelmi hátterét: azt a tényt, hogy Sztálin majdhogynem nagyobb fenyegetésnek tartotta a felfegyverzett Németországot, mint az amerikai atomfegyvereket. Az sem volt kétséges Moszkva előtt, hogy „bármely, igazán hatékony Szovjetunió-ellenes szövetségnek tartalmaznia kell a felfegyverzett és új életre kelt Németországot". Az 1950. novemberi szovjet jegyzék már e veszély felismerésének a jegyében fogant. Azért, hogy létrejöhessen a négyhatalmi kompromisszum a német egység ügyében, úgy tetszik, Sztálin 1952 elején kész volt a korábbinál nagyobb árat is fizetni. Az 1952-es márciusi szovjet jegyzék talán Sztálin utolsó tünékeny reményét jelentette, hogy közvetett ellenőrzésre tegyen szert Németország egésze fölött.[23] 1952-re Moszkva eljutott az egységes és semlegesített Németország koncepciójáig (hasonlóképpen Byrnes külügyminiszter 1946-os tervéhez vagy Kennan 1948-ban született „A programjához"), s hajlandónak mutatkozott lemondani a már egyszer kiharcolt kizárólagos rendelkezési jogról Németország egy része felett. A szovjet diplomácia azonban korábbi cselekedetei és a róla kialakult kép csapdájába esett: nem volt képes elhitetni, hogy ezúttal meggyőződött a nyugati fenyegetés komolyságáról, tárgyalási szándékai most őszinték.

A legtöbb elemző egyetért abban, ha a szovjet diplomácia az engedményeket korábban ajánlja fel, a nyugati hatalmak válasza talán más lett volna, amely leginkább „a válságokra hajlamos, megosztott Németország állandó terhétől" való félelmükkel magyarázható. Ez a viszonylagos szovjet előny 1952-re azonban már elveszett. Nem kétséges, hogy a nyugati szövetségesek számára ekkor már (ismét) előnyösebb megoldásnak tűnt a Szövetségi Köztársaság integrációja, mint a sok

kockázattal és bizonytalansággal járó semlegesített Nagy-Németország. Másrészt az össznémet kormány részére igényelt cselekvési szabadság nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt Sztálin szemében, hiszen ekképpen Németország számára lehetővé vált volna az, amit a Szövetségi Köztársaság esetében is meg akart akadályozni: a Nyugathoz fűződő szövetségi kapcsolatok megteremtése. Ezért nem azt a kérdést érdemes vizsgálni, elegendő időt szántak-e az eredeti szovjet jegyzék részletes tanulmányozására a nyugati szövetségesek, vagy időben meggyőződtek-e a szovjet szándékok komolyságáról. Fontosabb és célravezetőbb azt szemügyre venni: vajon elvárható volt-e a nyugati politikusoktól, hogy a friss koreai tapasztalatokkal a hátuk mögött beleegyezzenek Németország katonai értelemben vett feladásába, hiszen ebből a szempontból Németország semlegesítése kétségtelenül szovjet előnyöket eredményezett volna.[24]

A brit Németország-politikát az ötvenes évtized elején a szovjet fenyegetéstől és a „német veszély" újjáéledésétől való félelem együttes hatása, valamint a „special relationship" atlanti elkötelezettsége irányította. A fenti hatások eredőjeként alakult ki az a többértelműség, mely a kontinentális brit politika legfőbb vonásává lett. Az európai közösség gondolata egyrészt csökkenteni látszott az amerikaiakkal fenntartott viszony hátrányait és a Nagy-Britanniára háruló katonai feladatokat. Másrészt viszont az atlanti biztonsági rendszer (NATO) melletti brit elkötelezettség – a nehezen elfogadott amerikai programok után – a brit diplomácia számára a kontinensen garanciákat jelentett a túlzott német dominanciával szemben, és fontos érvekkel szolgált a különutas francia politika meggyőzésére. A túlzott kontinentális kötelezettségvállalástól való brit tartózkodást – mely szintén hagyományosnak mondható – azonban világosan mutatta Eden külügyminiszter megfogalmazása: „azt, hogy Nagy-Britannia csatlakozzon egy európai kontinentális föderációhoz, nos, erről tudjuk, hogy ezt egy porcikánk se kívánja".[25]

Az 1947–48. évi „nagy félelem" és a „globalizmushoz való felemelkedés" után az Egyesült Államok a „kettős feltartóztatás" politikáját folytatta Európában. Ez a politika egyszerre irányult annak megakadályozására, hogy a Szovjetunió vagy Németország a kontinens domináns hatalmává váljon. A két törekvés elválaszthatatlanul kapcsolódott egymáshoz és mindig kényes egyensúly mutatkozott közöttük: Washington nem lett volna képes feltartóztatni a Szovjetuniót Európában a német erő bevonása nélkül és nem tudta volna fenntartani ellenőrzését a Szövetségi Köztársaság fölött a szovjet fenyegetés nélkül.[26] Sőt megkockáztathatjuk, hogy ezen feltartóztatási politikának volt egy harmadik eleme is: mégpedig Konrad Adenauer kancellár azon törekvése, hogy a németeket visszavonhatatlanul az európai államok közösségéhez kapcsolja azért, hogy „megvédjék a német nemzetet saját történelmének démonaitól".[27] Ezzel teljes mértékben összecseng Wilhelm Röpke klasszikus meghatározása a német kérdésről, aki 1945-ben úgy látta: „a német kérdés egyrészt Európa védelmét jelenti Németországgal szemben, másrészt Németország védelmét önmagával szemben." [28] Ezért amikor 1952 márciusában Sztálin „hatalmi vákuum" létrehozását javasolta Európa szívében, Washington (kettős) feltartóztatási terveiben ez korántsem tűnt a legtöbbet ígérő megoldásnak.

XII.

A Szovjetunió és a német „népi demokrácia" körvonalai (1949–52)

Otto Grotewohl 1949. október 12-i nyilatkozatában nemcsak arra tett ígéretet, hogy kormánya a „béke és demokrácia útján" halad, s mindent megtesz a német egységért, de azt is kinyilvánította, hogy a kormányzat munkáját egyedül az alkotmány határozza majd meg. Az 1949-es kelet-német alkotmány megfogalmazásaiban még gyakran felismerhető volt a weimari alkotmány hatása. Sajnálatos módon a gyakorlatban azonban aligha érvényesülhetett, hiszen az NDK realitását ettől az időszaktól az Egységpárt dominanciáján alapuló sztálini típusú politikai rendszer következetes kiépítése jellemezte.

A preambulum rögzítette, hogy az alkotmány a „német nép" műve, anélkül, hogy pontosította volna: vajon az egész német népről, vagy csupán annak egy részéről van szó. Hasonlóképpen az alkotmány első cikke leszögezte, hogy „Németország oszthatatlan demokratikus köztársaság"; annak tisztázása nélkül, hogy az a Német Demokratikus Köztársaság, amelyet a második cikk említ, azonosnak tekinthető-e Németországgal vagy sem. Különös jelentőségre tett szert a későbbiekben az alkotmány hatodik cikke, amely a „fajgyűlölet, a más népek elleni és háborús uszítás" mellett „büntetőjogilag felelősségre vonható" cselekedetnek ítélte a „bojkottra való felbújtást demokratikus intézmények és szervezetek ellen... és minden olyan cselekményt, amely a (törvény előtti) egyenlőség ellen irányul." Ez a tetszés szerint bővíthető alkotmánycikk az Egységpárt kezében a későbbiekben igen hatásos eszköznek bizonyult a „törvényesített törvénytelenségek" végrehajtásához. 1949 decemberében hozták létre az NDK Legfelsőbb Bíróságát és a Legfőbb Ügyészség önálló, a szovjet prokuratúrához hasonlatos intézményét; fontos lépés volt ez a jogrendszer szovjet mintájú átszervezésében. A Legfelsőbb Bíróság a koncepciós perekben a 6. cikk értelmezésének mértékadó instanciája, és ezzel a rendszer kiépülésének fontos előmozdítója lett: a bíróságok egyedül 1950-ben 78 ezer politikai perben hoztak ítéletet, köztük 15 esetben halálosat.[1]

A belügyminisztériumot ennek megfelelően építették ki, és megerősítették a német népi rendőrség alakulatait; 1950-re az ún. Kasernierte Volkspolizei „készültségi alakulatai" már 50 ezer főre rúgtak. Az Egységpárt vezető szerepének egyik legfőbb biztosítékát az állambiztonsági szolgálat („Stasi") létrejötte jelentette: 1950. február 8-án a Népi Kamara rendeletet hozott az Állambiztonsági Minisztérium (MFS) megalakításáról, amely mint önálló testület közvetlenül az Egységpárt politikai bizottságának tartozott felelősséggel. A minisztérium élére Wilhelm Zaissert nevezték ki, a spanyol polgárháború „Gomez tábornokát". Talán nem érdektelen felidézni, hogyan emlékezett 1985-ben (az azóta dicstelen véget ért) Erich Mielke állambiztonsági miniszter a politikai rendőrség eltelt 35 évére: „Az NDK fennállásának legelső napjai óta kísér bennünket a dolgozó nép bizalma és az ellenforradalom hisztérikus gyűlölete... a szocialista ügynökök tevékenysége továbbra is elengedhetetlen szükségszerűség, mert ők a béke igazi ügynökei. E titkos harc hősei, lángoló hazafiak és internacionalisták, bátran küzdenek a háború és az osztályellenség üzelmei ellen. Az NDK csekistái forradalmi határozottsággal és habozás nélkül hajtják végre a párt és a munkás-paraszt hatalom minden megbízását. Ígérjük, hogy az állambiztonsági minisztérium minden dolgozója igyekszik mindig tudása legjavát nyújtani, s állandóan bővíti ismereteit, hogy mesterien vethesse be a csekista fegyvereket."[2]

A „reakciósnak" nevezett erők elleni fokozódó küzdelem növelte e pártok vezetőségeinek alkalmazkodó készségét; így a Walter Ulbricht vezette Egységpártnak sikerült elérnie, hogy az 1950. október 15-re, az ideiglenes Népi Kamara legitimálására kiírt választásokon a pártok versengése helyett az „Antifa-blokk" helyét átvevő Nemzeti Front egységes listáira szavazzanak. Viharos viták, és a CDU és az LDP soraiban bekövetkezett megfelelő tisztogatások után már 1950 májusában sikerült „teljes egyetértésre" jutni a Nemzeti Front jelölőlistáinak felosztásában. Valójában az Egységpárt nemcsak a maga 25%-ra állított jelölteket, de döntően befolyásolta a tömegszervezetek és a két „töredékpárt" jelöltjeit is, így végül a jelöltek kétharmadának kinevezését határozhatta meg.

A sok helyen nyílt formában lebonyolított szavazáson a várt eredmény született: 98% részvétel, 99,7% pozitív szavazat. Az újjászervezett kormányban is tovább erősödtek a Egységpárt pozíciói; emellett a drasztikusan átalakított tartományi kormányokban is megnőtt az Egységpárt szerepe: mind az öt tartományban a párt állíthatta a kormányfőt és a belügyminisztert. Így az egykori NDK történeti álláspont szerint 1950-ben lényegében befejeződött „a munkás-paraszt hatalom megteremtésének folyamata."[3]

Az Egységpárt sztálinista átalakítása és a koncepciós perek

A többi „népi demokráciához" hasonlóan a párt „monolitikus egységének" biztosítása, az „éberség fokozása" az NDK-ban is a legfontosabb alapelvvé vált. Közvetlenül a budapesti és a szófiai koncepciós perek után a Dietz pártkiadó németül is

megjelentette a perek jegyzőkönyvét. Bevezetőjében a későbbi fő pártideológus, Kurt Hager professzor vonta le a perek tanulságát „minden haladó gondolkodású, magát a béke barátjának tekintő" állampolgár számára: „az osztályellenség aknamunkájával szemben a legnagyobb fokú éberségre van szükség... a párt és a munkásosztály ellenségeit, bármilyen álarc mögé rejtőzzenek is, le kell leplezni s mindenfajta érzelgősség nélkül ártalmatlanná kell tenni."[4] A tisztogatások a párton belül mindenekelőtt a „szociáldemokratizmus ideológiájának kiirtása", az Egységpárt egykori szociáldemokratái ellen irányultak. Ezen vállalkozás méreteit jól jellemzi az a tény, hogy 1948/50 között mintegy 200 ezer egykori szociáldemokratát zártak ki, tartóztattak le vagy kényszerítettek menekülésre. A tisztogatásokban az Egységpárt fontos segítőtársának bizonyultak a szovjet megszálló hatalom katonai bíróságai, amelyek sohasem haboztak, ha ellenzékinek kikiáltott szociáldemokraták "ártalmatlanná tételéről" volt szó.

A „forradalmi éberség fokozása" szempontjából kiemelkedő jelentőségű intézkedések születtek az Egységpárt III. kongresszusán, 1950 júliusában. Először is a párt új statútumában a Központi Ellenőrző Bizottság (ZPKK) hatáskörét a következőképpen határozták meg: „védelmezi a párt egységét és tisztaságát, hozzájárul az ellenséges ügynökségek párton belüli leleplezéséhez és megsemmisítéséhez, harcol a frakciózás ellen, eltávolítja az árulókat a párt soraiból, ellenőrzi a pártfegyelem betartását." A testület feladatait aligha lehetett volna átfogóbban megfogalmazni, ám az egységpárt „főinkvizítorának" tekintett Herman Matern irányítása alatt, aki 1949-től 1971-ben bekövetkezett haláláig töltötte be a bizottság elnöki tisztét, a különböző szintű ellenőrző bizottságok gyakorlati munkájukkal ezen általános kijelentéseknek fenyegetően konkrét – s számos párttag számára végzetes – tartalmat kölcsönöztek. Jó alkalmat biztosított erre a német munkásmozgalom történetében addig példa nélkül álló vállalkozás: a kongresszus megbízta a KB-t, hogy 1951. január 15.–június 30. között hajtsa végre a párttagkönyvek cseréjét, amelyet a „párttagság eszmei-politikai felülvizsgálatával" kellett összekapcsolni a „párton belüli kártékony és ellenséges elemek" kiszűrése érdekében. A párttisztogatás eredményeképpen az „egységesebb, erősebb és ütőképesebb" Egységpárt taglétszáma mintegy 1,2 millióra csökkent.

A III. kongresszuson tovább erősödött a kompromisszumokat nem ismerő irányvonal képviselőjének és Sztálin németországi bizalmi emberének, Walter Ulbrichtnak a pozíciója, akit főtitkárrá választottak. Az új Politikai Bizottság kilenc teljes jogú tagja közül Ulbricht, Pieck, Dahlem, Matern, Oelssner, Rau és Zaisser mellett csak két egykori szociáldemokrata maradt: Grotewohl és Ebert. A kongresszuson hirdették meg a harcot a „trockista és titóista elemekkel" szemben is, és a kongresszusi határozat megállapította: „A magyarországi Rajk-per és a Kosztov elleni per Bulgáriában egyértelműen bizonyítékát adták, hogy a Tito-klikk a brit–amerikai imperializmus megbízásából és zsoldjában minden demokratikus és békeszerető országban széleskörű ügynökhálózatot tart fenn, amelyek a háborús uszítók mocskos törekvéseit szolgálják. E trockista csoportok raffinált harci módszereik következtében a munkásosztályra különösen veszélyesek."[5]

1950. augusztus 24-én az Egységpárt hosszú nyilatkozatot tett közzé „egykori német politikai emigránsok és Noel H. Field amerikai ügynök kapcsolatairól". A párt nyugati, jelesül svájci és dél-franciaországi, emigráns vezetőinek az „osztályellenesség kiszolgálását" rótták fel. Bármiféle kapcsolat Noel Fielddel, aki egy Svájcban működő amerikai segélyszervezet vezetője volt a háború alatt, az amerikai titkosszolgálattal való együttműködésnek minősült. Az egykori nyugati emigránsok közül ekkor már többen nem olvashatták e határozatot, mivel előző nap letartóztatták és a „Stasi" Berlin schumannstrassei vizsgálati börtönébe szállították őket. Megkezdődtek egy nagyszabású német koncepciós per előkészületei. A szovjet tanácsadók forgatókönyve szerint a „Field-csoportot" a nyugati zónák reprezentatív képviselőjével egészítették ki, sőt vélhető, hogy Kurt Müllert, a nyugati zónákban működő KPD második emberét, Bundestag-képviselőt, akit 1950. március 22-én az NDK-ba invitálták, s utána tartóztattak le, a német „Rajk-per" főszereplőjének szemelték ki.

Mégis, a per konstruálóinak bizonytalanságát tükrözte, hogy az első letartóztatásokat, a többi népi demokráciával ellentétben, nem követték újabb, mind szélesebb hullámok. Valószínű, hogy végül 1951 nyarán döntöttek a „nagy per" előkészületeinek leállításáról. Sztálin e döntése nyilvánvalóan a német megosztottság állapotával hozható összefüggésbe: egyebek között azzal, hogy a nácizmus elől nyugatra menekült német kommunisták jelentős része a nyugati zónákba tért vissza, ahol a politikai és kulturális életben fontos szerepet játszottak. Ez a körülmény egy német koncepciós per szempontjából nemcsak pótlólagos nehézségeket támasztott, de végül annak egész létjogosultságát kérdőjelezte meg. Ami a kiszemelt áldozatokat illeti, ügyüket 1952 nyarán a szovjet szerveknek adták át: „Field-csoportról", ügynökhálózatról nem esett többé szó. A szovjet BTK 58. cikke alapján „szovjetellenes propaganda" és a „nemzetközi burzsoázia támogatása" vádjával ítélték el őket. E perekről a nyilvánosság semmit sem tudhatott, az elítéltek eltűntek a szovjet Gulag süllyesztőjében.

Mindenesetre Walter Ulbricht 1952 júliusában az Egységpárt II. konferencián óvott attól az „illúziótól", hogy sikerült volna "felfedni az összes ellenséges elemet a pártban" és Hermann Matern beszédének Sztálin-idézete sem sok jót ígért, amely szerint „a párttagság illetve az abból történő kizárás élet és halál kérdése kell legyen". 1952 szeptemberében Berija utasítására az újabb imaginárius összeesküvés, a csehszlovák Slanský-per áldozatainak vallomásaiba „német alkotóelemet" is illesztettek; Prágában a november végén megkezdődött perben Bedrich Geminder nyíltan utalt a „német trockista Merkerre", akivel 1948 óta konspiratív kapcsolatban állt volna. Az Egységpárt 1952. december 20-án határozatban vonta le a „Slanský összeesküvő-centrum elleni per" tanulságait, amely Paul Merkert nemcsak az „USA fináncoligarchia kiszolgálójának" bélyegezte, de azt is felrótta neki, hogy mexikói emigrációja idején André Simone segítségével – akit a Slanský-perben halálra ítéltek és kivégeztek – a Freies Deutschland folyóiratot „cionista nézetek szócsövévé változtatta", s „hasonlóképpen a cseh gaztevőkhöz, (Merker) zsidó kapitalisták izraeli kivándorlá-

sának finanszírozását követelte". Érthető, hogy Paul Merker már vizsgálati fogságban volt, amikor a határozatot nyilvánosságra hozták.

Az Egységpárton belüli tisztogatás újabb célpontját a sok szempontból Ulbricht riválisának tartott Franz Dahlem jelentette; a KB 1953. május 14-i ülésén hozott határozat szerint Dahlem „teljes vakságot tanúsított az imperialista ügynököknek a pártba történő befurakodási kísérletével szemben". Ezért Dahlemet, addig a SED vezetésének egyik legbefolyásosabb tagját összes tisztségétől megfosztották, kizárták a Politikai Bizottságból, s felkérték a párt Ellenőrző Bizottságát, hogy indítson vizsgálatot ügyében. Letartóztatására azonban már nem kerülhetett sor, mivel néhány héttel később, a Sztálin utáni szovjet vezetés kezdeményezésére, az NDK-ban megkezdődött az „új szakasz" politikájának kísérlete.

Természetesen mindez korántsem jelentette azt, hogy a párton belüli tisztogatások a fent említett néhány névre korlátozódtak volna. Párttagok százait zárták ki a „nyugati kapcsolatok" legcsekélyebb gyanúja miatt; őket azonban a szovjet hatóságok nem kezelték „különleges esetekként" s átengedték a „Stasi" szerveinek. Mintegy 12 ezerre tehető a nyomtalanul eltűntek száma, akiket majd az 1956-os nyilatkozatok „jogtalanul vádolt elvtársaknak" neveznek, akik „téves ítéleteknek" és a „biztonsági szervek visszaéléseinek" estek áldozatul.[6]

A SED „új típusú párttá" szervezésével párhuzamosan megváltozott a többi blokkpárt arculata is. Az Egységpártnak már 1949 júniusában sikerült elfogadtatni azt a határozatot, amely kötelezte partnereit, különösen a CDU-t és az LDP-t, hogy pártszervezeteikben harcot indítsanak a „visszahúzóknak" értékelt erők ellen. 1950 februárjában a blokk központi testülete követelte „azon elemek eltávolítását, akik figyelmen kívül hagyják vagy megsértik a közös határozatokat". Tömegtüntetésekre is sor került ellenzékinek tekintett polgári politikusok ellen, akik ezután elvesztették hivatalukat. Ez mindenekelőtt azon tagokra és vezetőkre vonatkozott, akik „szovjetellenes magatartást" árultak el vagy nem voltak hajlandók egyetérteni „Németország és Lengyelország új határával", az Odera–Neisse vonallal. A fellépés ezen „elemekkel" szemben „minden haladó német hazafi nemzeti kötelességévé" nyilváníttatott. A polgári pártokban is megkezdődtek a tisztogatások: a kizárások és kilépések eredményeként a CDU és az LDP taglétszáma 1951 közepére 170 illetve 155 ezerre csökkent.

Vezető politikusaik, mint Karl Hamann (LDP) vagy az alapító külügyminiszter, Gerd Dertinger (CDU) letartóztatása meggyorsította e pártok tagjainak megfélemlítését, növelte politikai alkalmazkodóképességüket; így például a CDU vezetősége 1952 júliusában „fenntartás nélkül" elismerte a munkásosztály pártja, a SED vezető szerepét, s kifejezte meggyőződését, hogy „a szocializmus sikeres felépítése csak a marxizmus-leninizmus haladó tudományának alapján lehetséges"; a CDU 1954-es kongresszusa pedig egyenesen új működési szabályzatának bevezetőjében rögzítette: „a CDU elkötelezi magát az új társadalmi rend felépítése mellett, mert az a legjobb lehetőséget nyújtja a keresztény célok megvalósításához."[7]

Belső politikai berendezkedését tekintve a szovjet zóna „demokratikus köztársasága" tehát létrejötte után mindinkább hasonlítani igyekezett a többi „népi demokráciához". Külpolitikai szempontból azonban jövője jóval bizonytalanabbnak tűnt, hiszen továbbra is megoldatlan maradt a „német kérdés". Ráadásul azt az európai történelmi fordulópontot, amelyet Sztálin 1949 októberében az NDK születésében látni vélt, mások csak évek múltán érzékelték. Sőt, államukat maguk az NDK vezetői is mindenekelőtt provizóriumnak tekintették, s úgy tűnt, hogy semmi sem fontosabb számukra, mint az NDK feladása egy egységes Németország javára. 1950 februárjában Dertinger külügyminiszter (CDU) a „békeszerződés haladéktalan megkötését egész Németországgal" kormánya legfontosabb követelésének nyilvánította, és az NDK-t az „egész német nép ügyintézőjének" tekintette, amely „szakadatlanul ezen igény érvényesítésén fáradozik".[8]

A Szovjetunió 1949. október 15-én hivatalosan is elismerte az NDK-t, ideiglenes kormányával diplomáciai kapcsolatokat létesített. A „népi demokráciák" követték a példát, legutoljára Mongólia, 1950. április 13-án. A Szovjet Ellenőrző Bizottság (SKK) természetesen továbbra is fenntartott magának minden jogot, amelyek a szövetségesek Németországgal kapcsolatos megállapodásaiból fakadtak. Így többek között az állami funkciók ellenőrzésének jogát is, amely a potsdami megállapodások maradéktalan végrehajtását szolgálta. Hasonló korlátok voltak érvényesek az NDK fővárosára is, amelyet az alkotmány „Berlinnek" nevezett. Igaz, a város keleti részében működött az NDK kormánya, a régi birodalmi főváros egésze azonban négyhatalmi ellenőrzés alatt állt.

A Szovjetunió és az NDK 1950-től több kísérletet tett, hogy rendezze a „német problémát". Az Egységpárt III. kongresszusa előtt, 1950 májusában a pártvezetés ismét Moszkvában járt, hogy ott megvitassa „az imperializmus elleni harc és a béke biztosításának kérdéseit". Feltehető, hogy eközben a német kérdésben követendő taktikáról is szó esett. Mindenesetre a júliusi kongresszuson Wilhelm Pieck megállapította: „véget kell vetnünk annak, hogy pártunk bizonyos körei politikájukat csak köztársaságunkra korlátozzák, és elhanyagolják az össznémet feladatokat." Sztálin a kongresszusnak küldött táviratában szintén hangsúlyozta, hogy az Egységpártnak az eddiginél intenzívebben kell folytatnia harcát „az egységes és független demokratikus német köztársaságért". Grotewohl miniszterelnök pedig emlékeztetve Sztálin „történelmi táviratára", arra következtetett: „tehát világos, hogy nem elégedhetünk meg csak az NDK sikereivel, az egész Németország kell, hogy a célunk legyen".

Államukat egy „jövőbeni egységes német állam magjának" tekintve, ha úgy tetszik, valamiféle német Piemontnak, amely majd összegyűjti a német országokat, a keletnémet vezetők ez idő tájt szüntelenül hangsúlyozták, hogy „a németek harca Németország egységéért és az igazságos békeszerződésért" az NDK megalakulásával új szakaszba lépett. A koreai háború kitörése után Walter Ulbricht azért is kedvezőnek ítélte e harc esélyeit, mert szerinte a „Nyugat-Németországban a lakosság min-

den rétegében fokozódott az ellenállás az USA-imperialisták gyarmatosító intézkedéseivel szemben." Az Egységpárt III. kongresszusa 1950 júliusában „testvéri forradalmi üdvözletét" küldte a „hős koreai népnek és derekasan előrenyomuló népi hadseregének". A kongresszus résztvevői megfogadták, hogy „megkettőzik erőfeszítéseiket a Németország nemzeti egységéért folyó küzdelemben a közös ellenség, a zsákmányra éhes amerikai imperializmus ellen".

Ezen elvárások illuzórikus jellegével vélhetőleg az NDK vezetők is tisztában voltak; a német nemzeti felelősségre való szüntelen hivatkozás az Egységpárt részéről inkább olyan kísérletnek tűnt, amely megkísérelte (igaz, a nyomasztó jelentéktelenség helyzetéből) megakadályozni a másik német állam végleges nyugati integrációját, végérvényes csatlakozását a nyugati szövetségi rendszerhez. 1950 októberében Prágában a „népi demokráciák külügyminiszterei" találkoztak, ahol először az NDK is képviseltette magát. A prágai nyolchatalmi nyilatkozat a „német állam egységének helyreállítását" javasolta, illetve békeszerződés megkötését, valamint egy éven belül a megszálló hadseregek kivonását. Addig a két német állam képviselőiből paritatív alapon „Össznémet Alkotmányozó Tanácsot" hoznának létre, amely előkészítené egy „ideiglenes, demokratikus, békeszerető, össznémet szuverén kormány" megalakulását és a győztes hatalmak rendelkezésére állna a békeszerződés kidolgozása során. Visszhang nélkül maradt az az ismételt NDK kezdeményezés is, amelyet 1950. november 30-án az ún. Grotewohl-levél fogalmazott meg először. A „németek a tárgyalóasztalhoz" javaslat választások helyett a két német állam képviselőiből „Össznémet Tanács" megalakítását szorgalmazta.

Az 1952. március 10-i Sztálin-jegyzék feltehetőleg sokkszerűen érhette a német „népi demokrácia" vezetőit. Ugyanis aligha kétséges, hogy a szovjet kezdeményezés sikere esetén államukat a felbomlás, de legalábbis a bizonytalan össznémet jövő fenyegette volna. 1952. március 29-én az Egységpárt vezetősége (Pieck, Grotewohl, Ulbricht) Moszkvába utazott, s két héten át folytatott megbeszéléseket Sztálinnal és Molotovval. Az NDK történészek mindössze arról tettek említést, hogy a szovjet vezetők részletesen ismertették a március 10-i jegyzéket, és „szembe kellett nézni azon veszélyekkel, amelyek az NSZK növekvő remilitarizálásából és az agresszív NATO-hoz tervezett csatlakozásból fakadtak". Azt, hogy ez mit jelentett volna az NDK jövőjére nézve, s hogy az NSZK nyugati integrációjának megakadályozásáért Sztálin esetleg hajlandó lett volna a keletnémet állam feladására, ezt a problémát az NDK történeti irodalom sohasem vizsgálta. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a „szocializmus tervszerű felépítésének programja" szoros kapcsolatban állt a „német probléma" rendezésére tett szovjet erőfeszítésekkel, pontosabban azok kudarcával.

XIII.

Az 1953. júniusi berlini felkelés és következményei

Az 1952. március 10-i az egységes Németország helyreállítására és semlegesítésére vonatkozó szovjet javaslatok nyugati elutasítása az NDK-ban új helyzetet eredményezett. Még tartott a „jegyzékek csatája", amikor Sztálin 1952 áprilisában rezignáltan jelentette ki a kelet-német vezetőknek: „akármilyen ajánlatot is tehetünk a német kérdésben, a nyugati hatalmak nem támogatják azt... és nem vonulnak ki Németországból. Az amerikaiaknak szükségük van hadosztályaik Nyugat-Németországban való állomásoztatásához, hogy Nyugat-Európát a markukban tartsák." Sztálin elismerte, hogy „önálló állam kialakítása történik Nyugat-Németországban" és arra ösztönözte a kelet-német vezetést, hogy szervezzék meg saját államukat. Sztálin szemében a két Németország közötti választóvonal „a két blokk közötti veszedelmes határrá" alakult és „minden eszközzel erősítenünk kell ezen határ védelmét" – tette hozzá.[1] Az Egységpárt tehát sztálini sugallatra „irányt vett" a szovjet mintájú szocializmus teljes felépítésére német földön, és a szovjet diplomáciai offenzíva kifulladása után az elhatárolódás politikájával kívánta stabilizálni bizonytalannak észlelt helyzetét. Mindenesetre az Egységpárt II. konferenciáján, 1952 júliusában elhatározott program azon politika végét jelezte, amikor a kelet-német vezetők, legalábbis a kinyilvánított szándékok szintjén, mindig Németország egységét tartották szem előtt, és az NDK belső fejlődését mindig egy esetleges újraegyesítés összefüggésében határozták meg. Ehelyett a Walter Ulbricht vezette SED 1952 júliusában a „szocializmus fél országban" történő felépítése mellett kötelezte el magát.

A „szocializmus felépítésének" ulbrichti programja (1952. július)

Igaz, formálisan nem módosultak a pártvezetés össznémet céljai, inkább „forradalmi" hangsúlyeltolódás következett be azokban. Walter Ulbricht érvelése szerint a

szocializmus felépítése éppenséggel erősíti az ország egységéért folytatott küzdelmet, hozzájárul majd ahhoz, hogy „megsemmisítő vereséget mérjünk az amerikai monopoltőke édestestvéreire". A konferencia határozata „a bonni vazallus rezsim megdöntését" a német egység helyreállítása legfőbb előfeltételének nyilvánította, s a „német hazafiak előtt" nem volt más út, mint „az Adenauer-rezsim megdöntésének forradalmi útja, s azután a nemzeti újraegyesítés kormányának megalakítása". Ezen megfogalmazások a koreai háború után nemigen járultak hozzá a másik Németországban meglévő azon félelmek eloszlatásához, hogy milyen következményekkel járna, ha az Egységpárt esetleg hasonló lépésre szánja el magát, mint koreai testvérpártja. Talán a szovjet vezetés sem lehetett teljesen elégedett ezen fogalmazásmóddal. A korábbi gyakorlattal ellentétben a konferenciára nem érkezett szovjet delegáció, csupán egy távirat, amely azonban nem a szocializmus felépítésére, hanem az „egységes, demokratikus, békeszerető és független Németországért" tett erőfeszítések fokozására buzdított.

A „szocializmus tervszerű felépítése" program alapján az NDK-ban is megkezdődött a mezőgazdaság kollektivizálása, a kisiparban „termelő szövetkezetek" alakítása. Az államszervezet szempontjából messzemenő hatásokkal járt a „demokratikus államhatalom erősítéséről" született döntés: megszüntették a tartományi közigazgatást, helyettük 14 megyére osztották a köztársaságot; az „államhatárok megszilárdítására és védelmére" kibővítették és egyebek között nehéztüzérséggel (!) is ellátták az időközben százezresre duzzasztott „Kasernierte Volkspolizei" alakulatait, s a két német állam közötti demarkációs vonal mentén a 200 átkelőhely közül 120-at megszüntették. A „népgazdaság és az állami szervek operatív irányítására", s tegyük hozzá, szovjet mintára 1952 júliusában megalakult a minisztertanács elnöksége, amelynek 16 tagjából 12 az Egységpárthoz tartozott. A „polgári ideológiák elleni következetes küzdelem" főként az egyházak és az értelmiség ellen irányult. A pártprogram hangsúlyozta, hogy „elkerülhetetlen az osztályharc éleződése, s a dolgozóknak meg kell törniük az ellenséges erők ellenállását".[2]

Mégis, az új forradalmi lendület nemcsak kockázatos volt, de sokba is került. A közigazgatás átszervezése, a katonai egységek felállítása, a mezőgazdaság kollektivizálása és a nehézipar megemelt beruházásai hatalmas összegeket emésztettek fel: „ez negatívan hatott a dolgozók életkörülményeire, és elégedetlenséget váltott ki". A lakosság fokozódó elégedetlensége a nyugatra menekültek rohamosan emelkedő számában is kifejeződött. 1952 decembere és 1953 márciusa között számuk havi 22 ezerről 58 ezerre emelkedett, 1949 és 1955 között összesen mintegy másfél millió NDK állampolgár választotta a másik Németországot.

Külpolitikai téren mindenesetre úgy tűnt, sikerült megvalósítani az áttörést. Az Egységpárt vezetésének azon törekvése, hogy félállamuk létét minél teljesebb keleti integrációval biztosítsák, megvalósulni látszott. 1952 októberében a SZK(b)P XIX. kongresszusán Malenkov beszámolójában első ízben sorolta az NDK-t azon európai „népi demokráciák" közé, amelyekkel a Szovjetunió „eltéphetetlen baráti kapcsolatok megszilárdítására és fejlesztésére törekszik". Sztálin halála után azonban az Egy-

ségpárt kritikus helyzetbe került. Az új szovjet vezetés az NDK-tól a német kérdés konciliánsabb kezelését várta el és a „szocializmusépítés" erőltetett ütemének módosítását kívánta.

Szovjet külpolitika Sztálin halála után

Visszatekintve úgy tűnik, hogy 1953 márciusában, Sztálin halála után Malenkov és Berija már készült a hatalom szovjet vezetésen belüli új elosztására. Malenkov a Minisztertanács elnöke lett, Berija pedig a Belügyminisztériumot felügyelte, s ezen minisztériumhoz csatolták a feloszlatott Állambiztonsági Minisztérium erőit is. Úgy tetszik, hogy Berija durván alábecsülte a pártapparátus jelentőségét, és arra számított, hogy az elnyomó apparátusok felügyeletével és a gyenge kezű Malenkovval az államfő posztján, ő rendelkezik majd a legfontosabb ütőkártyákkal az eljövendő hatalmi harcban. Ráadásul Berija rosszul mérte fel Nyikita Hruscsov képességeit is. Malenkov, Berija és a külügyminiszteri posztra visszatért Molotov a szovjet diktátor halála után rögvest megkísérelték, hogy a szovjet külpolitikát kevésbé veszélyes kerékvágásba tereljék. Malenkov már Sztálin temetésén új békejavaslatot tett: „nincs olyan vitás kérdés az amerikai-szovjet kapcsolatokban – nyilatkozta -, amelyeket nem lehetne békés eszközökkel megoldani". Az új vezetés szemmel láthatólag nem osztotta Sztálin fatalizmusát a harmadik világháború elkerülhetetlenségéről, ugyanakkor tartott attól, hogy az új amerikai kormányzat a koreai háború kiterjesztése mellett dönthet. Malenkov és Molotov azonnal megbeszéléseket kezdeményezett Moszkvában a Sztálin temetésére érkezett Csou En-Lai kínai miniszterelnökkel, hogyan lehetne minél hamarabb befejezni a koreai háborút. A szovjet források szerint Csou En-Lai sürgette a szovjet vezetést, hogy nyújtson segítséget a béketárgyalások felgyorsításához és a fegyverszünet megkötéséhez[3].

Az „új szakasz" politikája Kelet-Németországban (1953. május-június)

Aligha kétséges azonban, hogy 1953 tavaszának legrobbanékonyabb külpolitikai kérdését Németország jövője jelentette. Sztálin halála után az új szovjet vezetés félelemmel tekintett az amerikai atomfölény és a felfegyverzett Nyugat-Németország veszedelmes kombinációjára. Ezenkívül Sztálin örököseinek égető problémát jelentett az NDK stabilitása is. Ezen kettős fenyegetés – tehát egyrészt Nyugat-Németország küszöbönálló bevonása az Európai Védelmi Közösségbe, másrészt pedig a kelet-német államot fenyegető gazdasági összeomlás – sürgetően ösztönözte Moszkvát, hogy a német kérdésben módosítsa politikai irányvonalát.

1953 áprilisában Walter Ulbricht ismételten segélykérésekkel bombázta a moszkvai vezetést, hogy az „szavakkal és tettekkel" támogassa az NDK politikáját. Sztálin örökösei válaszukban nemcsak a segélynyújtástól zárkóztak el, de felszólították az

Egységpártot politikájának sürgős módosítására. Walter Ulbricht azonban továbbra is ragaszkodott sztálinista irányvonalához: a párt KB 1953. május 13–14. ülésén tovább folytatódott a „Slánský összeesküvő-centrum" elleni per tanulságainak levonása. Ekkor hoztak határozatot arról is, hogy „a termelési normákat legalább tíz százalékkal emelni szükséges. Ez az emelés lesz az első lépés a túlhaladott termelési normák átfogó rendezése terén". E tízszázalékos normarendezést a minisztertanács 1953. május 28-i intézkedése rendelte el. Érdemes megjegyezni, hogy Ulbricht e plénumon először jellemezte az NDK-t olyan államnak, amely „sikeresen gyakorolja a proletárdiktatúra funkcióit". A nyilvánosság előtt e kategória korábban nem említtetett.

Mivel az Egységpárt vezetése önmaga képtelen volt, illetve kevés hajlandóságot mutatott e „katasztrófa-politika" módosítására, az új szovjet vezetés bírálata és energikus intézkedései teremtették meg a politikai irányvonal módosításának feltételeit. 1953. május 27-én a szovjet Minisztertanács elnöksége speciális ülésen foglalkozott az NDK problémájával. Az ülésen *Molotov* előterjesztette Vlagyimir Szemjonov ajánlásait, aki szovjet külügyminisztériumon belül a német ügyek legfőbb felelősének számított és akit hamarosan németországi szovjet főbiztossá neveztek ki. A Molotov által beterjesztett ajánlás hangsúlyozta, hogy „a Szovjetuniónak nem kellene fizetnie kelet-német barátok hibáiért, és a kelet-németországi szocializmus építése nem szabadna, hogy alapot szolgáltasson Nyugat-Németország újrafelfegyverzéséhez". Ezen emlékirat legfontosabb következtetéseként Molotov azt javasolta hogy „az NDK-ban ne hajtsák végre a szocializmus építésének erőltetett ütemű politikáját". A Külügyminisztérium ezenkívül a szovjet katonai megszállás befejezése mellett szállt síkra, hogy ezáltal emeljék az NDK kommunista vezetésének presztízsét.

Az ülésen Berija elég erősnek érezte magát, hogy nyíltan szembeszálljon Molotov javaslataival, és azt indítványozta, hogy töröljék az „erőltetett ütemű" kifejezést a szovjet ajánlásokból. Magyarázatképpen pedig hozzáfűzte: „békeszerető Németországra van szükségünk, nem számít, hogy az szocialista lesz vagy sem". Gromiko visszaemlékezései szerint Berija némi megvetéssel azt is hangsúlyozta: „egyáltalán miféle képződmény ez az NDK, nem is igazi állam, igazából csak a szovjet szuronyok tartják fenn".[4]

A szovjet vezetés azonban nem volt kész ily gyökeres fordulatra. Molotov ellenezte Berija javaslatait és nem volt hajlandó az NDK-t „beáldozható gyalognak" tekinteni a német rendezés játszmájában. Sajátos, dominó-teóriára emlékeztető érvelése szerint ez a politika nemcsak a kelet-német kommunista erőket bizonytalanítaná el, de végsősoron a többi kelet-európai állam elvesztéséhez is vezetne. Molotov meglepetésére Hruscsov elsőként támogatta a külügyminiszter álláspontját, s ezzel jelentős mértékben járult hozzá későbbi politikai felemelkedéséhez. Szembeszállni Berijával, nem volt veszélytelen vállalkozás, ám Hruscsov úgy tűnik, legyőzte félelmét. Ezután Bulganyin, Szaburov, és Pervuhin is követték Hruscsov példáját, és végül Berija is csatlakozott a többiek álláspontjához.

Az 1953. június 2-i „intézkedések az NDK politikai helyzetének javítására" elnevezésű dokumentum javasolta a kelet-német vezetésnek az erőltetett ütemű szocializmus-építés feladását, az erőszakos kolhozosítás leállítását, a magántőke megszüntetésére irányuló politika befejezését, intézkedéseket a politikai elítéltek rehabilitálására; és legfőbb törekvésként az „egységes, demokratikus, békeszerető és független Németország" létrehozására irányuló politikát sürgetett.

1953. június 2-án a szovjet vezetés Moszkvába rendelte a kelet-német vezetőket a dokumentum megvitatására. Walter Ulbricht és az Egységpárt vezetése azonban meglehetősen vonakodott a dokumentumban megfogalmazott ajánlások elfogadásától, és egy jóval szerényebb tervvel állt elő. A vita olyan hevessé vált, hogy egy idő után Berija üvöltözni kezdett Ulbrichttal (ezt a stílust egyébként három héttel később a Moszkvába rendelt magyar pártvezetésnek is volt alkalma megtapasztalni). Végül a kelet-németek kénytelenek voltak elfogadni az úgynevezett Berija-dokumentumot, és azt Berlinben a június 5-6-án ülésező Politikai Bizottság elé terjesztették. Ezen ülés után, június 9-én Kelet-Berlinben döntés született az „új szakasz meghirdetéséről".[5]

A június 11-én nyilvánosságra hozott határozat elismerte, hogy „a múltban az Egységpárt és az NDK kormánya számos hibát követett el ... ennek egyik következményeként sokan hagyták el köztársaságunkat ... ezért az Egységpárt szükségesnek tartja, hogy olyan intézkedések szülessenek, amelyek korrigálják az elkövetett hibákat és javítják a munkások, parasztok, értelmiségiek, kisiparosok és a középosztály többi rétegének életszínvonalát". Visszavonták az egyéni parasztgazdák és önálló kisiparosok elleni intézkedések többségét, könnyebbé vált a két német állam közötti érintkezés, csökkentették a nehézipari beruházásokat, enyhült a kultúr- és valláspolitika. Az új szakasz meghirdetését a dokumentum szerint „a német egység megteremtésének nagy célja" vezérelte, amely cél „mindkét féltől olyan konkrét intézkedéseket követel amelyek megkönnyítik Németország két felének közeledését." Jellemző módon a szocializmus építését ezen dokumentum nem említette.

Időközben 1953. május 28-án a Szovjetunió befejezettnek nyilvánította a Szovjet Ellenőrző Bizottság tevékenységét Kelet-Németországban, ez a katonai megszállás végét jelentette. A nyugati hatalmak mintáját követve, Vlagyimir Szemjonovot, a Szovjet Ellenőrző Bizottság korábbi politikai tisztjét németországi főbiztossá nevezték ki. Csujkov hadseregtábornok, a feloszlatott Szovjet Ellenőrző Bizottság elnöke néhány napig még megőrizte a Németországban állomásozó szovjet csapatok főparancsnoka tisztét, míg június 5-én Alekszej Grecsko marsallt nevezték ki erre a posztra. Pavel Jugyin pedig a németországi szovjet főbiztos helyettese lett.

Szemjonovot szoros szálak fűzték az NKVD-hez, és úgy tartották, hogy osztotta Berija nézeteit a német kérdésben. Szemjonov feladata az volt, hogy ellenőrizze az új szakasz politikájának megvalósítását Kelet-Berlinben és segítsen az ehhez kapcsolódó személyi döntésekben. 1953. június 5-i berlini visszatérése után Szemjonov élesen bírálta Walter Ulbricht politikai irányvonalát, és a német kérdésben képviselt álláspont gyökeres átértékelésére, a gazdaságpolitika megváltoztatására szólított fel. E törekvésében Szemjonov főbiztos mindenekelőtt Rudolf Herrnstadtra, a Neues

Deutschland akkori főszerkesztőjére, és Wilhelm Zaisser állambiztonsági miniszterre támaszkodott, aki funkciójából fakadóan közvetlenül Berija felügyelete alá tartozott. Az SED politikájának megújítását és Walter Ulbricht lemondatását óhajtó csoport törekvéseit a Politikai Bizottságban Anton Ackermann és Hans Jendrecki is támogatta.

Az Egységpártnak az új szovjet elképzelések szerint fel kellett készülnie arra, hogy egy esetleges össznémet választáson is indulhasson. Másrészt a szovjet főbiztos személyében az új szovjet vezetés olyan potens tárgyalópartnert kínált a nyugati hatalmaknak, aki alkalmas lehetett volna a német probléma kompromisszumos rendezésére. Ilyen körülmények között Ulbrichtnak és híveinek leváltása már csak idő kérdésének tűnt, hiszen ők viselték az 1952 közepétől meghirdetett erőteljes elhatárolódási és radikális társadalompolitikai döntések fő felelősségét. (Az éles szemű megfigyelők nem mulasztották el észrevenni, hogy június közepén egy üdvözlő táviratról már hiányzott Ulbricht egyébként szokásos aláírása.)

Június 11-én a minisztertanács határozatával kormányerőre emelkedtek a Politikai Bizottság két nappal korábban született „ajánlásai": visszavonták a két hónappal azelőtt elrendelt áremeléseket, az önkényesen kisajátított üzemek visszaszolgáltatását helyezték kilátásba, s a „köztársaságot cserbenhagyó" személyek NDK-ba történő visszatérésük esetén visszanyerhették tulajdonukat és állampolgári jogaikat. Utasították a legfőbb ügyészt és az igazságügyminisztert, hogy azonnal vizsgálják felül az összes (előzetes) letartóztatást, büntető eljárást és a hozott ítéleteket „az esetlegesen előforduló túlságos szigor kiküszöbölésére."

Grotewohl miniszterelnök hangsúlyozta, hogy az új szakasz politikája „minden német hazafi közeledésének érdekét szolgálja a Németország egységéért és a békéért folytatott küzdelemben". Az új szakasz politikájának nem jelentéktelen alkotórészét képezte az állam és az evangélikus egyház közötti közeledés a „kölcsönös megértés szellemében": június 10-én Grotewohl vezető egyházi személyiségekkel találkozva késznek mutatkozott kormánya egyházellenes intézkedéseinek visszavonására. Szovjet részről is önkritikára került sor: a május 28-án feloszlatott Szovjet Ellenőrző Bizottság szerepéről a Tägliche Rundschau megállapította, hogy e testület „bizonyos fokig szintén felelős az elkövetett hibákért".

Az új szakasz meghirdetése a lakosságot teljesen váratlanul érte. Sokuk szemében az Egységpárt hirtelen politikai irányváltása annak csődjét és végső kudarcát jelezte. Rudolf Herrnstadt, aki Ulbricht egyik legelszántabb ellenfelének számított a pártvezetésen belül, hiába próbálta meggyőzni Szemjonovot: legalább két héttel halasszák el a politika változások bejelentését, azért, hogy legyen idő a lakosság felkészítésére. Ám a szovjet főbiztos hallani sem akart erről, és nyersen azt válaszolta: „két hét múlva lehet, hogy már államuk sem lesz".[6] Ráadásul „termelési normák emelését" elrendelő kormánydekrétum, megmagyarázhatatlan módon, a június 11-i párthatározat után is érvényben maradt, sőt a szakszervezet lapjában június 16-án kifejezett megerősítést nyert. Ez vezetett azután a berlini Sztálin-Allée munkásainak tiltakozó megmozdulásához.

A berlini felkelés (1953. június)

Hiába biztosította Fritz Selbmann ipari miniszter az időközben több ezressé duzzadt tömeget, hogy a kormány érvényteleníteni fogja a normarendezést elrendelő határozatát, hiába fogalmazta meg az éppen ülésező Politikai Bizottság határozata, hogy „teljesen elhibázottnak tartja" a normák 10 százalékos emelését, mivel „a termelési normák emeléséről nem szabad és nem lehet adminisztratív úton dönteni, hanem csak egyedül az önkéntesség és a meggyőzés alapján". A tiltakozó akció általános sztrájkmozgalommá szélesedését már nem lehetett megakadályozni.

Június 17-én délelőtt Berlinben, a Strausberger Platzon több, mint húszezer építőmunkás gyűlt össze, immár a kormány lemondását és szabad választásokat követelve; a Walter Ulbricht Stadionban tizenötezer vasmunkás hasonló követelésekkel tüntetett. Az Alexanderplatz körül már kilenc óra után feltűntek az első szovjet páncélozott harcjárművek, majd a déli órákban a Potsdamer Platzon, a Leipziger Strassen és az Unter den Lindenen szovjet T–34-esek vonultak fel. Azután, hogy a több ezer tüntető ünneplése közepette lekerült a vörös zászló a Brandenburger Tor tetejéről, felhangzottak az első gépfegyversorozatok is. Miután Ulbricht és a kelet-német vezetés jelentős része a karlshorsti szovjet főhadiszálláson keresett menedéket, déli egy órától Dibrova ezredes, Berlin keleti szektorának katonai parancsnoka szükségesnek ítélte a rendkívüli állapot elrendelését; két motorizált szovjet hadosztály segítségével még aznap estére sikerült helyreállítani a rendet Kelet-Berlinben. Ebben Zaisser állambiztonsági miniszter szerint négy rendőr, tizenkilenc tüntető és két, a tüntetésben részt nem vett személy vesztette életét, a sebesültek száma több százat tett ki. Más források 267 tüntető és 116 rendőr áldozatot említenek.[7]

A sztrájkok és tüntetések nem korlátozódtak Berlinre; a SED adatai szerint 1953. június 17-én az NDK 2727 helységében került sor ilyen megmozdulásokra; ezek méreteit az is jól mutatja, hogy a szovjet hatóságok 167 városban, illetve kerületben rendelték el a szükségállapotot, amely legtovább (július 9.) Kelet-Berlinben és Lipcsében volt érvényben. A tiltakozó mozgalom törekvéseit jól tükrözte az a távirat, melyet a bitterfeldi sztrájkbizottság intézett a kormányhoz, követelve: (i) az ún. német demokratikus kormány lemondását, mivel az választási manőverrel került hatalomra; (ii) ideiglenes kormány alakítását a haladó dolgozók képviselőiből; (iii) Nyugat-Németország összes demokratikus pártjának engedélyezését; (iv) szabad, titkos és közvetlen választásokat négy hónapon belül; (v) az összes politikai fogoly szabadon bocsátását; (vi) a zónahatár azonnali megszüntetését; (vii) az életszínvonal stabilizálását.

A tiltakozó mozgalom központjait Kelet-Berlin és környékén túl a közép-német és szász iparvidékek központjai: Bitterfeld, Drezda, Halle, Merseburg, Lipcse, valamint Magdeburg, Gera, Jéna és környéke jelentették.

E mozgalmak visszaszorítása után, amely egyebek között azzal is járt, hogy fontos közlekedési csomópontok, üzemek még hetekig szovjet katonai ellenőrzés alatt maradtak, a SED KB június 21-i nyilatkozata szerint „ismét normális mederben folyik

a munka. Jelentős számú provokátort tartóztattak le, a többiek jelenleg nem mernek mutatkozni. A rend és a nyugalom azonban még korántsem tért vissza végérvényesen". A nyilatkozat is elismerte „a munkások egy részének elkeseredettségét", mivel „számukra még nem világos, hogy a fasiszta-provokáció leverése az ő érdekükben is történt." Az „ellenséges érvek szétzúzása" végett június végén nagyszabású politikai gyűlésekre került sor a PB tagjainak részvételével, mivel Otto Grotewohl megállapítása: „ha a munkástömegek nem értik meg a pártot, ebben a párt a hibás, nem a munkások", arra utalt, hogy a pártvezetés a tömeges tiltakozást az elhibázott politika kritikájának is tekintette.

Természetesen a tömeges megtorlás sem maradt el a „provokátorokkal" és a „felbújtókkal" szemben. Jóllehet az NDK-ban sohasem közöltek pontos adatokat erről, a nyugati archívumokban 1400 ítéletet regisztráltak. Június 17–22. között a szovjet rögtönítélő bíróságok legalább tizenkilenc, az NDK bíróságai pedig legalább három halálos ítéletet hoztak. Igaz, Max Fechner igazságügyminiszter egy 1953. június végén közölt interjúban „jogtalan letartóztatásokról" beszélt, s utalt arra, hogy „a munkások sztrájkjogát az alkotmány garantálja", és ezért „a sztrájkbizottságok tagjai tevékenységükért nem büntethetők". Ez a felfogás nemcsak hivatalába került, de 1953. július 15-én le is tartóztatták, s a július végén ülésező pártplénum mint „a párt és az állam ellenségét" zárta ki tagjai sorából. Helyét Hilde Benjamin foglalhatta el, aki korábban a Legfelsőbb Bíróság alelnökeként számos politikai perben szerzett nevet magának. Az új igazságügyminiszter provokáló nyíltsággal támadta „az igazságszolgáltatásban megmutatkozó szociáldemokratizmust", amelynek gyökerét „a pártosság hiányában" és „a munkásosztály és az államhatalom erejébe vetett bizalom megingásában" vélte felfedezni.

Aligha meglepő hát, hogy az NDK-ban mindinkább azon értelmezés vált uralkodóvá, amely szerint június 17-én kudarcot vallott „fasiszta puccskísérlet" történt, amelyet nyugati titkosszolgálatok, az SPD keleti irodája és a bonni kormány ügynökei provokáltak. Ezzel párhuzamosan feledésbe merült az, amit Walter Ulbricht már 1953. júliusában elmondott, igaz, azután nem említett: „A döntő hiba az volt, hogy a pártvezetés nem ismerte fel, hogy az NDK-ban érvényes feltételek között a szocializmus felépítése – Németország mintegy egyharmad részén – csak fokozatosan történhet, s a dolgozók gazdasági és kulturális helyzetének állandó javulásával kell párosulnia... szeretném nyíltan leszögezni, hogy a pártvezetésben a hibákért engem terhel a legnagyobb felelősség.".

Az 1953. június 17-i kelet-berlini munkásfelkelés, úgy tűnik, a cinikus Berija igazát támasztotta alá: a rezsimet csak szovjet tankok segítségével sikerült megteremteni. A felkelés után Berija fenyegetően vonta kérdőre a szovjet főbiztos Szemjonovot, hogy „miért takarékoskodtak a lőszerrel a tüntetők ellen". Mégis a kelet-német rezsim felemás liberalizálási kísérletéért Moszkvában a felelősséget Berijának kellett viselnie. 1953 június 24-én a három legfontosabb szovjet képviselő Berlinben, a vezérkari főnökség vezetője Vaszilij Szokolovszkij, Szemjonov főbiztos és helyettese, Pavel Jugyin közösen javasolták Ulbricht felmentését és új, energikus vezetők kinevezését Karl Schirdewan és Rudolf Herrnstadt személyében.

Azonban Walter Ulbricht még majd húsz évig hatalmon maradt. Ugyanis két nappal később, 1953. június 26-án Moszkvában az Elnöki Tanács Elnökségének sebtében összehívott ülésén Beriját letartóztatták, legközvetlenebb munkatársaival: Dekanozovval, Merkulovval és Abakumovval egyetemben. Berija helyettesei közül ketten (Ivan Szerov és Szergej Kruglov) a győztesekhez csatlakoztak. Berija letartóztatása, pere, majd kivégzése után 1953 decemberében a Szovjetunió külpolitikáját az elkövetkező időszakban három személy határozta meg: Molotov, Malenkov és Hruscsov – és ez a „triumvirátus" nem ígérkezett könnyű szövetségnek.

Természetesen ha az új szovjet vezetés egyértelműbben támogatta volna az új szakasz politikájának céljait Németországban, és erőteljesebben ösztönözte volna a kelet-német vezetést, az vélhetőleg nem ingadozott volna annyit, és nem került volna sor a kelet-német felkelésre. Azonban Berija kollégái inkább eltekintettek ettől a tényezőtől, és az 1953. júliusi párthatározat egyértelműen Beriját tette felelőssé azért, hogy megkísérelte „likvidálni az NDK szocialista államát".[8]

1953 júniusának következményei

Az 1953. júliusi KB-ülésen Walter Ulbrichtnak sikerült leszámolnia politikai ellenfeleivel: megfosztották tisztségeiktől és kizárták a KB-ból Wilhelm Zaisser állambiztonsági és Max Fechner igazságügyminisztert, valamint Rudolf Herrnstadtot, a Neues Deutschland főszerkesztőjét, akik a KB egyhangú határozata szerint „pártellenes frakciót alkottak, defetista politikájuk a pártegység aláásására irányult", míg egy 1961-ben napvilágot látott retrospektív bírálat szerint a párton belül „az NDK-ban épülő szocializmus feladásának álláspontját képviselték, kapituláns magatartást tanúsítottak az imperializmussal szemben". A következő hónapokban a pártapparátusban széleskörű tisztogatás bontakozott ki a „passzív, szociáldemokrata nézeteket képviselő vagy ellenséges elemekkel szemben". Ez idő tájt a megyei titkárságok tagjainak 60%-a cserélődött ki, az 1954-es pártkongresszuson a KB-tagok egyharmadát nem választották újra. Becslések szerint a SED 20 ezer funkcionáriusa s 50 ezer tagja bizonyult „provokátornak", akik közül sokan a letartóztatást sem kerülték el. A keletnémet „új szakasz" és „olvadás" korlátait mintaértékűen jellemezte a „Dertinger-csoport" elleni politikai per 1954 júniusában. Az NDK első külügyminisztere, aki korábban aktívan hozzájárult a CDU-nak az Egységpárt céljai szerinti átalakításához, „csoportot szervezett a munkás-paraszt hatalom vívmányainak megszüntetésére, a gyárosok, nagybirtokosok és fasiszták kizsákmányolásának visszaállítására". Ráadásul az „összeesküvők nyíltan beismerték, hogy céljuk Németország demokratikus alapú, békés újraegyesítésének megakadályozása volt", ehelyett „az NDK területét be akarták olvasztani az imperialista, militarista bonni államba"; Dertingert a „német nép nemzeti érdekeinek elárulásáért" tizenöt év fegyházra ítélték.

Nyilvánvaló, hogy az NDK-ban az „új szakasz" politikájának kísérlete világosan kapcsolódott a poszt-sztálini szovjet vezetés törekvéseihez, hogy áttörést érjenek el a „német kérdés" rendezésében. Az új moszkvai vezetésen belül a német kérdéssel kapcsolatos viták végül a „forradalmi-birodalmi paradigma" (Zubok) megerősítését és az új Reálpolitik képviselőinek tartós vereségét eredményezték. Másrészt az 1953. júniusi berlini felkelés, amely Ulbricht és a sztálinista Egységpárt ellen irányult, paradox módon hozzájárult helyzetük megszilárdításához. 1953 júniusa után Sztálin örökösei szemében az NDK államának mindenáron való támogatása fokozatosan az egyetlen reális lehetőség maradt, és a kelet-német állam a szovjet gazdaság támogatójából a szovjet segélyek egyik legfontosabb fogadó államává vált. Ugyanis az 1953. június 17-i események az új szovjet vezetés szempontjából azt mutatták, hogy egy össznémet semlegesítési politika lehetséges előnyei nem állnak arányban annak kézzelfogható hátrányos következményeivel. Így azonnali szovjet döntés született Ulbricht hatalmi pozíciójának ismételt megszilárdításáról, s ezzel összhangban a túlságosan kockázatosnak bizonyult össznémet rendezési kísérlet feladásáról.

Július végén Ulbricht, Grotewohl és Oelssner „néhány napra" Moszkvába repült, s egy hónappal később sor kerülhetett „az addigi legjelentősebb tárgyalásokra az NDK és a Szovjetunió kormánydelegációja között". Az 1953. augusztus 22-én aláírt megállapodásban a Szovjetunió 1954. január 1-től minden jóvátételi igényéről lemondott, átadta az NDK-nak a még szovjet tulajdonban lévő 33 német üzemet, mérsékelte a szovjet haderőknek az NDK-t terhelő állomásoztatási költségeit és félmilliárd rubel értékű hitelt nyújtott a keletnémet gazdaság stabilizálására. A kétoldalú diplomáciai missziókat követségek rangjára emelték.

Az NDK többé már nem a nyugati hatalmak felé irányuló szovjet politika alkotóelemét jelentette, hanem olyan partnerré vált, amelynek politikai rendszerét konszolidálni kellett. Augusztus 15-én a Szovjetunió jegyzéket juttatott el a nyugati hatalmak képviselőihez a német békeszerződés feltételeiről, amelyben síkra szállt amellett, hogy „a két német kormánynak nemcsak a békeszerződés megkötésének idején, de az egyesítési folyamat alatt is fenn kell maradniuk". Olyan ajánlat volt ez, amely a „demokratikus köztársaság" megmutatkozó instabilitása után a nyugati hatalmak számára a korábbinál is elfogadhatatlanabbnak tűnhetett.

Igaz, a szovjet vezetés önbizalmát kétségtelenül növelte, amikor Malenkov államelnök 1953. augusztus 8-án bejelentette, hogy „ezentúl az Egyesült Államok már nem egyedüli birtokosa a hidrogénbombának". Négy nappal később a Szovjetunió Szemipalatyinszkban sikeres hidrogénbomba kísérletet hajtott végre. Berija, majd Malenkov megbuktatására (1955 márciusában) hozzávetőlegesen akkor került sor, amikor Szovjetunió katonai „szuperhatalommá" kezdett válni. 1953 végén a Minisztertanács Elnöksége jóváhagyta az ún. Malisev-jelentést az első hidrogénbomba kísérlet eredményeiről. Ebben a jelentésben Malisev, a szovjet fegyverkezési program felelőse azt jósolta, hogy két éven belül a Szovjetunió képes lesz egy megatonnát meghaladó atomtöltet előállítására, amelyet a ballisztikus hordozó eszközök fejlődésének köszönhetően a világ bármely pontján célba lehet majd juttatni. Ekkor született a döntés olyan hatalmas méretű, interkontinentális ballisztikus rakéták kifejlesztéséről, amelyek képesek lesznek Egyesült Államok területének elérésére.

Az 1953-as olvadás és a nyugati hatalmak

1953. július 3-án a Bundestag június 17-ét a „német egység napjának" és hivatalos ünnepnek nyilvánította. De vajon volt-e reális lehetőség a német egység megteremtésére a Sztálin halálát követő időszakban, különösen 1953 május–júniusában? Igaz, a berlini felkelés – a kelet-közép-európai antitotalitárius forradalmak német előfutára – paradox módon elbizonytalanította a Sztálin utáni szovjet vezetőket, akik azután gyorsan feladták a „német kérdés tárgyalásos rendezésének" kísérletét. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg Richard Löwenthal: „vajon ebből arra kell következtetnünk, hogy a június 17-i népfelkelés lett volna (a szovjet magatartás megváltozásának) döntő oka, s a szovjet zóna sztrájkoló munkásai és tüntetői tragikus módon az ellenkezőjét érték el annak, amit legfontosabb célként tűztek maguk elé?... e következtetés figyelmen kívül hagyná azonban a tulajdonképpeni meghatározó tényezőt: a nyugati és a nyugatnémet politika passzivitását a Sztálin halála utáni kritikus hónapokban... így tekintve június tizenhetedike nemcsak a szovjet politika válságát tükrözte, de a nyugati politika elszalasztott lehetőségét is jelentette."[9]

A felkelés passzív tudomásul vétele az Egyesült Államok részéről s – ezzel nyilvánvaló összefüggésben – a Szövetségi Köztársaság „demonstratív visszafogottsága" a tragikus júniusi napokban különösen jól illusztrálta az amerikai „new look", a „felszabadítási" retorika gyakorlati korlátait. Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy a „roll back" John Forster Dulles által meghirdetett aktív „felszabadítási politikája", amely a „kommunizmus rabságba taszított népeinek reményt, az amerikai politikának pedig célt adott volna" inkább „belső használatra" készült, az 1952-es amerikai elnökválasztási kampány céljait szolgálta.[10] A berlini felkeléssel kapcsolatos amerikai magatartást a berlini felkeléssel kapcsolatban sokkal inkább a „szuperhatalmi játszma kimondatlan szabályai" határozták meg: Berlin ebből a szempontból a szovjet vetélytárs érdekszférájának válságaiban mutatott amerikai „érdektelenség" és „be nem avatkozás" mintaértékű megnyilvánulásának tekinthető. A „hosszú béke" ezen játékszabályát azután Budapest és Prága még nyilvánvalóbbá tette.

A republikánus Eisenhower-adminisztráció külpolitikája tehát nemigen jelentett gyakorlati változást a demokraták feltartóztatási elveihez képest, s különösen nem a német kérdésben. A Nemzetbiztonsági Tanács 1953. augusztus 17-i dokumentuma csak megismételte a „jegyzékek csatájából" már ismert amerikai tételt, amely szerint „az amerikai biztonsági érdekek megkívánják, hogy Európát a lehető legszilárdabbá tegyük a szovjetek támadásával vagy alávetési kísérletével szemben. Egy egyesített Németország, amelyet négyhatalmi megállapodás demilitarizálna vagy semlegesítene, *veszélyeztetné* ezen (biztonsági) érdekeket azáltal, hogy kísértést jelentene Németországnak a Nyugatról történő leválasztására és – következésképpen – elviselhetet-

len katonai terheket róna az Egyesült Államokra és Európa szabad felére... egy „semlegesített" formában egyesülő Németország olyan áldozatokat és kockázatokat jelentene a Nyugatnak, amely nem áll arányban (az egyesítés) a lehetséges előnyeivel." A kelet-berlini rezsim vonatkozásában pedig a jelentés arra a következtetésre jutott, hogy „a kelet-németeket hozzá kell szoktatnunk (a gondolathoz), hogy a küzdelem (a felszabadulásukig) hosszadalmas lesz".[11]

Nagy-Britanniában Churchill miniszterelnök és vele együtt a brit politikai közvélemény tekintélyes része a poszt-sztálini szovjet vezetés törekvéseit – ellentétben az ideológiailag elfogultabb amerikai politikusokkal – igazi tárgyalási készség jeleként értelmezte. Churchill 1953 májusában elszántnak tűnt, hogy akár „magányos zarándokként" is elmenjen Moszkvába azért, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen a szovjet vezetőkkel. Eisenhower hűvös válaszában azonban – miután Koreától Egyiptomig számba vette a világ nagy válsággócait, s közben nem fukarkodott a brit politikát bíráló megjegyzésekkel – arra a következtetésre jutott, hogy „jelenleg nem látok más lehetőséget, mint a Nyugat morális, gazdasági és katonai erejének állandó erősítését. Ez az a nagy kihívás, amellyel mindannyiunknak szembesülnünk kell."[12]

Churchill azonban nem tágított, s 1953. május 11-i alsóházi beszédében négyhatalmi csúcstalálkozót javasolt, mégpedig „mindenfajta nehézkes, merev napirend és féltékeny hivatalnokok hordája nélkül". A Foreign Office ekkor még bizonytalan volt, milyen konkrét célokra törekszik a miniszterelnök a szovjetekkel tervezett tárgyalásokon, az azonban bizonyos volt számukra, hogy a német probléma központi helyen szerepel majd. Valójában Churchill ekkor nem zárta ki egy semlegesített és egységes Németország lehetőségét, mint az általános európai rendezés alkotóelemét.

A Foreign Office hivatalnokai azonban nagy nyomatékkal próbálták óvni a miniszterelnököt attól, hogy erre a lépésre szánja el magát: „Ha elfogadnánk a szovjet célt, a »semleges« Németországot, az alapvető változást jelentene az 1947 óta követett és ismételten megerősítést nyert szövetséges politikánkban. Ez a jelenlegi hosszú távú politika, amely mellett dr. Adenauer is elkötelezte magát, azaz a Szövetségi Köztársaságnak, majd végül az újraegyesített Németországnak a Nyugathoz közelítése, nem összeegyeztethető az általunk nyilvánosan elutasított potsdami politikával vagy a négyhatalmilag ellenőrzött, semlegesített Németországhoz való visszatéréssel. Haladást értünk el, de megalapozott eredmények eléréséhez több időre van szükségünk, mind Németországban mind Nyugat-Európában. A német kérdésben a Szovjetunióval való elsietett megegyezés szakítást jelentene jelenlegi politikánkkal."

A Foreign Office sötét színekkel ecsetelte a potsdami politikához való visszatérés következményeit: „Bármilyen visszatérés Potsdamhoz, az oroszok kívánságának eleget téve, dr. Adenauer vereségét jelentené az (1953.) őszi választásokon. Ezután egy gyenge és valószínűleg szocialista kormány kerülne hatalomra, vagy a politikai erők a szélsőséges nacionalizmus felé tolódnának el a Szovjetunióval való egyezség reményében. Hosszútávon a demilitarizált Németország túlságosan kiszolgáltatott volna Európa leghatalmasabb, legkönyörtelenebb és legcéltudatosabb hatalmának, a Szovjetuniónak. Ráadásul – érvelt Sir William Strang – a történelem folyamán Németország sohasem mutatott hajlamot a semlegességre, és egy újraegyesített, nemzeti hadsereggel rendelkező Németország gazdasági és katonai hatalmát a Kelet és Nyugat közötti egyezkedésre használná. Ezen Németország, leszakítva a Nyugat horgonyáról és súlypontjával újra Berlinben, legvalószínűbb, hogy előbb vagy utóbb a szovjet blokkal kerülne kapcsolatba. Így saját cselekedeteink eredményeznének komoly veszélyt az európai biztonságra. Európa közepén egy olyan hatalmas országnak a semlegesítése, mint Németország, a feszültség és a bizonytalanság állandó állapotát teremtené".

Végül a Foreign Office szerint még egy nyomós ok szólt a Churchill által mérlegelt politika ellen. „A probléma középpontjában a Németországért folytatott küzdelem áll – hangzott az elemzés végkövetkeztetése. – A Szövetségi Köztársaság felfegyverzése, integrációja Nyugat-Európába, a közös védelmi erőfeszítések, valamint az európai egységmozgalom egy egésznek a lényeges elemeit alkotják. Ha megváltoztatjuk Németország-politikánkat, az egész épület a fejünkre omolhat és a szovjet blokk határait a Rajnáig engedjük előre."[13] Churchill elbizonytalanodott ezen érvek hallatán. Még egyébként sem döntött, csak „számba veszi a lehetséges alternatívákat – válaszolta Sir William Strang terjedelmes elemzésére. Mindenesetre Adenauer kancellárt semmiképpen sem akarja „ejteni", ez számára „becsületbeli ügy."

A szövetségesek még a Foreign Office hivatalnokainál is nagyobb szkepszissel tekintettek a churchilli kezdeményezésekre. Washingtonban sem Eisenhower, sem pedig Dulles külügyminiszter nem tartotta helyénvalónak Churchill tárgyalási javaslatát. Az amerikai elnök úgy vélte, hogy azt a szovjetek a gyengeség jeleként értelmeznék, másrészt a Sztálin utáni szovjet külpolitika megváltozásának a koreai fegyverszüneti megállapodáson túl addig kevés kézzel fogható jele mutatkozott. Sőt a berlini munkásfelkelés erőszakos leverése Washington szemében inkább Moszkva elszántságát bizonyította, hogy kész minden eszköz alkalmazására, hogy fenntartsa befolyását Közép-Európában és Németország keleti felén. Az amerikai külügyi hivatalnokok arra a következtetésre jutottak, hogy az erő használata végső soron a szovjet politika kudarcát jelentette, hogy „maguk mellé állítsák a dolgozó osztályokat vagy enyhítsék Kelet-Németország súlyos gazdasági problémáit". Ráadásul Washingtonból úgy tűnt, hogy 1953 júniusában működött a „mágnes-hatás", a nyugat-német gazdaság és demokratikus politikai berendezkedés vonzereje. Az új amerikai adminisztráció meg volt győződve arról, hogy az Európai Védelmi Közösség elfogadásával és Nyugat-Európa integrációjának további erősítésével megnőnek Németország békés egyesítésének esélyei.[14]

A churchilli kezdeményezés Adenauer kancellárt pedig csak megerősítette azon meggyőződésében, hogy a miniszterelnök „nem igazán érti a német problémát, s nem lehet bízni politikájában". Adenauer ezért inkább Dulles külügyminiszterhez fordult, akiről a kancellár 1953. áprilisi amerikai útján kiderült, hogy teljes mértékben osztja nézeteit. Május 29-én Adenauer kancellár újabb – Dulleshez intézett – emlékiratban foglalta össze a német álláspontot, majd – hasonló tartalommal – „sürgősségi program az újraegyesítésről" elnevezéssel öt pontos javaslatot terjesztett a

Bundestag elé, amelyet június 10-én a kommunisták kivételével mindegyik párt jóváhagyott. E program az esetleges négyhatalmi megállapodás céljának jelölte: (i) szabad választásokat egész Németország területén; (ii) szabad német kormány megalakítását a választások után; (iii) békeszerződés megkötését ezen kormánnyal; (iv) a „nyitott területi kérdések" rendezését a békeszerződés keretében; (v) az össznémet parlament és kormány teljes cselekvőképességének szavatolását, összhangban az ENSZ alapelveivel.

Adenauer kancellár 1953 nyarán Churchill elkeseredett vetélytársává vált, s sikerült elérnie, hogy a nyugati hatalmak teljesen elvetették a brit miniszterelnök kelet-nyugati csúcstalálkozóra vonatkozó kezdeményezését. Végül 1953. december végére, hosszas diplomáciai huzavona után kompromisszum született: a kormányfők találkozója helyett négyhatalmi külügyminiszteri konferencia Németországról és Ausztriáról, s esetleg később öthatalmi megbeszélés Indokínáról.

Sir Frank Roberts, a brit diplomácia kiemelkedő alakja 1985-ben így emlékezett vissza az 1953-as időszakra: „A harmadik, s szerintem legnehezebb lehetőség a (német) újraegyesítésre (1948 és 1952 után) 1953 tavaszán, Sztálin halála után kínálkozott. Az akkori miniszterelnök, Churchill, aki Eden betegsége miatt a külügyeket is irányította, közvetlen lehetőséget látott a hidegháború befejezésére, s megragadta a kezdeményezést, hogy helyreállítsa a háború alatti »munkakapcsolatokat« az új szovjet vezetéssel. E kezdeményezés egyformán kényelmetlen helyzetbe hozta az amerikai, a francia és a német kormányt, s nekünk a külügyminisztériumban érveket kellett gyűjtenünk ellene. Churchill kezdeményezésének időpontját furcsának találtuk, hiszen Sztálin halála után még nem tűntek fel új vezéregyéniségek a szovjet politikában, s továbbra is főként Molotovval álltunk kapcsolatban. De még jobb partnerekkel is csak arra lett volna esélyünk, hogy megzavarjuk a mind zűrzavarosabbá váló tárgyalásokat az Európai Védelmi Közösségről, s lehetőséget adjunk a szovjeteknek, hogy »összeugrasszák« Nyugat-Németországot a nyugati szövetségesekkel. A népfelkelés Kelet-Berlinben és Kelet-Németországban, illetve az, hogy elvtársai kivégezték Beriját, gyorsan véget vetett annak, amit Churchill »nagy sakkhúzásnak« tervezett. Mindenesetre a változatlan szovjet célokat jól megmutatta a berlini négyhatalmi értekezlet 1954 kemény telén: túlságosan is nyilvánvaló volt, hogy (a szovjetek) továbbra is a németországi szabad választások megkerülésében érdekeltek – úgy, ahogyan azt Lengyelországban és Kelet-Európában megkerülték –, illetve egy olyan össznémet kormány megalakításában, amely semlegességre ítélt és semmiféle cselekvési szabadsággal nem rendelkezik."[15]

XIV.

A berlini négyhatalmi konferenciától a „két német állam elméletéig"

1954. február másodikán Herbert Blankenhorn, Adenauer bizalmasa, így írt a kancellárnak: „hamarosan visszatérek Bonnba részletes jelentéstételre, s remélem, addig sikerül még világosabban megismerni a szövetségesek szándékait a konferencia lezárásával kapcsolatban. A berlini helyszín kiválasztása kifejezetten szerencsésnek tűnik, mivel a keleti szektorban szerzett benyomásokat a szövetséges delegációk mindegyike katasztrofálisnak ítéli. A szegénység, az emberek nyomorúságos öltözéke, az üzletek kínálata, a lepusztult utcák és az erős rendőri jelenlét – mindez nagy meggyőző erővel mutatja a szövetségeseknek, mire számíthatnának, ha Európa a szovjetek martalékává válna."[1]

A berlini külügyminiszteri konferencia kudarca (1954. február)

Berlinben, a Szövetséges Ellenőrző Tanács egykori épületében öt év után ismét a német kérdésről tanácskoztak a négy nagyhatalom külügyminiszterei: Dulles, Eden, Bidault és Molotov. A konferencia még Churchill 1953. májusi kezdeményezésére született, ám aligha volt meglepő, hogy a berlini tárgyalások (1954. január 25. és február 18. között) a homlokegyenest ellenkező elképzelések miatt végül nem kínáltak megoldást a „német problémára".

A nyugati hatalmak javaslata, az ún. Eden-terv szabad választásokat követelt egész Németország területére, majd a megválasztott össznémet kormánnyal kötötték volna meg a békeszerződést. A terv síkra szállt a jövőbeni (össznémet) kormány teljes cselekvési szabadsága mellett, amely a szövetségi rendszerekhez való csatlakozást is magában foglalta. A Molotov-terv ezzel szemben garanciákat kívánt az egységes Németország tartós semlegességének biztosítására; a választások előtt egy össznémet ideiglenes kormány létrehozását irányozta elő, amelyet az NDK és a Szövetségi Köz-

társaság parlamentjükből, és „demokratikus szervezetek széleskörű részvételével" alakították volna meg. A szovjet terv javasolta ezenkívül egy kollektív összeurópai biztonsági szerződés megkötését, amelyben azonban Moszkva az Egyesült Államoknak ugyanolyan megfigyelői státust szánt, mint a Kínai Népköztársaságnak.

Molotov új összeurópai kollektív biztonsági indítványa gyakorlatilag a NATO feloszlatására és az EVK megtorpedózására irányult, s úgy tűnt: a Szovjetunió a német kérdés megoldására is csak ezen kollektív európai biztonsági rendszer keretében lát lehetőséget. E kezdeményezés 1954-ben természetesen elfogadhatatlan volt a nyugati tárgyalófelek számára, ám jól illusztrálta a szovjet Európa- és Németország-politika jövendőbeli törekvéseit. (Még majd két évtizednek kellett eltelnie, amíg 1973-ban Helsinkiben megkezdődött az európai biztonsági és együttműködési konferencia).

Végül 1954. február 18-án a konferencia eredménytelenül ért véget. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni Wilhelm Grewe megjegyzését, aki Blankenhornnal együtt a konferencián megfigyelői státuszban résztvevő nyugatnémet delegációt vezette: „az elkövetkező évek megmutatták, hogy a berlini konferencia volt az az időpont, ahol a váltókat végérvényesen Németország két felének megosztott, s mind távolodó fejlődése irányára állították. Amikor Berlinből visszatértünk Bonnba, ez még nem tűnt annyira világosnak, de már sejteni lehetett."[2]

A berlini külügyminiszteri konferencián világosan megmutatkozott, hogy az amerikai diplomácia legfontosabb célkitűzését a (nyugat-) németek nyugat-európai integrációja jelenti. Másrészt a konferencia ülésein a szovjet diplomácia mind rugalmatlanabbá válása azt is kifejezte, hogy Moszkva mindinkább hajlott a tartós német megosztottság elfogadására. 1954 januárjában egy szovjet diplomata informálisan közölte brit kollégájával: „ha a nyugati hatalmak elutasítják Molotov javaslatait, a Szovjetunió előnyben részesíti Németország megosztottságát, még akkor is, ha ez Nyugat-Németország EVK tagságát jelenti". Néhány évvel később Hruscsov sokkal drasztikusabban fogalmazott, amikor a francia Guy Mollet társaságában kifejtette: „inkább legyen húsz millió német a mi oldalunkon, mint hetven millió ellenünk, és ebből a szempontból Németország semlegesítése sem lenne megoldás" [3]

A berlini kudarc az NDK helyzetének további megszilárdulását eredményezte: a szovjet kormány 1954. március 25-i egyoldalú nyilatkozatával az NDK további „szuverén jogokra" tett szert, s ezután „saját belátása szerint határozhatta meg kül- és belpolitikáját". A nyilatkozat korlátozta a szovjet főbiztos intézményének tevékenységét is: 1954 júniusában bezárták a főbiztosság megyei szintű képviseleteit, s augusztus 5-én Puskin szovjet követ és főbiztos egyszemélyben levélben közölte Grotewohl miniszterelnökkel, hogy a főbiztosság Berlin–Karshorstban székelő központját a szovjet követség Unter den Lindenen lévő követségi épületébe telepítették. Egyúttal az egykori szovjet katonai közigazgatás (SMAD) és a Szovjet Ellenőrző Bizottság (SKK) azon parancsait és rendelkezéseit is hatályon kívül helyezték, amelyek 1945 és 1953 között az NDK „politikai, gazdasági és kulturális életére vonatkoztak", mivel „elérkezett az idő, hogy a háború jogi szempontból is befejeződjön az NDK számára".[4]

A berlini konferencián a tárgyalófeleknek egyetlen pontban sikerült megállapodniuk: mégpedig abban, hogy 1954. április 26-án Genfben újra találkoznak, hogy – a Kínai Népköztársaság bevonásával – megkíséreljenek megoldást találni az „indokínai problémára". Indokínában ekkor már a francia expedíciós hadsereg közel 100 ezer katonája harcolt a győzelem legkisebb esélye nélkül, s a háború által felemésztett költségek kétszeresen haladták meg a Marshall-segély keretében Franciaországba áramló összegeket.[5]

Az Európai Védelmi Közösség tervének bukása (1954. augusztus)

Az egymást gyorsan váltó francia kormányok már 1953 tavaszától törekedtek arra, hogy a mind több energiát felemésztő gyarmati háborút a „nemzetközi kommunizmus elleni küzdelemmé" stilizálják, és így nyerjék el az amerikai diplomácia politikai és pénzügyi támogatását. Dulles külügyminiszter ugyan növelte az amerikai pénzügyi segítséget – a francia egységek Európába való mihamarabbi visszatérésének érdekében, s annak reményében, hogy e támogatással könnyebben sikerül majd a habozó francia Nemzetgyűlést az EVK-szerződés ratifikálása ügyében pozitív döntésre bírni. Washington azonban elvetette a közvetlen amerikai katonai beavatkozás lehetőségét, és nem tett eleget azon francia sürgetésnek sem, hogy az amerikai légierő Hanoi bombázásával siessen a Dieu Bieu Phu-nál kutyaszorítóba került francia hadsereg segítségére. Az észak-vietnami hadsereg 1954. május 7-én megadásra kényszerítette a Dieu Bieu Phu erődjében körülzárt francia egységeket. Ez nemigen erősítette a francia pozíciókat Genfben, ahol időközben megkezdődött az Indokínával foglalkozó öthatalmi konferencia. Amikor pedig a Vietnamból érkező hírek Párizsban megbuktatták a Laniel-Bidault kormányt, s az indokínai francia elkötelezettség régi kritikusa, Pierre Mendès-France alakított kormányt, Dulles – a „nyugati érdekek elárulásától" való félelmében – először nem is akarta visszaengedni a genfi tárgyalóasztalhoz az amerikai emisszáriust, Bedel Smith-t. Ezen körülmények között szinte „politikai csodával" ért fel, hogy a tárgyaló feleknek végül – az 1954. július 21-re virradó éjszakán – sikerült megállapodniuk Indokína politikai jövőjéről.[6]

Pierre Mendès-France, aki a külügyi tárcát is megtartotta, úgy ítélte meg, hogy előbb az indokínai kérdést kell rendezni, s csak utána lehet döntést hozni az EVK-szerződésről, amelyet a francia parlament még mindig nem ratifikált. 1954 nyarán azonban a francia politikai közvélemény az Európai Védelmi Közösség kérdésében megosztottabbnak tűnt, mint korábban bármikor. Bár 1950 októberében a francia kormány javasolta az „európai hadsereg" felállítását, a szerződés aláírása után (1952. május 27.) paradox módon épp a francia belpolitikában növekedett leginkább a szerződés ellenzőinek tábora. Ráadásul a Bundestag pozitív döntése 1953 márciusában csak tovább fokozta a francia ellenállást. Valószínűleg egyetérthetünk Raymond Aronnal, aki szerint a Dreyfus-per óta az EVK-szerződés váltotta ki a legnagyobb politikai–ideológiai vitát Franciaországban.[7] „Franciaországgal az volt a fő problé-

ma" fogalmazott nagyon diplomatikusan az 1952 végén leköszönt Dean Acheson, hogy „miközben készek voltunk egészen kilencven százalékig elfogadni a francia álláspontot, Párizs mindig száz százalékra számított". [8]

Az 1952-es Sztálin-jegyzék ráadásul meggyőzte a francia politikai közvéleményt és a Nemzetgyűlés egy részét, hogy a nyugati szövetségeseknek még egyszer meg kellene kísérelniük tárgyalni Moszkvával, mielőtt felfegyverzik Nyugat-Németországot. A szerződés ellenzőinek érveit jól tükrözte a francia élettől időlegesen visszavonult ám hatásában nagy jelentőségű személyiség, De Gaulle tábornok álláspontja, aki 1952 júniusában nyilvánosan is elítélte az Európai Védelmi Közösség tervét és elutasította az európai integráció Schuman és Monnet-féle koncepcióját: „mivel a győztes Franciaországnak van hadserege és a legyőzött Németországnak nincs, szüntessük hát meg a francia hadsereget, s minthogy kormánynak kell lennie a hadsereg fölött, teremtsünk egy hontalan kormányt. Bár mindez aligha számít, hiszen az európai hadsereget úgyis (a NATO) amerikai főparancsnokának fennhatósága alá helyezik majd. Különös, hogy Washington nyílt és burkolt nyomásgyakorlással Franciaországot arra akarja kényszeríteni, hogy fogadja el a szerződést, amely pedig csak pusztulásra ítélheti, miközben arra buzdítja Németországot, hogy újra Európa leghatalmasabb országa legyen, ami pedig előbb vagy utóbb csak háborúhoz vezethet."[9]

A Pinay-kormány 1952 decemberében részben azért bukott meg, mivel Schuman külügyminisztert erőteljesen bírálták az Európai Védelmi Közösség teve miatt. Ahogyan teret veszítettek az európai integráció hívei, élükön a kereszténydemokratákkal, s ahogyan a politikai közhangulat mindinkább az EVK-szerződés ellen fordult, a túl nagy stabilitással amúgy sem rendelkező kormányok újabb és újabb feltételekkel fordultak a szövetségesekhez – és újabb segélyekért Washingtonhoz – a ratifikálás sikere érdekében. Pierre Mendès France, ekkor még az ellenzék vezetője, 1952 decemberében ekképpen jellemezte a helyzetet: „a kormánynak az utóbbi két évben az a rossz szokása alakult ki, hogy különféle ígéretekkel hitegette az amerikaiakat, miközben a franciákat arról próbálta meggyőzni, hogy mindezért majd Washington állja a számlát. Mivel ezen ígéretek egyike sem teljesült igazán, ez vezetett a mostani nagy-nagy elégedetlenséghez mindkét oldalon."[10]

Jellemző, hogy az egymást sűrűn követő francia kormányok belső kohéziója olyan törékeny volt, hogy egyikük sem merte a Nemzetgyűlés elé vinni a szerződést, holott annak külügyi bizottsága már 1953 januárjában kész volt az előterjesztésre. Az európai hadsereg terve a francia közéletben mind elkeseredettebb vitákat kavart. 1953 tavaszán a francia közvélemény egy része nagy várakozásokkal tekintett a Sztálin utáni szovjet vezetésre, és abban bízott, hogy az esetleges enyhülés szükségtelenné teszi a német újrafelfegyverzést. Ekkor az is megmutatkozott, hogy a francia politika ekkoriban inkább volt nacionalista, mint semlegesség-párti: az európai hadsereg tervével és a NATO-val kapcsolatban mindenekelőtt azt kifogásolták, hogy ezáltal Franciaország „egyszerre függne Németországtól és az Egyesült Államoktól". Ezért a kiutat sokan az „alliance de revers" felújításában látták, annak leghagyományosabb értelmében, emlékeztetve az 1891-es francia-orosz szövetségre vagy az 1944-es Sztálin és De Gaulle

közötti megállapodásra. Másrészt a francia vonakodás mélységes pesszimizmusról tanúskodott, és ezen habozás mögött gyakran annak kimondatlan hite húzódott meg, hogy „Franciaország és Németország bármilyen közös vállalkozásában a németek elkerülhetetlenül fölénybe kerülnének, mivel jobb katonák és tehetségesebb szervezők". Ráadásul 1952 decemberében Schuman külügyminiszter távozásával az Európai Védelmi Közösség-terv egyik legfontosabb támogatóját vesztette el.

1954 nyarán az öt másik szerződő fél és az angolszász hatalmak mind nagyobb türelmetlenséggel tekintettek a vonakodó francia partnerre; ugyanakkor nemigen hajlottak arra, hogy eleget tegyenek az újabb és újabb francia követeléseknek és feltételeknek. Ráadásul az amerikai külpolitika, jelesül John Foster Dulles szemében az „európai hadsereg" felállítása 1954-ben fontosabbnak tűnt, mint korábban bármikor, s a nemzetek fölötti európai védelmi szervezetet az amerikai diplomácia továbbra is a legmegfelelőbb eszköznek tartotta, hogy a németeket tartósan elkötelezzék az atlantizmus és Nyugat-Európa védelme mellett. Ahogyan az új németországi amerikai főbiztos, James B. Conant (korábban a Harvard egyetem dékánja) fogalmazott: „a (nyugat-) német kormányzati struktúra túlságosan új ahhoz, hogy egy német nemzeti hadsereg vezetését a jövő ismeretlen német vezetőire bízzuk". [11]

Az Európai Védelmi Közösség az amerikai Európa-politika egyszerre több törekvésére kínált megoldást, ráadásul a terv filozófiája nagyon is összhangban volt az amerikaiak önmagukról alkotott képével: Fulbright szenátor például az európai egység érdekében tett erőfeszítéseket az 1787-es amerikai törekvésekhez hasonlította. Ezen tényezők következtében Washington csak nehezen érzékelte, hogy a különböző szovjet tárgyalási kezdeményezések következtében csökkent Nyugat-Európa veszélyérzete és ezzel egyenes arányban a koreai háború által keltett izgalmakban fogant európai védelmi terv elfogadásának esélye.

Igaz, az új külügyminiszter már egy héttel hivatalba lépése után, 1953 januárjában tudatta európai szövetségeseivel, hogy ragaszkodik az EVK-szerződéshez, mint a német újrafelfegyverzés egyetlen lehetséges formájához, és a szerződés ratifikálásának elhúzódása negatív hatásokkal járhat az amerikai segélyekre. A „new look" ígérete ellenére az amerikai diplomácia Európa politikájában Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter teljesen osztotta és támogatta azon módszereket és célokat, amelyeket Acheson és McCloy alakítottak ki: Németország nyugat-európai integrációjának szükségességét, a német újrafelfegyverzést az Európai Védelmi Közösségen belül, a francia-német közeledés fontosságát, és az amerikai hatalmi eszközök használatát, hogy megvalósítsák ezen célokat. Így például 1953 decemberében Párizsban Dulles az amerikai Európa-politika „fájdalmas újragondolását" helyezte kilátásba, amennyiben a nyugat-európai országoknak nem sikerül mihamarabb megvalósítaniuk a katonai, politikai és gazdasági egységet.

Nyilvánvaló, hogy az indokínai kudarc csak hozzájárult a francia bizonytalansághoz az Európai Védelmi Közösség tervét illetően, és végsősoron a terv elutasítását eredményezte. Igaz, 1954 elején az Egyesült Államok újabb 400 millió dollárral emelte a Párizsnak nyújtott támogatást, ezáltal a francia gyarmati háborúnak már

80 százalékát az amerikaiak finanszírozták. Washington azonban nem tudta megakadályozni sem az indokínai francia vereséget, sem pedig az EVK-ellenes erők franciaországi felülkerekedését.

Azért, hogy megnyerje a konzervatív képviselők támogatását Mendès-France miniszterelnök 1954 augusztusában újabb változásokat javasolt az Európai Védelmi Közösség tervéhez.

Ezen változtatások gyakorlatilag megfosztották volna a szerződést annak szupranacionális elemeitől, és megszüntették volna a francia szuverenitásra vonatkozó korlátozásokat. Washington azonban határozottan ellenezte a „zűrzavaros és soviniszta" francia módosítási javaslatokat, és a többi európai szerződő felet is sürgette, hogy „szilárdan tartsanak ki ezen irreális engedményeket követelő, és destruktív kompromisszumos javaslattal szemben". Azután, hogy mindegyik európai állam elutasította az új francia javaslatokat, Mendès-France az EVK szerződést a Nemzetgyűlés elé terjesztette.

Az 1954. augusztus 30-i szavazást Európa-szerte rendkívül nagy figyelemmel kísérték. A felfokozott érdeklődésre jellemző volt, hogy több ország rádióállomása egyenesben közvetítette a parlamenti vitát, s a sajtó is nagy terjedelemben ismertette. (Figyelemre méltó, hogy a Szabad Nép, amely akkoriban nemigen elemezte nagy alapossággal a nyugati államok belpolitikáját, 1954 augusztusának végén szűkös terjedelméből több oldalt szentelt a francia parlamenti vita ismertetésére.) A szerződés ellenzői szemében azonban a ratifikálás ekkor már „Franciaország végét jelentette volna", s a nemzetgyűlési szavazás végül érdemi vita nélkül, 319 szavazattal 264 ellenében vetette el az „európai hadsereg" tervét. A szavazás után viharos jelenetek játszódtak le a francia parlamentben: a gaulle-isták soraiból hallatszó „vive la France, vive la République!" felkiáltások közepette a képviselők elkezdték énekelni a Marseillaise-t, a kommunisták padsoraiból pedig az Internacionálét. A kereszténydemokraták és a szocialisták felé pedig gúnyosan azt kiáltották: „énekeljétek a Deutschland über alles-t!"[12]

A Szövetségi Köztársaság csatlakozása a NATO-hoz (1954. október)

Az EVK-szerződés bukása a dullesi elképzelések, és Adenauer kancellár törekvéseinek érzékeny kudarcát jelentette. A britek kezdeményezésére azonban gyors „áthidaló megoldás" fogalmazódott meg, legalábbis a német védelmi hozzájárulás ügyében: a Szövetségi Köztársaság csatlakozása a NATO-hoz.

A Foreign Office hivatalnokai az európai védelmi szerződés várható kudarcára felkészülve már 1954 júniusában megkezdték az alternatívák kidolgozását. Eden külügyminiszter az elkészült ajánlásokat augusztusban kapta kézhez; ezek a Szövetségi Köztársaság bevonását javasolták a NATO-ba, de „a német EVK-csatlakozás feltételeként előírt különféle biztonsági intézkedések érvényesítésével". A kabinet felhatalmazása alapján Adenauer kancellárral Baden-Badenben Sir Frederic Hoyer

Millar, a brit főbiztos tárgyalt, aki kifejtette: a válság jó alkalom lehet Bonn-nak, hogy kinyilvánítsa: a Szövetségi Köztársaság egyáltalán nem keresi a korlátlan újrafelfegyverzést, sőt az EVK korlátozásaihoz önként is tartja magát. Millar azt is közölte a német kancellárral, hogy London nem a Szövetségi Köztársaság közvetlen NATO-belépését tartja célravezetőnek, hanem valami más, igaz, az Európai Védelmi Szerződés nemzetek fölötti jellegét nélkülöző megoldást. Ennek értelmében London az 1948-as brüsszeli egyezmény kibővítését javasolta oly módon, hogy első lépésként az egyezménybe bevonnák a Szövetségi Köztársaságot és Olaszországot, majd ezt egy kölcsönös megállapodássá bővítenék, amelynek következtében „a brüsszeli szerződés átalakulna egy Locarno-típusú kölcsönös védelmi szerződéssé, amely egész Nyugat-Európát magában foglalhatná". Nagy-Britannia számára ebből az lenne az előny, hogy eltűnne az EVK nemzetek feletti jellege, és ezáltal teljesíthető lenne a franciák kívánsága, hogy Nagy-Britannia az egyezményt résztvételével (is) támogassa.

1954 szeptemberében, szívós brit diplomáciai erőfeszítések eredményeként sikerült elnyerni előbb Párizs, majd Washington támogatását az Eden-terv elképzeléseihez, s szeptember 28-án Londonban kilenchatalmi konferencia kezdődött (a „brüsszeli ötök", az Egyesült Államok, Kanada, Olaszország és a Szövetségi Köztársaság részvételével), hogy kidolgozza azon elveket és kompromisszumokat, amelyek alapján megvalósulhatna a Szövetségi Köztársaság bevonása a nyugat-európai védelmi rendszerbe. Eden külügyminiszter a konferencia előtt a következőkben vázolta a várható nehézségeket Churchill miniszterelnökhöz intézett feljegyzésében: „bár a nyugat-németek mihamarabb szeretnék visszakapni teljes szuverenitásukat, és minél előbb szeretnének az Észak-Atlanti Szerződés tagjává válni, Párizs ezen törekvéseket nem támogatja gondosan kidolgozott biztosítékok és gondosan ellenőrzött mechanizmusok nélkül."

A feszült hangulatban kezdődött konferencián a brit diplomácia minden ügyességére szükség volt, hogy megszülessenek a kívánt kompromisszumok. Végül azonban a kilenchatalmi értekezletnek sikerült elsimítania az EVK francia kudarca által keletkezett ellentéteket. Mendès-France megkapta az óhajtott brit garanciákat és a nyugatnémet újrafelfegyverzésre vonatkozó korlátozásokat, amelyekért cserébe beleegyezett a Szövetségi Köztársaság közvetett NATO-csatlakozásához. Ezt a megoldást, amely végül a nyugat-német újrafelfegyverzést „atlanti keretek között" valósította meg, anélkül azonban, hogy a francia hadsereg egy integrált európai védelmi rendszer részévé vált volna, nos ezt a megoldást, úgy tűnik a francia közvélemény is támogatta, pontosabban a legkevésbé utasította el. Az Egyesült Államok szintén kötelezettséget vállalt európai katonai jelenlétének fenntartására, a Szövetségi Köztársaság pedig lemondott az atomfegyverek, a nagy hatótávolságú nehézfegyverzet, a nagyméretű hadihajók és távolsági bombázók birtoklásáról és gyártásáról. Ezenkívül Bonn kötelezettséget vállalt, hogy nem törekszik határai erőszakos megváltoztatására, és a német újraegyesítést is csak békés eszközökkel tartja megvalósíthatónak.

A Londonban megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósítására 1954. október 19–23. között Párizsban ült össze nemzetközi értekezlet. Moszkva október 22-i javaslata, hogy hajlandó megvitatni az 1954. februári berlini külügyminiszteri kon-

ferencián megfogalmazott Eden-javaslatokat, mint Németország egyesítésének menetrendjét, nem akadályozhatta meg a „párizsi szerződések" 1954. október 23-i aláírását. Párizsban az alábbi dokumentumokat írták alá: jegyzőkönyvet a Szövetségi Köztársaság megszállási státuszának megszüntetéséről, egy módosított általános szerződést, amely az 1952-es bonni megállapodásnál erőteljesebben hangsúlyozta a Szövetségi Köztársaság szuverenitását, megállapodást a Brüsszeli Szerződés Nyugat-Európai Unióvá történő kibővítéséről (Olaszország és a Szövetségi Köztársaság részvételével), a NATO miniszteri tanácsának határozatát a Szövetségi Köztársaság felvételéről, egy jegyzőkönyvet, amelyben az NSZK lemond bizonyos fegyverfajták gyártásáról és egy francia–nyugatnémet megállapodást a Saar-vidékről.[13]

A szerződéscsomag két kulcsfontosságú elemét kétségtelenül a módosított Németország-szerződés és a Szövetségi Köztársaság NATO-csatlakozását rögzítő határozat jelentette. A konferencián Washington a korábbi Németország-szerződés átfogó és nagyvonalú módosítását javasolta, hogy az „jelentős pszichológiai hatást gyakoroljon a németekre". Ahogyan a konferencia egyik brit résztvevője fogalmazott, „a (német) klub tagságot akadékoskodó fenntartások nélkül illik megvalósítani."[14] A szerződések a szövetséges hatalmak megnövekedett bizalmát tükrözték a nyugatnémet politikai intézmények iránt: a szövetségesek Párizsban kinyílvánították, hogy „a Szövetségi Köztársaság (ezután) egy szuverén állam joghatóságával intézi bel- és külügyeit." Azért, hogy megnyerje Párizs támogatását a szerződésekhez, Adenauer kancellár beleegyezett a Saar-probléma francia érdekek szerinti rendezésébe is: az új Saar-statútum a terület külpolitikai szuverenitását a Nyugat-Európai Unió megbízottjára ruházta, de a tartományt pénzügyi-gazdasági szempontból Franciaországhoz tartozónak ítélte. Azt a tárgyalófelek egyike sem sejtette, hogy midőn Mendes-France egy év múltán referendum megrendezésével akarta megerősíteni a megállapodást, a Saar-lakosság kétharmada a Párizsban jóváhagyott statútum ellen szavaz majd. Így a Saar-tartomány 1957. január elsején a Szövetségi Köztársaság részévé vált.

A párizsi egyezményekkel Nyugat-Európában befejeződött az „európai homlokzatú", de atlanti központú védelmi rendszer kiépítése, és befejeződött a NATO kibővítése – újabb tagállam bevonásáról csak jó negyedszázaddal később lesz szó. Ugyanakkor a párizsi megállapodásokkal a Szövetségi Köztársaság egyenjogúsítása csak részben történt meg. A három nyugati hatalom fenntartotta magának az ellenőrzés jogát a német békeszerződés, az újraegyesítés és Berlin vonatkozásában. A Szövetségi Köztársaságot ugyan „a német nép egyedüli, törvényes képviselőjének" ismerték el, azonban Bonn önmagában továbbra sem kezdeményezhetett tárgyalásokat a német újraegyesítésről. A szövetségesek fenntartották maguknak a jogot, hogy megakadályozzák egy jövőbeni német kormány semlegesítési törekvéseit. Másrészt a megállapodások értelmében továbbra is brit, francia és amerikai csapatok állomásoztak a Szövetségi Köztársaság területén, és Bonn-nak nem állt módjában, hogy megkérdőjelezze a szövetséges erők jelenlétét. Ráadásul a Nyugat-Európai Unió (WEU) keretében a Szövetségi Köztársaság nyugat-európai partnerei elérték legfontosabb céljukat: az NSZK olyan egyenjogúsítását, amely azonban továbbra is ellenőrizhető maradt. A Nyugat-Európai Unió különböző szervein keresztül a legjobban érintett Franciaországnak módja volt a nyugatnémet fegyverzet valamint a katonai költségvetés és fejlesztés áttekintésére, kisebb mértékben befolyásolására. Ellenben Nagy-Britannia és Franciaország hadiipari fejlesztése, különösen az atomfegyverek terén, egyáltalán nem esett hasonló ellenőrzés alá. Az atomfegyverek területén így Franciaország tartósan megőrizhette fölényét Németországgal szemben. Nyilvánvaló, hogy ez a megfontolás fontos szerepet játszott azon 1954. december 26-án született titkos francia döntésben, amely előirányozta az önálló francia atomütőerő, a „force de frappe" megteremtését. Ugyanakkor a német szuverenitás helyreállításával és a megszállási rendszer megszüntetésével végetért Franciaország tízéves, 1945-ben kezdődött lehetősége, hogy közvetlen befolyást gyakoroljon Németország politikai jövőjére.

A párizsi szerződések aláírása után Moszkva újabb diplomáciai kezdeményezésekkel kísérelte meg feltartóztatni a Szövetségi Köztársaság nyugati integrációját szentesítő megállapodások érvénybe lépését: 1954. november 13-án a szovjet kormány javaslatot tett egy kollektív biztonsági konferencia összehívására, november végére Moszkvába, az összes európai állam és az Egyesült Államok részvételével. A konferenciára végül csak a „népi demokráciák" küldték el képviselőiket, és a zárónyilatkozatban kinyilvánították szándékukat, hogy a párizsi egyezmények ratifikálása esetén közös intézkedéseket tesznek fegyveres erőiknek és ezek parancsnokságainak megszervezésére, továbbá más olyan intézkedéseket is foganatosítanak, amelyek védelmi képességük fokozásához szükségesek."[15]

1955. január 15-én a szovjet kormány újabb javaslatot tett „össznémet szabad választások megtartásáról", de túl későn ahhoz, hogy ez tartósan megzavarhatta volna a nyugati integrációs folyamatot. Tíz nappal később a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége törvényerejű rendeletben jelentette be, hogy „a Szovjetunió és Németország közötti hadiállapotot megszűntnek tekinti"; ez egyúttal az össznémet rendezésre vonatkozó szovjet javaslatok végét is jelezte.

Igaz, Adenauer kancellár döntését a Szövetségi Köztársaságon belül is komoly támadások érték a szociáldemokrata ellenzék, a szakszervezetek és a protestáns egyház részéről. „Németország egyesítését csak akkor érhetjük el – vélte a szociáldemokrata Franz Erler –, ha Németország nem válik sem szovjet csatlóssá, sem pedig amerikai katonai gyakorlótérré." A legnagyobb szabású tiltakozó gyűlés résztvevői 1955. január 29-én a frankfurti Paulskirchében (nyilvánvaló utalással az 1848-as német forradalomra) „német kiáltványt" adtak ki, amely kinyilvánította, hogy „német haderők felállítása a Szövetségi Köztársaság területén és a szovjet zónában beláthatatlan időre kioltja a német újraegyesítés lehetőségét, növeli a feszültséget Kelet és Nyugat között... mérhetetlen azok felelőssége, akik nem érzékelik az óriási veszélyt, hogy a párizsi szerződések ratifikálásával becsapják az ajtót azon négyhatalmi tárgyalások előtt, amelyek Németország szabadságban történő újraegyesítését eredményezhetnék"[16]

A „Paulskirche-mozgalom" további gyűléseket és tüntetéseket szervezett 1955 februárjában, azonban ezen megmozdulásoknak nemigen volt érezhető hatásuk a Bun-

destagra. Egy olyan egyezmény, amely a megszállási rendszer megszüntetését, a Szövetségi Köztársaság szuverenitásának helyreállítását, a Nyugat Európai Unióba és a NATO-ba való belépését ígérte, nagy többségre számíthatott. Ennek megfelelően az 1955. február 26–27-i szavazáson a Bundestag nagy többséggel hagyta jóvá a párizsi egyezményeket. Theodor Heuss államelnök március 24-én írta alá a párizsi szerződéseket, s május 4-én az Alkotmányjogi Bíróság az SPD keresetére úgy foglalt állást, hogy a Saar-egyezmény nem sérti a nyugatnémet alkotmányt. E döntéssel a Szövetségi Köztársaságban is befejeződött a ratifikálási eljárás.

1955. május 5-én a szövetséges főbiztosok megtartották utolsó ülésüket, és James B. Conant amerikai főbiztos bejelentette: megszűntnek nyilvánítják a megszállási statútumot és a szövetséges főbiztosság intézményét. Három nappal később, 1955. május 8-án, éppen tíz évvel a feltétel nélküli német megadás aláírása után, az Észak-Atlanti Tanács plenáris ülésén a tagállamok a Szövetségi Köztársaságot NATO taggá fogadták. A Szövetségi Köztársaság NATO-tagsága az amerikai integrációs stratégia sikerét tükrözte. Európa ezen elvek alapján történt újjászervezése azzal biztatott, hogy a győztes hatalmak elkerülik majd az 1920-as évek politikájának hibáit és tévedéseit, azáltal, hogy Nyugat-Németországot szoros szálakkal kapcsolják Nyugat-Európa demokratikus rendszeréhez. A szövetséges hatalmak szerint csak ezáltal lehetett „hatékonyan ellenőrizni a német nacionalizmust és konstruktív irányba terelni a német energiákat". Másrészt, a Szövetségi Köztársaság szempontjából az integrált európai hadsereg vitáival elfecsérelt négy év végül is egyáltalán nem tűnt elvesztegetett időnek: 1954-1955-ben a (nyugat-)német NATO-tagság az európai szövetségesek szemében sokkal kevésbé tűnt veszélyesnek, mint amikor ennek lehetősége fél évtizeddel korábban először rajzolódott. A szovjet vezetés meglepően enyhén reagált a nyugat-német NATO-tagságra, valószínűleg azért mivel az Európai Védelmi Közösség alternatíváját a szovjet fővárosban sohasem vették igazán komolyan.

Kilenc nappal ezután, hogy 1955. május 5-én életbe léptek a párizsi megállapodások, Varsóban Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió képviselői barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést írtak alá. A Varsói Szerződésen belül az NDK-nak mindvégig hangsúlyos szerep jutott. A „béketábor" integrációja is teljessé vált.

Az 1955-ös genfi csúcstalálkozó és a Szövetségi Köztársaság szovjet diplomáciai elismerése (1955. július-szeptember)

Mégis, az 1955-ös év a szovjet „enyhülési offenzíva" fontos időszakának is tekinthető. E folyamat egyik mérvadó összetevőjeként 1955 márciusában a szovjet vezetés késznek mutatkozott, hogy bizonyos gazdasági engedmények és az osztrák semlegesség garantálása esetén kivonják a szovjet csapatokat Ausztriából. Évekig tartó eredménytelen tárgyalások után e kezdeményezés lehetővé tette, hogy 1955. május 15-

én a bécsi Belvedere-palotában a négy nagyhatalom külügyminiszterei aláírják az osztrák államszerződést. Nem sokkal a márciusi moszkvai memorandum után, amely az államszerződés kiindulópontjává vált, a moszkvai rádió kinyilvánította, hogy „ha Bonn követné az osztrák példát, Németországot tartósan meg lehetne nyerni a világbéke ügyének". Ahhoz azonban, hogy az „osztrák megoldást" a német problémára alkalmazni lehessen, először is demokratikus választásokat kellett volna tartani, mint annakidején Ausztriában. Ráadásul a Szovjetunió sohasem rendelkezett az osztrák zónában akkora hatalommal, mint Németországban a potsdami szerződés alapján. Ezért az osztrák példát aligha lehetett alkalmazni a német kérdés megoldására, legalábbis a nyugati politikusok így látták. Dulles külügyminiszter válaszában érzékletesen fogalmazta meg a nyugati szövetséges hatalmak összetett motívumait a „német klubtagság" tekintetében. Miután rámutatott a nem elhanyagolható különbségekre a hét milliós Ausztria és a hetven milliós Németország között, Dulles hangsúlyozta, hogy az osztrák semlegesség fegyveres semlegességet jelent, és a szövetségesek semmilyen határt nem szabtak a leendő osztrák hadsereg létszámát illetően. „Azonban nem hiszem – folytatta az amerikai külügyminiszter – hogy a német nép, a szovjet nép vagy a nyugat-európai nemzetek szívesen látnák, ha ezen elvet – független állam, független hadsereg – Németországra is alkalmaznánk."[17]

Az osztrák államszerződés megkötésével viszont teljesült azon előfeltételek egyik legfontosabbika, amelytől a nyugati hatalmak függővé tették a tárgyalásokat egy európai biztonsági rendszerről; és mivel a Szövetségi Köztársaság nyugati integrációját immár semmi sem fenyegette, nem zárkóztak el a csúcstalálkozót szorgalmazó szovjet kezdeményezésektől. Annál is kevésbé, mert a politikai közvélemény szemében a csúcstalálkozó, a négy nagyhatalom képviselőinek személyes kontaktusa, hallatlanul népszerű jelszóvá, rendkívüli remények hordozójává vált.

Ilyen felfokozott várakozások közepette került sor Genfben, 1955. július 18–23. között a négy nagyhatalom találkozójára, ahol az Eisenhower, Bulganyin, Faure és Eden vezette tekintélyes delegációk a közvélemény messzemenő bevonásával folytatták megbeszéléseiket az „enyhülés szellemében", de az álláspontok lényegi közeledése és konkrét megállapodások nélkül. A szovjet delegációt hivatalosan Bulganyin miniszterelnök vezette, a külügyminisztériumot Molotov és Gromiko képviselték. A delegáció tagja volt Zsukov honvédelmi miniszter, aki egykori „fegyvertársával", Eisenhower elnökkel találkozhatott és Nyikita Hruscsov, aki a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének tagja szerény címét viselte.

Figyelemreméltó módon amikor Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter a „kelet-európai országok helyzetét" és „a nemzetközi kommunizmus tevékenységét" kívánta megvitatni, Bulganyin válaszában kifejtette: „mindannyian tudjuk, hogy a népi demokrácia rendszerét az érintett népek önmaguk és szabad akaratukból hozták létre... ezért nem érezzük magunkat feljogosítva, hogy megvizsgáljuk ezen országok helyzetét. Elhangzott itt az ún. nemzetközi kommunizmus kérdése is. Tudjuk azonban, hogy e konferenciát azért hívták össze, hogy a kormányok közötti kölcsönös kapcsolatokat vitassa meg, nem pedig politikai pártok tevékenységét az

egyes országokban vagy e pártok egymás közötti kapcsolatait. Ezért nem tartjuk helyénvalónak e kérdés felvetését."[18]

A genfi csúcstalálkozó a „német kérdés" esetében is mérföldkőnek számított. A potsdami találkozó után tíz évvel a szovjet miniszterelnök Genfben kinyilvánította: „Ha Németországról beszélünk, nem feledhetjük, hogy ott most két állam létezik, két parlament és két kormány, s mindkettő álláspontját figyelembe kell vennünk." Hazatérőben a genfi csúcsról a szovjet vezetők, Bulganyin és Hruscsov, megálltak az NDK fővárosában. Hruscsov szavai: „Németország újraegyesítése a németek dolga" illetve, hogy „a Szovjetunió Németország újraegyesítését csak az NDK szocialista vívmányainak megőrzésével fogadhatja el", új korszak kezdetét jelentették. Ahogyan a szovjet vezető később fogalmazott: „az NDK szövetségesünk volt, és stratégiai, gazdasági, politikai és ideológiai érdekünk is fűződött függetlenségéhez. Ha megengedtük volna Nyugat-Németországnak, hogy egységes, kapitalista és a nyugattal szövetséges német államot hozzon létre, ez számunkra visszavonulást jelentett volna Lengyelország határai mögé. Ez a lépés fontos katonai és politikai vereséggel ért volna fel, s talán olyan láncreakciót váltott volna ki, amely a nyugat agresszív erőit arra ösztönözte volna, hogy mind nagyobb nyomást gyakoroljanak ránk. Ha egyszer megkezdjük a visszavonulást, nagyon nehéz megállјt parancsolni."[19]

Az, hogy a Szovjetunió a jövőben két német állam létezésével és egymás mellett élésével számolt, hamarosan nemzetközi jogi következményekkel is járt. 1955. szeptember 9. és 13. között Moszkvában, Konrad Adenauer kancellár vezetésével nyugatnémet kormánydelegációt fogadtak. A szovjet vezetés kész volt realitásként elismerni a Németország nyugati felében kialakult helyzetet, s remélte, hogy a szövetségi kormányt sikerül az NDK létének elismerésére bírni. Így a szovjet vezetés az újraegyesítés-probléma helyett a nyugatnémet delegációval mindenekelőtt a két német állam közötti kapcsolatok normalizálását kívánta megtárgyalni; E kérdésben azonban Adenauer hajthatatlannak mutatkozott. A kancellár végül beleegyezett a diplomáciai kapcsolatok felvételébe, főként azért, hogy megállapodás születhessen az utolsó 10 ezer német hadifogoly hazatéréséről. A nyugatnémet delegáció tisztában volt a követcsere következményeivel, ezért a Moszkvából visszainduló gép fedélzetén Wilhelm Grewe, a külügyminisztérium politikai osztályvezetője papírra vetette azt a formulát, amelyet az államtitkár neve alapján Hallstein-doktrína néven ismert meg a világ. Ezen elv értelmében az NDK diplomáciai elismerését Bonn „a német nép életfontosságú érdekei ellen irányuló barátságtalan lépésnek" tekintette, és a diplomáciai kapcsolatok megszakításával válaszolt az illető állam esetében (ez legelőször 1957-ben Jugoszláviával esett meg). A két német állammal egyszerre csak Moszkvának lehettek diplomáciai kapcsolatai.

A szovjet kormány az Adenauer-vezette küldöttség elutazásának napján moszkvai megbeszélésekre invitálta az NDK vezetését. Az 1955. szeptember 20-án megkötött szerződés „az NDK és a Szovjetunió közötti kapcsolatokról", biztosította a „demokratikus német állam" teljes szuverenitását. Persze a Berlinnel kapcsolatos négyhatalmi megállapodások továbbra is érvényben maradtak. Feloszlatták a szovjet főbiztos hivatalát is, a négyhatalmi megállapodásokból fakadó jogokat és kötelezettségeket ezután a szovjet nagykövet, és az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok főparancsnoka gyakorolta.

A német hadifoglyok kérdése egyébként az NDK és a Szovjetunió kapcsolataiban is szerepet játszott. 1949. október 12-i első kormánynyilatkozatában Grotewohl miniszterelnök a „hadifogságba esett német katonák mihamarabbi hazatérésének elérését" kormánya „morális kötelességévé" nyilvánította. A TASZSZ 1950. május 6-i nyilatkozata szerint erre az időpontra „teljességgel befejeződött a német hadifoglyok repatriálása a Szovjetunióból". Mégis ezt a sokak számára égetően aktuális kérdést Sztálin halála után az NDK vezetése az 1953. augusztusi moszkvai tárgyalásokon ismételten felvetette. Döntés született az „elítélt háborús bűnösök" hátralévő büntetésének elengedéséről, azok kivételével akik „különösen súlyos bűnöket követtek el a béke és az emberiség ellen". Két év múltán, az 1955. július 27-i berlini nyilatkozat arra engedett következtetni, hogy az NDK kormányának kérésére ismét napirendre tűzik majd e kérdést, és 1955. augusztus 31-én Wilhelm Pieck államelnök szükségesnek tartotta, hogy a hadifoglyok ügyében ismét a szovjet kormányhoz forduljon. Végül 1955 szeptemberében egy olyan problémára sikerült megoldást találni, amely az egykori NDK történészek szerint is „bizonyos ideig és a lakosság bizonyos részében a Szovjetunióhoz fűződő viszony tehertételét jelentette".

Hasonlóképpen, az NDK 1949. októberi megszületése azt is lehetővé tette, hogy a Szovjetunióban az atombombaprojekten, a rakétaipar és más katonai területeken dolgozó német technikusok és szakemberek családjaikkal visszatérjenek az újdonsült kelet-német államba. 1951-ben a szovjetek úgy érezték, hogy már eleget tanultak a német kollégáktól és itt az ideje, hogy lehetővé tegyék hazatérésüket. A szovjet hatóságok azonban ragaszkodtak egy ún. hároméves „nyugvási időszak" beiktatásához, így a Szovjetunióba szállított német szakemberek jó része csak az ötvenes évek közepén térhetett vissza az NDK-ba. Közülük egyesek az első adandó alkalommal a másik Németországot választották, mások, mint például Manfred von Ardenne a kelet-német tudományos élet megbecsült személyiségévé váltak.

Az újabb külügyminiszteri konferencián, 1955 novemberében Genfben a Szovjetunió a nyugati hatalmaktól az NDK elismerését kívánta, s az újraegyesítési tervekkel kapcsolatban kijelentette, hogy „még nem elég érett a helyzet a két német állam összekapcsolására". 1956. január 28-án a Népi Kamara törvényt hozott a Nemzeti Néphadsereg (NVA) felállításáról. Az NDK történetírás megállapítása szerint az NVA „a szovjet hadsereg elvi követőjeként kezdettől fogva szocialista koalíciós hadsereg lett", azaz az NVA volt a Varsói szerződés (VSz) egyetlen hadserege, amely békeidőben is teljes mértékben a szervezet egyesített főparancsnokságának fennhatósága alá tartozott, önálló vezérkari főnökség nélkül. Jóllehet a Népi Kamara már 1955. szeptember 26-án azon paragrafussal egészítette ki az alkotmányt, hogy „a haza és a dolgozó nép vívmányainak védelme az NDK minden polgárának megtisztelő feladata a nemzettel szemben", az NVA évekig az önkéntesség elve alapján szervező-

dött. A kötelező katonai szolgálatról szóló törvény csak 1962 januárjában született meg, a berlini „nyitott határ" lezárása után.

A Szövetségi Köztársaság NATO-csatlakozásának ünnepélyes ceremóniáján, 1955 májusában Adenauer kancellár bizakodva úgy fogalmazott: „most a történelem legerősebb szövetségének tagjai lettünk. Ez meghozza nekünk az újraegyesítést is." Ám ha a német kérdés szempontjából akarjuk megvonni az 1955-ös év mérlegét, inkább a korszak történésze, Hans-Peter Schwarz megállapításával érdemes egyetértenünk, aki szerint „1955 a megosztottság megszilárdulásaként vonult be a német történelembe."[20]

XV.

A német kérdés: 1956–1961

Az ötvenes évtized második felének története – a nyugatnémet külpolitika szempontjából – mindenekelőtt az adenaueri hajthatatlan álláspont fokozódó nehézségeinek története. A nyugati szövetségesek szemében egyre több problémát okozott az Adenauer kancellár képviselte „junktim", amely szerint a német újraegyesítésnek meg kell előznie a „békés egymás mellett élést", a nagyhatalmak közötti enyhülés kibontakozását. Ez az álláspont a nyugati fővárosokban mindinkább problematikusnak tetszett. 1956 tavaszán különösen, amikor a „desztalinizálás" csúcspontján úgy tűnhetett: jelentősen megváltozik a Szovjetunió belpolitikai arculata és ezzel kölcsönhatásban a kelet-közép-európai szövetségesekkel való szovjet „bánásmód" ugyanúgy, mint a szovjet diplomácia együttműködési készsége a nemzetközi színtéren.

A hruscsovi desztalinizálás és következményei (1956. február-november)

A Sztálin utáni hatalmi harcokból végül a pártapparátus vezetője került ki győztesen, aki 1954-től egy évtizedig a szovjet magatartás legfőbb mozgatóerejét testesítette meg a nemzetközi színtéren. Nyikita Hruscsov a hidegháborút Sztálintól örökölte, azonban személyes hatása annak alakulására legalább olyan legendás volt, mint azon örökség, melyet a szovjet belpolitikában maga után hagyott. Impulzív és kiszámíthatatlan személyisége és vezetési stílusa a szovjet-amerikai kapcsolatok legkomolyabb válságait eredményezte, és a kubai rakétaválság idején a nukleáris háború szélére sodorta a világot. Sokan megírták már, hogy igazából két Hruscsov létezett: egyrészt a tudatlan és durva Sztálin-tanítvány, akit a sztálini terror évei emeltek vezető politikai pozícióba, másrészt az esetenként jóindulatú politikus, aki megpróbált leszámolni ezzel a terhes örökséggel.

Hruscsov 1956 februárjában a XX. Kongresszuson elítélte Sztálin bűneit, és ezzel kezdetét vette a „desztalinizálás" a Szovjetunióban és a gyámhatalma alá tartozó országokban. Külpolitikai szempontból Hruscsov „békés egymás mellett élés"-re törekedett az Egyesült Államokkal és ezáltal megkísérelte, hogy a szovjet hadigépezetre fordított erőforrások egy részét a békés építésre, az ország modernizálására használják fel. Azonban végül mindkét kezdeményezése kudarcot vallott. Az 1956-os „sztálintalanítás" a lengyel októberbe és a magyar felkelésbe torkollott, és Magyarországot csak szovjet tankok segítségével sikerült pacifikálni. Hasonlóképpen Hruscsov azon törekvése, hogy megállapodásra jusson az Egyesült Államokkal, felgyorsította a legfontosabb szovjet geopolitikai szövetséges, a kommunista Kína „elvesztését".

Nyikita Hruscsov személye és fellépése sokakat megtévesztett. Berija, Malenkov és Molotov nemigen tekintették komoly riválisnak a hatalmi harcban, és mindegyikük drágán megfizetett ezért a tévedésért. Hasonlóképpen, nyugati partnerei Hruscsovot első látásra gyakran csak „bohóckodó, durva parasztnak" értékelték, hogy később felismerjék benne a „különlegesen okos és intelligens" politikust. Charles Bohlen, aki 1953 és 1956 között amerikai követként szolgált Moszkvában, mindkét véleménnyel egyetértett és hozzátette, hogy „Hruscsovval nehezen lehetett közös érintkezési pontot, közös nyelvet találni, ugyanis kulturális szempontból képtelen volt a nyugati nézetek és álláspontok megértésére, értékelésére".[1]

Kezdetben Hruscsov támogatta Molotov külpolitikai nézeteit, és elismerte „a nagy tapasztalatú államférfinek" tekintett politikus tekintélyét a külpolitika területén. Hamarosan azonban úgy érezte, hogy Molotov dogmatikus rugalmatlansága korlátozza külpolitikai kezdeményezéseiben. Másrészt Hruscsov túlságosan eredeti személyisége növekvő megvetéssel töltötte el Molotovot. 1954 után Hruscsov inkább a sztálini Politikai Bizottság másik túlélőjét Anasztaz Mikojant tekintette mentorának, aki hallatlan rugalmasságáról és ravaszságáról volt nevezetes. Mégis, Hruscsov viszonylag hamar úgy döntött, hogy már eleget tud a külpolitikáról és a diplomáciáról ahhoz, hogy többé-kevésbé egymaga hozza meg döntéseit. Hruscsov 1957 után nem kevésbé volt egyedüli „mestere" a szovjet külpolitikának, mint annak idején Sztálin, és elődjéhez hasonlóan ő is „az egyszemélyes politikai döntéshozatal" hívének bizonyult. Formájában természetesen fennmaradt a pártelnökség kollektív döntési mechanizmusa, de valójában Hruscsov saját magát tekintette a külügyminiszternek.[2]

Az 1955-ös év látványos szovjet kezdeményezései – az osztrák államszerződés elfogadásától a finnországi szovjet katonai támaszpont kiürítéséig –, a „genfi szellemmet," a nagyhatalmak közötti megváltozott kapcsolatokat tükrözték. Ráadásul Hruscsov eltökéltnek tűnt, hogy a szigorú egyöntetűség feladásával, az együttműködés új formáinak keresésével a „szocialista tábort" vonzóbbá tegye a külvilág számára. Az a mód, ahogyan Sztálin ezen államokat kezelte, nem illett többé az új szovjet vezetés külpolitikai elképzeléseibe, s ezért Moszkva törekedett a „népi demokráciák" egyszerű „parancsvégrehajtó" pozíciójának módosítására.

Ezen újraértékelésben kiemelkedő helyet foglalt el az 1955-ös szovjet–jugoszláv kiegyezés: kevés esemény akadt a poszt-sztálini korszak történetében, amely olyan mélyrehatóan befolyásolta volna a „népi demokráciák" fejlődését, mint e „megbékülés". Ráadásul, a belgrádi találkozó Tito marsall példátlan felemelkedésének és tekintélynövekedésének kezdetét jelentette a „szocialista táboron" belül. Tito sohasem rendelkezett akkora befolyással és presztízzsel e térségben, mint az elkövetkező egymásfél évben; a „győzelmes eretnek" nemcsak mentesült az „imperializmus láncos kutyája" és a még keményebb vádak alól, de a jugoszláv példa, „a szocializmushoz vezető utak sokféleségének" elismerése jelentős hatást gyakorolt a többi kelet-közép-európai állam belső fejlődésére is. A megbékélésnek Jugoszláviával egyúttal a szovjet és a többi párt közötti megváltozott viszony szimbólumává is kellett válnia. Tito és Hruscsov így több, mint egy éven keresztül törékeny egységfrontot alkotott azon erőkkel szemben, amelyek a Szovjetunión belül, s a „népi demokráciákban" szemben álltak Hruscsov messzire tekintő reformjaival, s mélységes bizalmatlansággal és félelemmel tekintettek Titóra. A kelet-közép-európai „kis diktátorok", akik számára egy korábbi korszakban a szovjet kezdeményezések kényszerítő bizonyosságú és megkérdőjelezhetetlen tételeket jelentettek, most vonakodva alkalmazkodtak a Hruscsov–Tito „szövetség" követelményeihez.

Úgy tűnt tehát, hogy Nyikita Hruscsov a hatalomgyakorlás sztálini módszereit akadályként értékelte a Szovjetunió külső és belső céljai megvalósításában; e módszerek átfogó bírálatát a XX. kongresszus valósította meg 1956 februárjában: a „sztálini tévedhetetlenség" mítoszát új ideológiai vezérelvek váltották fel. Ezek közül nagy jelentőségű volt a „világháború elkerülhetőségét" valló tétel megfogalmazása, amely új perspektívát adott a „békés egymás mellett élés" politikájának. A sztálini egyöntetűség, a szovjet modell egyedüli érvényességével szemben fontos változást fejezett ki a „szocializmushoz vezető különféle utak" tételének megerősítése. A párttörténet átértékelésével a legszorosabb kapcsolatban állt Sztálin áldozatainak rehabilitálása: a kongresszuson először volt szó nyilvánosan korábban megbélyegzett vagy nem létezőnek tekintett személyekről. A nagyjelentőségű kongresszust követően került sor a szovjet párt történetének egyik legkülönösebb eseményére: 1956. február 25-én Nyikita Hruscsov egy éjszakai zárt ülés keretében terjedelmes kéziratot olvasott fel „a személyi kultuszról és következményeiről", a szovjet párton belül ez volt a legnagyobb hatású és talán a legszenvedélyesebb kísérlet a sztálinizmus örökségével való szembesülésre. Hruscsov referátumában mindenekelőtt Sztálin személyiségét bírálta: személyes szerepét és bűneit a párt kollektív vezetésének felszámolásában, hibás stratégiai döntéseit a második világháború folyamán. Leleplezései, miután ismertté váltak, jelentős változásokat indítottak el az egész „szocialista táboron" belül. 1956 februárja után a „desztalinizálás" minden kommunista párt és „népi demokrácia" központi tennivalójává vált.[3]

Nyikita Hruscsov Sztálinra és a „személyi kultuszra" vonatkozó megsemmisítő ítélete az Egységpártot is teljesen váratlanul érte. Mindenesetre a kongresszusról hazatért Walter Ulbricht állásfoglalásai a politikai alkalmazkodás újabb kiemelkedő példáját mutatták. Ulbricht rögtön hazatérése után terjedelmes cikkben fejezte ki pártja egyetértését az SZKP új politikájával, majd Sztálinnal kapcsolatban, aki Walter Ulbricht szemében valaha a „jelenkor legnagyobb tudósának" számított, akinek életműve „még évszázadokra befolyásolni fogja a világtörténelem menetét", megállapította: „Sztálint nem sorolhatjuk a marxizmus klasszikusai közé",[4] bizonyos zavarodottságot eredményezve ezzel a német kommunisták soraiban. Valószínűleg Ulbricht is tisztában volt azzal, hogy a „személyi kultusz" ilyen tömör történelmi értékelésénél többre lesz szükség. Hamarosan kiderült azonban, hogy a pártvezetés nemigen kíván átfogó vitát indítani az „elkövetett hibákról".

Nagy várakozás előzte meg az Egységpárt harmadik pártkonferenciáját 1956. március végén, azonban az aligha erősítette egy esetleges NDK desztalinizálás reményeit. A lakosságban az Ulbricht leváltására félhangosan megfogalmazódott óhajt a konferencia szónokai az „ellenség hecckampányának" tulajdonították, s olyan kísérletként utasították vissza, amely csorbítani akarja „Ulbricht elvtársnak a német munkásosztályért tett hatalmas érdemeit". Alfred Kantorowicz, akinek „Német Naplója" ezen időszak fontos értelmiségi kordokumentuma, ezzel kapcsolatban írta, hogy „Ulbrichttól desztalinizálást várni olyan volt, mintha a nácitlanítással Himmlert bízták volna meg."[5]

A rehabilitálások problémája azonban az NDK-ban is mindinkább megkerülhetetlenné vált. E tekintetben különösen a jugoszláv vezetők fokozták támadásaikat a „tábor" sztálinista vezetői ellen. Igaz, ebből a szempontból Ulbricht helyzete legtöbbjüknél kedvezőbbnek volt tekinthető, s 1956. április végén az SED lapja némi önelégültséggel állapíthatta meg: „A testvérpártok mindinkább kibontakoztatják alkotó szerepüket, és hozzánk hasonlóan nyílt bírálattal illetik fejlődésük bizonyos hibáit. Rá kell mutatnunk, hogy pártunk már 1953-tól törekedett helyesbíteni a biztonsági szervek azon tendenciáját, hogy az állami és pártszervek fölé helyezzék magukat. Nálunk nem került sor olyan perekre, mint a Rajk vagy a Kosztov elleni per, következésképpen nem is kell olyan mélyreható módosításokat tennünk." Mégis, az Egységpárt vezetése elismerte, hogy a múltban számos ítélet „mértékében túlságosan szigorúnak bizonyult". Sok korábbi ítéletet felülvizsgáltak, 1956 júniusában több mint 11 ezer személyt bocsátottak szabadon, számuk októberre 21 ezerre nőtt.

1956 nyarán úgy tűnt, hogy a hruscsovi sztálintalanítás az NDK-t is elérte. A sztálinista pártvezetés ideiglenesen defenzívába szorult, mindinkább előtérbe került a „dogmatizmus elleni harc", megélénkültek – főként az egyetemeken – a nyilvános viták a társadalom és a politika megújulásáról, alapvető reformok szükségességéről. Lengyelországgal és Magyarországgal ellentétben, ahol a Sztálin-kritika hamarosan minden társadalmi réteget megmozgatott, az NDK-ban e bírálat jórészt elszigetelt maradt. Egyedül az értelmiség, s köztük is a fiatal pártintelligencia volt az, amely új szocializmus-koncepciók kidolgozásába kezdett. A reformeufórikus pártértelmiség legradikálisabb képviselője, Wolfgang Harich programja legfőbb céljaként a pártvezetés hatalmi monopóliumának megtörését jelölte meg, s a régi pártszervezet helyett egy új „demokratikus szocialista párt" felépítésére törekedett. Reformprogramja azonban nem volt elég átgondolt, s ráadásul meglehetősen ügyetlenül fogott annak megvalósításához. Harich nyilvános vitára törekedett, elképzeléseinek megpróbálta megnyerni Puskin szovjet nagykövetet, sőt magát Ulbrichtot is. Amikor Ulbricht 1956. november elején fogadta, kíváncsi volt, ki az, aki még hasonlóan gondolkodik, s tudományos konferenciát indítványozott a „Harich-tézisekről" – majd három héttel később letartóztatta őt és legközelebbi barátait. 1957. március 9-én Wolfgang Harichot, Max Hertwiget és Bruno Steinbergert „konspiratív államellenes csoport vezetéséért" tízévi fegyházra ítélték. 1957 júliusában pedig Walter Janka, Helmut Zöger, Gerd Just és Robert Wolf kapott súlyos börtönbüntetést a „Harich-csoport tevékenységének támogatásáért".

A Harich-per az értelmiségi „olvadás" végét is jelezte. Megkezdődött az „elmaradott ideológiai nézetek elleni küzdelem", majd 1957 őszétől a „revizionizmus" elleni kampány. Franz Behrens, a Statisztikai Hivatal igazgatója, aki többször síkra szállt a jugoszláv önigazgatási modell előnyei mellett, s a mindenható állam eszméjét nem szocialistának, hanem „porosznak" tekintette, szigorú bírálatban részesült, majd elvesztette hivatalát. A „filozófiai revizionizmus" legnevesebb képviselője, Ernst Bloch, a „Prinzip-Hoffnung" szerzője, aki Heidegger és Jaspers mellett a kortárs német filozófia legjelentősebb alakjának számított, a párt sokasodó támadásai következtében feladni kényszerült katedráját a lipcsei egyetemen. Az „ifjúság félrevezetőjének" kikiáltott Bloch 1961-ben a Szövetségi Köztársaságba települt.

Az értelmiséggel szembeni szigorúbb politikával párhuzamosan Ulbricht a pártvezetésen belül is megkezdte a politikai irányvonalát megkérdőjelező erők felszámolását. Az egy ideig a német Gomulkának tekintett Schirdewan, a KB személyzeti ügyekért felelős titkára mellett Wollweber állambiztonsági miniszter, Ziller, a KB gazdasági titkára és Selbmann miniszterelnökhelyettes a „szocialista megújulás" és a gazdaságpolitika reformja mellett szállt síkra. Végül 1958 februárjában mutatkozott meg világosan, hogy Ulbricht ismét biztosan őrzi hatalmi pozícióját. Ekkor leplezték le" a „Schirdewan–Wollweber pártellenes frakciót", amely az NDK „messzemenő demokratizálását akarta elérni", s ezáltal „a XX. kongresszus eredményeit opportunista módon értelmezte".[6]

Adenauer kancellár és a nyugati hatalmak

Érdemes felidézni, hogyan ítélte meg ez idő tájt Adenauer kancellár a szovjet politika helyzetét, az újraegyesítés esélyeit. Dulles külügyminiszterrel folytatott egyik 1956-os beszélgetésük során kifejtette meggyőződését, hogy „(a nyugati hatalmak-

nak) hosszú tárgyalásokra kell berendezkedniük, ugyanis a keleti zóna helyzete szorosan összefügg a szovjet pozícióval a kelet-európai csatlósállamokban. Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon erős az ellenállás a szovjet uralommal szemben, s ez az ellenállás a szovjetek szerint csak növekedne, ha lemondanának a keleti zóna feletti ellenőrzésükről." Minden szovjet „olvadás" és „desztalinizálás" ellenére, Adenauer meg volt győződve, hogy „a szovjet nép ma távolabb van a demokráciától, mint a cárok idején, s a szovjet politika mindaddig veszélyforrás marad, amíg fennmarad a diktatúra. Bár bizonyos jelek arra utalnak, hogy a Szovjetunió viszonylag meggyengült, Európa egyre erősödik, Ázsia pedig hallani sem akar a szovjet ellenőrzésről. Az Egyesült Államoknak ragaszkodnia kellene eddigi Európa-politikájához. E politika hosszútávon jó eredményeket sejtet, sikerre vitele mindenekelőtt türelmet, szívósságot és kitartást követel."[7]

A szövetségesek Németország-politikájában 1958 tavaszáig csak eredménytelen levélváltásokra került sor. Így került például a (diplomáciai) szemétkosárba Rapacki lengyel külügyminiszter terve egy atomfegyvermentes közép-európai övezet kialakításáról (amely természetszerűleg a két német államot is magában foglalta volna). Ehelyett újabb adenaueri kezdeményezés hozta izgalomba a nyugati szövetségeseket: kiindulva azon tézisből, hogy a taktikai (hadszíntéri) atomfegyverek „a tüzérség továbbfejlesztett változatát jelentik", a kancellár felvetette, hogy „a Bundeswehr sem mondhat le ezen modern fegyverekről". A politikai közvélemény elkeseredett megnyilvánulásai ellenére a Bundestag 1958 márciusában végül úgy döntött, hogy a nyugatnémet hadsereget is el kell látni ezen „legmodernebb fegyverekkel". (A Bundeswehr azonban sohasem tett szert e fegyverfajtákra; akkor már bizalmas amerikai–szovjet megbeszélések kezdődtek a taktikai atomfegyverek átadásának megakadályozásáról.)

„Szputnyik-sokk" és „atompatt"

Hruscsov és a szovjet vezetés önbizalmát ez idő tájt jelentősen megnövelte, hogy a modern rakétatechnológia következtében az amerikai atomfölény leküzdése belátható közelségbe került. 1957 augusztusában a Szergej Koroljov vezette kutatócsoport sikeresen tesztelte a világ első interkontinentális ballisztikus rakétáját. Koroljov, aki a világűr feltárását talán fontosabbnak tartotta a katonai elrettentésénél, 1957. szeptember 7-én újabb kísérletre invitálta a párt első titkárát. Az irányító központban Hruscsov széles mosollyal nyugtázta az újabb sikeres kísérletet és ezután szinte „a rakétatechnológia megszállottjává vált". A következő hónapban, a katonai vezérkar fenntartásai ellenére Hruscsov engedélyezte, hogy Koroljov megvalósítsa úttörő tervét a világűr meghódítására, és 1957. október 4-én az első szovjet szputnyik világűrből sugárzott rádiójelei ejtették ámulatba a világot. 1958 elején pedig a legnagyobb szovjet rakétaüzem meglátogatása után Hruscsov szenzációs kijelentéssel lepte meg a világsajtót: „a Szovjetunió a jövőben olyan ütemben lesz képes rakétákat előállítani, mint kolbászt a futószalagon".

Valójában amikor 1959 végén a hadseregen belül létrehozták a „stratégiai rakétaerők" egységeit, mindössze négy darab R7-es rakéta állt bevetésre készen a Szovjetunió északi részén, Plecselszk közelében. Úgy tűnik, Hruscsov sokkal messzebbre ment a nukleáris blöffölés művészetében, mint tanítómestere, John Foster Dulles. Éveken keresztül sikerült a szovjet katonai erőfölényéről meggyőznie a nyugati közvéleményt, holott ekkor is a gyengébb pozíciójából tárgyalt.

Azon kétértelmű tanulságok, amelyeket a szovjet vezető a termonukleáris forradalomból, és a két atom-nagyhatalom között kialakult patthelyzetből levont, az ötvenes évek végén arra ösztönözték, hogy megpróbáljon megoldást kikényszeríteni a német kérdésben is. Hruscsov meggyőződése szerint a német probléma kiküszöbölése Európában lehetővé tette volna a tartós enyhülést, „a békés egymás mellett élést" a szovjet és a nyugati tömb között, s ez nézete szerint – a pusztító erejű atomrakéták árnyékában – a „kapitalizmusból szocializmusba való békés átmenet" esélyeit növelte.[8] Így az elhúzódó második berlini válságot akár a szovjet „atomdiplomácia" egyik első „ujjgyakorlatának" is tekinthetjük, és a szovjet politika törekvései talán ebből a távlatból érthetőek meg igazán.

A berlini válság és a fal „megszületése" (1958. szeptember – 1961. augusztus)

A nyugati világban eluralkodó „szputnyik-sokk" árnyékában, 1958 őszén a szovjet vezető, aki akkorra a szovjet politika megkérdőjelezhetetlen autoritásává vált, magabiztos diplomáciai lépéseket indítványozott Berlin négyhatalmi státuszának megváltoztatására. Hruscsov először 1958. november 10-én kérdőjelezte meg e státuszt, majd november 27-én a szovjet diplomácia ultimátumszerű jegyzékben szólította fel a nyugati hatalmakat a német békeszerződés aláírására, amely elismerné a két német állam létét és Nyugat-Berlint hat hónapon belül demilitarizált szabad várossá változtatná. Ellenkező esetben a Szovjetunió külön békeszerződést köt az NDK-val – fenyegette meg partnereit a szovjet vezető –, amely megszüntetné a nyugati hatalmak berlini jelenlétének jogi alapját.

Ezt a hruscsovi javaslatot meglehetős rémülettel fogadták a nyugati kancelláriákban, ahol tartottak 1948-49-es berlini blokád megismétlődésétől, és úgy tűnt, hogy ezúttal talán a légihíd sem tudná megmenteni Nyugat-Berlint. A nyugati szövetségesek ezért úgy vélték, hogy csak a „dicstelen visszavonulás vagy a katonai ellenállás" között választhattak, amely – tekintettel az éles geostratégiai különbségekre – az Egyesült Államokat előbb vagy utóbb atomfegyverek bevetésére kényszerítette volna. Az amerikai katonai tervezők forgatókönyveiben – a tömeges megtorlás doktrínájának megfelelően – atomfegyverekkel válaszoltak volna egy Nyugat-Berlin ellen intézett szovjet támadásra, mivel ezen támadást egy átfogó szovjet agresszió kezdetének feltételezték. Másrészt a nyugati szövetségesek nyugat-berlini pozíciójának fenn-

tartása a Nyugat-Európának nyújtott amerikai védelmi garanciák legfontosabb próbakövét jelentette. Másszóval, Nyugat-Berlin Washington szemében olyan „szuperdominóvá" magasztosult, amelynek „eldőlését" mindenáron meg kellett akadályozni. Igaz, mindkét fél törekedett arra, hogy effajta összeütközésre végül ne kerüljön sor, ám a második berlini válság négy éven keresztül különleges feszültségben tartotta Európát és a szovjet-amerikai kapcsolatokat.[9]

Mégis, a Hruscsov által provokált berlini válság aligha tekinthető véletlennek. Tizenhárom évvel a háború befejezte után Hruscsov szemében a hiányzó német békeszerződés az európai szovjet biztonsági érdekeket leginkább fenyegető kihívásnak tűnt. 1955 óta a szovjet diplomácia a két német állam elismerésének támogatásával a status quo stabilizálásán fáradozott. Ugyanakkor ez idő tájt Moszkva attól tartott, hogy a nyugat-német hadsereget fokozatosan atomfegyverekkel szerelik fel. 1958 tavaszán Anasztaz Mikojan Hruscsov személyes üzenetével érkezett Bonnba: „Ha a nyugat-német parlament jóváhagyja az atomfegyverek telepítését támogató határozatot, a jövőben a német újraegyesítésről semmiféle tárgyalásra nem kerülhet sor". Ennek ellenére Mikojan távozása után a Bundestag megszavazta az említett javaslatot. Hruscsovnak általánosságban is az volt a benyomása, hogy Adenauer, ez az „öreg német róka" a tárgyalásokat csak időnyerésre használja, hogy időközben befejeződhessen Nyugat-Németország újrafelfegyverzése, és a német gazdasági csoda meghozza gyümölcseit. Azután pedig Nyugat-Németország majd gazdasági erejére támaszkodva szakítja ki az NDK-t, Lengyelországot és Csehszlovákiát a szovjet tömbből.

Másrészt a Szövetségi Köztársaság páratlan gazdasági felemelkedése egybeesett az NDK egyre súlyosbodó gazdasági gondjaival. Aligha kétséges, hogy a Hruscsov-ultimátum mögötti második motiváló tényezőt az Egységpárt és a kelet-német állam bizonytalan helyzete jelentette. Az NDK-ban a halvaszületett „sztálintalanítás" után Walter Ulbricht kikezdhetetlen hatalmi pozíciókra tett szert. A lipcsei szabómester legidősebb fia, Walter Ulbricht kemény munkával és kitartó szívóssággal küzdötte fel magát a kommunista ranglétrán. A moszkvai Hotel Lux egyszerű Komintern-aktivistájából előbb Sztálin legfőbb bizalmasaként tért vissza a szovjet megszállási övezetbe, majd az ötvenes években a kelet-német állam legfőbb vezetőjévé vált.

Így az Egységpárt V. kongresszusán, 1958 júliusában meghirdethették a „szocializmus felépítésének befejezését". Walter Ulbricht szavai szerint az NDK előtt álló legfontosabb gazdasági feladat az volt, hogy „1961-ig a fogyasztási cikkek és élelmiszerek egy főre jutó felhasználása terén utolérje és megelőzze Nyugat-Németországot". Az SZKP „békés gazdasági versenyt" hirdető stratégiájához és Nyikita Hruscsov optimista prognózisaihoz igazodva az NDK-nak a másik Németország „klerikális – militarista" rendszerével szemben a hároméves feszített határidő mellett kellett bebizonyítani „a szocialista társadalmi rendszer fölényét". Az V. kongresszus új vezetőséget is választott, ekkor került a felső vezetésbe Erich Honecker, aki hamarosan fontos szerepet kapott a Berlin-probléma megoldásában.

Az ambiciózus gazdasági programtól nem egészen függetlenül, „Berlin helyzetének normalizálása", a „nyugat-berlini NDK-ellenes aknamunka felszámolása" az elkövetkező időszakban az NDK vezetésének hangsúlyos törekvésévé vált. Ugyanis az „NDK testébe vert ék"-nek tekintett Nyugat-Berlin a nyugatra távozó kelet-németek legkézenfekvőbb célpontját jelentette. A berlini gyorsvasút 20 pfennigért mindenki számára biztosította a kockázatmentes menekülés útját, amelyet 1961-ig a másik Németországot választó keletnémetek mintegy fele vett igénybe.

A „Berlini-probléma" megoldásában az NDK joggal számíthatott a szovjet diplomácia segítségére. Hruscsov személyesen kötelezte el magát a „szocializmust építő német állam" léte mellett. Ezért 1953 májusában még a Berijával való személyes összeütközést is vállalta. Ráadásul Hruscsov minél inkább tartott a Szövetségi Köztársaság erejétől, amely államot hajlott Hitler örökösének tekinteni, annál inkább a szovjet háborús erőfeszítések igazolásaként tekintett a „német proletárállamra". „A németeknek még 10 évre van szükségük, hogy megszokják a szocializmust", bizonygatta Hruscsov Eisenhowernek az 1955-ös genfi találkozón.[10]

Az 1958. novemberi Hruscsov-ultimátumot 1959. január 10-én egy szovjet békeszerződés-tervezet követte, majd a szovjet diplomácia ezen javaslatot egy négyhatalmi konferencián szándékozott megvitatni. E javaslat – az 1952. márciusi javaslatokhoz hasonlóan – Németország semlegesítésére törekedett, igaz, azzal a jelentős különbséggel, hogy „a német egység helyreállításáig... Németország alatt mindkét fennálló német államot kellet érteni." A szerződés-tervezet 25. cikke pedig kinyilvánította, hogy „a német egység létrejöttéig Nyugat-Berlint demilitarizált szabad várossá kell(ett) alakítani."

Jóllehet a nyugati hatalmak visszautasították a Hruscsov-ultimátumot, de egyúttal kinyilvánították tárgyalási készségüket is. Engedménynek számított az is, amikor Dulles külügyminiszter 1957 novemberében sejtetni engedte, hogy a Berlinbe vezető nyugati folyosókon– a Szovjetunió megbízottjaként – az NDK hatóságok is elvégezhetik az ellenőrzést. Ez az amerikai „ötlet" azonban rögvest Bonn merev elutasítását váltotta ki, s ezért Washington is hamar viszakozott e tekintetben. Azt azonban, hogy „roll back"-stratégiáról nemcsak Kelet-Közép-Európában, de a „német kérdésben" sem lehet szó, a szociáldemokrata Willy Brandt, aki 1957 óta Nyugat-Berlin polgármesteri tisztét töltötte be, 1959. februári washingtoni látogatása során tudhatta meg. Dulles külügyminiszter Brandt értésére adta, hogy „a szabad választásokra vonatkozó (nyugati) követelésekkel nemigen lehet előrébb jutni", s hűvösen hozzátette: „az oroszok és mi ezer dologban vitatkozhatunk egymással. Abban azonban egyetértünk: nem engedhetjük meg, hogy egy egyesített és felfegyverzett Németország a Kelet és Nyugat közötti senki földjén tévelyegjen." Brandt memoárjában megemlíti: „nyilvánvaló, hogy Washington és Moszkva csendben elfogadták az európai befolyási övezetek tiszteletben tartásának elvét... ez egyúttal Németország hosszútávú megosztottságának elfogadását is jelentette."[11]

A nyugati hatalmak 1959. február 16-án válaszoltak a szovjet indítványra, s a Hruscsov ultimátum lejárta után négyhatalmi konferenciát javasoltak genfi hely-

színnel. A konferenciára, igaz, csak megfigyelőként, de a Szövetségi Köztársaság mellett először az NDK képviselőit is meghívták. 1959 májusában, közvetlenül a genfi konferencia előtt Hruscsov egy lipcsei tömeggyűlésen sokatmondóan kijelentette: „Elvtársak! A német probléma, bármennyire is fontos, csupán »részprobléma«. A föld 2,5 milliárd lakosa közül csak körülbelül 80 millió a német. Mi Németország egységét támogatjuk, és a német nép megérdemli azt. De vajon a világ népei (és a németek) tudnak-e élni a két német állam újraegyesítése nélkül? Igen, tudnak, méghozzá nem is rosszul. Következésképpen ez fontos, de nem életbevágó kérdés."

London álláspontját a Hruscsov-ultimátum tekintetében az határozta meg, hogy Nagy-Britannia számára Berlin nem érte meg a háború kockázatát: „hogyan képzeli az Egyesült Államok, hogy Nagy-Britannia hadat üzen a kétmilliós nyugat-berlini lakosság megmentéséért", vélte Macmillan brit miniszterelnök.

Macmillan 1959 tavaszán megkísérelte meggyőzni Eisenhowert és Dullest a tárgyalások szükségességéről: „a szovjetek a markukban tartják a kelet-németeket és így egyértelműen a helyzet urai Berlinben. Talán azonban tárgyalások útján megmenthetünk valamit berlini pozíciónkból." Adenauer reakciója különösen heves volt, szemében a brit álláspont „árulással" ért fel. Amikor pedig 1959 februárjában Macmillan Moszkvába utazott, hogy személyesen tárgyaljon Hruscsovval, Dulles szarkasztikusan csak „Harold magányos moszkvai zarándokútját" emlegette, s meg volt győződve arról, hogy ezt a brit gesztust a szovjetek a „gyengeség jeleként" értelmezik.[12]

A Macmillan moszkvai útját követő washingtoni tárgyalásokon a brit miniszterelnök ismét védelmébe vette a szovjet álláspontot. Erre Dulles élesen válaszolt: „mi hasznunk van a hatalmas elrettentő erőnkből, ha minden esetben, amikor a szovjetek megfenyegetnek bennünket, és megkérdőjelezik berlini jogainkat, úgy érezzük, hogy újabb engedményeket kell tennünk a Moszkvával való békesség érdekében."[13]

A Szövetségi Köztársaság kormányának a genfi konferencia előtt végül még utoljára sikerült elköteleznie a nyugati hatalmakat az „adenaueri juntim" mellett: ez a béketerv a Berlin-kérdést, az újraegyesítést, az európai biztonságot és a leszerelést egy „csomagterv" keretében kezelte volna. Ezen, az új amerikai külügyminiszterről Herter-tervként emlegetett javaslatokat a nyugati hatalmak 1959. május 14-én terjesztették elő Genfben. Igaz, nem a szabad választások visszatérő követelése jelentette e rendezési terv kiindulópontját, a javaslat azonban a leendő össznémet kormánynak „a kül- és belügyekben teljes döntési szabadságot" szánt – ez Moszkva számára továbbra is elfogadhatatlan követelésnek tűnt, s ezért elvetette a Herter-tervet.

Genfben a Berlin-problémát sem sikerült megoldani. A nyugati javaslatokat: az NDK-ellenes propaganda megszüntetését, a Berlinben állomásoztatott (keleti és nyugati) haderők létszámának befagyasztását – s ennek fejében a Berlinbe vezető összekötő utak biztosítására a szovjet garanciákat – Gromiko külügyminiszter elutasította, így 1959 augusztusában a genfi konferencia végül eredménytelenül zárult.

(Hacsak azt nem tekintjük eredménynek, hogy ott többé nem esett szó a Hruscsov-ultimátumról.)

Ugyanakkor Nyikita Hruscsov látogatása az Egyesült Államokban 1959 szeptemberében a nagyhatalmak közötti enyhülést tükrözte. Hruscsov nagy várakozásokkal érkezett az Egyesült Államokba; ő volt az első szovjet vezető aki, meglátogatta a „világkapitalizmus" fellegvárát, és mindent meg akart tenni azért, hogy a közvélemény személyes diplomáciája legnagyobb sikereként könyvelje el ezen látogatást. Igaz, a Fehér Házban sokan tartottak attól, hogy Berlin kérdésében összeütközésre kerül majd sor a kiszámíthatatlan szovjet vezető és Eisenhower között. Azonban a Camp David-i tárgyalások során visszafogott, majdhogynem kiegyensúlyozott magatartásával Hruscsov eloszlatta ezen félelmeket.

A szovjet vezető ugyanis mindenekelőtt respektusra és elismerésre vágyott, és Eisenhower rátapintott érzékeny pontjára, amikor kifejtette, hogy (figyelembe véve óriási hatalmát az akkor még monolitikusnak értékelt kommunista tömbben) Hruscsovnak jó esélye van arra, hogy a történelem egyik legjelentősebb politikai személyiségévé váljon. Ezzel szemben, mondotta Eisenhower, ő csak az Egyesült Államok elnöke és tizenhat hónap múlva egyszerű állampolgárként tér vissza otthonába. Berlin kérdésében az amerikai elnök elismerte, hogy az ottani helyzet „abnormálisnak tekinthető", és beleegyezett, mégha meglehetősen általános formában is, hogy ezt a kérdést majd megvitassák az elkövetkező négyhatalmi csúcstalálkozón.

Hruscsov meg volt győződve, hogy találkozója Eisenhower elnökkel a Sztálin utáni időszak legnagyobb szovjet államférfijává emelte. Nyilván a személyes elégtétel érzése is eltöltötte Molotovval az egykori külügyminiszterrel szemben, akit egyébként az 1957. júniusi „pártellenes összeesküvés" után mongol nagykövetté fokoztak le és Ulánbátorba száműztek. Másrészt Hruscsov „személyes diplomáciáját" ezután sokan a szovjet külpolitika fontos összetevőjeként üdvözölték. A nagy terjedelmű képes beszámolók, a televízió kamerái és a filmhíradók csak erősítették ezen látogatás hatását mind az amerikai mind a szovjet közvéleményben.

Nyikita Hruscsov ezen dicsfénytől övezve érkezett 1959. október elején Washingtonból Pekingbe, hogy részt vegyen a kínai forradalom tízéves évfordulójára rendezett ünnepségeken. Mao-Ce Tungot és a kínai vezetést azonban mélységesen sértette Hruscsov döntése, hogy Washingtonból érkezett Pekingbe és nem fordítva. A fogadtatás hűvös volt, és a zárt ajtók mögötti tárgyalások viharosak. Ezen látogatás sikertelensége is hozzájárult a két kommunista nagyhatalom közötti mind nyilvánvalóbb elhidegüléshez.

Ráadásul a szovjet-amerikai kapcsolatokban a konstruktív Camp David-i szellem meglehetősen rövid életűnek bizonyult: 1960. május 1-jén az amerikai U-2-es kémrepülőgép lelövése után Hruscsov lemondta a párizsi négyes csúcstalálkozón való szovjet részvételt. Hruscsovot vélhetőleg nagyon zavarta az amerikai technológiai és katonai fölény, ahogyan az a szovjet légtérben végrehajtott amerikai felderítő missziókban megnyilvánult. Az ötvenes években a szovjet légtérben dúló hadüzenet nélküli légifelderítési háborúban az amerikaiak 130 pilótát vesztettek, miután 1955 végén

Hruscsov utasítást adott a szovjet légelhárításnak, hogy semmisítsenek meg minden illetéktelenül behatoló felderítő repülőgépet. Ezért nehezen érthető, vajon mi indíthatta Hruscsovot erre a kemény válaszlépésre Garry Powers kémrepülőjének lelövése után. Hiszen ezáltal sikeres személyes diplomáciájának korábbi eredményeit döntötte romba, s a nyugati partnerek szemében reakciója irracionálisnak és eltúlzottnak tűnhetett. A párizsi négyhatalmi csúcstalálkozó meghiúsulása, és az Eisenhower és Hruscsov közötti személyes kapcsolatok összeomlása után tovább folytatódott a jegyzékháború a német kérdésben, és a négyhatalmilag igazgatott Berlin státusa a szovjet-amerikai viszony egyik sarkalatos pontjává vált.

Mégis, az ötvenes évek végén, az elmérgesedő szovjet-kínai viszony idején, a kubai nezeti forradalom győzelme után és a nemzeti felszabadító mozgalmak egyre erősödő szovjet támogatásával, úgy tetszett, mintha Moszkvában megfeledkeztek volna a Berlin-problémáról. Amikor Hruscsov 1960 novemberében a nagy kommunista csúcstalálkozó idején a Kremlben fogadta a kelet-német delegációt, ezen szovjet tétlenséget „taktikai szünetként" mutatta be a döntő offenzíva előtt. Hruscsov érvelése szerint ez volt az egyedüli helyes politika, hiszen „egyébként úgy tűnhetett volna, hogy a szovjet diplomácia azért hiúsította meg a négyhatalmi csúcstalálkozót, hogy különbéke-szerződést kössön az NDK- val. Az eltelt két évet nem vesztegettük hiába – biztosította Hruscsov a kelet-német vezetőket, a nyugati hatalmak ellen irányuló nemzeti felszabadító mozgalmak támogatása óriási sikereket hozott a szovjet külpolitikának."[14]

Az új amerikai elnök, John F. Kennedy és tanácsadói gárdája megkísérelt koherens stratégiát kidolgozni a Berlin-probléma megoldására, ugyanis Washington tartott attól, hogy a város körüli huzavona végül atomháborúba torkollik. Az elnök és tanácsadói külpolitikai válságtervezésükben ezért mindenekelőtt az „eszkaláció" elkerülésére törekedtek. Ráadásul Kennedy főként Szovjetunió-szakértőkkel vette körül magát: Charles Bohlen, Foy Kohler és McGeorge Bundy a német és a Berlin-problémát kizárólag a szovjet-amerikai viszony prizmáján keresztül vizsgálták. Kennedy nem sokkal beiktatása után, 1961 februárjában csúcstalálkozót javasolt a szovjet vezetőnek, és Hruscsov beleegyezett, hogy a semleges Ausztria fővárosában, Bécsben találkozzanak. Azonban a csúcstalálkozó előtti időszakban ismét váratlan esemény zavarta meg a két nagyhatalom közötti viszonyt. 1961. április 17-én a CIA által kiképzett és pénzelt kubai önkéntesek megpróbálták megdönteni Castro hatalmát Kubában.

Erre az incidensre akkor került sor, amikor Hruscsov hatalma csúcspontján érezhette magát. Ez idő tájt még nemigen volt világos, hogy a kínai kommunistákkal való nézeteltérés végleges szakításhoz vezet majd. Ugyanakkor a szovjet befolyási övezet egyre több országra terjedt ki a harmadik világban. Másrészt 1961. február 21-én egy a korábbinál sokkal fejlettebb ballisztikus rakétamodell sikeres tesztelésére került sor, és Hruscsov elrendelte ezen modell tömeges gyártását és hadrendbe állítását. A földalatti rakétasilók építését is ez idő tájt kezdték el. Ráadásul alig néhány nappal a disznó-öbölbeli kudarcba fulladt kubai partraszállás előtt, 1961. április 12-

én Jurij Gagarin föld körüli repülésével a szovjet űrprogram legnagyobb sikerét könyvelhette el.

A kubai válság kezdetén, Kennedyhez intézett levelében Hruscsov világossá tette a szovjet álláspontot és kinyilvánította, hogy „a Szovjetunió minden támogatást megad a kubai népnek és kormányának, hogy meghiúsítsa a területét ért fegyveres támadást". Ráadásul Hruscsov fenyegetően hozzátette: „ha folytatódik a katonai konfliktus a Karib-tenger térségében, ez újabb válságok fellángolásához vezethet más területeken". Nemigen igényelt különösebb elemzést, hogy a szovjet vezető mindenekelőtt Nyugat-Berlinre célzott. Miután Kennedy elnök megtagadta, hogy elrendelje az amerikai légierő és a tengerészgyalogság bevetését a kubai felkelők támogatására, Hruscsov úgy érezhette, hogy az 1956-os szuezi válsághoz hasonlóan elrettentési diplomáciája ismét sikerrel működött.

Mégis, az egykori amerikai külügyminiszter, Dean Acheson nem volt egyedül véleményével, amikor nagyon kritikusan ítélte meg az új elnök szereplését, és az első külpolitikai próbatételre adott válaszait: „a válság alatt az elnök viselkedéséből az európai szövetségesek azt a következtetést vonhatták le, hogy egy tehetséges kezdő bumeránggal a kezében gyakorol, majd megdöbbenéssel látták, hogy súlyosan megsebesítette magát (ezen fegyverrel)."[15]

Így aligha volt meglepő, hogy bécsi csúcstalálkozó előestéjén az SZKP PB ülésén Hruscsov úgy értékelte, hogy a disznó-öbölbeli amerikai fiaskó után képes lesz jelentős engedményeket kicsikarni a fiatal és tapasztalatlan amerikai elnöktől, különösen Berlin kérdésében. Amikor Mikojan ehelyett megpróbált úgy érvelni, hogy ez volna a megfelelő alkalom, hogy konstruktív párbeszédet kezdjenek a szovjet-amerikai kapcsolatok javítására, Hruscsov ezt azzal szerelte le, hogy kár lenne kihagyni a kínálkozó kedvező alkalmat az amerikai elnök megleckéztetésére.[16]

A német kérdésben Hruscsov a csúcstalálkozón arra számított, hogy talán sikerül éket vernie az adenaueri politika és az új amerikai pozíció közé, annál is inkább, hiszen tájékoztatták arról, hogy Kennedy elnök „hidegháborús kövület"-ként tekintett az idős kancellárra, és Kennedy, valamint Rush külügyminiszter gyakran megkérdőjelezte a nyugatnémet szövetséges demokratikus és békés ösztöneit is. Ezért Hruscsov a két nagyhatalom közös érdekére próbált hivatkozni a „német militarizmussal" szemben. E tekintetben a szovjet vezető félrevezető jelzéseket kapott az amerikai delegációtól is. A bécsi tárgyalások folyamán egyszer például az amerikai követ, Thomson úgy fogalmazott, hogy „az amerikaiak szívesebben működnek együtt az oroszokkal Közép-Európában, mintsem hogy ezt a németekre bíznák", és cinikusan hozzátette: „nem hiszem, hogy az önök németjei bármivel is jobbak lennének a mieinknél". Hruscsov nevetve felállt, váratlanul átnyúlt az asztal felett, miközben azt mondta „erre kezemet adhatom".[17]

Végül azonban a Hruscsov számítása nem vált be, a német különbéke-szerződés blöffje és a fenyegető nukleáris retorika eredménytelen maradt. Bár szovjet vezető sohasem beszélt olyan fenyegető és kioktató hangnemben amerikai elnökkel, mint azt Hruscsov Bécsben tette, Kennedy elnök álláspontja nem változott a német

kérdésben. Világossá vált, hogy az amerikai kormány ragaszkodik a nyugati hatalmak berlini jelenlétéhez és a Berlinhez vezető utak biztosításához, valamint a (nyugat)berlini lakosság önrendelkezési jogának szavatolásához. Ugyanakkor Kennedy elnök azt is kinyilvánította, hogy „az Egyesült Államok nem fog beavatkozni olyan döntésekbe, amelyek a Szovjetunió érdekszférájára vonatkoznak".Másrészt, Hruscsov erőszakos stílusa meggyőzte Kennedy elnököt arról, hogy az amerikai politika egyértelmű állásfoglalására van szükség a hruscsovi „kalandor-politika" ellenében. Kennedy 1961. július 25-i nagyjelentőségű beszédében kinyilvánította, hogy a Nyugat-Berlin elleni egyoldalú szovjet akciók egyértelműen háborúhoz vezetnek, és katonai intézkedések egész sorával támasztotta alá ezen kijelentését.[18]

A Berlin-probléma megoldása az Egységpárt vezetőinek azért is mind sürgetőbbé vált, mert a menekültek száma, akik a másik Németországot választották, újból a magasba szökött. 1960-ban ismét több mint 200 ezren hagyták el az NDK-t, és 1961 első felében ez a tendencia szinte lavinaszerűen erősödött (egyedül 1961 júliusában több, mint 20 ezren távoztak). Mivel elsősorban a fiatalok, illetve a magasan képzett munkaerő választotta a német kérdés ilyesfajta egyéni megoldását, ezen fenyegető méretű kiáramlás hatalmas vérveszteséget okozott a „demokratikus német köztársaságnak". A Berlin státuszával kapcsolatos nemzetközi bizonytalanságon túl ezen exodusnak főként belpolitikai okai voltak. 1960 elején az országban addig ismeretlen méretű kollektivizálási kampány kezdődött „a mezőgazdasági termelési viszonyok forradalmi átalakítására". A később „szocialista tavaszként" emlegetett időszak jelentős társadalmi feszültségekkel, konfliktusokkal járt; a „berlini nyitott határ" problémája ezzel párhuzamosan mind kritikusabbá vált az Egységpárt számára.

1960 októberét követően Walter Ulbricht többször is rendkívüli segélyekért ostromolta szovjet vezetést. Bár Hruscsov tisztában volt a kelet-német gazdaság állapotával, csak vonakodva tett eleget az ismételt NDK kéréseknek. Amikor pedig a keletnémet vezető arra kérte, hogy szovjet vendégmunkásokat küldjenek az NDK-ba a súlyos munkaerőhelyzet orvoslására, Hruscsov kijött a sodrából: „mi nyertük meg a háborút, – emlékeztette Ulbrichtot -, és nem fogunk szovjet munkásokat vécépucolásra (sic!) az NDK-ba küldeni". Ennek ellenére a szovjet vezetés továbbra is nagyvonalúnak mutatkozott kelet-német „barátok" iránt, hiszen a rezsim összeomlása a szovjet diplomácia súlyos presztízsveszteségét is jelentette volna.

Ahhoz, hogy jobban megértsük a „Berlin problémát", érdemes arra a sajátos helyzetre utalni, amelyet Berlin élvezett a hatvanas évek elején. A város 1948-as adminisztratív megosztása az ötvenes évek folyamán a gazdasági élet, a kultúra és a sport minden területére kiterjedt, s olyan „látványos" intézkedésekben is testet öltött, mint a keleti és a nyugati szektorok közötti telefonösszeköttetés (!) megszakítása 1952 májusában, vagy a szektorok közötti villamosforgalom leállítása 1953 januárjában. Igaz, ez utóbbit a nyugat-berlini magisztrátus rendelte el, mivel a kelet-berlini női villamoskalauzok alkalmazását „a női nem tipikus kommunista elnyomásának" tekintette. A Potsdamer Platzon, az egykori birodalmi főváros közlekedési csomópontján azonban mindenki gond nélkül villamost válthatott, s a tér két oldaláról

telefonálni is lehetett. A két német állam közötti zónahatárt már rég lezárták, amikor Berlinben még zavartalanul találkozhattak egymással a háború zűrzavaros viszonyai által szétválasztott kelet- és nyugatnémet családok. Ráadásul 1961 nyarán a 63 ezer kelet-berlini mellett, aki a nyugati szektorokban dolgozott, mintegy 10 ezer nyugat-berlininek a keleti szektorban volt a munkahelye, s a város két fele közötti személyforgalmat naponta 500 ezer főre becsülték. Ezen gyakorlati aspektusokon túl Berlin különleges helyzete fontos szimbolikus jelentést hordozott: a német megosztottság ideiglenes, „természetellenes" jellegét sugallta. A RIAS legnépszerűbb kabaréműsorának („Insulaner") refrénje szerint pedig „a szigetlakó töretlenül remél(te), hogy szigete egyszer ismét szép szárazfölddé válik."

1960 novemberétől a (nyugat-)német állampolgárok kelet-berlini tartózkodását belépési engedélyhez kötötték; a SED vezetése ezzel szándékozott útját állni az „emberkereskedők" áldatlan tevékenységének, akik az NDK propaganda szerint „elcsábították" állampolgárait. Az ún. „fejvadászok" elleni perekben egyre drákóibb ítéletek születtek (12–15 év börtön), ám sem ez, sem pedig az „éberség fokozása" nem tudta feltartóztatni a menekülők növekvő áradatát: egyedül 1961 augusztusában 47 ezren hagyták el az NDK-t.

Mégis, nem lehet teljesen elvetni azt a feltevést sem, hogy a keletnémet vezetők, akik nyilvánvalóan tisztában lehettek az erőltetett ütemű kollektivizálás és a kudarcot vallott „gazdasági felzárkózás" várható hatásaival, tudatosan választották a „minél rosszabb annál jobb" politikáját, s ily módon akarták elnyerni a Szovjetunió támogatását a Berlin-probléma radikális megoldásához. Bizonyos, hogy az Egységpárt 1960 tavaszától ismételten sürgette ezen probléma megoldását. A Varsói Szerződés tagállamai először 1960 februárjában folytattak konzultációt Moszkvában az NDK helyzetéről. A kommunista világmozgalom nagyszabású moszkvai konferenciáján, 1960 novemberében a német párt képviselői ismét beszámoltak a kritikus berlini helyzetről, majd 1961 márciusában a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete (PTT) vitatta meg az esetleges NDK válaszlépéseket. Ezen az ülésen Walter Ulbricht még nem tudta elfogadtatni a keleti szövetségesekkel a Berlin keleti szektorának határán felállítandó szögesdrót-torlasz tervét; a román pártvezető, Gheorghiu-dej és Kádár János is élesen bírálta ezt az elképzelést (bár Enver Hodzsa lelkesen támogatta), és Hruscsov végül nem adta meg hozzájárulását. Ulbricht azonban engedélyt kapott arra, hogy kidolgozza a „Berlin-probléma megoldásának lehetséges alternatíváit."[19]

A szovjet külügyminisztérium Németország-szakértői, sőt a berlini szovjet követ, Pervuhin is úgy tartotta, hogy Berlin kettéosztása „technikailag nehéz és politikai szempontból káros volna", azonban „a politikai helyzet elmérgesedésével" szükségessé válhat. Hruscsov azonban egyenlőre nem volt hajlandó, hogy ekképpen stabilizálja az NDK-t, legalábbis a bécsi csúcstalálkozó előtt. Egyebek mellett azért sem, hiszen Berlin kettéosztása abszurddá tette volna az egykori birodalmi főváros „szabad várossá" alakítását célzó javaslatait.

A bécsi szovjet-amerikai csúcstalálkozó után Ulbricht ismét sürgette a szovjet vezetést, hogy a Varsói Szerződés vezetőinek résztvételével hívjanak össze újabb tanács-

kozást az NDK helyzetének megvitatására. Ulbricht június elején közölte a berlini szovjet követtel, Pervuhinnal: „ha továbbra is fennmarad a berlini nyitott határ, az összeomlás elkerülhetetlen".

A berlini fal megépítésére vonatkozó döntés Hruscsov egyik legfontosabb „államférfiúi tettének" tekinthető. Az akkori moszkvai nyugat-német követ, Helmut Kroll visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy Hruscsov egy későbbi beszélgetés során így büszkélkedett: „nem akarom véka alá rejteni, végső soron én adtam parancsot a berlini fal megépítésére. Igaz, Ulbricht egy idő óta szüntelenül emiatt nyaggatott és az utolsó hónapokban még állhatatosabban kérte beleegyezésemet. Mégsem akarok e tekintetben a háta mögé bújni, ahhoz az a hát ugyanis túlságosan kicsiny lenne".[20]

Amikor Hruscsov tájékoztatta berlini követét, Pervuhint, hogy esetleg szükséges lehet „a határellenőrzés" bevezetése Berlinben, és a szovjet követ ezt az elképzelést megemlítette Ulbrichtnak, a kelet-német vezető „sugárzott az örömtől". Pervuhin nagy meglepetésére Ulbricht azonnal részletes akciótervvel állt elő: szögesdrót torlaszok, majd betonfal a berlini szektorhatár mentén, a szektorokat összekötő metró és S-bahn forgalom leállítása és a szektorhatáron lévő friedrichstrassei vasútállomás üvegfallal való megosztása.

A „határbiztosítási akció" megtervezésével a SED vezetésén belül Erich Honeckert, a Politikai Bizottság biztonsági ügyekért felelős tagját, és az 1960-ban létrehozott honvédelmi tanács titkárát bízták meg. Igaz, a legnagyobb titokban, de már 1961 tavaszától megkezdődött a szükséges építőanyagok felhalmozása és a szektorhatár közelébe telepítése. Időközben 1961. június 15-én Ulbricht nemzetközi sajtókonferenciát tartott: kemény szavakkal bírálta berlini „emberkereskedelmet", Berlin „szabad várossá alakítását" követelte és az egyik kérdésre válaszolva leszögezte: „úgy tűnik egyes nyugat-berliniek azt kívánják, hogy az NDK fővárosának építőmunkásait egy fal építésére mozgósítsuk... senki sem szándékozik falat építeni a Brandenburger Tor mellett".[21]

1961 nyarán az NDK hatóságok erőteljes kampányba kezdtek az ún „Grenzgänger-probléma" megoldására: július elején egy rendelet megtiltotta, hogy a nyugati szektorokban munkát vállalók Kelet-Berlinben vásároljanak tartós fogyasztási cikkeket, néhány héttel később már lakbérüket is DM-ben kellett fizetniük, holott keresetük csak egy részét kaphatták devizában; az NDK sajtó közben szüntelenül a „határátlépők" titkos üzelmeiről cikkezett. Július 22-én az NDK hatóságok korlátozták a szektorok közötti vasúti (S-Bahn) forgalmat, s tovább szigorították a „határátlépők" ellenőrzését. A félelmeket, hogy az Egységpárt döntő lépésre szánta el magát, azon „rémhírek" is erősítették, amelyek nagy mennyiségű szögesdrót-szállítmányokról, az NVA-alakulatok Berlinbe áramlásáról szóltak. Aligha meglepő hát, hogy e „Torschlusspanik" hatására ismét hallatlanul magasba szökött a menekülők száma: 1961 júliusában Berlin nyugati szektorainak menekültirodái harmincezer személyt regisztráltak, s augusztus első napjaiban pedig naponta kétezren hagyták el az NDK-t.

Berlin mindinkább a nemzetközi figyelem középpontjába került: a város négyhatalmi státusza ugyan előírta a szabad forgalmat a szektorok között, a nyugati szövetségesek az NDK által életbe léptetett korlátozásokra azonban csak félszívű tiltakozásokkal válaszoltak. Nyugat-Berlin polgármestere, Willy Brandt hiába figyelmeztetett, hogy mindent el kellene követniük a város egységének, s a szektorok közötti mozgásszabadságnak a fenntartásáért.

Fulbright amerikai szenátor, a szenátus külügyi bizottságának elnöke július 30-án kijelentette: „nem értem, hogy a kelet-németek miért nem zárják le a határokat, hisz úgy gondolom, ez jogukban áll". Ez a nagy visszhangot kiváltó nyilatkozat tovább növelte Willy Brandt és a nyugat-német politikusok elkeseredését és a kelet-német menekülők számát. Ámbár ezt a menekültáradatot a moszkvai amerikai követ már 1961 márciusában „hátrányosnak" ítélte a nyugati hatalmak szempontjából, s elismerte, hogy a „szovjetek Berlinben egy puskaporos hordón ülnek". Ez idő tájt Washingtonnak igazából nem a „szovjetek berlini viselkedése", hanem a kelet-német lakosság „kiszámíthatatlan reakciói" adtak okot a nyugtalanságra és az amerikai politika egy „második június 17-től tartott".[22]

Augusztus 4. és 6. között Párizsban a brit, francia és amerikai külügyminiszter a nyugatnémet von Bretano bevonásával tanácskozott a szövetségesek esetleges válaszlépéseiről a Berlin-kérdésben, de a francia diplomácia megvétózta a négyhatalmi konferencia javaslatát Berlin státuszáról. Ugyanakkor, augusztus 3. és 5. között, a Varsói Szerződés (VSZ) pártvezetőinek moszkvai tanácskozásán a „testvérpártok" hozzájárultak az NDK „határbiztosítási intézkedéseihez". Az egész „szocialista tábort" fenyegető presztízsveszteség ellenére Ulbrichtnak végül sikerült meggyőznie a „testvérpártokat", s mindenekelőtt Hruscsovot, a berlini fal építésének elkerülhetetlen szükségességéről. Az ülésen Hruscsov bírálta egyes „testvérpártok nemzeti szűkkeblűségét" az NDK nehézségeinek megértésében, Ulbricht pedig terjedelmes beszédében az esetleges nyugati gazdasági blokádra való felkészülésre szólított fel.

A konferencia valamennyi résztvevője abból indult ki, hogy a nyugati szövetségesek csak Nyugat-Berlin státuszának védelme mellett kötelezték el magukat, de semmit sem tesznek majd az „NDK területén" foganatosított intézkedések ellen.[23]

Mindenesetre Konyev marsall augusztus 7-én találkozott a nyugati hatalmak berlini katonai képviselőivel, és sokatmondóan kijelentette: „uraim, biztosíthatom Önöket, hogy bármi történjék is a közeljövőben, ez a szövetséges hatalmak jogait semmiképpen sem érinti."[24]

A VSZ kormányai a tanácskozás közös zárónyilatkozatában javasolták az NDK kormányának, hogy „tegyen intézkedéseket a Nyugat-Berlin körül húzódó határ megbízható védelmére és hatékony ellenőrzésére".[25] Figyelemreméltó módon, e kommünikét, amelyet az NDK minisztertanácsának és belügyminisztériumának rendeletei kísértek, az NDK hírügynöksége csak 1963. augusztus 13-án vasárnap, nem sokkal éjfél után (!) hozta nyilvánosságra. A „béke érdekében, az NDK védelmének biztosítására és a többi szocialista állam biztonságának növelésére" született minisztertanácsi dekrétum azonnali hatállyal elrendelte, hogy „a nyugat-németországi és nyugat-berlini revansista és militarista erők tevékenységének felszámolása végett az NDK határain, beleértve Nagy-Berlin nyugati szektorainak határát is, olyan ellenőr-

zést vezessenek be, mint az minden szuverén állam határán elfogadott." E határt a jövőben az NDK állampolgárai csak külön engedéllyel léphették át; a belügyminisztériumi rendelet a szektorok közötti 87 átkelőhelyből 13-at hagyott meg, a friedrichstrassei átkelő kivételével megszűnt a város két fele közötti S-Bahn és metróforgalom; a berlini magisztrátus rendelete pedig a kelet-berliniek nyugati szektorokban történő munkavállalását tiltotta meg.

A rendeletek közzétételével egyidőben először a Potsdamer Platzon (hajnali fél kettő körül) jelentek meg a nemzeti néphadsereg (NVA) egységei, melyek az éjszaka folyamán a Volkspolizei és a népi milicisták munkásalakulatainak segítségével a keleti és nyugati szektorok közötti határt szögesdrót-akadályokkal zárták le. Ulbricht nemigen bízott a kelet-berlini milicistákban, s Szászországból külön rendőri alakulatokat vezényelt a kelet-német fővárosba, hogy biztos lehessen utasításainak végrehajtásában. Figyelemre méltó módon a berlini lakosság csak "ötödik megszálló hatalomként" emlegette a szász rendőri alakulatokat. A középületeket, a kormányzati negyedet és a szovjet követséget páncélosok őrizték. Másnap úttörők és FDJ-aktivisták virággal és frissítőkkel köszöntötték az „építőmunkás hősöket", akik az ideiglenes akadályok helyébe hamarosan betonfalat emeltek. Hruscsov világosan utasította Ulbrichtot és Honeckert, hogy fokozatosan valósítsák meg a „határbiztosítási" tervet: csak akkor kezdjenek a betonfal felhúzásához, ha elmarad a nyugati hatalmak válasza. Az akció legfőbb felelőse, Honecker erről memoárjában így írt: „később elégedetten állapíthattuk meg, hogy semmi lényegeset nem hagytunk figyelmen kívül..."[26] Az NDK hivatalos szóhasználatában ezen építményt sokáig csak „antifasiszta védőfalnak" nevezték. Hiszen 1961. augusztus 13. „az imperializmusnak lehetetlenné tette, hogy a jövőben benyomulásra használja ki az NDK addig nyitott határait, végérvényesen lezárult annak lehetősége, hogy kelet felé terjessze ki uralmát."

Az „államhatár biztosításával" egyidejűleg megkezdődött a küzdelem az „ideológiai disszidálás" ellen, amelyet a Szabad Német Ifjúság (FDJ) militáns aktivistái a gyakorlatban is kibontakoztattak: „Aktion Blitz kontra NATO-Sender" névvel hadjáratot indítottak a nyugati tévéadások vételére alkalmas televízió-antennák ellen, hogy a KB főideológusának, Kurt Hagernek szavaival „az antennákat a fejekben is helyes irányba állítsák". Az FDJ Központi Tanácsa augusztus 17-én „hív a haza, védjük meg köztársaságunkat" felhívással fordult a szabad német ifjúsághoz, amely felszólíttatott, hogy „e nehéz órákban önként csatlakozzon a német néphadsereghez". E „harci felhívásnak" néhány napon belül majd negyvenezren tettek eleget. Az üzemi gyűlések „világos politikai frontjai" ráadásul segítették az „ellenséges elemek felszínre kerülését". Legalábbis a SED Központi Ellenőrző Bizottságának vezetője, a nagyhatalmú Herman Matern megítélése szerint, aki hozzátette: „ezen elemekkel nem vitatkozunk, hanem az orrukra koppintunk." A berlini fal mentén életbe lépett a tűzparancs, a politika közvetlen befolyása a jogi eljárásokban, s általában az államhatalom fenyegető demonstrálása megtette hatását. A (fél) ország politikailag nyugodt, vagy inkább mozdulatlan maradt.

1961. augusztus tizenharmadika következményei

Jóllehet a fal megállította az NDK gazdasági és politikai széthullását, ez a lépés azonban egyúttal óriási propagandavereséget jelentett Hruscsovnak „a két társadalmi rendszer versenyében". Az SED lapja ugyan augusztus 15-én arról írt, hogy „még a washingtoni és londoni politikusok is megkönnyebbülten sóhajtanak fel, miután véget vetettünk a militaristák gyalázatos tevékenységének, s megoldottuk a berlini válságot", az akció világpolitikai méretű politikai felzúdulást eredményezett. Az mindenesetre hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Washington számára a Berlin-probléma nem érte meg egy esetleges fegyveres összecsapás kockázatát. A nyugati szövetségesek „válságkezelése" így mindenekelőtt szimbolikus gesztusokra korlátozódott. Annál is inkább, mivel Dean Rusk, akkori amerikai külügyminiszter szavaival, „a (határbiztosítási) intézkedések csak a kelet-berlini lakosságot, de nem a szövetségesek nyugat-berlini pozícióit, s a városba jutás lehetőségeit" érintették.

Berlini státusukból fakadóan ezért a nyugati hatalmaknak egyetlen lehetőségük maradt: a tiltakozás a város négyhatalmi felügyeletének megsértése ellen, s jelenlétük megerősítése a nyugati szektorokban: augusztus 19-én Mannheimből a 28. amerikai gyalogoshadosztály 1500 fős motorizált egysége érkezett Nyugat-Berlinbe. A tempelhofi repülőtértől a schönbergi magisztrátusig több mint 400 ezer berlini ünnepelte őket, ugyanúgy, mint egy nappal később Johnson amerikai alelnököt és Lucius Clay tábornokot, az 1948/49-es berlini blokád hősét.

Miután a szovjet felderítés azt jelentette Hruscsovnak, hogy Lucius Clay tábornok esetleg erőszakkal kísérli meg eltávolítani a szektorok közötti szögesdrót akadályokat, Hruscsov felhatalmazta Ivan Konyev marsallt, hogy szembeszálljon az esetleges amerikai akciókkal. Hruscsov azonban majdnem bizonyos volt abban, hogy az amerikaiak nemigen kockáztatnak katonai összeütközést Berlin sorsáért. A híres „tankpárbaj" a friedrichstrassei „Checkpoint Charlie" ellenőrző pontnál 1961 októberében végül két napig tartott. Úgy tűnik, először Kennedy elnök „ingott meg": titkos üzenetváltásra került sor közte és a szovjet vezetők között, és ezután Hruscsov megparancsolta Konyevnek, hogy vonja vissza a szovjet harckocsikat. Az amerikai páncélosok húsz perc múlva követték példájukat. Ezzel egy időben Hruscsov ismét erőteljes nukleáris jelzést küldött Washington felé: a szovjetek 1961. október 30-án egy 50 megatonnás atombombát robbantottak fel, mintegy tíz kilométer magasságban a Novaja Zemlja-i kísérleti központ felett. Az óriási hatóerejű robbanás atomvillanását 1000 kilométer távolságból is észlelni lehetett, és a hatalmas gombafelhő több mint 80 kilométer magasra emelkedett. Amikor a sikeres kísérlet híre megérkezett Moszkvába, Hruscsov és Malinovszkij marsall honvédelmi miniszter az ekkor ülésező XXII. pártkongresszus képviselőinek így fogalmazott: „sikerült méltó választ adnunk az imperialisták stratégiai fölényéről szóló mendemondákra".[27]

Megkockáztatjuk, hogy 1961. augusztus tizenharmadika a németeknek ugyanazt jelentette, mint Magyarországnak 1956. november negyedike: az „igazság óráját" és a valóságos erőviszonyok tanulságos leckéjét. Persze egyúttal a „német történelem

gyásznapját" is, mert ekkor szakadt szét igazán az, ami az egységes Németországból addig még megmaradt: a négyhatalmi felügyelet alatt élő Berlin városa. Németország nyugati felében ráadásul megdőlt az a politikai stratégia, hogy a német egységet a „keleti zóna" figyelmen kívül hagyásával, az „erő pozíciójából" folytatott tárgyalásokkal lehet majd a Szovjetuniótól „kikényszeríteni". A bonni amerikai követ augusztus 17-i némiképp távolságtartó naplóbejegyzése szerint „a nyugatnémetek és a nyugat-berliniek túlságosan sok érzelemmel reagáltak a berlini szektorok közötti határ lezárására: ez fordítottan arányos a helyzet komolyságával." Nézete szerint azonban „hosszabb távon a berlini fal csak a (nyugat-) német politikai radikális átértékelődését eredményezhette."[28]

Rusk külügyminiszter is úgy vélte: „noha a (szektor-) határ lezárása nagyon súlyos fejlemény, ám ha realistán szemléljük a dolgokat, ez valószínűleg megkönnyíti majd a nagyhatalmak közötti jövőbeni megállapodást Berlin kérdésében". Tévedés volna azonban azt gondolnunk, hogy a nyugati hatalmak „megkönnyebbültek" a berlini szektorhatár lezárása után. Ugyanis attól tartottak, hogy ezen egyoldalú lépés az agresszívabbá való szovjet politikának csak a nyitányát jelenti a berlini kérdésben. Ahogyan Willy Brandt, Nyugat-Berlin polgármestere 1961. augusztus 16-i, Kennedy elnökhöz intézett, elkeseredett levelében fogalmazott: „A Szovjetunió Berlin »szabad« várossá alakítását a kelet-német néphadsereg bevetésével félig már megvalósította. A második felvonás csak idő kérdése. Azután pedig Berlin inkább gettóhoz hasonlítana, megszűnne a szabadság menedéke, az újraegyesítés reményének szimbóluma lenni, és elveszítené kapcsolatát Németország szabad felével..." Ezért Brandt a nyugati szövetségesek határozott fellépését sürgette a „törvénytelen szovjet lépés" puszta tudomásulvétele helyett. Annál is inkább, mert Ulbricht szemében a berlini szektorhatár lezárása tervének csak kiindulópontját jelentette, hogy azután fokozatosan megvalósítsa Nyugat-Berlin ellehetetlenítését.

Ám a szovjet vezető úgymond „megfeledkezett" Ulbrichtnak tett korábbi ígéretéről, mely szerint a berlini fal felhúzását az NDK-val kötendő külön békeszerződés követte volna. „Tartózkodnunk kell minden további lépéstől, amely – különösen Berlinben – súlyosbítaná a helyzetet", emlékeztette Hruscsov a kelet-német vezetőt 1961 novemberében.[29]

Ekkorra mind a szovjet, mind az amerikai vezetés úgy értékelte: már elég sokat tettek „német barátaikért", hiszen a Berlin-probléma megoldásáért (amely nagyhatalmi szempontból végül a status quo fennmaradását, szentesítését jelentette) az atomháború kockázatát is vállalták. Kennedy elnök szemléletesen írta le a hidegháborús berlini helyzet abszurditását, amikor néhány órával az 1961-es bécsi csúcstalálkozó után így fogalmazott: „őrültségnek tűnik nekem, hogy atomháborút kockáztassunk egy olyan szerződés kedvéért, amely szerint az egyesített Németország jövőbeni fővárosa Berlin maradna – amikor mindannyian tudjuk, hogy valószínűleg sohasem kerül sor Németország egyesítésére ... Isten a tanúm rá, hogy nem vagyok az elszigetelődési politika híve, de különösen esztelennek tetszik nekem, hogy több millió amerikai életét kockáztassuk egy Autobahn fölött dúló vita kedvéért

vagy azért, mert a németek egyesített Németországot szeretnének. Ha Oroszországot atomháborúval kell fenyegetnem, azt sokkal fontosabb okból teszem majd."[30]

A kezdeti tehetetlen felháborodás és düh után, amelyet a berlini fal megépítése és a nyugati szövetségesek tartózkodó magatartása váltott ki, a nyugatnémet (politikai) köztudatban a „szovjetzóna" létezése csak 1961 után kezdett megkerülhetetlen faktummá válni. Németország felosztása az utolsó méterig befejeződött, s a nagyhatalmak szavai és tettei arra utaltak, hogy a németeknek ebbe bele is kell törődniük. A nyugati németek nagy kiábrándulását jól illusztrálta 1961 végén Heinrich Krone keserű mérlege: „amit sohasem akartunk elhinni, az amerikai politika tudomásul veszi (a berlini határt). Azon ígéretnek, amelyet a nyugati hatalmak szerződésekkel garantáltak, tudniillik, hogy fáradhatatlanul arra törekednek, hogy Németország ismét egy nép és egy ország legyen, mindennek jelenleg semmilyen valós jelentősége sincs."[31]

XVI.

Végkövetkeztetés helyett: Németország felosztása és a hidegháború

Németország 1945 utáni története mindenekelőtt a német megosztottság története. Ez a megosztási folyamat igen fontos szerepet játszott a hidegháború keletkezés- és fejlődéstörténetében. A megszállt és zónákra osztott Németország a szövetséges hatalmak háború utáni együttműködésének legnagyobb próbatételévé, majd szembenállásuk legfőbb forrásává, a hidegháború legfontosabb „csataterévé" vált.

I.

A szovjet levéltárak első feldolgozása csak megerősítette[32] azt, ami már korábban is bizonyosnak tűnt: Németország felosztása nem volt a háború utáni szovjet politika célja. Ehelyett Sztálin mindig egész Németországgal számolt: ezt érvényesnek tekinthetjük a jóvátétel kérdésében vagy a Ruhr-vidék ellenőrzése terén éppúgy, mint a „német veszély" újjáéledését meggátolni szándékozó szovjet politikai törekvések esetében. Az azonban aligha kétséges, hogy Németország különleges helyet foglalt el a Szovjetunió háború utáni politikai stratégiájában. Itt találkoztak vagy inkább ütköztek össze a Kelet- illetve Nyugat-Európával kapcsolatos szovjet politika – egymást sok szempontból kizáró – törekvései.

Németország katonai térdrekényszerítése után a Szovjetunió nemcsak Európa legerősebb szárazföldi hatalmává vált, de a II. világháború legfőbb területi nyertese is lett. A nagyhatalmi érdekszféra-megállapodások iránt erős vonzalmat mutató sztálini vezetés számára a háború tapasztalatai azt sugallták, hogy a szovjet biztonság elengedhetetlen feltétele a Kelet- Közép-Európa fölötti hegemónia.

E célok részben már testet öltöttek az 1939 augusztusi M-R paktum megállapodás titkos jegyzőkönyvében, a kelet-közép európai német-szovjet „kondominium" törekvésében is. Másrészt a szovjet biztonsági övezet kiterjesztése és stabilizálása Kelet-Közép-Európában a háború utáni szovjet politika legfőbb célkitűzésévé vált: még annak árán is, hogy ez esetleg lehetetlenné teszi az – egyébként kívánatosnak ítélt – angolszász-szovjet együttműködés folytatását.

A „befejezett tények" egyoldalú szovjet politikája (Lengyelországban, Bulgáriában és Romániában) már 1944-1945-ben gyakran próbára tette a szövetségesek közötti együttműködést. A Nyilakozat a Felszabadított Európáról elveinek érvényesítése (demokratikusan választott többpárti kormányok) és a szovjet politikai törekvések közötti ellentmondás ezen országokban hamar nyilvánvalóvá vált, s ez az érdekellentét 1945 folyamán ismételt szovjet-amerikai diplomáciai összecsapásokhoz vezetett.

Hasonlóképpen, az egyetértés a legyőzött Németország átszervezésének 1945-ben Potsdamban rögzített elképzeléseiről csak meglehetősen rövid ideig tartott. Hamar kiderült, hogy ezen elveket a szövetségesek homlokegyenest ellenkező módon értelmezték. Jóllehet a négy megszálló hatalom mindegyike egyetértett az olyan általános alapelvekkel, mint biztonsági garanciák, német jóvátételi kötelezettség vagy a stabil német gazdaság elve, ám jelentős különbség mutatkozott közöttük e célok megvalósítását illetően. A szovjet politika legfőbb célkitűzését a német jóvátételi szállítások jelentették, és ugyanakkor igyekezett minél alacsonyabb szinten meghatározni a német ipar volumenét. A francia megszálló hatóságok a német erőforrásokat elsősorban a francia újjáépítés és gazdasági fellendülés szolgálatába szándékoztak állítani, míg az angolszász hatalmak a német gazdaság viszonylag gyors ütemű helyreállításával kívánták csökkenteni a megszállás egyre növekvő pénzügyi terheit. Különösen azután, hogy a Szovjetunió a megszállási övezetében – német pártpolitikusok segítségével, de saját elképzelései szerint – nagy lendülettel fogott az „antifasiszta-demokratikus forradalom" kibontakoztatásához. A potsdami határozatok radikális megvalósítása a szovjet zónában, a szigorú jóvátételi politika, majd később a „szovjet modell" átültetésére tett lépések – figyelmen kívül hagyva azt, hogy e lépések milyen katasztrófális hatást gyakorolhatnak az angolszász szövetségesekre – jól illusztrálja azt, hogy a szovjet Németország-politika valójában mennyire ellentmondásos volt.

II.

Nagy-Britannia 1945 utáni szerepe a német politikai jövő alakításában – egyes kutatók feldolgozásainak köszönhetően (Rolf Steininger, Anne Deighton) – manapság sok szempontból újszerűen értékelhető. Ismert, hogy az Egyesült Államoktól való növekvő pénzügyi és gazdasági függése következtében Nagy-Britannia alkupozíciója a háború végétől jelentős mértékben romlott. Mégis, a nyugati hatalmak Németország-politikájának döntő területein a brit Foreign Office az „előfutár" szerepét töltötte be. Így kezdte meg például az amerikai kormányzat 1946 nyarán (lényegében a brit alapelveket követve) a szovjet Németország-politikát olyan kísérletként értelmezni, amely egész Németországot a befolyási övezetébe akarja vonni.

A brit politikát 1941/1942-től kezdve mindenekelőtt az a meggyőződés jellemezte, hogy a szovjet-brit szövetség fenntartása elsőrangú fontosságú a háború utáni működőképes békerend kialakítása szempontjából. Fontos brit érdeknek tekintették, hogy a Szovjetunióval való katonai kooperáció a háború után hosszútávú politikai együttműködésbe torkolljon. A Foreign Office minden háború utáni terve ezen előfeltételezésből indult ki, és ezen prioritás formálta a háború alatt a brit Kelet-Európa-politikát és a Németországgal kapcsolatos brit elképzeléseket is.

A Potsdam utáni időszakban azonban a brit külpolitika tervezői előtt mind nyilvánvalóbbá vált: valami nincs rendjén a háború utáni brit tervek legfontosabb kiindulópontjával. A szovjet politikát illető kételyek mindinkább elutasítássá meredtek, s a szovjet szándékoktól való félelem a brit Németország-politika meghatározó elemévé lépett elő.

1946 tavaszán a Foreign Office arra a következtetésre jutott, hogy „Németország egész keleti fele és Kelet-Európa visszavonhatatlanul el fog veszni és Oroszország uralma alá kerül". Ezen új helyzetben – a nyugati hatalmak közül elsőként – a brit törekvések a négyhatalmi katonai kormányzással és a potsdami elvekkel való felhagyásra és egy ún. „nyugati stratégia" kidolgozására irányultak, jóllehet London tisztában volt azzal, hogy ez „Németország tartós megosztását" eredményezheti.

A brit politika ezután meghatározó feladatának azt tekintette, hogy óvatosan bár, de meggyőzze az amerikai szövetségest, e „lomha bárkát" a (Londonban immár veszedelmesnek értékelt) szovjet szándékokról, s megnyerje Washingtont az ún. „nyugati stratégiának", mégpedig úgy, hogy az gyakorlati (amerikai) elkötelezettséget eredményezzen Európában.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Washingtonban az új világhatalmi szerep kihívásaival egy viszonylag tapasztalatlan és megosztott külügyi apparátus nézett szembe, amely rendkívül nyitott volt a külföldi (főként brit) hatásokra, és lelkiismeretét súlyos teher nyomta: a két világháború közötti, elhibázott elszigetelődési politika tragikus eredményéért érzett felelősség. Másrészt a harmincas évek külpolitikai tanulságai jelentősen befolyásolták az amerikai „keleti part" liberális internacionalista döntéshozóit. Ezen tanulságok nemcsak azt jelentették, hogy az „appeasement" politikája csődöt mondott, vagy azt, hogy a nemzetközi szabadkereskedelem lényegbevágóan fontos az amerikai prosperitás szempontjából. Sokkal inkább az fogalmazódott meg, hogy a nemzetközi hatalmi egyensúly helyreállítása, a totalitárius politikai rendszerek feltartóztatása kritikus jelentőségű a liberális politikai berendezkedés és a demokratikus kapitalizmus túlélése szempontjából.

III.

Az 1946. április végén kezdődő párizsi külügyminiszteri konferencián még a „jaltai elvek" kiegészítésének és a málladozó szövetség megerősítésének szándéka vezérelte Byrnes amerikai külügyminiszter azon szerződésajánlatát, amely az (egyesített) Németországot „egy generációra" (25 évre) demilitarizálta és semlegesítette volna. Így a szövetségesek által közösen ellenőrzött német semlegesség gondolata, kiegészülve a kelet-európai „nyitott szférára" vonatkozó elvekkel (ott elismerve a szovjet hegemóniát, ám „elfogadható korlátok" közé szorítva azt) az amerikai politikában is 1946 tavaszán megérlelődő feltartóztatási politika alternatívájának értékelhető.

Akárhogyan is, a párizsi külügyminiszteri konferencia kudarca után a „német kérdésben" az amerikai politika fokozatos átértékelődése ment végbe, miután Molotov szovjet külügyminiszter elutasította a semlegesített Németország tervét, másrészt a francia „obstrukciós politika" következtében és a brit félelmek hatására Washingtonban is a hamarosan a „nyugati stratégia" elképzelése kerekedett felül. Az amerikai külpolitika ezután csak két lehetőség között válaszhatott: „lehetővé teszi egy névlegesen egységes, ténylegesen azonban a szovjet befolyásnak és térnyerésnek szélsőségesen kiszolgáltatott Németország létrejöttét, vagy levonja a keletről kezdeményezett felosztás folyamatának logikus következményeit és megkísérli Németország nyugati zónáit megmenteni, a keleti befolyással szembeállítani, és inkább Nyugat-Európa nemzetközi rendjébe, mintsem egy egységes Németországba integrálni."

Az amerikai politika megváltozott német céljait tükrözte az 1946. július 11-i a megszállási övezetek gazdasági egyesítésére vonakozó javaslat, majd két hónappal később Byrnes külügyminiszter stuttgarti beszéde, amellyel Byrnes „a Morgenthau-politika végérvényes feladását" akarta tudatni a szövetségesekkel és a németekkel.

A Bizónia létrehozására vonakozó döntés fontos fordulatot jelentett a brit Németország-politikában is. Ekkorra a brit külügyminisztériumon belül mind erősebb lett azok meggyőződése, akik Németország felosztását tekintették a német probléma legjobb megoldásának. A Bizóniával kapcsolatos döntés más szempontból is messzeható következményekkel járt: a brit politikának sikerült megteremtenie a keretet (Németországban és Európában) az 1946 nyaráig annyira hiányolt angol-amerikai együttműködés számára.

IV.

Franciaország német politikáját mindenekelőtt a század húszas éveinek emlékképei irányították, abból az elvből kiindulva, hogy francia érdek „minél tovább fenntartani Németország totális megszállását és zónákra osztását." Ezért a francia képviselők a Szövetséges Ellenőrző Tanácsban már 1945 októberétől megvétóztak minden olyan törekvést, amely – a potsdami határozatoknak megfelelően – központi (és egységes) német intézmények megteremtésére irányult.

Párizs Németország tartós politikai és gazdasági meggyengítésére törekedett és a „ha Breslau igen, Mainz miért nem" jelszóval 1945 őszétől a francia politika energikus kísérletet tett a Rajna-vidék és Wesztfália Németországtól történő leválasztására, beleértve természetesen a Ruhr-vidéket is. A francia érdeklődés homlokterébe került

ezenkívül a Saar-vidék, amelyet kezdettől fogva megkíséreltek a francia gazdasági és pénzügyi rendszerbe ágyazni.

Kétségtelen, hogy a német hegemóniától való félelem jelentősen befolyásolta a francia politikát, amely tehát mindenekelőtt arra törekedett, hogy „végérvényesen megteremtse biztonságát Németországgal szemben". Párizs ezért vonakodott részt venni az angolszász szövetségesek 1946 júliusa után kirajzolódó „nyugati stratégiájában", s a külügyminiszteri konferenciákon ehelyett a francia területi követeléseket igyekezett érvényesíteni. Addig, míg az angolszász szövetségesek számára a német probléma mindinkább a Szovjetunióhoz fűződő viszony függvényévé vált, Párizs a francia-szovjet kapcsolatokat sokáig egy lehetséges német fenyegetés szempontjából ítélte meg.

V.

Az 1947. áprilisi moszkvai külügyminiszteri konferencia kudarca, a Marshall-terv és annak szovjet elutasítása, majd a Kominform megalakulása után 1947 őszére a Németországgal kapcsolatos tervezés négyhatalmi kerete mindinkább idejétmúlttá vált. Az 1947 novemberében Londonban kezdődött újabb külügyminiszteri konferenciát a nyugati szövetségesek inkább „szánalmas diplomáciai színjátéknak" tekintették, mint reális lehetőségnek arra, hogy megállapodjanak a Szovjetunióval a német kérdésben. Annál is inkább, mert a Kominform megalakítását, a szociáldemokrata pártok elleni agresszív támadásokat, s a Franciaországot és Itáliát 1947 őszén megbénító tömegsztrájkokat a „világforradalom" gondolatkörének felélesztéseként, a nyugati világ ellen intézett „kommunista hadüzenetként" értelmezték.

Az 1947 decemberi londoni külügyminiszteri ülés kudarca döntő fordulatot készített elő az angolszász szövetségesek Németország-politikájában. A britek és az amerikaiak számára e kudarc meghatározó ösztönzést adott azon „merész lépések" előkészítésére, amelyek a nyugat-német állam megszületéséhez vezettek.

Ekkorra a Németországgal kapcsolatos szovjet politikában is fontos változás következett be: a nyugati hatalmakkal való együttműködés helyére mindinkább a saját „birtokállomány" biztosítása került. Nyilvánvaló azonban: Sztálin sokáig vonakodott, hogy a nyugatnémet államalapítási kísérletekre a szovjet övezetben hasonló eszközökkel válaszoljon.

Miután a szövetséges külügyminiszteri konferenciák zsákutcába jutottak, Németország négyhatalmi igazgatása is összeomlott. 1948. március 20-án Szokolovszkij marsall elhagyta a Szövetséges Ellenőrző Tanácsot – a legfőbb német hatalmi szerv cselekvésképtelenné vált. A nyugati hatalmak második londoni konferenciájának (1948. április – június) ajánlásai a nyugati megszállási övezetek miniszterelnökeinek egy külön állam létrehozását javasolták, s amikor e zónákban 1948. június 20-án valutareformot vezettek be, gyakorlatilag végbement nemcsak Németország, de Berlin kettészakadása is.

VI.

Aligha kétséges, hogy Berlin nyugati szektorainak blokádja a második világháború utáni szovjet politika egyik súlyos tévedésének értékelhető. Az új források napvilágra kerülése megerősítette: Sztálinnak nem volt célja a német megosztás, nem akart külön kelet-német államot létrehozni a szovjet megszállási övezetből, ehelyett inkább az egész Németország feletti ellenőrzésre törekedett. A négyhatalmilag igazgatott Németország lehetővé tette volna a Szovjetuniónak, hogy hozzáférjen a Ruhr-vidék erőforrásaihoz. A Marshall-terv azonban (egyik fontos következményként) meghiúsította Sztálin azon reményeit, hogy megszerezheti a közvetett ellenőrzést az egyesített Németország egésze felett.

Németországban a szovjet politika és Sztálin egyébként is olyan feladat elé került, amelynek megoldására nemigen volt alkalmas: olyan társadalmi rétegeket és politikusokat kellett meggyőznie, akik felett nem volt kizárólagos hatalma. Sztálin könnyűszerrel megvalósíthatta volna a szovjet zóna bolsevik értelmű átalakítását, de ezáltal lerombolta volna annak kilátásait, hogy esetleg Németország többi részét is a szovjet érdekszférába vonhatja.

Azért, hogy a szovjet politika megvalósíthassa az egész Németországra vonatkozó céljait, olyan politikára kellett törekednie a keleti zónában, amely bizonyos fajta vonzerőt gyakorol Németország többi részére. Ez végül megvalósíthatatlan feladatnak bizonyult, és ebben a kudarcban szerepet játszott a szovjet megszálló hatóságok jóvátételi politikája éppúgy, mint az a tény, hogy a szovjet diplomáciának olyan szolgalelkű, szűk látókörű, makacs és hataloméhes kelet-német politikusokra kellett támaszkodnia német céljai megvalósításában, mint Wilhelm Pieck, Otto Grotewohl vagy Walter Ulbricht.

A Marshall-terv ráadásul választás elé állította a szovjet megszállási övezeten kívüli németeket: egyrészt követhették a nemzeti egységhez vezető sztálini utat, bár világos volt, hogy a Szovjetunió meglehetősen korlátozott lehetőségekkel rendelkezik a német újjáépítés támogatására (a politikai akaratról nem is beszélve). Másrészt gazdasági segélyt remélhettek az amerikai szövetségestől – tudatában annak, hogy ezen szövetség hatására a távoli jövőbe tolódhat a német újraegyesítés távlata. Ilyen formában megfogalmazva, a dilemma nem is tűnt olyan összetettnek: a német gazdasági fellendülés eredményei és a többpárti demokrácia politikai előnyei a legtöbb nyugat-német szemében sokkal vonzóbbnak tűntek, mint a szovjet gyámkodás mellett megvalósuló nemzeti egység alternatívája.

Így Németországnak a Marshall-terv következtében kirajzolódó felosztása, valamint a külön nyugat-német állam gazdasági újjáépítése és integrálása a formálódó nyugati tömbbe a sztálini Németország politika súlyos geopolitikai vereségével ért fel. Ezért a nyugati hatalmak által megfogalmazott londoni ajánlásokra Sztálin 1948 júniusában Berlin nyugati szektorainak blokádjával válaszolt. Ám Berlin szovjet blokádja messzeható következményekkel járt az európai szovjet biztonsági érdekek szempontjából. A szovjet politika erőszakos és nyers eszközeitől megrémült nyugat-euró-

pai államok többsége ekkor fordult az Egyesült Államokhoz biztonsági garanciákért, és ez vezetett 1949 áprilisában az Észak-Atlanti Szövetség (NATO) megszületéséhez. Sztálin durva kísérlete, hogy a nyugati szövetségeseket német politikájuk megváltoztatására szorítsa, azon németeket is elriasztotta, akik egyébként ingadoztak vagy éppenséggel hajlottak volna arra, hogy Tauroggen és Rapalló szellemében szovjet gyámkodás mellett valósítsák meg a német politika egyenjogosítását az 1945-ös „nulla év" után. A „berlini válság" hatására megszilárdult a szovjet politikáról formált negatív kép, és olyan *fenyegetettségi trauma* keletkezett Németország nyugati felében, amely megteremtette az (egyébként szintén hiányzó) legitimitást a külön nyugat-német állam létrehozásához.

VII.

Sztálinnak tehát nem volt elsődleges célja a német megosztás, a „fél országban épülő szocializmus" jórészt Walter Ulbricht „osztályharcos ámokfutásának" és „forradalmi" törekvéseinek eredménye. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az ulbrichti irányvonal csak a nyugati hatalmak elhatárolódási politikájának hátterében és a sztálini tervek kudarca után bontakozhatott ki.

Azzal, hogy Walter Ulbricht és az Egységpárt szerepét hangsúlyozzuk az NDK megszületésében, természetesen nem mentesíthetjük Sztálint a „Demokratikus Köztársaság" kialakulásában játszott szerepe miatti felelősség alól. Jóllehet a szovjet diktátornak nem állt szándékában a kelet-német külön állam létrehozása, azonban az NDK végsősoron mégis a sztálini rendszer (szörny-) szülöttének tekinthető. Mégha maga Sztálin mentes is volt az ideológiai elfogultságoktól, s inkább óvatos realistaként (kül-)politizált, az általa kreált (sztálini) rendszer végül Németországban is mindenekelőtt „osztályharcos" logika alapján működött: potenciális szövetségeseket ellenségként kezelt és a demokratikus alapelvek gyakori megsértéséhez vezetett anélkül, hogy tudatában lett volna annak, hogy ez a politika milyen hatással lesz a nyugati szövetségesekre és a nyugati zónák németjeire.

Németországban a tájékozatlanságon és tudatlanságon alapuló helytelen helyzetfelismerés, valamint az ideológiai elfogultságból fakadó helytelen következtetések jelentősen csökkentették a sztálini politika kommunikációs lehetőségeit és kompromisszumkészségét. Ezen korlátok eredményezték a szovjet politika legnagyobb stratégiai tévedéseit is: az Egységpárt korai kikényszerítését a szovjet zónában 1946 tavaszán, a Marshall-terv elutasítását 1947 nyarán és a Berlinbe vezető útvonalak lezárását 1948 júniusában.

A sztálini politika kompromisszumokra való korlátozott hajlandósága viszonylagossá teszi ugyan a nyugati hatalmak felelősségét a német megosztás folyamatában, azonban korántsem szünteti meg. E tekintetben különösen a francia diplomáciának a német egységgel szembeni elkeseredett küzdelme említhető. Ez a francia politika nemcsak a német központi közigazgatási egységek megteremtését akadályozta meg

1945 őszén. A különutas francia törekvéseket gyakran terhelte felelősség azért, hogy a külügyminiszterek között, illetve a Szövetséges Ellenőrző Tanácson belül elmaradt a megegyezés még akkor is, amikor a megállapodás sokszor elérhető közelségbe került. Bármily kevéssé is törekedett Párizs Németország kelet-nyugati értelmű megosztására, a francia politika jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a „német kérdés" a hidegháború egyik legfontosabb forrásává, majd tétjévé vált.

Hasonlóképpen fontos szerepet játszott az a körülmény is, hogy mind az amerikai, mind a brit kormány elutasította azt az elvet, hogy a szovjet jóvátételi igényeket közvetlenül a német termelésből elégítsék ki, holott ezt Roosevelt elnök 1945 januárjában Jaltában még elfogadta. E brit és amerikai megfontolások kezdetben persze semmiképpen sem szovjetellenes szándékokból fakadtak: Washington a háború végén mindenekelőtt a német termelési szint csökkentésében volt érdekelt, amely akadályozta a közvetlen jóvátételi szállításokat, míg London hamar visszarettent a már egyébként is jelentős deficitet felmutató brit megszállási övezet további terheitől, amelyet a Szovjetuniónak biztosított jóvátételi szállítások eredményeztek volna. A jóvátétel terén megmutatkozó ellentétek jelentősen hozzájárultak az amerikai és a brit zóna egyesítéséhez 1946 szeptemberében, és Bizónia létrehozása a későbbiekben döntően korlátozta a Németország politikai egységére vonatkozó tárgyalásokat. Igaz, ezeket a tárgyalásokat még inkább befolyásolta a nyugati hatalmak azon (fokozatosan erősödő) félelme, hogy az össznémet struktúrák esetleg egész Németország területén kommunista hatalomátvételhez vezetnek.

VIII.

Hasonlóképpen, az Európát fenyegető Szovjetunió képzete a „nyugati integráció" legtekintélyesebb német képviselőjét, Konrad Adenauert kezdettől fogva szkeptikussá tette a kontinensen „közvetítő szerepet" vállaló Németországra vonatkozó elképzeléssel szemben. Míg tehát az angol-amerikai légihíd Berlin túlélését biztosította, az 1948 szeptemberétől ülésező Parlamenttanács ülésein az Adenauer képviselte óvatos, de egyértelmű nyugati integráció politikája kerekedett felül a német egység mihamarabbi megvalósítását központba állító, s ezért a nyugati integrációs intézményekkel szemben fenntartásait hangoztató schumacheri elképzelések ellenében.

A három nyugati zónából megszülető Szövetségi Köztársaság egyértelmű és maradéktalan bevonását a nyugati integrációs folyamatokba azonban a „szovjet fenyegetés" feltartóztatása mellett a nyugati hatalmak részéről az agresszív Németország ellenőrzésének óhaja is indokolta. E politikát kiegészítette Konrad Adenauer kancellár azon törekvése, hogy „a németeket visszavonhatatlanul az európai államok közösségéhez kapcsolja, azért, hogy megvédje a német nemzetet saját történelmének démonaitól". Ezzel teljes mértékben összecseng Wilhelm Röpke klasszikus meghatározása a német kérdésről, aki 1945-ben úgy látta: „a német kérdés egyrészt Európa védelmét jelenti Németországgal szemben, másrészt Németország védelmét önmagával

szemben". A németek nyugat-európai integrációjának szorgalmazása ekképpen arra is szolgált (a Foreign Office 1951-ből származó emlékirata szerint), hogy a „németeket demokratikusabbá, jó állampolgárokká változtassák, mégpedig nem magánzárkára ítélve és önszorgalmukban bízva, hanem egy jónevű klub tagjaivá fogadva őket."

Egyebek mellett ez is magyarázza a nyugati hatalmak fenntartásait a Németország semlegesítését célzó tervekkel szemben: e semlegesítési törekvések nyugati politikusokban mindig a „Rapalló-szindróma" vagy „Tauroggen szellemének" feléledését, a Kelet és Nyugat között ingázó, bizonytalan és kiszámíthatatlan német politika feltámadásának rémképét idézték fel. A nyugatnémetek bevonása az európai integrációba ellenőrzési lehetőséget is adott a „jónevű klub" tagjai kezébe, ezáltal enyhítvén félelmeiket, hogy a tekintélyes német erőt a Szovjetunió esetleg gonosz utakra csábítja. Ezért az 1950-es évtizedben (és utána még hosszú ideig) úgy tűnt, hogy a hatalmi egyensúlyt Európa közepén csak a német egység feláldozásával lehet helyreállítani és fenntartani.

Ahogyan az amerikai Nemzetbiztonsági Tanács 1953. augusztusi emlékirata fogalmazott: „az amerikai biztonsági érdekek megkívánják, hogy Európát a lehető legszilárdabbá tegyük a szovjetek támadásával vagy alávetési kísérleteivel szemben... egy egyesített Németország, amelyet négyhatalmi megállapodás demilitarizálna vagy semlegesítene, veszélyeztetné ezen biztonsági érdekeket azáltal, hogy kísértést jelentene Németországnak a Nyugatról történő leválaszására, és következésképpen elviselhetetlen katonai terheket róna az Egyesült Államokra és Európa szabad felére.... egy „semlegesített" formában egyesülő Németország olyan áldozatokat és kockázatot jelentene a Nyugatnak, amelyek nem állnak arányban (az egységesítés) lehetséges előnyeivel." Végül a britek szerint még egy nyomós érv szólt ez idő tájt a „potsdami elvekhez" való visszatérés és Németország egységének helyreállítása ellen: „a probléma középpontjában a Németországért folytatott küzdelem áll – a Szövetségi Köztársaság felfegyverzése, integrációja Nyugat-Európába, a közös védelmi erőfeszítések, valamint az európai egységmozgalom egy egésznek a lényeges elemeit alkotják. Ha megváltoztatjuk Németország-politikánkat, az egész épület a fejünkre omolhat, és a szovjet blokk határait a Rajnáig engedhetjük előre..."

IX.

Mivel a háború előtt Németország volt Európa legerősebb hatalma, 1945 után a győztesek mindegyike tartott attól, hogy az újraegyesített Németország esetleg az ellenfél táborát erősíti majd. Másrészt a két német állam megalakulása után a megosztott és alávetett Németország gyengesége paradox módon mindkét (német) vezetés alkupozícióját erősítette szövetségeseikkel szemben. A nyugati zónák katasztrofális gazdasági helyzete eredményezte a brit és amerikai zóna egyesítését, majd a Marshall-tervet és később a nyugati szövetségesek londoni ajánlásait. Ezután pedig a nyugatnémet különállam létrehozása szemükben merész, de, logikus lépésnek tűnt. 1949

után Adenauer kancellár mind jelentősebb szerepet játszott a német újrafelfegyverzés és a Szövetségi Köztársaság nyugati integrációjára vonatkozó feltételek meghatározásában. 1955 után pedig Adenauer gyakorlatilag vétójoggal rendelkezett és megkerülhetetlen partnerré vált a nyugati hatalmak össznémet politikájának kialakításában.

Hasonló tendenciát fedezhetünk fel a kelet-német állam fejlődésében is. Miután Sztálin terve, hogy a szovjetek által ellenőrzött keleti zónából békés eszközökkel szerezze meg az ellenőrzést Németország egésze fölött, meghiúsult a szovjet diktátornak sem maradt más választása, mint az, hogy megengedje a kelet-német kommunistáknak, hogy hozzák létre saját, bolsevik típusú államukat. Az 1953. júniusi berlini felkelés pedig – váratlanul, de nem egészen meglepő módon – hozzájárult Walter Ulbricht pozíciójának megerősödéséhez; ezután az egységes Németország már nemigen tűnt komoly alternatívának a szovjet politikusok számára. Noha Hruscsov önmaga választotta a 1958-as berlini ultimátum időpontját, ám ezen lépésével egyszerre szándékozott a nyugati hatalmakra nyomást gyakorolni, illetve stabilizálni a kelet-német szövetséges bizonytalan helyzetét. A berlini fal létrehozását megelőző időszakban pedig Walter Ulbricht „mesterien" aknázta ki Moszkvának az NDK küszöbön álló összeomlásától való félelmet.

Nyilvánvaló, hogy a megosztott Németország történetében a „gyengék zsarnoksága" azért is érvényesülhetett, mivel a két „szuperhatalom" kínosan ügyelt arra, hogy a szövetségeseknek nyújtott kötelezettségvállalások és garanciák „minél hitelesebbnek tűnjenek" – ezen „hitelesség" ugyanis a bipoláris rend és a kölcsönös elrettentés viszonyai közepette különös jelentőségre tett szert. Ebből a szempontból aligha kétséges, hogy a berlini fal „morális obszcenitást" (Gaddis) fejezett ki, de hasonlóan visszataszítóaknak voltak tekinthetők a (kevésbé látható) atomfegyverek is, amelyeket manapság (visszatekintve) a „hosszú béke" egyik legfontosabb tartópillérei-nek értékelhetünk. A hidegháború németországi története is ékesen bizonyította:a külpolitikában őrült eszközökkel alkalmasint tartós (mégha nem is mindig elfogadható) eredményeket lehet elérni.

XVII

Jegyzetek

I.

A szövetséges hatalmak Németország-tervei és megállapodásai (1943–45)

1. A háború katonai aspektusait illetően mindenekelőtt cf. Ericson, J.: *The Road to Berlin,* 2 vols., London 1983; Weinberg, G.L: *A World at Arms. A Global History of World War II,* Cambridge Univ. Press, 1994
2. *Foreign Relations of the United States (FRUS)* 1943, vol.I., p. 631 ff.
3. cf. Arcidiacono, B.: *Le 'précédent italien' et les origines de la guerre froide,* Bruylant, Bruxelles 1984
4. Deuerlein, E.: *Deklamation oder Ersatzfrienden? Die Konferenz von Potsdam 1945,* Stuttgart 1970, p. 59
5. cf. Harper, J.L.: *American Visions of Europe: Roosevelt, Kennan, Acheson,* Cambridge University Press, 1994, pp. 89–112.; Kennan,G.: *Memoiren eines Diplomaten,* DTV München 1982, pp. 172–195.
6. Kennan, *Memoiren eines Diplomaten,* p. 173.
7. cit. in Sharp, T.: *The Wartime Alliance and the Zonal Division of Germany,* Oxford 1975, p. 57.
8. *FRUS,* 1944 vol.I., p. 139. ff.
9. *FRUS,* 1944 vol.I., pp. 165–166.
10. Kennan, *Memoiren eines Diplomaten,* p. 175.
11. *FRUS,* 1944 vol.I., pp. 173–179.
12. *FRUS,* 1944 vol.I., p. 196.
13. *FRUS,* 1944 vol.I., p. 211.
14. Murphy, R.: *Diplomat unter Kriegern. Zwei Jahrzehnte Weltpolitik in besonderer Mission,* Berlin 1965, p. 282.
15. cf. Deuerlein, *Deklamation oder Ersatzfrienden,* pp. 72–76.
16. cf. Deuerlein, E.: Die Entstehung der Luftkorridore nach Berlin, *Deutschland-Archiv,* (1979) p. 735.
17. a teheráni konferenciáról mindenekelőtt cf. Mastny W.: *Moskaus Weg zum Kalten Krieg,* München/Wien 1980, pp. 150–163.
18. cf. mindenekelőtt Graml, H.: *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands. Konflikte und Entscheidungen 1941–1948,* Frankfurt 1985, pp. 15–60.

19. cf. Davis, L.E.: *The Cold War Begins. Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Princeton University Press 1944, pp. 62–89, 94–101.; Smyser, W.R.: From Yalta to Berlin. The Cold War Struggle are Germany StMartin's Press New York, 1999, pp. 7–10.
20. cit. in Harper, *American Visions of Europe: Roosevelt, Kennan, Acheson*, p. 93.
21. Graml,*Die Alliierten und die Teilung Deutschlands* p. 90.
22. *F. Roberts*, 1944 július 28, PRO FO 371/39079/C1866
23. cit. in Steininger, R.: *Deutsche Geschichte 1945–61, Darstellung und Dokumente in zwei Bänden, vol. I.* Frankfurt 1983, p. 24.; részletesebben cf. Rothewell, M.: *Britain and the Cold War 1941–47*, London 1982; Ross G. (ed.) *The Foreign Office and the Kremlin British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–45,* London 1984; Kitchen, M,: *British Policy toward the Soviet Union during the Second World War*, Macmillan London 1986
24. *PRO FO* 371/39080/C12806, C11995, C9626, C13519
25. *PRO FO* 371/39041/C8983; az 1944–es brit politika kelet-európai törekvéseiről cf. Anderson, T.: *The United States, Great Britain and the Cold War 1944-47,* Columbia, University of Missouri Press 1981; Barker, E.: *British policy in South East Europe in the Second World War,* London Macmillan 1976; Arcidiacono, B.: L'Europe balkanique entre guerre et paix: relations interalliées et partages en sphères, *Relations Internationales*, No. 47, automne 1986, pp. 345–364.;Mezei, G.: *La Commission alliée de contrôle en Hongrie et la politique anglo-saxonne envers ce pays en 1944-45*, I.U.E.I., Genève 1990; Arcidiacono, B. – Mezei, G.: Az angolszász hatalmak és a szovjet biztonsági övezet, *Valóság*, 1990, IV., pp. 23–32.
26. cf. Gaddis, J.L.: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–47,* New York 1972, pp. 105–114.
27. cf. Graml, *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands*, pp. 55–56.
28. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte*, pp. 34–35.a Morgenthau tervről cf. Kimball, W. F.: *Swords into Plowshares: The Morgenthau Plan for Defeated Nazi Germany, 1943-1946,* Philadelphia, 1976.
29. Harper, *American Visions of Europe: Roosevelt, Kennan, Acheson,* pp. 106–109.
30. *FRUS* 1945, The Conferences of Malta and Yalta vol.I., p. 134. cf. Trachtenberg, M.: *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945-63,* Princeton University Press, 1999, pp.
31. *PRO FO* 371/39116/C12560, cit. in Steininger, *op.cit.*, pp. 35.
32. *FRUS* 1945, The Conferences of Malta and Yalta, pp. 143–154.
33. *Ibid.*, pp. 178–197.
34. Harper, *American Visions of Europe: Roosevelt, Kennan, Acheson,* pp. 120–124.; az óriási Jalta – irodalomból cf. Mastny op. *cit., pp.* 273–321.; Clemens, D.: *Yalta,* New York, Oxford University Press 1970; a konferencia amerikai dokumentumait of. *FRUS 1945, The Conferences at Malta and Yalta I.–II.,* Washington, U. S. G. P.O, 1955
35. részletesebben cf. Kuklick, B.: *American Policy and the Division of Germany. The Clash with Russia over Reparations,* Ithaca, London 1972
36. cit. in Hacker, J.: *Der Ostblock. Entstehung, Entwicklung, Struktur 1939–80,* Nomos V. Baden, 1982, p. 193.
37. PRO FO 371/46871/C1354; cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte*, p. 28.
38. cit. in Mark, *American Policy towards Eastern Europe,* p.336.
39. Sir A. Clark Kerr, 1945. március 27., cit. in Ross, G. (ed.): *The Foreign Office and the Kremlin,* pp. 196–197.
40. Sir Orme Sargent, 1945. március 13., *PRO FO* 371 R5063/5063/67(48 194)
41. cit.in Steininger, *Deutsche Geschichte*, pp. 33–34.
42. cf. Loth, *Die Teilung der Welt,* p. 103f., Yergin *Shattered Peace*, p. 98f.

43. cit. in Kovrig, B.: *The Myth of Liberation. East- Central Europe in US Diplomacy and Politics since 1941,* The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1973, p. 7.
44. cf. Fülöp, M.: A berlini (potsdami) értekezlet és az európai béke, *Külpolitika*, 1987, 5, pp. 166–174, Arcidiacono, B.: Az angolszász hatalmak és a szovjet biztonsági övezet, *Valóság* 1990, 3. pp. 37–39.
45. *FRUS*, 1944 vol. I., p. 166.
46. cf. Young, J.W.: *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949,* Leicester University Press 1990, pp. 21–27.
47. cit. in Beevor, A.- Cooper, A.: *Paris after the Liberation, 1944–49,* Doubleday, 1995, p.125.
48. cf. Young, J.W.: *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949,* Leicester University Press 1990, pp. 36–53.
49. cf. Meissner, B.: Sowjetische Deutschlandpolitik 1945–49, in *Osteuropa-Handbuch: Sowjetische-Aussenpolitik, 1917–1955,* pp. 450–457.
50. cit in Loth, W.: *Stalins unbeliebtes Kind: warum Moskau die DDR nicht wollte,* Rowohlt, Berlin 1991, p. 20.
51. cf. Naimark, N.: *Russians in Germany: The History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Harvard University Press 1995, pp.205–249.

II.

A potsdami konferencia és Németország négyhatalmi igazgatásának kezdetei (1945. július-december)

1. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte*, pp. 42–43.
2. cf. Graml, *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands*, pp. 82–83.
3. a jóvátételről cf. Kuklick, B.: *America and the Division of Germany. The Clash with Russia over Reparations,* London/Ithaca, 1972; Nükel, O.: *Die amerikanische Reparationspolitik gegenüber Deutschland 1941–45,* Frankfurt,1980; a moszkvai tanácskozásról Foschepoth, *Britische Deutschlandpolitik*, p.720,ff
4. cit. in Sharp, *The Wartime Alliance and the Zonal Division of Germany,* p153.
5. cf. Mastny, W.: *Moskaus Weg zum Kalten Krieg*, pp. 348–349.; Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War*, pp. 209–211.
6. Harriman, *Special Envoy*, p. 484.
7. *FRUS*, The Conference of Berlin, 1945 vol.II. p. 1448.
8. cf. Davis, *The Cold War Begins*, pp. 288–298; Mastny, *op.cit.*, pp. 293–304; Fülöp, *op.cit.*, pp. 176–182.; cf.Trachtenberg, *Constructed Peace*, pp 15-33; *FRUS, Conference of Berlin*, Vol.II, pp 894–896.
9. *FRUS*, The Conference of Berlin, vol.II., pp. 480–483.
10. *FRUS*, The Conference of Berlin, vol.II., p. 450.
11. FRUS, *Conference of Berlin,* Vol. II, pp. 566–569.
12. at in Trachterberg, *Constructed Peace*, p. 28.
13. Masty, *Cold War and Sovjet Insecurity*, p. 22.
14. Kennan, G.: *Memoiren eines Diplomaten*, p. 264.
15. cit in Young, *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949, p.73;* a londoni CFM ülésről cf. Davis, *The Cold War Begins,* Ward, P.D.: *The Threat of Peace. J.F. Byrnes and the Council of Foreign Ministers 1945–46,* Kent State University Press, 1981 pp. 18–49.

16. cf. mindenekelőtt Hathaway, R.M.: *Ambiguous Partnership: Britain and America 1944–47,* New York Columbia University Press 1981
17. a brit-amerikai hiteltárgyalásokról cf. Cairncross, A.: *Years of Recovery: British Economic Policy, 1945–51,* London 1985
18. cit.in Warner,G.: The Anglo-American Special Relationship, *Diplomatic History,* vol. 13., No.4. Fall 1989, p. 480.
19. cit. in Deighton, A.: *The Impossible Peace: Britain the Division of Germany and the Origins of the Cold War,* Clarendon Press Oxford 1990, p. 42.
20. cit. in Deighton, *The Impossible Peace,* pp.45–46.
21. *FRUS,* 1944 vol. I., p. 166.
22. cf. Harrison, M.M.: *The Reluctant Ally. France and Atlantic Security,* John Hopkins UP, Baltimore /London 1981; De Gaulle német politikájáról cf. Lipgens, W.: Bedingungen und Etappen der Aussenpolitik De Gaulles 1946, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte (Vf2),* 21(1973), pp. 52–102.; Young, J.W.: *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949,* Leicester University Press 1990, pp. 58–75.
23. cit.in Graml, *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands,* p. 107.
24. *FRUS,* 1945. II. p. 177. ff.
25. *FRUS,* 1945. III., pp. 890–891.
26. *FRUS,* 1945. III., p. 916.
27. *FRUS,* 1945. III., p. 911.
28. *FRUS,* 1945. III., p. 921.
29. cf. in Deighton, *The Impossible Peace,* pp. 47–53; Watt, D.C.: Britain, the U.S. and the Opening of the Cold War, in Ovendale, R. (ed.): *The Foreign Policy of the British Labour Governments, 1945–51,* Leicester UP 1984, pp. 43–60.
30. cf. Holloway, D.: *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956,* New Haven, Yale University Press, 1994 pp. 96–150; Zubok, V. – Pleshakov, C.: *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev,* Harvard University Press 1996, pp. 39–46.

III.

A Szovjetunió Németország-politikája és előkészületek a szovjet zóna politikai átalakítására (1945–46)

1. cf. Diepenthal, W. *Drei Volksdemokratien,* Köln 1974; Staritz, D.: *Die Gründung der DDR. Von der Sowjetischen Besatzungzone zum sozialistischen Staat,* München 1982; Naimark, N.: *Russians in Germany: The History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Harvard University Press 1995
2. Deutscher, I.: *Reportagen aus Nachkriegsdeutschland,* Köln 1947, p. 130.
3. *FRUS,* 1945. III., p. 1015.
4. cf. Naimark, N.: *Russians in Germany. The History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* pp 142–192.
5. az amerikai politikáról cf. Gimbel,J.: *Science, Technology and Reparations. Exploitation and Plunder in Postwar Germany,* Stanford University Press, 1990
6. cf. Naimark, *The Russians in Germany,* pp. 207–211.
7. cf. Holloway, *Stalin and the Bomb,* pp.196–204.; Zubok/Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War, pp. 150–152.*
8. cf. Naimark, *The Russians in Germany,* pp. 215–219.

9. cf. Naimark, *The Russians in Germany,* pp.220–223; Holloway, *Stalin and the Bomb,* pp. 108–111; Knight, A.: *Beria. Stalin's First Lieutenant,* Princeton University Press, New Jersey, 1993, pp. 138–143.
10. Naimark, *The Russians in Germany,* p. 225.
11. cf. Naimark, *The Russians in Germany,* pp. 235–247.
12. Ackermann, A.: Gibt es einen besonderen deutschen Weg zum Sozialismus?, *Einheit,* Februar 1946
13. *Protokoll des Vereinigungsparteitages der SPD und der KPD,* Berlin 1946, p. 171.
14. cf. Loth, *Stalins unbeliebtes Kind,* pp 44–55.
15. Franklin távirat, 1946 február 8., FO 371/55586; cit.in Deighton, *Impossible Peace,* pp. 54–55.

IV.

Fordulat a britek Németország-politikájában: 'potsdami elvek' helyett 'nyugati stratégia'

1. cit. in Deighton, *Impossible Peace,* p.62.
2. *FRUS,* 1945 II., pp. 177–179.
3. cit.in Deighton, *Impossible Peace,* p.55.
4. Deighton, *Impossible Peace,* p. 57.
5. cf. Steininger, *Deutsche Geschichte,* pp. 183–186.
6. Roberts elemzéséről részletesebben cf., Greenwood, S.: Frank Roberts and the 'Other' Long Telegram: The View From the British Embassy in Moscow, March 1946, *Journal of Contemporary History,* vol. 25., No.1., January 1990, pp. 130–52
7. cit.in Steininger, *Deutsche Geschichte,* p.174.
8. Steininger, *Deutsche Geschichte,* pp. 188–189.
9. Tárcaközi megbeszélés Bevin külügyminiszter részvételével, 1946. április 3., cit. in Deighton, *The Impossible Peace,* p. 73.
10. CP (46)186, 1946. május 3., CAB 129/9 cit.in Deighton, *op.cit.,* p. 75.
11. cit.in Deighton, *op.cit.,* p. 77.

V.

Az párizsi külügyminiszteri konferencia (1946. április-július) és Bizónia létrehozása

1. cf. Messer, R.L.: Paths Not Taken: The United States Department of State and Alternatives to Containment 1945–1946, *Diplomatic History,* vol.1., No.4. Fall 1977, pp. 297–319.; Mark, E.:American Policy Towards Eastern Europe and the Origins of the Cold War 1941–1946. An Alternative Interpretation, *The Journal of American History,* LXVIII, No.2., 1981 pp. 313–336.; Ward P.D.: *The Threat of Peace: J.F. Byrnes and Council of Foreign Ministers 1945–46,* Kent State Univ. Press, Kent (Ohio) 1981, pp. 78–126.

2. *FRUS*, 1946. II., pp. 146–147.
3. *FRUS*, 1946. II., pp. 56–57.
4. *FRUS*, pp. 82–83.
5. *FRUS*, 1946. V., pp. 505–507.
6. cf. Gaddis, *The U.S. and the Origins of the Cold War*, pp. 282–323. Yergin, *Shattered Peace*, pp. 171–178., Harbutt, F.J.: *The Iron Curtain. Churchill, America and the Origins of the Cold War*, New York, Oxford 1986, pp. 159–208.
7. *FRUS*, 1946. VI., pp. 696–709.; a távirat keletkezésének körülményeiről, visszhangjáról cf. Kennan, *Memorien eines Diplomaten*, pp. 277–302.
8. *FRUS*, 1946. II., p. 16. ff.
9. *FRUS*, 1946. V., pp. 516–520.
10. *FRUS*, 1946 II., pp. 167ff.; cf. Graml, *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands*, pp. 150–153.
11. *FRUS*, 1946 II., p. 426ff; cit.in Deighton, *op.cit.* pp. 87–89.
12. *FRUS*, 1946 II., pp. 203–205.; cf. Young, *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949*, pp. 105–107.
13. *FRUS*, 1946 II., pp. 434ff.
14. cit.in Deighton, *op.cit.* p. 90.
15. Montgomery feljegyzés, 1946. május 1., cit.in Deighton, *op.cit.*, p. 91.
16. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte*, p. 203.
17. *FRUS*, 1948 II., p. 860. ff.
18. *FRUS*, p. 896. ff.
19. cf. Graml, *Die Alliierten und die Teilung*, pp. 165–195; Gimbel, J.: Byrnes und die Bizone – Eine amerikanische Entscheidung zur Teilung Deutschlands, in Benz/Graml, *Aspekte deutscher Aussenpolitik*, pp. 193–210.; Deighton, *The Impossible Peace*, pp. 105–134.
20. cf. Steininger,*Deutsche Geschichte*, pp. 214–216.
21. cit. in *Ibid.*, p. 205.
22. Sargent feljegyzés 1946. szeptember 3., cit.in Deighton, *op.cit.*, p. 115.
23. Hankey feljegyzés 1946. október 25., cit.in Deighton, *op.cit.*, pp. 230–231.
24. a megállapodás szövegét cf. Halmosy, D.:*Nemzetközi szerződések 1945–1982*, Budapest 1985, pp. 70–74.
25. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte*, p. 210.

VI.

Németország kettészakadása felé – 1947: a kritikus év

1. *Tägliche Rundschau*, 1946. okt.29.
2. külügyi összefoglaló (briefing paper) 1947. február 6, cit.in Deighton, *op.cit.*, pp. 120–121
3. *Ibid.*, p. 121.
4. Követendő célok Moszkvában, dátum nélkül, cit.in Deighton, *op.cit.*, p. 124.
5. Dean Dixonnak, 1947. március 17., cit.in Deighton, *op.cit.*, p. 138.
6. cf. Gaddis, *The U.S. and the Origins of the Cold War*, pp. 316–352.; Leffler, M.P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, Stanford, Stanford University Press 1992, pp.151–175; *Gaddis, J.L.: We Now Know. Rethinking Cold War History, Clarendon Press Oxford 1997, pp. 26–53.*
7. cit. in Loth, *Teilung der Welt*, p. 159.

8. *FRUS*, 1947. vol. V., p. 57.
9. cit. in Yergin, *Shattered Peace*, p. 458.
10. cit. in Loth, *Teilung der Welt*, p. 161.
11. cf. Lacroix-Riz, A.: Sécurité francaise et menace militaire allemand avant la conclusion des alliances occidentales: les déchirements du choix entre Moscou et Washington (1945–1947), *Relations Internationales*, No. 51., automne 1987, pp. 289–312.; Young, *France, the Cold War and the Western Alliance*, pp. 105–139.
12. cf. de Carmoy, G.: *Les politiques étrangéres de la France 1944–1966*, Paris 1967; Loth, W.: Frankreich's Kommunisten und der Beginn des Kalten Krieges, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 26 (1978) pp.7–65.
13. a szerződés szövegét cf. Halmosy,*Nemzetközi Szerződések*, pp. 116–118.
14. cf. Young, *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949*, pp. 135–139.
15. cit. in Deighton, *The Impossible Peace*, p. 163.
16. a moszkvai CFM ülés anyagát cf. *FRUS*, 1947. vol. II., pp. 234–491.
17. cit. in Loth, *op. cit.*, p. 162.
18. *FRUS*, 1947. vol. II., pp. 315–317, 473–475.
19. cit.in Deighton, *op.cit.*, pp. 162–163.
20. *FRUS*, 1947, vol. III., pp. 214–213.
21. *FRUS*, 1947, vol. III., pp. 223–229; a Marshall-terv keletkezéséről cf. Hogan, M.J.: *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*, Cambridge UP, 1987 pp. 1–53.
22. *Európa- Archív*, 2 (1947) p. 821f.
23. cf. Leffler, M.P.: The U.S. and the Strategic Dimensions of the Marshall Plan, *Diplomatic History*, vol. 10., No. 3., Summer 1988, pp. 277–306. Leffler, M.P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, Stanford, Stanford University Press 1992, pp.182–192; *Gaddis, J.L.: We Now Know. Rethinking Cold War History, Clarendon Press Oxford 1997, pp. 191–198.*
24. Lippmann, W.: *The Cold War*, New York 1948, p. 561.
25. Fejtő F.: *Histoire des démocracies populaires (I)*, Paris 1979, p. 179.
26. cit. in Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev*, p 104.
27. cit in Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev*, p 105; cf. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, pp. 184–186.
28. cf. *Gaddis, We Now Know. Rethinking Cold War History*, pp. 47–48; Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev*, pp 106–107. Mastny, V.: *Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years,1945–1953*, Columbia University Press, New York 1996, pp. 23–29.
29. a Tájékoztató Irodáról készült legátfogóbb elemzést cf. Marcou, L.: *Le Kominforme. Le Communisme de guerre froide*, Paris 1979; cf Mastny, *Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years,1945–1953*, pp. 30–47.
30. cf. Leonhardt, W.: Der Weg nach Pankow, in *Dreissig Jahre DDR*, München 1979., pp. 32–43.
31. cf. Weber, H.: *Geschichte der DDR*, München, 1985, pp.. 170–171.
32. Friedensburg, F.: *Es ging um Deutschlands Einheit*, Berlin (West) 1971, p. 161.
33. cit.in Gniffke H: *Jahre mit Ulbricht*, Köln 1966, p. 249; cf Loth, W.: *Stalins unbeliebtes Kind: warum Moskau die DDR nicht wollte*, Rowohlt, Berlin 1991, pp. 83–106.
34. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte*, pp. 237–238.
35. Steininger, *Deutsche Geschichte*, pp. 242–243.
36. cit.in *Gaddis, We Now Know. Rethinking Cold War History*, p 119.
37. cit. in Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, p. 200.

VII.

Pártpolitikai elképzelések Németország jövőjéről (1945–49)

1. cit. in Loth, W.: German Conceptions of Europe during the Escalation of the East-West Conflict 1945–49, in Knipping/Becker, *Power in Europe*, pp. 517–535.; a németországi 'harmadik erő' gondolatkörről cf. Dohse, R.: *Der Dritte Weg. Neutralitatsbestrebungen in Westdeutschland zwischen 1945 und 1955*, Hamburg 1974; Koch, D.: *Heinemann und die Deutschlandfrage*, München 1972, Scharlp, K.H.: Alternativen zur deutschen Aussenpolitik 1952–53: Karl Georg Pfleiderer und die 'Deutsche Frage', in Benz, W.-Graml, H. (Hrsg.): *Aspekte deutscher Aussenpolitik im 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1978, pp. 211–248.
2. a 'harmadik erő' gondolatkörről cf. Du Bois, P.: Le mouvement européen au lendemain de la seconde guerre mondiale, *Relations Internationales*, No. 48, hiver 1986, pp. 403–419; Loth, W.: *Sozialismus und Internationalismus. Die französischen Sozialisten und die Nachkriegsordung Europas 1940–50*, Stuttgart 1977; Marcus, J.T.: *Neutralism and Nationalism in France*, New York 1958; Winock, M.: *Histoire politique de la revue 'Esprit' 1930–50*, Paris, 1975; Jeanneney, J.N.-Juillard, J.: *Le Monde de Beuve-Méry ou le métier d'Alceste*, Paris 1979, pp. 83–116; Beuve-Méry, H.: *Refléxions politiques 1932–52*, Paris 1952, pp. 159–254.; Bevan, A.: *In Place of Fear*, London/ Toronto 1952, pp. 120–148; Hunter, L.: *The Road to Brighton Pier*, London 1959; Ceadel, M.: British Political Parties and the European Crisis of the late 1940s, in Becker, J.-Knipping, F. (eds): *Power in Europe, Great Britain, France, Italy and Germany in the Postwar World 1945–50*, Berlin/New York 1986, pp. 135–163.
3. cf. Conze, W.: *Jacob Kaiser. Politiker zwischer Ost und West*, Stuttgart 1969.
4. cf. Noack, U.: *Die Sicherung des Friedens durch die Neutralisierung Deutschlands und seine ausgleichende weltwirschaftliche Aufgabe*, Köln 1948
5. cf. Schwarz, H.P.: *Vom Reich zur Bundesrepublik*, Stuttgart 1980, pp. 423–479; Weidenfeld, W.: *Konrad Adenauer und Europa. Die geistigen Grundlagen der Intergrationspolitik des ersten Bonner Bundeskanzler*, Bonn 1976; Legoll, P.: *Konrad Adenauer et l'idée d'unification européenne. Janvier 1948 – mai 1950*, Bern, New York/Paris 1989
6. cf. Weindenfeld, *Adenauer und Europa*, pp. 141–180.
7. Mensig, H.P.: (Hrsg.): *Adenauer, Briefe 1945–47*, Berlin 1983, p. 191
8. Adenauer, K.: *Erinnerungen*, Bd, 2, Stuttgart 1967, p.87.
9. Küsters, H.J.: (Hrsg.): *Adenauer. Teegesprache 1950–1954*, Berlin, 1984, pp. 310, 509, 526, 297; cit. in Steininger, R.: *Eine Chance zur Wiedervereiningung*, Bonn 1984, pp. 28–33.
10. cf. Scholz, A.- Oschilewski, W.: *Turmwächter der Demokratie. Eine Lebensbild von Kurt Schumacher*, (2 Bde) Berlin 1954; Schwarz, H.P: *Vom Reich zur Bundesrepublik*, pp.483–573.; Albrecht, W.: (Hrsg.): *Kurt Schumacher. Reden-Schiften-Korrespondenzen 1945–52*, Berlin/Bonn 1985
11. cit.in Albrecht, *Schumacher*, p. 168.
12. cit.in *Die Zeit*, No.7., 9. Februar 1990, p. 3.; cf. aussi Loth, *German Conceptions of Europe*, pp. 526–528.
13. cf. Kirsch, H.: Vorstellungen von künfligen aussenpolitischen Orientierungen in der SB2, in *Drei Jahrzehnte Aussenpolitik der DDR*, München 1979, pp. 37–49.

VIII.

A kettős állampalapítás

1. cit. in Loth, *Die Teilung der Welt*, pp. 219–220.
2. cf. Mélandri, P.: Le rőle de l'unification européenne dans la politique extérieure des États-Unis 1948–50, in Poidevin, R. (ed.): *Histoire des débuts de la construction européenne (mars 1948 – mai 1950)*, Bruxelles 1986, pp. 24–25.
3. cit. in Loth, *Die Teilung der Welt*, p. 221.
4. cf. Poidevin, R. (ed.): *Histoire des débuts de la construction européenne*, pp.119–146; Bullock, A.: *Ernest Bevin, Foreign Secretary 1945–51*, Oxford 1983, pp. 483–526.
5. cf. Mezei, G.: Stettintől Triesztig, *Valóság* 1989, 8, p. 1–24.
6. cit. in Halmosy, *Nemzetközi Szerződések*, pp. 144–148.
7. Mastny, *Cold War and Soviet Insecurity*, p. 42.
8. cf. Mezei, G.: *La neutralité finnlandaise*, Institut universitaire d'Etudes européennes, Genève, 1990, pp. 6–10.; Hodson, H. : *Communism in Finnland: A History and Interpretation*, PUP , 1968; Maude, G.: *The Finnish Dilemma. Neutrality in the Shadow of Power*, Oxford University Press, London, 1976
9. Bevin feljegyzés 1948 január 5, cit. in Steininger, *op.cit.*, pp. 282– 85.
10. *FRUS*, 1948, vol III., pp. 510–529.
11. cit. in Steininger, *op.cit.*, p. 284.
12. cf. Benz, W.: *Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat*, München 1984
13. cf. Young, *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949*, pp. 187–191.
14. *FRUS* 1948. vol. II., p. 169.
15. cf. Tusa, A.-Tusa, J.: *The Berlin Blocade*, London 1988; Shlaim, A.: *The U.S. and the Berlin Blocade. 1948–1949. A Study in Crisis Decision-Making*, London 1983; Zubok/Plesakov, *Inside the Kremlins Cold War*, pp. 31–33; Mastny, *Cold War and Soviet Insecurity.* pp. 47–62.
16. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte* p. 290.
17. Schlaim, *The U.S . and the Berlin Blocade, 1948-49: A Study in Crisis Decision Making*, pp 218, 223–224, 259.
18. *FRUS*, 1948. vol. II., p. 170.
19. *FRUS*, 1948. vol. II., p. 999. ff.
20. cf. Steininger, R.: Wie die Teilung Deutschlands verhindert werden sollte. Der Robertson-Plan aus dem Jahre 1948, *Militärgeschichtlichte Mitteilungen*, 33, 1983, pp. 49–89.
21. *Ibid.*, pp. 82–86.
22. *FRUS*, 1948. vol. II., p. 1287–1297.
23. cf. Kennan, *Memoiren eines Diplomaten*, pp. 420–426.
24. *FRUS*, 1948. vol. II., pp. 1321–38.
25. *FRUS*, 1948. vol. II., pp. 919–921.
26. cf. *Gaddis, We Now Know. Rethinking Cold War History*, pp. 122–23.
27. *FRUS*, 1949. vol. III, p.357; pp. 870–872.
28. cit. in Harper, *American Visions of Europe*, pp. 212–213.
29. cf. Zelikow, D. – Rice, C.: *Germany Unified and Europe Transformed, A Study in Statecraft*, Harvard University Press 1997, pp. 49–50.
30. *FRUS*, 1948. vol. II., p. 1178.

31. cf. mindenekelött Loth, W.: *Stalins unbeliebtes Kind: warum Moskau die DDR nicht wollte*, Rowohlt, Berlin 1991
32. Németország nyugati felének belső fejlődéséről ebben az időszakban cf Schwarz, H.P.: *Vom Reich zur Bundesrepublik. Deutschland im Widerstreit der aussenpolitischen Konzeptionen in den Jahren der Besatzungsherrschaft*, Stuttgart 1980; Sörgel, W.: *Konsensus und Interessen. Eine Studie zur Entstehung des Grundgesetzes für die BRD*, Stuttgart 1969; Niclauss, K.: *Demokratiegründung in Westdeutschland, Die Entstehung der BRD*, München 1974.
33. részletesebben cf. Mezei, *Szocializmus egy fél országban*, pp. 37–42.
34. *Ibid.*, pp. 44–47.

IX.

A nyugati szövetségesek és a Szövetségi Köztársaság: ellenőrzés integráció révén?

1. a Vandenberg- módosításról és a NATO megalakításával kapcsolatos tárgyalásokról. cf. *FRUS*, 1948. vol. III., pp. 237–351.; *FRUS*, 1949. vol. IV., pp. 1–285,: Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 54–88.; Riste, O.: *Western Security: The Formative Years*, Oslo 1985; az európai hatalmak motívumainak átfogó elemzését cf. Becker, J. – Knipping, F. (ed.): *Power in Europe. Great Britain, France Italy and Germany in the Postwar World*, Berlin/New York 1981
2. *FRUS*, 1948. vol. III., p. 239.
3. cit. in Harper, *American Visions of Europe*, p. 279.
4. FRUS, 1948. vol. III., pp 284–288.
5. *FRUS*, 1949. vol. IV., pp. 281–285; cit. in Halmosy, *Nemzetközi szerződések*, pp. 172–178.
6. cit. in Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, p. 280.
7. *Le Monde*, 1949. április 6.
8. cit. in Halmosy, *Nemzetközi Szerződések*, pp. 179–183.
9. cit. in Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, p. 231
10. cf. Steininger, *Deutsche Geschichte (II.)*, pp. 292–298.
11. cf. Parker, R.: British Perception of Power. Europe between the Superpowers, in Becker-Knipping, *Power in Europe*, pp. 447–459.
12. cit. in Adamthwaite, A.: Britain and the World, 1945-1949. The View from the Foreign Office, in Becker- Knipping, *op.cit.* p. 17.
13. *FRUS*, 1948. vol. II., p. 523–525.
14. Acheson, *Present at the Creation*, pp. 291–293.
15. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, p. 285.
16. cf. Steininger, *Deutsche Geschitchte*, pp. 359–360.
17. cit. in Halmosy, *Nemzetközi Szerződések*, pp. 184–188.
18. cit. in Steininger, *Deutsche Geschitchte*, p. 361.
19. *FRUS*, 1949, pp. 623–624.
20. cf. *FRUS*, 1949, vol. III, pp. 309–14; Schwartz, T.A.: *America's Germany. John J. McCloy and the Federal Republic of Germany*, Harvard University Press, Cambridge, 1991, pp. 78–79.
21. cit. in Harper, *American Visions of Europe*, p. 291.

22. cit in Schwartz, *America's Germany. John J. McCloy and the Federal Republic of Germany*, p. 80.
23. *FRUS*, 1950. vol. I., pp. 22–29., cit. in Wells, S.: Souding the Tocsin: NSC 68 and the Soviet Threat, *International Security*, vol. 4., No. 2., Fall 1979, pp. 120–121.
24. cf. May, E. R. (Ed.): *American Cold War Strategy. Interpreting NSC 68*, Boston 1993; cf. Gaddis, J.: *Strategies of Containment*, Oxford University Press, New York/Oxford 1982; May, E.: The American Commitment to Germany 1949–1955, *Diplomatic History*, vol.13., No. 4., Fall 1989, pp. 431–460; Wells, S.: Sounding the Tocsin: NSC 68 and the Soviet Threat, *International Security*, vol. 4., No. 2., Fall 1979, pp. 116–158; Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, pp 355–360.
25. NSC 68, 1950,. április 14, *FRUS* 1950, vol. I. pp. 273, 276
26. cf. Wells, *Sounding the Tocsin*, pp.139–140.
27. cit in Wells, *Sounding the Tocsin*, p. 129.
28. cf. Wells, *Sounding the Tocsin*, p. 139.
29. Acheson cit.in Lafeber, W.: NATO and the Korean War: A Context, *Diplomatic History*, vol. 13., No.4., Fall 1989, p. 463.
30. cf. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, pp. 345–357.
31. cit in Lafeber, *NATO and the Korean War*, p. 469.
32. cit in May, *The American Commitment for Gemany*, p. 432.
33. cf. Poidevin, R.: Le facteur Europe dans la politique allemande de Robert Schuman, in Poidevin (ed.), *Histoire des débuts de la construction européenne*, pp. 311–326.;Girault, R.: The French Decision-Makers and their Perception of French Power in 1948, in Becker/Knipping, *Power in Europe*, pp. 47–65.
34. cit. in. Poidevin, *Le factem Europe*, pp. 314–315.
35. az Európa Tanács születésével kapcsolatos vitákról cf. Lipgens, W.: *Die Anfänge der europäischen Einigungs-politik 1945–1950*, Stuttgart 1977, pp. 33–331, 360–381, 610–638.; Bitsch, M.-Th.: La France et la naissance du Conseil de l' Europe, in Poidevin (ed.) : *Histoire des débuts de la construction européenne*, pp. 165–198.
36. cit. in Schröder, H.-J.: Die Amerikanische Deutschland-politik und das Problem der westeuropäischen Integration, in Poidvin, *op.cit.*, pp.71–92.
37. az amerikai reakcióról cf. *FRUS* 1950, vol III. pp. 691–767.
38. *FRUS* 1950, vol III., p. 497.
39. cit in Schwartz, *America's Germany. John J. McCloy and the Federal Republic of Germany*, p. 112.
40. cit. in Albrecht, *Schumacher*, pp. 162–164.

X.

A nyugati szövetségesek és a német újrafelfegyverzés (1950-52)

1. Schwarz, H-P.: *Die Ära Adenauer, 1949–1957*, Stuttgart, Wiesbaden 1981, p. 85.
2. Bevin cit.in Steiniger, *Deutsche Geschichte, (II)* p.383.
3. *FRUS*, 1949 vol. III., p. 123.
4. Acheson cit. in Jonas, M.: *The United States and Germany: A Diplomatic History*, Ithaca 1984, p. 289.

5. A koreai háború legteljesebb elemzését cf. Foot, R.: *The Wrong War. American Policy and the Dimensions of the Korean Conflict 1950–53,* Ithaca/ London 1987; Mastny, *Cold War and Soviet Insecurity.* pp. 91–115.
6. cf. Weathersby, K.: *Soviet Aims in Korea and the Origins of the Korean War, 1945-1950: New Evidence from the Russian Archives,* Cold War International History Project (CWIHP), Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 8 (1994); Jian , Ch.: *The Sino-soviet Alliance and China's Entry into the Korean War,* CWIHP Working Paper 1 (1992)
7. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte II*, p. 386.
8. cf. Schwartz, *America's Germany,* pp. 126–127.
9. cf. Schwartz, *America's Germany,* pp. 84–85.
10. cf. Wiggerhaus, N.: Zur Frage einer militärischen Intergration Westdeutschlands (bis Mai 1950), in Poidevin (eds.), *Histoire des débuts de la construction européenne,* pp. 343–366.; Loth, W.: Der Koreakrieg und die Staatswerdung der Bundesrepublik, in, Foschepoth, J. (Hrsg.): *Kalter Krieg und Deutsche Frage,* Göttingen 1985, pp. 335–361.; cf. aussi May, R.E.:The American Commitment to Germany 1949–55, *Diplomatic History,* vol. 13., No.4 Fall 1989, pp. 431–460.
11. cf. Mélandri, P.: Les États-Unis et le plan Pleven, *Relations Internationales,* 1977, no.11. pp. 201–229.
12. *FRUS,* 1950 vol. III. pp. 212–219.
13. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte, (II)*, pp. 399–400.
14. cf. Schwartz, *America's Germany,* pp. 134–135.
15. cit in Schwartz, *America's Germany,* p. 139.
16. cit. in Halmosy, *Nemzetközi Szerződések,* pp. 197–199.
17. Mélandri, *Les États-Unis et le plan Pleven,* p.209.
18. A Pleven-tervvel kapcsolatos alkudozásokról részletesebben cf. Loth, *Die Teilung der Welt,* pp. 284–291; Harrison, *The The Reluctant Ally,* pp. 26–33; Mélandri, P.: *Les États-Unis face à l'unification de l'Europe,* Paris 1980; Reynolds, D. (ed): *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives,* New Haven, Yale University Press 1994, pp. 108–119.
19. cit. in Steininger, *op. cit.*, p. 391.
20. *Documents on British Policy Overseas (DBPO),* 1950, series II, vol III, p.294.
21. Schwartz, *America's Germany,* p. 143; *FRUS,* 1950 vol. III. pp. 501–505.
22. PRO FO 1030/ 253 PUSC (49) 62, végső változat, cit.in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereinigung,* pp. 93–101.1.;
23. Robertson cit. in Steininger, *op. cit.*, pp. 101–103.
24. cit. in Mélandri, *Les États-Unis et le plan Pleven,* p. 212.
25. cit. in Sowden, J.: *The German Question,* London 1975, p. 144.
26. PRO FO 371/ 85058/C 7955, cit.in Steininger, *op. cit.* pp. 102–104. Eine Chance Zur Wiedervereiigung pp. 102–104.
27. A Foreign Office memoranduma a német egységről, 1951. július 1, in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereinigung* pp. 105-110.
28. cf. Conze, W.: *Jacob Kaiser. Politiker zwischen Ost und West,* Stuttgart 1969.
29. Adenauer cit. in Mélandri, *Les États-Unis et le plan Pleven,* p. 202.
30. cit. in May, *The American Commitment to Germany,* p. 202.
31. cit in Schwartz, *America's Germany,* p. 218.
32. Warburg, J.: *The United States in the Postwar World, London 1966,* p. 68.
33. *FRUS,* 1950 vol. VII., pp. 1247, 1277.
34. Kirkpatrick cit. in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereingung,* pp. 110–111.
35. cf. Schwartz, *America's Germany,* pp. 240–242.
36. cit in Schwartz, *America's Germany,* p. 257.

XI.

A „jegyzékek csatája" és a Deutschlandvertrag (1952. március-május)

1. A szovjet javaslatot cf. Halmosy, *op.cit.* pp.214–217.; a „jegyzékek csatájának" legrészletesebb elemzését cf. Steininger, R.: *Eine Chance zur Wiedervereinigung, Die Stalin-Note vom 10. März 1952, Darstellung und Dokumentation auf der Grundlage unveröffentlichter britischen und amerikanischen Akten,* Bonn 1984; az újkeletű elemzések közül cf. Mezei, G. :Oroszok a Rajnánál? Az 1952. márciusi Sztálin jegyzék és a nyugati hatalmak, *Valóság,* 1992 február, pp. 1–22; Wettig, G.: Die Deutschlandnote vom 10 März 1952 auf der Basis diplomatischer Akten des russischen Aussenministeriums, *Deutschland Archiv: Zeitschfirt für das vereinigte Deutschland,* no. 7 (1993), pp. 786–805.; Loth, W.: *Stalins unbeliebtes Kind: warum Moskau die DDR nicht wollte,* Rowohlt, Berlin 1991, pp. 175–192 ; Gaddis, J.L.: *We Now Know. Rethinking Cold War History,* Clarendon Press Oxford 1997, pp. 125–129; Mastny, V.: *Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years,1945–1953,* Columbia University Press, New York 1996, pp. 134–152.
2. cit. in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* pp. 175–176; cf. Schwartz, *America's Germany,* pp. 272–275.
3. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* p. 172.
4. az 1951. június elsejei brit memorandum cit. in Steininger *op.cit.*, pp. 105–114.
5. cf. Graml, *Legende von der verpassten Gelegenheit,* pp. 325–327.
6. Eden cit.in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,*, p. 136.
7. Strang cit.in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* p. 142.
8. a nyugati válaszjegyzéket cf. Jäckel, E. (Hrsg.): *die deutsche Frage 1952–56. Notenwechsel und Konferenzdokumente der vier Mächte,* Frankfurt/Berlin 1957, p. 24.f.
9. Adenauer cit. in Steininger *op.cit.*, pp. 150–151; cf. Schwarz, *America's Germany,* pp. 265–267.
10. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* pp. 139–140.
11. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* p. 172.
12. *FRUS* 1952–54, vol. VII., pp. 195–201; Steininger *op.cit.*, pp. 181–185.
13. Schumacher cit. in Steininger, *op.cit.*, pp. 221–222.
14. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* p. 233.
15. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* p. 241.
16. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* p. 172.
17. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung,* pp. 244–245.
18. cit. in *FRUS* 1952–1954, vol. VII., pp. 243 f.
19. Eden cit. in Steininger, *op.cit.*, p. 66.
20. cf. Steininger, *Deutsche Geschichte (II.),* pp. 395–396.
21. a szerződéseket cf. *Ibid.*, pp. 403–406.
22. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War,* pp. 457–459.
23. cf. Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History* pp. 126–129; Loth, *Die Teilung der Welt,* pp. 292–304.
24. cf. Richardson, *Germany and the Atlantic Alliance,* pp. 25–28.
25. *The Times,* 1952. február 12.
26. cf. mindenekelőtt Lundestad, G.: Empire by Invitation, The United States and Western Europe, 1945–1952, *Journal of Peace Research,* 23., September 1986, pp. 263–277; May, *The American Commitment to Germany,* pp. 433–436.

27. cf. Schwartz, *America's Germany*, p. 295–299.
28. cit. in Reynolds, D. (ed): *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives*, New Haven, Yale University Press 1994, p. 14.

XII.

A Szovjetunió és a német „népi demokrácia" körvonalai (1949-52)

1. cf. mindenekelőtt Fricke, K.: *Politik und Justiz in der DDR*, Köln 1971; Staritz, D.: *Geschichte der DDR 1949–1985*, Frankfurt/M., 1985.
2. *Neues Deutschland*, 1985 február 7.
3. cf. Mezei, *Szocializmus egy fél országban*, pp. 47–50.
4. cit. in Fricke, *Warten auf Gerechtigkeit*, p. 68.
5. cf. Mezei, *op.cit.*, pp. 51–52.
6. cf. Hodos, Gy.: *Schauprozesse in Osteuropa 1948–54*, München, 1988 pp. 177–194.
7. cit. in Mezei,*op.cit.*, pp. 54–55.
8. *Neues Deutschland*, 1950. február 23.

XIII.

Az 1953. júniusi berlini felkelés és következményei

1. cit. in Loth, *Stalins ungeliebtes Kind, p.* 196.
2. cf. Mezei, *Szocializmus egy fél országban*, pp. 57-68.; Weber, G*eschichte der DDR*, pp. 213-231.
3. cf. Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, pp. 159–160.
4. cit in Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, p 161.
5. cf. Ostermann, Ch: *This is Not a Politbüro, But Madhouse. The Post Stalin Succession Struggle, Soviet Deutschlandpolitik and the SED: New Evidence from Russian, German and Hungarian Archives*, CWIHP Bulletin 5 (1993)
6. Herrnstadt cit in Ostermann, *The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback*, CWIHP Working Paper 11 , 1994, p. 8.
7. cf. Fricke, K. – Spittmann, S. (Hrsg.): *17 Juni 1953, Arbeiteraufsland in der DDR*, Köln 1982; Baring, A.: *Der 17 Juni 1953*, Berlin 1983; Hagen, M.: *DDR-Juni '53. Die erste Volkserhebung im Stalinismus*, Stuttgart 1992; Richter, J.: Re-examining Soviet Policy towards Germany in 1953, *Europe-Asia Studies*, Vol .45, n.4, 1993, pp. 671–691; Gehler, M.: Der 17. Juni 1953 aus der Sicht des Foreign Office, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 18. Juni 1993, pp. 22–31.
8. cf. Zubok/Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, pp. 162–163; Knight, A.: *Beria, Stalin's First Lieutnant*, Princeton UP, 1993, pp. 181–224.
9. Löwenthal cit. in Baring, *op. cit.*, p. 16.
10. cf. Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 127–141.1.; Ostermann, *The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback*, Cold War International History Project (CWIHP), Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 11, 1994
11. *FRUS* 1952–1954, vol. VII., pp. 510–519.1.; cf Ostermann, Ch.: Die Ostdeutschen an einen langwierigen Kampf gewöhnen, *Deutschland Archiv*, Juni 1992, pp. 350–368.

12. cf. Steininger, R.: Ein vereintes unabhängiges Deutschland, Winston Churchill, der Kalte Krieg und die deutsche Frage im Jahre 1953, *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 2, 1984, s. 105–144, Fish, S.: After Stalin's Death: The Anglo-American Debate over a New Cold War, *Diplomatic History*, Vol. 10. No.4. Fall 1986, pp. 333–356.; Foschepoth, J.: Churchill, Adenauer und die Neutralisierung Deutschland, *Deutschland- Archiv* 12, 1984, S. 1286–1301.
13. Strang emlékirat, 1953 május 30, cit.in Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung*, pp. 299–305.
14. cf. Schwartz, *America's Germany*, pp. 282–284.
15. Steininger, *Eine Chance zur Wiedervereiningung*, pp. 300–301.

XIV.

Az 1954–es berlini négyhatalmi konferenciától a „két német állam elméletéig"

1. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte (II.)*, p. 467.
2. cit. in *Ibid.*, p. 471.
3. cit. in Schwartz, *America's Germany*, p. 288.
4. *Dokumente zur Aussenpolitik der Regierung der DDR*, Bd.II., Berlin (Ost) 1955, p. 273.
5. cf. Harrison, *The Reluctant Ally*, pp. 37–40.
6. részletesebben cf. Lacouture, J. – Devillers, Ph.: Vietnam: de la guerre francaise à la guerre américaine, Paris 1969; Elgey G.: *Histoire de la IVe République (II.): La République des contradictions, 1951–1954*, Paris 1968, pp. 473–500.
7. az EVK-szerződés kudarcáról cf. Aron, R. – Lerner D.: (ed.) *La querelle de la C.E.D.*, Paris 1956; Wettig, G.: *Entmilitarisierung und Wiederbewaffung Deutschlands, 1943–1955*. München 1967, pp. 529–589; Noack, P.: *Das Scheitern der EVG. Entscheidungs-prozesse vor und nach dem 30. August 1954*, Düsseldorf, 1977; Weisenfeld, E.: *Quelle Allemagne pour la France? La politique étrangère française et l'unité allemande depuis 1944*, Paris 1989, pp. 68–77.
8. cit. in Harper, *American Visions of Europe*, pp. 322–323.
9. De Gaulle cit. in Weisenfeld,: *Quelle Allemagne pour la France*, p. 71.
10. Mendès-France cit in Harper, *American Visions of Europe*, p. 321.
11. cf. Hershberg J. G. : Explosion in the Offing:German Rearmement and American Diplomacy, 1953–1955, *Diplomatic History 16*, Fall 1992, 528–531.
12. cf. Noack, *Das Scheitern der EVG. Entscheidungs-prozesse vor und nach dem 30. August 1954*, pp. 94–138; Wettig, *Entmilitarisierung und Wiederbewaffung Deutschlands, 1943–1955*, pp. 590–619.
13. a szerződéseket id. Halmosy, *Nemzetközi Szerződések*, pp. 244–264.
14. cit. in Schwartz, *America's Germany*, p. 291.
15. *Szabad Nép*, 1954. december 3.
16. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte (II)*, pp. 474–475.
17. cit. in Schwarz, *America's Germany*, p. 294.
18. cit in Dallin, *Sowjetische Aussenpolitik nach Stalin's Tod*, pp. 334–335.; cf Zubok/Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev*, pp. 212–214.
19. cit. in Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History*, p. 134.
20. Schwarz, *die Ära Adenauer*, p. 282.

XV.

A „német kérdés": 1956–61

1. Bohlen, *Ch. : Witness to History,1929–1969,* New York Northon 1973, p. 370
2. cf. Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War,* pp 174–189.
3. a XX. kongresszusról és a 'desztalinizálásról' cf. Brzezinski, Z.: *The Soviet Bloc Unity and Conflict, Cambridge 1967; Fejtő, F.: Histoire des démocraties populaires* II., Paris 1969; Zubok/Pleshakov, *Inside the Kremlins Cold War from Stalin to Khrushchev,* Harvard University Press, 1996, pp. 182–191.
4. *Neues Deutschland,* 1956. március 4.
5. cit. in Fricke, *Warten auf Gerechtigkeit,* p. 100.
6. cf. Mezei, *Szocializnus egy fél országban,* pp. 94–103.
7. cit. in Steininger, *op.cit.*, p. 506.
8. cf. Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War,* pp 194–196.
9. cf. Hope Harrison: *Ulbricht and the Concrete «Rose»: New Archival Evidence on the Dynamics of Soviet-East German relations and the Berlin Crisis, 1958-1961,* Cold War International History Project (CWIHP), Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 5, 1993.; Vladislav Zubok: *Khrushchev and the Berlin Crisis 1958-62,* CWIHP, Working Paper 6, 1994; Smyser, *From Yalta to Berlin. The Cold War Struggle over Germany,* pp.
10. cit.in Steininger, *op. cit,* p. 499.
11. Brandt, W.: *Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960–1975,* Hamburg 1976, p. 84.
12. cf. Trachtenberg, A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945-63, pp. 263–269.
13. *FRUS,* 1958-60, vol. 7 (2), p.835.
14. cit. in Zubok/ Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War,* p 209.; cf. Harrison, *Ulbricht and the Concrete «Rose»,* pp.42–44.
15. cit in Mayer, F.A.: *Adenauer and Kennedy. A Study in German -American Relations, 1961–1963,* St. Martin's Press, New York, 1994, p. 25.
16. Anatoly Dobrynin: *In Confidence,* New York 1995, pp.43–44.
17. cit in Smyser, *From Yalta to Berlin. The Cold War Struggle over Germany,* pp. 152–54.
18. cf. Catundal, H.M.: Kennedy in der Mauerkrise. Eine Fallstudie zur Entscheidungsfindung in der USA, Berlin 1981; Le Gloannec, A.–M.: Un mur à Berlin, Bruxelles 1985; Michael R. Beschloss : *The Crisis Years : Kennedy and Khrushchcev, 1961–63,* New York 1991;. Adomeit, H.: *Soviet Risk Taking and Crisis Behaviour. A Theoretical and Empirical Analysis,* Boston 1982; Rühle, J.-Holzweissig, G.: *13. August 1961. Die Mauer von Berlin,* Köln 1981
19. cf. Rühle/Holzweissig, *13. August 1961. Die Mauer von Berlin,* pp.12–15.; Zubok, Khrushchev and the Berlin Crisis 1958–62, CWIHP Working Paper 6, pp.13–16.
20. Kroll, H.: *Erinnerungen eines Botschafters,* Köln, 1967, p. 512.
21. Neues Deutschland, 1961. június 16.
22. Smyser, *From Yalta to Berlin. The Cold War Struggle over Germany,* pp.159-62.
23. Zubok, *Khrushchev and the Berlin Crisis, 1958–62,* CWIHP Working Paper, pp. 23–25.; Harrison, Ulbricht and the Concrete «Rose», pp.53–57.
24. cit. in Trachtenberg, *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945–63,* p. 323
25. *Neues Deutschland,* 1961. augusztus 13.
26. Honecker, E.: *Aus Meinem Leben,* Berlin (Ost) 1981, p. 203.

27. Zubok/Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev,* pp. 257–58.
28. cit. in Steininger, *Deutsche Geschichte,* p. 505.
29. Zubok, *Khrushchev and the Berlin Crisis 1958–62,* CWIHP Working Paper , pp. 23–26.; Smyser, *From Yalta to Berlin. The Cold War Struggle over Germany, pp.168–83.*
30. cit in Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold War History,* p. 149.
31. Krone, *Aufzeichnungen,* p. 148.
32. cf. mindenekelőtt Zubok, V. – Pleshakov, L.: *Inside the Kremlins Cold War from Stalin to Khrushchev,* Harvard University Press, 1996; Gaddis, J.L.: *We Now Know. Rethinking Cold War History,* Clarendon Press Oxford 1997; Loth, W.:*Stalins ungeliebtes Kind:Warum Moskau die DDR nicht wollte,* Rowohlt Berlin 1993

BIBLIOGRÁFIA

I. Dokumentumok

Beziehungen DDR – UdSSR 1949 bis 1955. Dokumentensammlung I. II., Hrsg. Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR und Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der UdSSR, Berlin (Ost) 1975

DDR-Handbuch, 2 Bände, unter der Leitung von H. Zimmermann, 2 Bände, Bundesministerium für innendeutsche Beziehungen, für Köln, 1985

Dokumente zur Deutschlandpolitik der Sowjetunion. Hrsg. Deutsches Institut für Zeitgeschichte, Bd. 1. und 2. Berlin (Ost) 1957–63

Documents on British Policy Overseas, Series I, II. London 1984 ff.

Jäckel, E (Hrsg.): *Die deutsche Frage 1952–56. Notenwechsel und Konferenzdokumente der vier Mächte,* Frankfurt 1957

Lipjens, W – Loth, W: *Documents on History of European Integration,* Vols. 1–4, 1939–50, Berlin/New York, 1984–89

U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1946 Vol. II., Council of Foreign Ministers,* Washington D.C., U.S. G.P.O., 1970

U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1948 Vol. II Germany and Austria,* Washington D.C., U.S. G.P.O., 1973

U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1952–54 Vol. VII, Germany and Austria (in two parts),* Washington D.C., U.S. G.P.O., 1986

U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1945. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), Vols I and II,* Washington D.C., U.S. G.P.O., 1960

U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1945. The Conference at Malta and Yalta,* Washington D.C., U.S. G.P.O., 1955

U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States*: The Berlin Crisis, 1961–63, Washington D.C., 1996

Weber, H. (Hrsg.): *Der deutsche Kommunismus,* Dokumente, Köln – Berlin (West) 1964

Weber, H. (Hrsg.): *DDR. Dokumente zur Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik 1945–85,* DTV München 1986

II. Életrajzok, visszaemlékezések

Acheson, D: *Present at the Creation. My Years in the State Department,* New York, Norton, 1969

Adenauer, K: *Erinnerungen,* 4 Bände., Stuttgart 1965–68

Albrecht, W (Hrsg.): *Kurt Schumacher. Reden-Schriften-Korrespondenzen 1945–52,* Berlin/Bonn 1985

Brandt, H.: *Ein Traum, der nicht entführbar ist. Mein Weg zwischen Ost und West.* München 1967

Byrnes, J.F.: *Speaking Frankly,* Greewood Press Connecticut 1974

Bohlen, Ch.E.: *Witness to History,* New York 1973

Churchill, W.S.: *Triumph and Tragedy,* Penguin Books 1985

Clifford, C.: *Counsel to the President,* Random House, New York 1991

Dobrynin, A.: *In Confidence. Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents,* Random House, New York 1995

Falin, V. : *Politische Erinnerungen,* Munich, 1993

Friedensburg, F: *Es ging um Deutschlands Einheit,* Berlin (West) 1971

Gniffke, E: *Jahre mit Ulbricht,* Köln 1966

Havemann, R: *Ein deutscher Kommunist. Rückblicke und Perspektiven aus der Isolation,* Hrsg. M. Wilke, Reinbek Hamburg 1978

Heym, S: *Nachruf,* München 1988

Honecker, E: *Aus meinem Leben,* Frankfurt/M. 1981

Kantorowicz, A: *Deutsches Tagebuch,* Bd. 1 und 2. München 1959/61

Kennan, G: *Memoiren eines Diplomaten,* DTV München 1982

Küsters H.J. (Hrsg.): *Adenauer. Teegespräche 1950–54,* Berlin 1984

Leonhard, W: *Die Revolution entlässt ihre Kinder,* Köln – Berlin (West) 1955

Mensing H.P. (Hrsg.): *Adenauer, Briefe 1945–47,* Berlin 1983

Semjonow, W. S.: *Von Stalin bis Gorbatschow: Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991,* Berlin 1995

Stern, C: *Ulbricht. Eine politische Biographie,* Köln – Berlin (West)1963

Thape, E: *Von Rot zu Schwarz-Rot-Gold. Lebensweg eines Sozial-demokraten,* Hannover 1969

Tjulpanow, S: *Erinnerungen an deutsche Freunde und Genossen,* Berlin (Ost) 1984

Vosske, H: *Walter Ulbricht,* Berlin 1983

III. Monográfiák

Adomeit, H.: *Sovjet Risk Taking and Crisis Behaviour. A Theoretical and Empirical Analysis,* Boston 1982

Alperovitz, G.: *Atomic Diplomacy. Hiroshima and Potsdam. The Use of the Atomic Bomb and the American Confrontation with Soviet Power,* New York 1965

Arcidiacono, B.: *Le "precedent italien" et les origines de la guerre froide. Les alliés et l'occupation de l'Italie,* Bruxelles 1984

Aron, R.: *Die imperiale Republik. Die Vereinigten Staaten und die übrige Welt seit 1945,* Stuttgart/Zürich 1975

Ash, T.G.: *Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent,* München 1993

Barker, E.: *British Policy in South- East Europe in the Second World War,* London Macmillan 1976

Baring, A.: *Aussenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie. Bonns Beitrag zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft,* 2 Bände, München 1971

Baring, A.: *Der 17. Juni 1953,* Berlin (West) 1983

Becker, J. – Knipping, F. (eds): *Power in Europe? Great-Britain, France, Italy and Germany in the Postwar World 1945–50,* Berlin/New York 1986

Benz, W.: *Die Gründung der Bundesrepublik. Von der Bizone zum souveränen Staat,* München 1984

Beschloss, M. R: *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchcev, 1961–63,* New York, 1993

Boll, M.M.: *Cold War in the Balkans,* University Press of Kentucky 1984

Brinkley, D.: *Dean Acheson: the Cold War Years, 1953–1971,* New Haven, Yale University Press, 1992

Brinkley, D. (ed.): *Dean Acheson and the Making of American Foreign Policy,* New York, St.Martins Press, 1993

Brzezinski, Z.: *The Soviet Bloc. Unity and Conflict,* Cambridge 1967

Bullock, A.:*Ernest Bevin, Foreign Secretary 1945–51,* Oxford 1983

Bullock, A.:*Hitler and Stalin, Parallel Lives*, Knopf, New York 1991

Bundy, McGeorge: *Danger and Survival : Choices about the Bomb in the First Fifty Years*, New York Random House, 1988

Calleo, D.P.: *The German Problem Reconsidered*, New York, Cambridge University Press, 1978

Catudal, H.M.: *Kennedy in der Mauerkrise*, Berlin (West) 1981

Clemens, D.S.: *Yalta*, New York Oxford University Press 1970

Davis, L.E.: *The Cold War Begins. Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Princeton University Press 1974

Deighton, A.: *The Impossible Peace. Britain, the Division of Germany and the Origins of the Cold War*, Clarendon Press Oxford 1990

Deuerlein, E.: *Deutschland nach dem zweiten Weltkrieg 1945–55*, Konstanz 1964

De Santis, H.: *The Diplomacy of Silence. The American Foreign Service, the Soviet Union and the Cold War*, Chicago 1980

Diepenthal, W.: *Drei Volksdemokratien. Ein Konzept kommunistischer Machtsstabilisierung und seine Verwirklichung in Polen, in der Tschechoslowakei und der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1944–48*, Köln 1974

Doschke, R.: *Der dritte Weg. Neutralitätsbestrebungen in Westdeutschland zwischen 1945 und 1955*, München 1972

Duhnke, H: *Stalinismus in Deutschland. Die Geschichte der sowjetischen Besatzungszone*, Köln – Berlin (West) 1955

Faust, F.: *Das Potsdamer Abkommen und seine völkerrechtliche Bedeutung*, Franfurt/M. 1969

Feis, H.: *Between War and Peace: the Potsdam Conference*, Princeton University Press, Princeton 1960

Foschepoth, H. (Hrsg.): *Kalter Krieg und deutsche Frage. Deutschland in Widerstreit der Mächte 1945–52*, Göttingen 1985

Fricke, K.W.: *Politik und Justiz in der DDR. Zur Geschichte der politischen Verfolgung 1945–68*, Bericht und Dokumentation, Köln 1979

Fritsch – Bournazel, R.: *L'Union soviétique et les Allemagnes*, Paris 1979

Frohn, A.: *Deutschland zwischen Neutralisierung und Westintegration*, Frankfurt/M. 1985

Gaddis, J.L.: *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, New York/Oxford 1982

Gaddis, J.L.: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–47*, Columbia Univ. Press NEw York/London1972

Gaddis, J.L.: *The Long Peace. Inquiries into the History of the Cold War*, New York/Oxford 1984

Gaddis, J.L.: *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Clarendon Press Oxford 1997

Gardner, L. C.: *Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta*, Cambridge University Press, 1993

Gasteyger, C.: *Die beiden deutschen Staaten in der Weltpolitik*, München 1976

Gerbet, P.: *La construction de l'Europe*, Paris 1983

Gersdorff, G.v.: *Adenauers Aussenpolitik gegenüber der Siegermächten 1954*, München 1994

Gilbert, N.: *Churcill. A Life. Henry Halt and Co.*, New York, 1991

Gilingham, J.: *Coal, Steel and the Rebirth of Europe, 1945–1953: The Germans and the French from Ruhr Conflict to European Community*, Cambridge University Press, 1991

Gimbel, J.: *Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland 1945–49*, Franfurt/M. 1971

Graml, H.: *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands. Konflikte und Entscheidungen 1941–48.*, Frankfurt/M. 1985

Glantz, T. N. – House, J.: *When Titans Clashed. How the Red Army Stopped Hitler*, University Press of Kansas, 1995

Haberl, G.N. – Niethammer, L.V. (Hrsg.): *Der Marshall Plan und die europäische Linke*, Frankfurt/M. 1986

Häcker, J.: *Der Ostblock. Entstehung, Entwicklung und Struktur 1939–80*, Nomos V., Baden-Baden 1983

Haenisch, W.: *Die Geschichte der Aussenpolitik der DDR. Grundlage, Aufgaben, Etappen und Ergebnisse. Teil I. 1945–55*, Potsdam -Babelsberg 1964

Hillgruber, A.: *Deutsche Geschichte 1945–72. Die deutsche Frage in der Weltpolitik*, Franfurt/M. 1974

Hammond, Th. (ed): *The Anatomy of Communist Takeovers*, London 1975

Harper, J.L.: *American Visions of Europe: Roosevelt, Kennan, Acheson*, Cambridge University Press, 1994

Hathaway, R.M.: *The Ambiguous Partnership: Britain and America 1944–47*, New York 1981

Holloway,D.: *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*, New Haven, Yale University Press, 1994

Herrnstadt, R.: *Das Herrnstadt Dokument: das Politbüro der SED und die Geschichte des 17. Juni 1953*, (Hrsg. von Stulz-Hernstadt, N.), Hamburg 1990

Hogan, M.J.: *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe 1947–52*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987

Isaacson, W.- Thomas, E.:*The Wise Men. Six Friends and the World They Made. Acheson, Bohlen, Harriman, Kennan, Lovett, McCloy*, Simon & Schuster, New York, 1988

Jacobsen, H. – Leptin, G. – Scheuner, U. – Schultz, E. (Hrsg.): *Drei Jahrzehnte Aussenpolitik der DDR*, München 1979

Jaenicke, H.: *30 Jahre und ein Tag. Die Geschichte der deutschen Teilung*, Düsseldorf 1974

Jensen, K. M. (Ed.): *Origins of the Cold War. The Novikov, Kennan, and Roberts 'Long Telegrams of 1946*, Washindton, 1993

Immerman, R. (ed):*John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*, Princeton University Press 1990

Keiderling, G.: *Die Berliner Krise in 1948–49. Zur imperialistischen Strategie des kalten Krieges gegen den Sozialismus und der Spaltung Deutschlands*, Berlin (Ost) 1982

Kertész, S.D. (ed.): *The Fate of East- Central Europe. Hopes and Failures of American Foreign Policy*, Notre Dame, Indiana 1956

Kimball, W.F.: *The Juggler: Franklin Roosevelt as Wartime Statesman*, Princeton University Press 1991

Kimball, W.F. *Swords into Plowshares: The Morgenthau Plan for Defeated Nazi Germany, 1943–1946*, Philadelphia, 1976

Kitchen, M.: *British Policy towards the Soviet Union during the Second World War*, London Macmillan 1986

Klessmann, Ch.: *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–55*, Göttingen Bonn 1991

Knight, A.: *Beria. Stalin's First Lieutnant*, Princeton UP, 1993

Kovrig, B.: *The Myth of Liberation. East- Central Europe in US Diplomacy and Politics since 1941*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore/London 1973

Krisch, M.: *German Politics under Soviet Occupation*, New York/London 1974

La Gloannec, A.M.: *Un mur à Berlin*, Bruxelles 1985

Leffler, M.P.: *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*, Stanford, Stanford University Press 1992

Leffler, M.P.: *The Specter of Communism: the United States and the Origins of the Cold War, 1917–1953*,

Leffler, M.P – Painter, D.S. (eds): *Origins of the Cold War.:An International History*, (Rewriting Histories), Routledge, London 1994

Lilge, H.: *Deutschland 1945–63*, Hannover 1978

Loth, W.: *Die Teilung der Welt. Geschichte des Kalten Krieges 1941–55,* München 1980
Loth, W.: *Ost-West-Konlikt und deutsche Frage,* München 1989
Loth,W.: *Der Weg nach Europa. Geschichte der europäischen Integration 1939–1957,* Göttingen 1990
Loth, W.: *Stalins unbeliebtes Kind: warum Moskau die DDR nicht wollte,* Rowohlt, Berlin 1991
Louis, R.- Bull, H.: *The 'Special Relationship'. Anglo-American Relations since 1945,* Clarendon Press, Oxford 1986
Lukács, J.: *The Great Powers and Eastern Europe,* New York 1953
Lukács, J.: *1945: Year Zero,* Doubleday, New York 1978; magyarul: *1945 – Nulla év,* Budapest, 1996
Lundestad, G.: *The American Non-Policy towards Eastern Europe 1943–47,* Oslo/New York 1978
May, E. R. (Ed.): *American Cold War Strategy. Interpreting NSC 68,* Boston 1993
Mayer, F.A.: *Adenauer und Kennedy: A Study in German-American Relations, 1961– 63,* Roosevelt Institute Series on Diplomatic and Economic History, 1995
Maier, K.A. – Wiggershaus, N.: *Das Nordatlantische Bündnis 1949–1956,* München 1993
Mastny, V.: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare and the Politics of Communism 1941–45,* Columbia University Press, New York 1979
Mastny, V.: *Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years,1945–1953,* Columbia University Press, New York 1996
Meissner, B.: *Russland, die Westmächte und Deutschland. Die sowjetische Deutschlandpolitik 1943–53,* Hamburg 1953
McCagg, W.O. (Jr).: *Stalin Embattled 1943–48,* Detroit 1978
McCullough, D.: *Truman,* Simon & Schuster, New York 1992
McCauley, M. (ed): *Communist Power in Europe 1944–49,* London Macmillan 1977
Mélandri, P.: *Les Etats Unis face à l'unification de l'Europe 1945–55,* Paris 1980
Naimark, N.: *Russians in Germany: The History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Harvard University Press 1995
Neef, H.: *Entscheidende Tage im Oktober 1949. Die Gründung der DDR,* Berlin (Ost) 1984
Nolte, E.: *Deutschland und der Kalte Krieg,* München 1974
Ovendale, R. (ed): *The Foreign Policy of the British Labour Governments 1945–51,* Leicester University Press 1984
Phillips, A.L.: *The Soviet Foreign Policy towards East Germany Reconsidered: the Postwar Decade,* New York, The Greenwood Press 1986
Poidevin, R. (ed): *Histoire des débuts de la contruction européenne: mars 1948 – mai 1950,* Bruxelles 1986
Reeves, R.: *President Kennedy. Profile of Power,* New York, 1993
Reynolds, D. (ed): *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives,* New Haven, Yale University Press 1994
Riste, O. (ed): *Western Security. The Formative Years. European and Atlantic Defence 1947–53,* Oslo 1985
Ross, G. (ed): *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–45,* Cambridge University Press London 1984
Rothwell, M.: *Britain and the Cold War 1941–47,* London 1982
Rühle, J. – Holzweissig, G.: *13. August 1961. Die Mauer von Berlin,* Köln 1981
Sanford, G.: *From Hitler to Ulbricht. The Communist Reconstruction of East Germany,* Princeton University Press 1983
Schmidt, K.H.: *Dialog über Deutschland,* Baden-Baden, Nomos, 1998.
Schwartz, T.A.: *America's Germany. John J. McCloy and the Federal Republic of Germany,* Harvard University Press, Cambridge, 1991

Schwarz, H.P.: *Die Ara Adenauer 1949–57. Gründerjahre der Republik,* Stuttgart, Wiesbaden 1982
Schwarz, H.P.: *Vom Reich zur Bundesrepublik. Deutschland im Widerstreit der aussenpolitischen Konzeptionen in den Jahren der Besatzungsherrschaft,* Stuttgart 1980
Schwarz, H.P. (Hrsg.): *Die Legende von der verpassten Gelegenheit,* Rhöndorfer Gespräche, Bd. 5, Stuttgart/Zürich 1982
Smyser, W. R.: *From Yalta to Berlin. The Cold War Struggle over Germany,* St. Martin's Press New York, 1999
Spittman, I. – Fricke, W. (Hrsg.): *17. Juni 1953. Arbeiteraufstand in der DDR,* Köln 1982
Staritz, D.: *Die Gründung der DDR. Von der Sowjetischen Besatzunsherrschaft zum sozialistischen Staat,* DTV München 1982
Staritz, D.: *Geschichte der DDR 1949–85,* Frankfurt 1985
Steininger, R.: *Deutsche Geschichte 1945–61. Darstellung und Dokumente in zwei Bänden,* Frankfurt 1983
Steininger, R.: *Eine Chance zur Wiedervereinigung? Die Stalin-Note vom 10. März 1952, Darstellung und Dokumentation auf der Grundlage unveröffentlichter britischer und amerikanischer Akten,* Bonn 1985
Steininger, R.: *Wiederbewaffnung. Die Entscheidung für einen westdeutschen Verteidigungsbeitrag: Adenauer und die Westmächte,* Erlangen, Bonn, Wien 1989
Taubman, W.: *Stalin's America Policy,* New York, Norton 1982
Thompson, K.W.: *Cold War Theories, World Polarisation 1943–53,* Lousiana State University Press, Baton Rouge 1981
Thoss, B. – Volkmann, H.E. (Hrsg.): *Zwischen Kalten Krieg und Entspannung. Sicherheits- und Deutschlandpolitik der Bundesrepublik im Mächtesystem der Jahre 1953–56,* Boppard 1988
Trachtenberg, M.: *The Berlin Crisis,* in *History and Strategy,* Princeton, PUP, 1991
Trachtenberg, M.: *A Constructed Peace. The Making of the European Settlement, 1945-63,* Princeton University Press, 1999
Ulam, A.B.: *Expansion and Coexistence. The History of Soviet Foreign Policy 1917–67,* London 1974
Vogelsang, Th.: *Das geteilte Deutschland,* München 1966
Volkogonov, D.: *Stalin: Triumph and Tragedy,* New York, Weidenfeld, 1991
Wall, I.M.: *The United States and the Making of Postwar France, 1945–1954,* Cambridge University Press 1991
Ward, P.D.: *The Threat of Peace: J.F. Byrnes and the Council of Foreign Ministers 1945–46,* Kent State University Press, Kent, Ohio 1981
Wassmund, H.: *Kontinuität im Wandel. Bestimmungsfaktoren sowjetischer Deutschlandpolitik in der Nach-Stalin-Zeit,* Köln/Wien 1974
Watt, D.C.: *Succeeding John Bull. America in Britain's Place 1900–1975. A Study of the Anglo-American Relationship and World Politics in the Context of British and American Foreign Policy Making in the Twentieth Century,* Cambridge 1984
Weber, H.: *Geschichte der DDR,* DTV München 1985
Weidenfeld, W.: *Konrad Adenauer und Europa. Die geistigen Grundlagen der westeuropaischen Integrationspolitik des ersten Bonner Bundeskanzlers,* Bonn 1976
Weinberg, G.L.: *A World at Arms. A Global History of World War II,* Cambridge University Press, 1994
Weisenfeld, E.: *Quelle Allemagne pour le France? La politique étrangère française et l'unité allemande depuis 1944,* Paris 1989
Wettig, G.: *Entmilitarisierung und Wiederbewaffnung in Deutschland 1943–55. Internationale Ausseinandersetzungen und die Rolle der Deutschen in Europa,* München 1967

Wiggershaus, N. – Foerster,R.G. (Hrsg.): *Die westliche Sicherheitsgemeinschaft 1948–50. Gemeinsame Probleme und gegensetzliche Nationalinteressen in der Gründungsphase der Nordatlantischen Allianz,* Boppard 1988
Woodward,L.L.: *British Foreign Policy in the Second World War,* Vol.3, Vol 5, London 1976
Yergin, D.: *Shattered Peace: the Origins of the Cold War and the National Security State,* Boston 1977
Young, J.W.: *France: The Cold War and the Western Alliance, 1944–1949,* Leicester University Press 1990
Young, J.W.: *Britain, France and the Unity of Europe 1945–51,* Leicester University Press 1984
Zubok, V. – Pleshakov, C.: *Inside the Kremlin's Cold War from Stalin to Khrushchev,* Harvard University Press 1996

IV. Folyóiratcikkek, tanulmányok

Arcidiacono, B.: L'Europe balkanique entre guerre et paix: relations interalliées et partage en sphères, *Relations internationales* n.47, automne 1986, pp. 345–364.
Diedrich, T.: Putsch – Volksaufstand – Arbeitererhebung? Zur Arbeitererhebung 1953 in der deutschen Geschichtsschreibung, *Aus Politik und Zeitgeschichte,* B 25/93, 18. Juni 1993
Du Bois, P.: Le mouvement européen au lendemain de la second guerre mondiale, *Relations internationales,* n. 48, hiver 1986, pp. 403–419.
Fülöp, M.: The Berlin (Potsdam) Conference and European Peace, *Külpolitika,* 1987 (special edition) pp. 133–147.
Graml, H.: Nationalstaat oder westdeutscher Teilstaat. Die sowjetischen Notem vom Jahre 1952 und die öffentliche Meinung in der Bundesrepublik Deutschland, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 25 (1977), pp. 821–864.
Graml, H.: Die Legende von der verpassten Gelegenheit, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 29 (1981) pp. 307–341.
Gehler, M.: Der 17. Juni 1953 aus der Sicht des Foreign Office, *Aus Politik und Zeitgeschichte,* B 25/ 93, 18. Juni 1993, pp. 22–31.
Harrison, H.: *Ulbricht and the Concrete «Rose» : New Archival Evidence on the Dynamics of Soviet-East German relations and the Berlin Crisis, 1958–1961,* Cold War International History Project (CWIHP), Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 5 (1993)
Hogan, M.J.: The Search for a 'Creative Peace': the United States, European Unity and the Origins of the Marshall Plan, *Diplomatic History,* Vol.6, n.3, Summer 1982, pp. 267–286.
Jian , Ch.: *The Sino-Soviet Alliance and China's Entry into the Korean War,* CWIHP Working Paper 1 (1992)
Lacroix-Riz, A.: Sécurité française et menace militaire allemande avant la conclusion des alliances occidentales: les déchirements du choix entre Moscou et Washington (1945–47), *Relations internationales,* n.51, automne 1987, pp. 289–312.
LaFeber, W.: NATO and the Korean War: A Context, *Diplomatic History,* Vol.13, n.4, Fall 1989, pp. 461–477.
Leffler, M.P.: The United States and the Strategic Dimensions of the Marshall Plan, *Diplomatic History,* Vol.12, N.3, Summer 1988, pp. 277–306.
Lundestad, G.: Empire by Invitation? The United States and Western Europe 1945–52, *Journal of Peace Research,* September 1986, pp. 263–277.

Mark, E.: American Policy towards Eastern Europe and the Origins of the Cold War 1941–46: An Alternative Interpreatation, *The Journal of American History,* Vol.68, n.2, September 1981, pp. 313–336.
May, E.R.: The American Commitment to Germany 1949–55, *Diplomatic History,* Vol.13, n.4, Fall 1989, pp. 431–460.
Ostermann, C. F.: *The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback,* Cold War International History Project (CWIHP), Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 11 , 1994, 45p
Raack, R.C.: Stalin Plans His Post-War Germany, *Journal of Contemporary History,* No. 28 (1993), pp.62–81.
Richter, J.: Re-examining Soviet Policy towards Germany in 1953, *Europe-Asia Studies,* Vol.45, n.4, 1993, pp. 671–691.
Staritz, D.: SED, Stalin und "Aufbau des Sozialismus" in der DDR, *Deutschland Archiv:,* 24, Juli 1991, pp. 686–700.
Steininger, R.: Wie die Teilung Deutschlands verhindert werden sollte. Der Robertson-Plan aus dem Jahre 1948, *Miliärgeschichtliche Mitteilungen,* vol.22, 1983, pp. 49–89.
Warner, G.: The Anglo-American Special Relationship, *Diplomatic History,* Vol.13, n.4, Fall 1989, pp. 479–499.
Weathersby, K.: Sovjet Aims in Korea and the Origins of the Korean War, 1945–1950: New Evidence from the Russian Archives, Cold War International History Project (CWIHP), Woodrov Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 8, (1994)
Wettig, G.: Sowjetische Wiedervereinigungsbemühungen im ausgehenden Frühjahr 1953? Neue Aufschlüsse über ein altes Problem, *Deutschland Archiv: Zeitschfirt für das vereinigte Deutschland,* September 1992, pp. 943–958.
Wettig, G.: Die Deutschlandnote vom 10 März 1952 auf der Basis diplomatischer Akten des russischen Aussenministeriums, *Deutschland Archiv: Zeitschfirt für das vereinigte Deutschland,* no. 7 (1993), pp. 786–805.
Wettig, G.: Zum Stand der Forschung über Berijas Deutschlandpolitik im Frühjahr 1953, *Deutschland Archiv: Zeitschfirt für das vereinigte Deutschland,* no. 6 (1993), pp. 674–682.
Zubok, V.: Khrushchev and the Berlin Crisis 1958–62 Cold War International History Project (CWIHP), Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, Working Paper 6, (1994.)

Névmutató

A

Abakumov, Viktor Szemjonovics 201
Acheson, Dean 84, 94, 95, 101, 105, 120, 133, 134, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 158, 161, 163, 164, 171, 172, 173, 180, 182, 183, 210, 211, 233
Ackermann, Anton 68, 137, 138, 198
Adenauer, Konrad 12, 114, 115, 137, 140, 141, 142, 150, 151, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 194, 204, 205, 206, 207, 212, 214, 215, 218, 220, 221, 225, 226, 228, 230, 233, 249, 251
Anderson, John Bavard 40, 41
Ardenne, Manfred von 35, 61, 219
Arnold, Karl149
Aron, Raymond 11, 209
Attlee, Clement Richard 73, 97

B

Behrens, Franz 225
Beneš, Eduard 17, 65, 123, 124
Benjamin, Hilde 200
Berija, Lavrentyij Pavlovics 38, 39, 54, 61, 62, 63, 189, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 222
Beuve-Méry, Hubert 145
Bevin, Ernest 47, 49, 52, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 112, 119, 120, 121, 125, 126, 129, 130, 133, 134, 146, 150, 157, 160, 161, 164, 166, 169
Bidault, Georges 35, 37, 47, 49, 50, 51, 72, 79, 83, 84, 86, 97, 98, 99, 103, 105, 106, 111, 121, 126, 143, 207, 209
Bismarck, Otto von 117
Blank, Theodor 165, 208
Blankenhorn, Herbert 161, 207, 208
Bloch, Ernst 225
Blum, Léon 96, 97
Bohlen, Charles 22, 29, 30, 79, 132, 134, 154, 179, 222, 232
Bolz, Ludwig 138
Brandt, Willy 229, 237
Braun, Werner 60, 62
Bretano, Heindrich von 237
Brill 117
Bruce, Lewis 166
Bulganyin, Nyikolaj 196, 217, 218
Burgess, Guy 107
Byrnes, James Francis 43, 45, 46, 47, 49, 51, 56, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 93, 96, 97, 100, 104, 126, 184, 244, 245

C

Caffery, Jefferson 33, 35, 51, 102
Castro, Fidel 232
Catroux, George 36, 112
Churchill, Sir Winston Leonard 20, 21, 25, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 36, 41, 42, 44, 90, 157, 160, 162, 173, 174, 204, 205, 206, 207, 213
Clay, Lucius DuBignon 50, 51, 52, 53, 64, 80, 84, 85, 95, 99, 100, 108, 111, 126, 127, 129, 133, 136, 137, 146, 147, 148, 239
Clayton, William 93, 101, 105
Clemenceau, Georges Benjamin 25, 34
Conant, James B. 211, 216
Cooper, Duff 33, 35, 74
Cripps, Sir Richard Stafford 73
Csou En-laj 195
Csujkov, Vaszilij 134, 141, 167, 197
Cumming, Herbert 176
Cyrankiewicz, Jozef 69

D

Dahlem, Franz 188, 190
Dahrendorf, Günther 57, 68, 117
Dalton, Hugh 73, 94
De Gasperi, Alcide 102, 125
De Gaulle l. Gaulle 32, 33, 34, 35, 36, 37, 49, 51, 96, 210
Dean, Patrick 84, 92, 105, 120, 131, 133, 144, 210, 233, 239
Deighton, Anne 243
Dekazonov, Vlagyimir 33
Dertinger, Georg 190, 191, 201
Deutscher, Isaac 58, 126
Dibrova tábornok 199
Dirks, Walter 113, 114
Dixon, Sir Pierson 169
Dönitz, Karl 32
Dornberger, Walter 60
Douglas, Lewis W. 126, 127, 166
Dreyfus, Alfred 209
Drtina, Prokop 123
Dulles, John Foster 101, 143, 203, 205, 207, 209, 211, 212, 217, 225, 227, 229, 230
Dunn, Clement 19, 81
Duroselle, Jean Baptiste 123

Ebert, Friedrich 188
Eden, Sir Robert 206, 207, 212, 213, 214, 217
Eisenhower, Dwight 17, 21, 41, 50, 166, 173, 203, 204, 205, 211, 217, 229, 230, 231, 232
Erhard, Ludwig 87
Erler, Franz 215

F

Faure, Edgar 217
Fechner, Max 57, 68, 110, 200, 201
Fedor, T. Guszev 17, 26
Fejtő, Ferenc 103
Field, Noel H. 189
Fierlinger, Zdenek 69, 122
François-Poncet, André 161
Franks, Sir Oliver 144
Friedensburg, Friedrich 109
Fuchs, Klaus 61

G

Gagarin, Jurij 233
Gascoigne, Sir Antony 178
Geminder, Bedrich 189
Georgiev, Kimon Sztojanov 31
Gerlach, Walther 60
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 235
Gniffke, Erich 57, 138
Göbbels, Joseph Paul 65
Goldenbaum, Ernst 138
Gottwald, Klement 122, 123
Grecsko, Alekszej 197
Grewe, Wilhelm 208, 218
Gromiko, Andrej Andrejevics 175, 196, 217, 230
Grotewohl, Otto 57, 67, 68, 69, 110, 140, 141, 169, 172, 186, 188, 191, 192, 198, 200, 202, 208, 219, 247
Gröttrup, Helmut 62
Groves, Leslie 60, 61, 65
Groza, Petru 31, 56
Guszev, Fedor 17

H

Hager, Kurt 188, 238
Hahn, Otto 60
Halifax, Lord Edward 42, 48
Hallstein, W. 218
Hamann, Karl 190
Hankey, Robin 87
Harich, Wolfgang 225
Harriman, Averell 30, 36, 43, 80
Harvey, Oliver 72, 74, 75
Heidegger, Martin 225
Heisenberg, Werner 60
Herrnstadt, Rudolf 197, 201
Herter, Christian Archibald 230
Hertwig, Max 225
Hertz, Gustav 61
Hess, Walter 66
Himmler, Heinrich 224
Hitler, Adolf 9, 15, 30, 46, 52, 57, 85, 97, 104, 118, 229
Hodzsa, Enver 235
Honecker, Erich 228, 236, 238
Hopkins, Harry 36
Howley, Frank 64
Hruscsov, Nyikita 195, 196, 201, 208, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 251
Hull, Cordell 15, 18, 19, 24, 25
Hynd, James 75

J

Janka, Walter 225
Jaspers, Karl 225
Jebb, Gladwyn 18, 94
Jendrecki, Hans 198
Jessup, Philipp 139
Johnson, Lyndon B. 152, 239
Jugyin, Pavel 197, 201
Juin tábornok 96
Just, Gerd 225

K

Kádár János 235
Kaiser, Jacob 57, 114, 115, 116, 117, 137, 139, 170

Kalinyin, Mihail Ivanovics 36
Kantorowicz, Alfred 224
Kennan, George 18, 19, 30, 46, 80, 81, 82, 94, 101, 120, 125, 131, 132, 133, 134, 144, 152, 153, 154, 184
Kennedy, John Fitzerald 232, 233, 234, 239, 240
Kerr, Sir Archibald Clard 29
Kim Ir Szen 154
Kindleberger, Charles 95
Kirkpatrick, John 150, 178, 180, 181
Koch, Waldemar 57
Koenig, Marie Pierre 83, 127, 137, 146
Kogon, Eugen 114
Konyev, Ivan 237, 239
Koroljov, Szergej 226
Kosztov, Trajcso Dzsunev 188, 224
Kroll, Helmut 236
Krone, Heinrich 241
Kruglov, Szergej 201
Külz, Wilhelm 57, 137
Kurcsatov, Igor 54, 65

L

Laniel, Joseph 209
Lattre de Tassigny, Jean Joseph-Marie 41
Lauer, Max von 60
Lausman, Bruno 122
Lecanuet, Jean 120
Leclerc, Philippe 35
Lemner, Ernst 57, 137
Lilienthal, David Eli 152
Lippmann, Walter 102
Lovett, Robert 120, 132, 147, 154
Löwenthal, Richard 203

M

Majszkij, Ivan Mihajlovics 39, 53
Malenkov, Georgij 38, 39, 194, 195, 201, 202, 222
Malik, Jakob 139, 148
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 239
Malinyin, Leonyid Alekszejevics 66
Malisev, Mihail Szergejevics 202
Mao Ce-tung 231
Marosán György 69
Marshall, George Catlett 16, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 111, 112, 120, 121, 125, 133, 134
Masaryk, Jan 107, 122, 123
Massigli, René 27, 34, 35, 47, 111, 126, 127
Mastny, Vojtech 42
Matern, Hermann 138, 188, 189
Matthews 81
McCloy, John 120, 147, 151, 161, 162, 163, 164, 166, 168, 171, 173, 176, 178, 179, 181, 211
Mélandri, Pierre 164
Mendès-France, Pierre 214
Merker, Paul 189, 190
Merkulov, Vszevolod 201
Mielke, Erich 187
Mihály, román király 56
Miklós Béla 31
Mikojan, Anasztaz Ivanovics 38, 222, 228, 233
Millar, Sir Frederic Hoyer 213
Moch, Jules 97
Mollet, Guy 208
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 15, 45, 47, 49, 52, 54, 55, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 111, 112, 129, 192, 195, 196, 201, 206, 207, 208, 217, 222, 231, 242, 245
Monnet, Jean 120, 156, 157, 164, 210
Montgomery, Bernard Law 41, 50, 85
Morgenthau, Henry 24, 25, 26, 45, 87, 245
Morrison, Herbert Stanley 73
Müller, Kurt 189
Murphy, Robert 21, 58, 64, 80, 81, 129, 133, 148
Murville, Couve de 127

N

Nagy Károly 151
Niemöller, Martin 114
Nitze, Paul 134, 149, 152, 155
Noack, Ulrich 114
Nosek, Václav 123
Novikov, Nyikolaj 105

O

Oelssner, Fred 140, 188, 202
Ollenhauer, Erich 68

P

Pasch, Borisz 60
Patterson, Robert Porter 94
Patton, George Smith 42, 66
Paulus, Friedrich 15
Pervuhin, Mihail Georgijevics 196, 235, 236
Pétain, Henri Philippe 32
Pieck, Wilhelm 39, 69, 110, 118, 135, 138, 140, 141, 188, 191, 192, 219, 247
Pinay, Antonie 210
Pleven, René 164, 165
Powers, Garry 232
Puskin, Georgij Mokszimovics 141, 208, 225

R

Radescu 56
Rajk László 141, 188, 189, 224
Ramadier, Paul 111
Rapacki, Adam 226
Rau, Hermann 109, 188
Reuter, Ernst 136, 151
Ribbentrop, Joachim von 55, 242
Riehl, Nikolaus 61
Roberts, Sir Frank 22, 30, 73, 206
Robertson, Sir Brian 50, 51, 100, 108, 126, 127, 130, 131, 137, 168
Roosevelt, Franklin Delano 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 32, 33, 35, 36, 41, 71, 80, 87, 249
Roosevelt, Eleanor 24
Röpke, Wilhelm 185, 249
Rusk, Dean 239, 240

S

Sargent, Sir Orme 23, 29, 75, 87, 157
Schirdewan, Karl 201, 225
Schoettle 68
Schumacher, Kurt 67, 68, 109, 115, 116, 137, 150, 151, 158, 159, 170, 178, 180
Schuman, Robert 146, 150, 156, 157, 158, 159, 160, 164, 181, 183, 210, 211
Schwarz, Hans-Peter 220
Selbmann, Fritz 199, 225
Simone, André 189
Slánský, Rudolf 189, 196
Smith, Bedel 209
Spaak, Henri 120, 121
Spellman, Francis 30
Spofford, Charles 166
Steinberger, Bruno 225
Steininger, Rolf 243
Stettinius, Edward Reiley 26
Stimson, Henry Lewis 24
Strang, Sir William 17, 127, 169, 177, 178, 204, 205
Svoboda, Ludvik 122
Szaburov 196
Szaharov, Andrej 61
Szemjonov, Vlagyimir 141, 196, 197, 198, 200
Szerov, Ivan 38, 63, 201
Szoboljev, Arkagyij Alekszandrovics 58
Szokolovszkij, Vaszilij 38, 50, 51, 64, 128, 200, 246
Sztálin, Joszif Visszarionovics (Dzsugasvili) 16, 17, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 35, 36, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 69, 79, 90, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 122, 124, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 154, 161, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 202, 203, 205, 206, 210, 219, 221, 222, 223, 224, 228, 231, 242, 246, 247, 248, 251

T

Taft, Robert Alphonso 155
Thape, Rudolf 138
Thiessen, Peter Adolf 61
Thomson 233
Tito, Joszip Broz 223
Troutbeck, Sir John 46, 74
Truman, Harry S. 25, 42, 44, 46, 49, 51, 81, 93, 94, 99, 101, 107, 112, 120, 143, 144, 145, 151, 152, 155, 158, 160, 163
Tyulpanov, Szergej 38, 137

U

Ulbricht, Walter 39, 57, 67, 110, 118, 135, 138, 140, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 224, 225, 228, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 247, 248, 251

V

Vandenberg 79, 143, 144
Visinszkij, Andrej 56, 104, 149
Voznyeszenszkij, Nyikolaj 38

W

Weber, Alfred 114
Weizsäcker, Karl Friedrich von 60
Winant, John Gilbert 17, 18, 19, 21, 27, 33
Wolf, R. 225
Wollweber, Ernst 225

Z

Zaisser, Wilhelm 187, 188, 198, 199, 201
Zavenyagin tábornok 61
Ziller, Gerhardt 225
Zöger, Hermann 225
Zsdanov, Andrej 108
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 38, 39, 41, 50, 69, 217

The Division of Germany and the Cold War (Abstract)

The post-war history of Germany is primarily the history of German partition. This process of partition played rather an important role in the genesis and phylogeny of the Cold War. Germany, being occupied and divided into zones, had become the most profound challenge to the post-war co-operation of the Allied Powers, later turning into the primal source of their confrontation, the most important 'battlefield' of Cold War.

The primary processing of Soviet archives only affirmed what had already seemed certain: the division of Germany was not the objective of post-war Soviet diplomacy. Instead, Stalin had always calculated with an integral Germany: this applies to the issue of reparations, the control over the Ruhr Region as well as the Soviet political aspirations to prevent the resuscitation of 'German danger.' Still there is no doubt that Germany had a special status in the post-war political strategy of the Soviet Union. This was where the aspirations of Soviet policy concerning Eastern and Western Europe, being mutually exclusive in numerous respects, met, or rather confronted one another.

After the military defeat of Germany the Soviet Union did not only become the mightiest continental power, but was also rewarded the principal territorial gains of World War Two. The experiences of the war suggested to the Stalin leadership, having a strong propensity towards interest-sphere agreements of great powers, that hegemony over East-Central Europe was crucial for the security of the USSR. These goals had already been outlined in part in the secret minutes of the Molotov-Ribbentrop Pact in August 1939, in the pursuit of a German-Soviet 'condominium' over East-Central Europe. At the same time, the extension and stabilisation of Soviet security zone in East-Central Europe had become the principal objective of Soviet post-war diplomacy, even at the expense of potentially rendering the otherwise desirable perspective of Anglo-Saxon-Soviet co-operation impossible.

The unilateral Soviet policy of 'accomplished facts' (in Poland, Bulgaria, and Romania) was challenging the co-operation of the allies as early as 1944-45. The contradiction between the assertion of the principals of the Declaration on Liberated Europe (democratically elected multi-party governments) and Soviet political aspirations had soon become manifest in these countries, and this conflict of interests led to recurring Soviet-American diplomatic clashes in the course of 1945.

Similarly, the accord concerning the ideas on the reorganisation of defeated Germany conceived in Potsdam in 1945, lasted for but rather a short time. It was soon to turn out that the Allies interpreted the Postdam principles in diametrically opposing ways. Even though all four occupying powers accepted general principles such as those of security guarantees, German reparation duties, or German

economic stability, they differed considerably with respect to the accomplishment of these goals. Soviet political strategy focused on German reparation deliveries, and at the same time it endeavoured to determine the volume of German industry at the lowest possible level. The prime intention of French occupational authorities was to render German resources to French reconstruction and economic recovery, while the Anglo-Saxon powers wished to reduce the ever-growing financial burdens of occupation by the relatively rapid restoration of German economy. Especially so when the Soviet Union, with the assistance of ambitious German party politicians, yet according to her own conception, had vigorously set about developing the "anti-fascist democratic revolution" in her occupation zone.

The radical realisation of the Potsdam resolutions in the Soviet zone, the severe reparation policy, and the subsequent measures aimed at the adoption of the 'Soviet model', disregarding the catastrophic effect these measures might have on the Anglo-Saxon allies, illustrate well the contradictory nature of Soviet policy goals in Germany.

Recent assessments of the role that Great Britain played in framing Germany's political future after 1945 have brought about novelties in numerous respects. It is a well-known fact that due to her increasing financial and economic dependence on the United States, the bargaining power of Great Britain had deteriorated considerably after the end of the war. Still, Britain's Foreign Office acted as a 'forerunner' in some of the major fields of the Western powers' policy on Germany.

From 1941-42 on, British diplomacy was above all characterised by the belief that the maintenance of the Soviet-British alliance was a matter of capital importance in terms of the establishment of a workable post-war peace order. It was considered to be to the substantial interest of Britain to have the military co-operation with the Soviet Union turned into lasting 'concert-diplomacy' after the war. All post-war schemes of the Foreign Office were based on this presumption, and this priority also framed Britain's policy on Eastern Europe, and British conceptions concerning Germany during the war.

Yet in the post-Potsdam period the architects of British foreign policy gradually came to realise that there was something wrong with the most important cornerstone of post-war British schemes. Doubts about Soviet political aims turned to rejection, and fear of Soviet intentions turned into a major determinant of Britain's policy on Germany.

In the spring of 1946 the Foreign Office arrived at the conclusion that "the entire Eastern half of Germany as well as Eastern Europe will be irretrievably lost and drawn under the domination of Russia". Suspicions of Soviet policies in the Mediterranean region, Iran, Southern and Eastern Europe and Germany quickly overtook fears of resurgent German nationalism. Moscow's actions came to be seen as a blend of Soviet communism and Russian imperialism: coherent, well co-ordinated, denying co-existence with the West, and aiming ultimately at world domination.

In the new situation, Britain was the first among the Western powers to direct her efforts at the abandonment of four-power control and the Potsdam principles, and to focus, instead, on the elaboration of a so called 'Western strategy' - even though London was aware that it might result in the "permanent division of Germany".

Consequently British diplomacy set itself the fundamental task of convincing, warily though, her American ally, this 'sluggish barge', of the dangerous Soviet intentions, and winning Washington over to the so called 'Western strategy' which might result in actual (American) commitment in Europe. It was axiomatic that the Americans had to be apprised of the political and security consequences of 'drift' in Germany and shown how their influence should be brought into Europe to balance the might of the Soviet Union.

Thus, it was left to the British to push the Truman administration into choosing between the alternatives. More accustomed than Washington to thinking about balances of power, more sceptical about Soviet intentions, more worried about the growing costs of administering separate zones, the Foreign Office had been quicker to see Kennan's logic on Containment than his own government had been. At the same time, it should not be disregarded that in Washington a relatively inexperienced and divided foreign policy personnel faced the challenges of the new world power role. These officials were extremely receptive to foreign (especially British) influence, and -on the other hand- they felt responsible for the tragic outcome of the erroneous isolationist policies pursued between the two world wars.

The lessons drawn from the foreign policy failures of the 1930s had a considerable effect on the liberal internationalist decision-makers of the East Coast. These lessons did not only suggest that the policy of appeasement had failed, and that international free trade was of vital importance in terms of American prosperity. Much more did they imply that the reconstitution of the international balance of power, the arrest of totalitarian political regimes, were crucial in regard to the survival of the liberal political system and democratic capitalism.

After the failure of the Paris Council of Foreign Ministers (CFM) meeting, U.S. policy on the 'German issue' was gradually re-evaluated. Following Soviet Foreign Minister Molotov's dismissal of the U.S. proposal for a neutral Germany, as well as a consequence of the French 'obstruction policy' and also the British fears exerting a strong influence overseas, the idea of a'Western strategy' soon gained the upper hand in Washington too. In the summer of 1946, the U.S. administration (practically on the basis of British principles) began to perceive the Soviet Deutschlandpolitik as an attempt to incorporate the whole of Germany into the nascent Soviet sphere of influence.

Thus, Washington was left with two alternatives: "to leave remainder of Germany nominally united but extensively vulnerable to Soviet political penetration and influence or, to carry to its logical conclusion the process of partition which was begun in the East, and to endeavour to rescue western zones of Germany by walling them off against eastern penetration, and integrating them into international pattern of western Europe rather than into a united Germany". The altered aims of Washington concerning Germany were first reflected in the proposal to unite the occupation zones economically, (put forward on 11 July 1946), and also in the Stuttgart speech of Secretary of State Byrnes two months later, in which he informed the Allies and the Germans of the "definitive departure from the Morgenthau-policy".

The decision to create Bizonia indicated a decisive change in British policy on Germany, as well. By that time the conviction of those within the Foreign Office who believed that the best solution to the German problem would be the division of Germany, prevailed. The decision on Bizonia had far-reaching consequences from another aspect as well: British diplomacy succeeded in establishing a framework (in Germany and Europe) for British-American co-operation that British officials were desperately missing until the summer of 1946.

The Deutschlandpolitik of France was above all governed by the memories of the 1920s. It rested on the principle that the interests of France required "to maintain the total occupation and regional division of Germany as long as possible". Therefore, French representatives in the Allied Control Council (Kontrollrat) vetoed every single proposal that - in line with the Potsdam Protocol - intended to establish central (and unified) German institutions. Paris aspired to weaken Germany permanently in both political and economical terms. From the autumn of 1945 on, adopting the slogan "if it is (possible to sever) Breslau, why not Mainz?", French diplomacy vigorously attempted to separate the Rhine region and Westphalia, including of course the Ruhr as well, from the rest of Germany. In addition, Paris sought to incorporate the Saar region into the French economic and financial system from the very beginning.

There is no doubt that the fear of German hegemony exerted a great influence on French officials. Their prime concern was to "definitively secure the safety of France against Germany". Paris was thus reluctant to participate in the 'Western strategy' of the Anglo-Saxon Allies which was progressively taking shape after July 1946. Her aim instead was to enforce French territorial claims at the CFM meetings. While for the Anglo-Saxon Allies the German problem was increasingly becoming a function of their relationship to the Soviet Union, French perceptions of Moscow were for a long time defined in terms of a possible German threat. France was hardly willing to side with either of the polarised Allies, and tried not to commit herself definitively.

In 1947 a crucial transformation of the post-war world, a radical and clear shift of power relations took place. The 'great fear' increasingly seemed to take over the winners of the war, and it urged the establishment of protective institutional frameworks on both sides. That year therefore saw the birth of ambitious doctrines and institutions, which were to consolidate and nourish the atmosphere of distrust and suspicion among the former Allies for a long time. After the failure of the Moscow CFM meeting in April 1947, the launching of the Marshall Plan and its rejection by the Soviets, the four-power control in Germany had become more and more anachronistic.

The fiasco of the Moscow conference in April 1947 also produced the first consensus among the Western allies, including the French, that a truncated and rehabilitated Germany would be less dangerous than a unified state that might come under Soviet control. Once again, the British had been more purposeful, nudging the Truman administration towards a consolidation of occupation zones which then complemented the Marshall plan, for the essence of controlling Soviet expansion lay in rebuilding sound economies and political structures. This prospect of recovery could offset any appeal of the communist doctrine, and further serve as a basis for Western-style democracy which had so patently failed to flourish in Germany when confronted with economic depression before the war.

The Western powers considered the next CFM meeting in London in November 1947 as more of a "pathetic comedy of diplomacy" than a real opportunity to reach an agreement with Moscow on the German issue. The more so as they perceived the launching of Cominform, the aggressive attacks against the Social-Democrats, and the mass strikes paralysing France and Italy in the autumn of 1947 as the revival of the idea of "world revolution", a "communist declaration of war" against the Western world.

The collapse of the London meeting prepared then a major turn in the policy of Anglo-Saxon Allies concerning Germany. It gave them the decisive impetus to assume those 'bold steps' (which they were previously reluctant to take for political considerations) that ultimately led to the birth of the West-German state.

By that time an important change occurred in the Soviet Deutschlandpolitik as well: instead of the co-operation policy with Western powers the focus shifted to securing her own "stock of property". It is obvious, however, that Stalin was reluctant to respond to the attempts at establishing a West German state in a similar fashion in the Soviet zone.

After the deadlock of the CFM meetings, the four-power control of Germany collapsed as well. On 20 March 1948, Marshal Sokolovski withdrew from the Kontrollrat - thus the supreme decison-making body in Germany became paralysed. In addition, because of its dramatic impact, the Communist take-over in Prague in February 1948 had consequences Stalin could hardly have anticipated. It removed the last objections of the U.S. Congress to the Marshall plan, resulting in

the final approval of that initiative in April 1948. It accelerated plans by the Americans, the British and the French to consolidate their occupation zones in Germany and to proceed towards the formation of an independent West German state. Moreover, it caused American officials to begin to consider that economic assistance alone would not restore European self-confidence, and that the U.S. would have to take on direct military responsibilities for defending that portion of the European continent that remained outside Soviet control. The recommendations of the second London Conference of the Western powers (April - June 1948) proposed the prime ministers of the Western occupational zones to establish a separate state, and when monetary reform was introduced in these zones on 20 June 1948, it practically led to the split of not only Germany, but of Berlin as well. Reacting to the proposed establishment of a separate West German state, and to the introduction of a new currency in the American, British and French sectors of Berlin, Stalin ordered a blockade around that city.

All the same, the Berlin blockade represented one of the gravest mistakes of Soviet post-war diplomacy. Stalin did not aim at dividing Germany, he did not intend to create a separate East German state from the Soviet occupation zone. Instead, he endeavoured to gain control over Germany as a whole. Germany being administered by the four powers would have provided Moscow with an opportunity to have access to the resources of the Ruhr region. Yet the Marshall Plan (as an important consequence) dashed Stalin's hopes of acquiring indirect control over the whole of Germany.

Thus, the division of Germany induced by the Marshall Plan, the economic reconstruction of a separate West German state, as well as its subsequent integration into the evolving Western block, dealt a severe geo-political blow to Stalin's Deutschlandpolitik. Thereupon Stalin responded to the London Recommendations with the Berlin blockade. Yet the blockade had far reaching consequences in terms of the Soviet security interests in Europe. As a result, most of the Western European states, frightened by the violent and rough means of Soviet diplomacy, turned to the United States for security guarantees, and it led to the setting up of the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) in April 1949.

The rude attempt of Stalin to constrain the Western allies to alter their policies on Germany deterred even those of the Germans who otherwise were vacillating or would actually have inclined to accomplish the emancipation of Germany after the 'year zero' of 1945 under Soviet guardianship, following the tradition of Tauroggen and Rapallo. As a result, the blockade consolidated the inauspicious image of Soviet diplomacy, and the Western half of Germany developed a threat-trauma that provided for the otherwise also lacking legitimacy to establish the separate West-German state.

Albeit the Soviet dictator did not intend to create a separate East German state, the GDR is still to be regarded as the (freak) creation of the Stalinist regime after

all. Even though, in pursuing his foreign policy goals, Stalin was largely free of ideological prejudices, and he acted more as a prudent, power-minded realist, the (Stalinist) regime established in the Soviet zone eventually operated according to a 'class struggle' logic. It treated potential allies as enemies, and led to the frequent contravention of fundamental democratic principles without being aware of the effect this policy would exert on the Western allies and Germans living in the Western zones.

In Germany, the misjudgement of circumstances induced by deficient information and ignorance, as well as the inapt conclusions stemming partly from ideological prepossessions, considerably reduced the communication potentials of Moscow and its readiness to compromise. These limitations also generated the most significant strategic mistakes of Soviet diplomacy: the early enforcement of party union in the Soviet zone in the spring of 1946, the rejection of the Marshall Plan in the summer of 1947, and the closing of the roads leading to Berlin in June 1948.

In the final analysis, the task Stalin faced in Germany was one for which he was ill-prepared anyway; he had to win the support of people he could not entirely control.

Though the restrained inclination of Stalin for compromise renders the responsibility of Western powers for the process of German division relative, it does certainly not do away with it. In this respect the desperate struggle of French diplomacy against German unity could be mentioned in particular. This French policy did not only counteract the establishment of German central administrational units in the autumn of 1945. The aspirations of the French going their own way often accounted for that the Foreign Ministers or the members of the Kontrollrat could not come to an understanding even though on many occasions agreement seemed to be within easy reach. Little though Paris sought the deliberate division of Germany, French diplomacy contributed considerably to the fact that the 'German issue' had become one of the most important roots of the Cold War in Europe.

Another notable circumstance shaping the events was that both Washington and London dismissed that Soviet demands for reparation (should) be satisfied directly from current German production, even though back in Yalta in January 1945, President Roosevelt accepted this claim. Initially of course these British and US considerations on no account derived from anti-Soviet aspirations. At the end of the war the prime interest of Washington was to lower the level of German production that impeded direct reparation deliveries, while London soon recoiled from the growing burden of the British occupation zone that the reparations for the Soviet Union would have aggravated - especially as the British zone had already produced a considerable deficit anyway.

Discord among the four powers with respect to reparations effectively promoted the unification of the American and British zones in September 1946, and the establishment of Bizonia later decisively inhibited the negotiations regarding the political unity of Germany. True though, that these talks were affected even more by the (ever-growing) fear of the Western powers that all-German structures might lead to a communist take-over on the entire territory of Germany.

Similarly, the image of the Soviet Union threatening Europe made Konrad Adenauer, the most influential German advocate of 'Western integration', sceptical of the conception framing Germany as taking a 'mediating role' in the continent right from the beginning. Thus while the British-American airlift ensured the survival of West-Berlin, on the sittings of the Parliament Council, in session since September 1948, the thoughtful, yet unequivocal policy of Western integration advocated by Adenauer overcame the conceptions of Schumacher who strived for the quickest possible realisation of German unity, and had major doubts as regards the Western integration policy.

Yet besides the arrest of the 'Soviet threat', the unequivocal and complete inclusion of the German Federal Republic, emerging from the three Western zones, in the processes of Western European integration was also motivated - on the part of the Western powers - by the wish to effectively control the aggressive Germany. This fact also explains the reservations of Western powers concerning the schemes related to a possible neutralisation of Germany. In the eyes of Western officials, these aspirations at neutrality always evoked a frightful fancy about the revival of the 'Rapallo-syndrome' or the 'spirit of Tauroggen', the resurrection of an uncertain and incalculable German power oscillating between the East and the West.

The inclusion of West-Germans in European integration provided the members of the 'good club' with an opportunity of control, thus alleviating their fears that Germany being of respectable strength might be lured on to an evil path by the Soviet Union. As a National Security memorandum of 1953 formulated it: "U.S. security interests require that the continent of Europe be made as impregnable as possible against Soviet attack or subversion... A united Germany, disarmed or neutralised by four-power agreement would jeopardise these interests by tending to separate Germany from the West and placing excessive military burden on the U.S. and free Europe."

The continued division of Germany was, therefore, a convenient option for the Americans, the Soviets and their respective allies: however illogical the post 1945 map of that country might seem, the statesmen of the fifties had come to prefer it over other alternatives. It seemed (in the 1950s and long after that) that in the middle of Europe the balance of power could only be restored and maintained at the sacrifice of German unity.

Because it had been the strongest nation in Europe before 1945, neither of the post-1945 great powers would allow a reunified Germany to align with its adversary: the division of the country, in this sense was imposed and became unavoidable once the cold war was under way. But, once their country was divided, the German's weakness itself became a strength: by simply threatening to collapse, West- and East-Germans could raise the spectre of a former enemy falling under the control of the 'other camp'. It was the dire economic condition of Western Germany that brought about zonal consolidation, Marshall Plan aid and the London Rcommendations in May 1948 ; having gone this far, the occupiers found establishing West Germany to be a bold yet logical move to make. On the other hand, following the establishment of the two German states, the weakness of Germany divided and subdued paradoxically reinforced the bargaining potentials of both (German) leaderships with respect to their allies.

From 1949 on, Chancellor Adenauer had played an increasingly determinant role in the specification of the conditions concerning German rearmament and the Western integration of the Federal Republic. And after 1955 Adenauer practically had a right of veto, and became an inevitable partner of the Western powers in framing their all-German policy.

One might detect similar tendencies also in the development of the East German state. After Stalin's plan of obtaining control over the whole of Germany by peaceful means while relying on the Eastern zone under Soviet control failed, the Soviet dictator had no choice but to 'allow' East-German communists to establish their own state of Bolshevik character. And the East Berlin uprising in June 1953 - unexpected though it might have been, it was not quite surprising - contributed to the consolidation of Walter Ulbricht's position; after that unified Germany hardly any longer seemed a serious option for Soviet politicians. Though Hrushcev himself picked the date of his Berlin ultimatum in November 1958, by this endeavour he simultaneously intended to put pressure on the Western powers, and to stabilise the insecure position of his East-German ally. And at the time prior to the erection of the Berlin Wall, Walter Ulbricht made a 'masterful' use of Moscow's fears of the imminent collapse of East Germany.

Another reason why in the history of the divided Germany the 'tyranny of the weak' sometimes prevailed was obviously that the two 'superpowers' took great pains to make the covenants and warranties granted to their allies "seem the most genuine possible" - for this credibility had acquired special significance under the circumstances of bipolarity and mutual deterrence. Again, the history of the Cold War in Germany proved that in foreign policy lasting (though not always respectable) achievements may be realised by insane means.

Die Teilung Deutschlands und der Kalte Krieg (Einige Thesen)

1. Die Geschichte Deutschlands nach 1945 ist vor allem die Geschichte der deutschen Spaltung. Dieser Spaltungsprozess spielte eine wichtige Rolle in der Entstehungs- und Entwicklungsgeschichte des Kalten Krieges. Das besetzte und in Zonen eingeteilte Deutschland wurde zu einer der größten Bewährungsproben für die Zusammenarbeit der Alliierten in der Nachkriegszeit, dann zum Preis ihres Ringens um die Macht, und zur Hauptursache ihrer Konfrontation.

2. Die ersten wissenschaftlichen Bearbeitungen der Quellen aus der sowjetischen Archiven stärkten nur das was schon früher als sicher erschienen war: Die Teilung Deutschlands war kein à priori Ziel der sowjetischen Nachkriegspolitik. Vielmehr rechnete Stalin mit einem „Grossdeutschland": dies gilt für die Frage der Reparation, die Kontrolle des Ruhrgebiets genauso, wie für die sowjetischen Bestrebungen, das Wiederbeleben der „deutschen Gefahr" zu verhindern. Es ist aber wohl kaum zu bezweifeln, dass Deutschland einen außerordentlichen Platz in der sowjetischen Politik der Nachkriegszeit eingenommen hat. Hier fand ein Zusammentreffen, oder vielleicht eher ein Aufeinanderprallen der sich in vielerlei Hinsicht gegenseitig ausschließenden Bestrebungen der Sowjetpolitik bezüglich Ost- und Westeuropa statt.

3. Nach der militärischen Niederlage Deutschlands war die Sowjetunion zur stärksten Kontinentalmacht Europas geworden. Für die zur Anerkennung von Interessenphären der Großmächte ohnehin neigende stalinistische Führung bedeuteten die Erfahrungen des Krieges, dass die Hegemonie über Ost- und Mitteleuropa zum unentbehrlichen Pfeiler sowjetischer Sicherheit wurde. Allerdings fanden diese Ziele bereits im Geheimprotokoll der im August 1939 unterschriebenen Molotov-Ribbentrop Vereinbarung offensichtlich Ausdruck. Damit wurde versucht, ein deutsch-sowjetisches Kondominium in Ostmitteleuropa ins Leben zu rufen. Andererseits wurde die Ausbreitung und Stabilisierung der sowjetischen Sicherheitszone in Ostmitteleuropa zum wichtigsten Ziel der sowjetischen Nachkriegspolitik: sogar zu dem Preis, dass diese Politik die Weiterführung der – ansonsten sehr erwünschten - angelsächsisch-sowjetischen Kooperation unmöglich machte.

4. Die Übereinstimmung über die im Jahre 1945 in Potsdam niederlegten Prinzipien zur Neuorganisierung Deutschlands, währte daher nur eine ziemlich kurze Zeit. Es wurde schnell klar, dass diese Prinzipien von den Alliierten auf ganz unterschiedlicher Weise interpretiert wurden. Zwar stimmte jede der Besatzungsmächte über solch allgemeine Prinzipien wie Sicherheitsgarantien, Reparationspflicht Deutschlands oder die Idee einer stabilen deutschen Ökonomie überein, doch zeichneten sich erhebliche Unterschiede bei den Mitteln ab, denen sich die Alliierten zur Verwirklichung dieser Ziele bedienen wollten.

5. Die Sicherung der Reparationslieferungen aus Deutschland bildete eine der wichtigsten Prioritäten sowjetischer Nachkriegspolitik. Die französischen Besatzungsautoritäten hatten es auch vor, die deutschen Ressourcen allen voran in den Dienst des französischen ökonomischen Wiederaufbaus zu stellen. Währenddessen wollten die angelsächsischen Mächte die immer weiter ansteigende finanzielle Last der Besatzung durch ein schnelles Wiederherstellen der deutschen Ökonomie mildern. Insbesondere, nachdem die Sowjetunion in ihrer Besatzungszone – nach eigenen Vorstellungen aber mit Hilfe deutscher Parteipolitiker - mit großem Elan angefangen hatte, der „antifaschistisch-demokratischen Revolution" zum Aufblühen zu verhelfen.

6. Die radikale Verwirklichung der Potsdamer Beschlüsse in der Sowjetzone, die strenge Reparationspolitik sowie die die Einführung des „Sowjetmodells" andeutenden Schritte - den katastrophalen Einfluss auf die angelsächsischen Alliierten außer acht lassend - illustrieren die offensichtlichen Gegensätzlichkeit und Ambivalenz der sowjetischen Deutschlandpolitik der Nachkriegsjahre.

7. Die Rolle Großbritanniens in der Bestimmung der politischen Zukunft Deutschlands kann heute – dank den wertvollen Arbeiten einiger Wissenschaftler (Rolf Steininger, Anne Deighton) –aus vieler Hinsicht anders bewertet werden. Zwar verschlechterte sich Großbritanniens Machtposition aufgrund der wachsenden ökonomischen und finanziellen Abhängigkeit von den USA seit Ende des Krieges erheblich, doch war es das britische Foreign Office, das auf entscheidenden Gebieten der Deutschlandpolitik der Westmächte die Rolle des „Vorläufers" erfüllte. Deshalb fing die amerikanische Regierung im Sommer von 1946 an - den britischen Prämissen folgend -, die sowjetische Deutschlandpolitik so zu interpretieren, dass Moskau ganz Deutschland unter ihr Einfluss stellen wolle.

8. Die britische Politik war seit 1941/1942 von der Überzeugung geprägt, dass die Aufrechterhaltung der sowjetisch-britischen Kooperation aus der Sicht einer funktionsfähigen Friedensordnung unerlässlich sei. Es wurde als wichtiges britisches Interesse erachtet, dass die militärische Kooperation mit der Sowjetunion nach dem Krieg in langjährige politische Zusammenarbeit münden solle. Alle Pläne des britischen Foreign Office gingen von dieser Annahme aus. Diese Priorität prägte die britische Osteuropapolitik bereits während des Krieges ebenso, wie die britischen Absichten in bezug auf das besiegte Deutschland.

9. In der Periode nach Potsdam jedoch wurde es den Architekten der britischen Außenpolitik immer klarer, dass mit dem wichtigsten Ausgangspunkt der britischen Nachkriegsplanung etwas nicht stimmte. Danach verhärteten sich die Unsicherheiten des Foreign Office bezüglich der sowjetischen Politik in Ablehnung, und die Angst vor den sowjetischen Absichten wurde zum entscheidenden Element der britischen Deutschlandpolitik.

10. Im Frühling von 1946 kam das Foreign Office zum Entschluss, dass „die ganze östliche Hälfte Deutschlands und Osteuropa endgültig verloren geht und

der Sowjetunion gehören wird." In dieser neuen Situation bestrebte Großbritannien, als erste der Großmächte, die Aufgabe der militärischen Viermächteverwaltung und der „Potsdamer Ideen" und versuchte vielmehr eine sogenannte „westliche Strategie" auszuarbeiten, trotz der Überzeugung, dass dies zur „langanhaltenden Spaltung Deutschlands" führen könnte. Demnach sah die britische Politik ihre entscheidende Aufgabe darin, den amerikanischen Partner von den (in London bereits als gefährlich eingeschätzten) sowjetischen Absichten vorsichtig, aber überzeugend zu unterrichten und Washington für die „westliche Strategie" zu gewinnen. Dies sollte dann in einem tatsächlichen (amerikanischen) Engagement in Europa resultieren.

11. Zugleich darf man es nicht außer acht lassen, dass in Washington eine in vieler Hinsicht unerfahrene und gespaltene außenpolitische Bürokratie mit den Herausforderungen der neuen Weltmachtrolle zu kämpfen hatte. Diese (amerikanische) Administration war offen für ausländische (hauptsächlich britische) Einflüsse, und ihr Gewissen war mit einer riesigen Last überfrachtet: die Verantwortung für das Resultat der fehlgeschlagenen Isolationspolitik der Zwischenkriegszeit.

12. Nach dem Scheitern der Pariser Außenministerkonferenz von 1946 bewertete die amerikanische Politik die „deutsche Frage" erneut. Nachdem der sowjetische Außenminister Molotov den Byrnes-Plan eines „neutralisierten Deutschlands" abgewiesen hatte, aber auch als Folge der französischen Obstruktionspolitik und der britischen Ängste triumphierte die Idee der „westlichen Strategie" nun auch in Washington.

13. Die veränderten Ziele der amerikanischen Deutschlandpolitik spiegelten sich im Vorschlag vom 11 Juli 1946 über die (wirtschaftliche) Vereinigung der Besatzungszonen wieder, und zwei Monate später in der Rede von Außenminister Byrnes in Stuttgart, mit der er den Alliierten und den Deutschen die „endgültige Abschaffung der Morgenthau-Politik" bekanntgeben wollte.

14. Die Entscheidung über die Schaffung der Bizone stellte eine entscheidende Wende auch in der britischen Deutschlandpolitik dar. Zu dem Zeitpunkt wurde im britischen Foreign Office die Ansicht immer stärker vertreten, dass die beste Lösung für das deutsche Problem die Spaltung Deutschlands sei. Die Entscheidung über die Bizone barg auch in anderer Hinsicht weitgehende Konsequenzen: der britischen Politik war es gelungen, einen Rahmen (in Deutschland und in Europa) für eine bis zum Sommer 1946 so entbehrte Kooperation mit den USA zu schaffen.

15. Die französische Deutschlandpolitik wurde in erster Linie von den Reminiszenzen der Zwanziger Jahre des Jahrhunderts geleitet, ausgehend von der Idee, das es im Interesse Frankreichs sei, „die totale Besatzung und Teilung Deutschlands in Zonen möglichst lang aufrechtzuerhalten." Deshalb nutzte Frankreich sein Vetorecht im Alliierten Kontrollrat bereits seit Oktober 1945 jedes Mal, wenn es zu Vorschlägen kam, die – entsprechend den Potsdamer Beschlüssen – die Schaffung von zentralen (einheitlichen) deutschen Institutionen erzielten.

16. Paris strebte eine anhaltende politische und ökonomische Abschwächung Deutschlands an, und ab Herbst 1945 mit dem Slogan „wenn Breslau ja, warum nicht Mainz" versuchte Frankreich energisch, das Rheingebiet und Westfalen, einschließlich des Ruhrgebiets von Deutschland abzuspalten. Ins Zentrum französischer Interesse rückte außerdem das Saarland, das man von Anfang an in das französische Wirtschafts- und Finanzsystem einzubetten versuchte.

17. Zweifellos wurde die französische Politik von der Angst der Franzosen vor deutscher Hegemonie als lebende Kraft beeinflusst. Die französische Politik war also vor allem darauf ausgerichtet, „Frankreichs Sicherheit gegenüber Deutschland endgültig zu schaffen". Paris distanzierte sich aus diesem Grunde von der sich nach Juli 1946 abzeichnenden „westlichen Strategie" der angelsächsischen Alliierten, und versuchte stattdessen, auf den Außenministerkonferenzen die französischen Territorialansprüche zur Geltung kommen zu lassen.

18. Während die angelsächsischen Alliierten das deutsche Problem immer mehr von ihrer Perzeption der Sowjetunion abhängig machten, beurteilte Frankreich die französisch-sowjetischen Beziehungen aus der Sicht einer möglichen deutschen Bedrohung. Unter den auseinanderdriftenden Alliierten fand Frankreich seinen Platz nicht mehr und versuchte, sich von einer endgültigen Entscheidung fernzuhalten. Sogar nach 1947 blieb Frankreich ein schwieriger Partner und ein „widerwilliger Verbündeter" der Westmächte, wenn es um Deutschland ging.

19. Das Jahr 1947 brachte eine entscheidende Transformation der Nachkriegswelt, die radikale und klare Neuorganisierung der Kraftverhältnisse: die „große Angst", welche die Siegermächte immer mehr zu beherrschen schien, drängte auf beiden Seiten zur Schaffung protektiver Institutionen. Deshalb ist das Jahr 1947 das Geburtsjahr der großen Doktrinen, Pläne und Institutionen, welche die Atmosphäre vom Misstrauen und Unterstellung unter den ehemaligen Alliierten für eine lange Zeit konsolidierten und ernährten.

20. Nach dem Fehlschlag der Außenministerkonferenz in Moskau in April 1947, dem Marshall-Plan und seiner Ablehnung von Seiten der Sowjetunion, und der Entstehung des Kominforms im September 1947, wurde die Viermächteverwaltung in Deutschland immer anachronistischer. Nachdem die Außenministerkonferenzen der Alliierten in eine Sackgasse geraten waren, brach die Viermächteregierung Deutschlands auch zusammen. Am 20. März 1948 verließ Marschall Sokolowskij den Alliierten Kontrollrat - das höchste deutsche Machtorgan wurde paralysiert. Die Empfehlungen der zweiten Westmächtekonferenz in London (April-Mai 1948) schlugen den Ministerpräsidenten der westlichen Besatzungszonen vor, einen neuen Staat ins Leben zu rufen, und als am 20 Juni 1948 eine Währungsreform in diesen Zonen stattfand, wurde nicht nur Deutschland, sondern auch Berlin in zwei Teile gespalten.

21. Die abzeichnende Aufteilung Deutschlands gemäß dem Marshall-Plan, und der ökonomische Wiederaufbau des neuen westdeutschen Staates, und dessen Integration in den entstehenden Westblock, bedeutete eine schwerwiegende

geopolitische Niederlage der stalinistischen Deutschlandpolitik. Aus diesem Grunde antwortete Stalin auf die von den Westmächten festgelegten Londoner Empfehlungen mit der Blockade der Westsektoren Berlins im Juni 1948.

22. Stalins hartnäckige Verbissenheit, die aus der Tatsache resultierte, dass er das Scheitern seiner Deutschlanddiplomatie nicht verkraften konnte, mündete in eine noch schwerwiegendere Niederlage der sowjetischen Politik in bezug auf Berlin. Die Blockade Berlins hatte nämlich weitreichende Folgen für die sowjetischen Sicherheitsinteressen in Europa. Die Mehrheit der von der gewalttätigen und rauhen sowjetischen Politik beängstigten westeuropäischen Staaten wandte sich wegen Sicherheitsgarantien zu Washington. Dies führte dann im April 1949 zur Geburt der NATO, die den sowjetischen Generälen über 40 Jahre die schlimmsten Kopfschmerzen bereitete, und letztendlich die Sowjetunion selbst überlebte.

23. Stalins rauher Versuch, die westlichen Alliierten zur Änderung ihrer Deutschlandpolitik zu zwingen, stieß sogar die Deutschen ab, welche ansonsten noch schwankten oder dazu neigten, die Emanzipation der deutschen Politik nach dem Nulljahr 1945 im Sinne von Tauroggen und Rapallo, unter sowjetischer Obhut, zu verwirklichen. Es ist ungewiss, ob der Sowjetdiktator wirklich darauf hoffte, mit der Blockade die Vormacht über die ganze Stadt zu ergreifen, oder die Westmächte hinsichtlich der Londoner Empfehlungen zu Zugeständnissen zwingen zu können. Eines ist allerdings sicher, dass er mit der vom General Clay vorgeschlagenen – und schließlich erfolgreich erwiesenen – Luftbrücke genausowenig gerechnet hatte wie mit den emotionalen und politischen Folgen der Blockade.

24. Als Auswirkung der „Berliner Krise" verfestigte sich das negative Bild von der sowjetischen Politik, und führte zur Entstehung eines „Bedrohungstraumas" in der westlichen Hälfte Deutschlands, das im Endeffekt die (ansonsten fehlende) Legitimität zur Schaffung des westlichen Eigenstaates verliehen hatte. Der eindeutige und restlose Miteinbezug der aus drei Westzonen geschaffenen Bundesrepublik in die europäischen Integrationsprozesse wurde neben der Eindämmung der „sowjetischen Bedrohung" auch durch das Anliegen der Westmächte motiviert, dass Deutschland weiterhin unter westlicher Kontrolle bleibt.

25. Nach der „großen Angst" und dem „Aufstieg zum Globalismus" in den Jahren 1947-48 führte Washington die Politik der „doppelten Eindämmung „ in Europa. Diese Politik erzielte gleichzeitig, dass weder Deutschland noch die Sowjetunion zur dominierenden Macht Europas werden soll. Die beiden Bestrebungen waren untrennbar miteinander verbunden, und es zeigte sich ein instabiles Gleichgewicht zwischen ihnen: Washington wäre nicht imstande gewesen, Moskau ohne die Integration Deutschlands in Europa aufzuhalten, und hätte gleichzeitig die Kontrolle über Deutschland nicht ohne die sowjetische Bedrohung ausüben können.

26. Es ist vielleicht erlaubt, sogar soweit gehen zu sagen, dass diese Eindämmungspolitik ein drittes Element hatte: nämlich die Bestrebung des Kanzlers Konrad Adenauer, „die Deutschen unwiderruflich zu dem Rest Europas zu binden, um das deutsche Volk von den Dämonen der eigenen Geschichte zu befreien". Das steht mit der klassischen Definition Wilhelm Röpkes über die deutsche Frage in vollem Einklang; er schrieb in 1945 : „Die deutsche Frage bedeutet einerseits Schutz Europas gegenüber Deutschland, und andererseits Schutz Deutschlands sich gegenüber".

27. Unter anderem erklärt dies auch die Bedenken der Westmächte gegenüber den Plänen, welche die Neutralisierung Deutschlands zum Ziel hatten. Diese neutralisierende Bestrebungen erweckten in den westlichen Politikern immer die Angst vor einem Wiederbeleben des „Rapallo-Syndroms", vor dem Schreckgespenst einer zwischen Ost und West wankenden, unsicheren und unberechenbaren deutschen Politik.

28. Der Einbezug der Westdeutschen in die europäische Integration gab den Mitgliedern des „Klubs mit dem guten Namen" die Kontrolle über Deutschland wodurch ihre Ängste gemildert wurden, dass die unberechenbaren deutschen Kräfte von der Sowjetunion auf schlechte Wege geleitet werden könnten. Demzufolge erschien es in dem Jahrzehnt von 1950 (und noch für eine lange Zeit danach), dass das Machtgleichgewicht in der Mitte Europas nur um den Preis der Teilung Deutschlands wiederherzustellen und aufrechtzuerhalten ist.